

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 42 CİLT / VOLUME: 124 SAYI / NUMBER: 244 ISSN: 0255-0644

SAYI:
244

OCAK - ŞUBAT 2020
JANUARY - FEBRUARY 2020

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

ISSN: 0255-0644

2020 / 244

OCAK - ŞUBAT

JANUARY - FEBRUARY

DergiPark
AKADEMİK

SÖBIAD

İstanbul - 2020

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Salih AYNURAL (Emekli)

Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)

Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Doğuş Üniversitesi)

Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (İstanbul Esenyurt Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)

Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)

Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)

Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi)

Doç. Dr. Muzafer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)

Prof. Dr. Fadıl HOCA (Uluslararası Vizyon Üniversitesi - Makedonya)

Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖEVA (Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi - Kırgızistan)

Prof. Dr. Fariz AHMADOV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)

Yayına Hazırlayan / Editor
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU

Editör Yardımcısı / Co-Editor
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ

Dizgi / Typesetting

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design
Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor
Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center

Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE

Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresi: www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turan.org - dizgi@turan.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press

Şenyıldız Matbaacılık: Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 19/102 Topkapı / İSTANBUL

Yayın Türü

2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi
50 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription
80 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
300 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK** • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayhan BIÇAK** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV** • Kızılorda Korkut Ata Devlet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi - Milletvekili / Kazakistan
- Prof. Dr. Veysel BOZKURT** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ** • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Mustafa DELİCAN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR** • Maltepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ** • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER** • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Birol EMİL** • Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İnci ENGİNÜN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Cezmi ERASLAN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN** • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK** • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mümin ERTÜRK** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Hüseyin FİLİZ** • Gaziantep Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutay KARACA** • İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin KARAÖRS** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU** • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lev P. KURAKOV** • Çubuksarı Devlet Üniversitesi, İktisat Fakültesi / Çuvaşistan
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK** • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR** • Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Salih OKUMUŞ** • İstanbul Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU** • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yümnü SEZEN** • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV** • Aşkabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan
- Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN** • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Almas ŞAYHULOVO** • Başkurt Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan
- Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL** • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye

Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi Rektör Yardımcısı / Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Prof. Dr. Kürşat ZORLU • Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı / Türkiye
Doç. Dr. Mustafa AKSOY • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Güljanat ERÇİLASUN • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Volkan YURDADOĞU • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Pınar CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cahid ŞENEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Elvin YILDIRIM • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Arş. Gör. Dr. Cemile KINACI • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ • Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı / Türkiye
Dr. Murat KARATAŞ • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü / Türkiye
Dr. Sinan OĞAN • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognози Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Dergimiz, Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmaları teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayınlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık periyotlarla yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, **“Türk Dünyası Araştırmaları”** ve **“Türk Dünyası Tarih Kültür”** dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türki Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. **Makale Metni:** A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya “.doc” uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. **Makale İçi Başlıklar:** Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. **Türk Dünyası Araştırmaları'**nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'**nin dili Türkiye Türkçesi'dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış “jpeg” formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. **Kaynak gösterme:** Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayın bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayın yeri, yayınevi, yayın tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. **Yazar Adı:** Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsa önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgül konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınırlar.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. **Kitap Adı:** Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasına, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgül konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. **Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları:** Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' dendiikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.,' şeklinde kısaltılarak da verilebilirler.

j. **Makale Adı:** Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgül konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgül konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. **Tez Adı:** Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. **Ansiklopedi Maddelerinin Adları:** Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. **Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi:** Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayım bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) **Cilt bilgisi:** Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgül konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) **Basım, baskı bilgisi:** Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgül konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) **Yayım bilgisi:** Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasına virgül konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) **Cilt ve Sayfa Numaraları:** Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgül konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgül, yayım yılı, virgül, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C. IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. **Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar:** Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. **Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar:** Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgöl, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgöl, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününde uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırınız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atıf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atıf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atıf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atıf Örneği

Kitaba atıf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Sürelî yayında makaleye atıf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atıf:

Bozkurt, *a. y.*

Ansiklopediye atıf:

Paul Bohannon, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000
veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atfı yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yansıtılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasında virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Kutay KARACA • İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Selahittin TOLKUN • Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Kürşat ZORLU • Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı / Türkiye
Doç. Dr. Gülberk BİLECİK • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Celil BOZKURT • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Emrah BOZOK • Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu Dekanlığı, Temel Bilimler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Jale Özlem OKTAY ÇEREZCİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ayhan Nuri YILMAZ • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Hatice KARIMOV • Genel Türk Tarihi Uzmanı / Türkiye
Erol ÇİHANGİR • Turan Dergisi Editörü / Türkiye

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmi yayın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

İLHANLILARIN ANADOLU'DA KURDUĞU VERGİ NİZAMI VE NETİCELERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME <i>TAX REGULATION ESTABLISHED BY İLKHANİD IN ANATOLIA AND AN EVALUATION ABOUT ITS RESULTS</i>	
Dr. Erol KELEŞ	11
TARİHİ SÜREÇTE TEKİRDAĞ RÜSTEM PAŞA KÜLLİYESİ <i>TEKİRDAĞ RUSTEM PASHA KULLİYAH IN HISTORICAL PROCESS</i>	
Arş. Gör. Murat ALKAN	25
OSMANLI-SIRP SINIR ÇATIŞMALARI VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERE YANSIMALARI (1878-1912) <i>OTTOMAN-SERBIAN BORDER CONFLICTS AND THEIR REFLECTIONS ON INTERNATIONAL RELATIONS (1878-1912)</i>	
Doç. Dr. Ali Ata YİĞİT	67
MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNİN BAŞLANGIÇ EVRESİNDE YAYILMACI SOVYET POLİTİKASI VE ANKARA HÜKÜMETİ'NİN YAKLAŞIMI <i>THE SOVIET EXPANSIONIST POLICY DURING THE INITIAL PHASE OF THE NATIONAL STRUGGLE AND APPROACH OF ANKARA GOVERNMENTS</i>	
Doç. Dr. Turhan ADA	83
TÜRKİYE'DE SULTAN GALİEV ALGISI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME <i>AN EVALUATION OF THE PERCEPTION OF SULTAN GALIEV IN TURKEY</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Murat ÇAY	103
BİR SUİKASTÇİNİN PORTRESİ: ZİYA HURŞİT <i>THE PORTRAIT OF AN ASSASSIN: ZİYA HURŞİT</i>	
Muzaffer YARDIMCI	147
28. YILINDA HOCALI KATLİAMINDAKİ BELGESEL FOTOĞRAFLARIN TARİHİ KANITLIĞI VE BASIN MENSUPLARININ TANIKLIĞIYLA DEĞERLENDİRİLMESİ <i>THE DOCUMENTARY PHOTOGRAPHS AS HISTORICAL PROOFS OF THE KHOJALY MASSACRE AND THE ASSESSMENT OF THE EVENT BY THE WITNESSING OF THE JOURNALISTS IN ITS 28TH ANNIVERSARY</i>	
Tuğba ÜREKLİ	163
ÇAĞATAY TÜRKÇESİ DÖNEMİ ŞİİRLERİNDE YÖNETİCİ VASIFLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME <i>AN EVALUATION ON QUALIFICATIONS FOR THE ADMINISTRATORS IN POETRY OF CHAGATAI TURKISH PERIOD</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Nülüfer ÇELİK	193
TELEVİZYON VE REKLÂM DÜNYASINDA TÜRKÇENİN DURUMUNA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ <i>IN THE WORLD OF TELEVISION AND ADVERTISING A CRITICAL VIEW OF THE STATE OF TURKISH</i>	
Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ - Prof. Dr. Hülya AŞKIN BALCI	207

ORGANİZASYON PERSPEKTİFİ İLE KÜRESELLEŞMENİN

TÜRK DÜNYASI ÜZERİNE ETKİLERİNİN SONUCUNDA TÜRK BİRLİĞİ REALİTESİ

THE TURKISH UNION REALITY AS A RESULT OF EFFECTS OF GLOBALISM ON TURKISH WORLD UNDER

ORGANIZATION PERSPECTIVE

Dr. Öğr. Üyesi Hakan ÇORA - Doç. Dr. Elnur Hasan MİKAIL 217

KİTAP İNCELEMELERİ: MUSTAFA KUTLU'NUN HİKAYELERİNDE KENTLİ İNSAN OLMAK

Doç. Dr. Süleyman DOĞAN 233

KİTAP İNCELEMELERİ: ORTA ASYA'DA RUSYA VE İNGİLTERE

Dr. Hatice KARIMOV 237

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 11.01.2020

Kabul Tarihi: 26.01.2020

İLHANLILARIN ANADOLU'DA KURDUĞU VERGİ NİZAMI VE NETİCELERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Dr. Erol KELEŞ*

Öz

Moğol işgali, Türkistan, Doğu Avrupa, İran ve Azerbaycan'da olduğu gibi Anadolu'da da büyük bir tahribata sebep olmuştur. Yoğun savaşlar sebebiyle bölge ahalisi başka yerlere göç ettiğinden yerleşim yerleri ıssızlaşmış, dolayısıyla üretim durma noktasına gelmişti. İran'a gelişle merkezi bir devlet tesis eden Hülegü, yalnızca askeri güçle bölgede tutunamayacağını farkındaydı. Her şeyden evvel bu yerlerin onarılması, yeniden can ve mal güvenliğinin sağlanması, yüksek bir idari mekanizmanın hayata geçirilmesi gerekiyordu. O sebeple Hülegü, tahribata uğrayan bölgelerin hızla inşa edilmesine başladı. Harap şehirlerin onarılmasının yanı sıra yeni şehirler de inşa edildi. İlk ilhanlı parası bu dönemde bastırılmasına rağmen, bilhassa Anadolu'da düzenli bir vergi düzeni kurulamadı.

Anadolu'da düzenli bir iktisadi teşkilattan söz edebilmek için Abaka dönemini beklemek gerekmiştir. Zira 1277 Elbistan hezimetini bu manada önemli bir dönüm noktası olmuştur. Güneyde Memlüklerin, kuzeyde ise Altın Orda'nın sürekli yayılmacı siyaseti Anadolu'nun doğrudan yönetilmesi mecburiyetini kaçınılmaz kılmıştır. Bu sebeple Anadolu'nun gelirlerini Moğol mali sistemine göre yeniden düzenlemek için, "İstifâ-i Memâlik-i Rûm" adıyla bir makam teşkil edilmiştir. Ancak Geyhatu ve Argun zamanında aşırı harcamalar ve yanlış iktisadi politikaların faturası halka kesilmiş ve toplanan ağır vergiler Anadolu halkını perişan etmiştir.

Gazan Han'ın reformları vergi toplama konusunda belli bir düzen getirmesine rağmen, vergi tahsildarlarının suüstimalleri artarak devam etti. Bu da nüfusun çevre bölgelere dağılmasına ve dolayısıyla üretimin sekteye uğramasına sebep oldu. Netice itibarıyla yapılan tüm reformlara ve alınan tüm tedbirlere rağmen Anadolu'nun vergi gelirleri, Moğol işgali öncesindeki miktarın yarısını dahi bulamadı.

Anahtar kelimeler: İlhanlı, Anadolu, Vergi, Gobçur, Tamga, Türkistan, Doğu Avrupa, İran, Azerbaycan.

* İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı.

Tax Regulation Established By Ilkhanid In Anatolia And An Evaluation About Its Results

Abstract

Mongolian invasion caused great destruction in Anatolia too, like in Turkistan, Eastern Europe, Persia and Azerbaijan. Because folk immigrated to different place due to hectic wars residential places desolated, so the production came on a halt. Hülegü who based a central state with his coming to Persia was aware of that he could not endure in this territory with just military force. Firstly, it was needed to repair these places, to re-establish life and property security, and to establish a great administrative force. Because of this, Hülegü began to rapidly build to damaged places. Both new cities were built and the ruined cities were restored. Although the first coin of Ilkhanid state was coined in this period, it could not be set up a regular tax system especially in Anatolia.

In order to talk about a regular tax system in Anatolia, it was necessary to wait for the period of Abaka. Because Abulustan defeat in 1277 was an important milestone in this sense. The continuous expansionist policy of Memlük Staten in the south and Altın Orda state in the north led to inevitable direct administration of Anatolia. So, an authority named of with "İstifa-i Memalik-i Rum" was arranged to reorganize the income of Anatolia according to the Mongolian financial system. But in the period of Geyhatu and Argun, excessive expenditures and wrong economic policies were invoiced to the public and heavy tax which had been collected desolated to the Anatolian.

Although Gazan Han's reforms set a certain order for tax collection, the abuse of tax collectors continued to increase. This situation caused the population to spread to neighbor regions and hence to halt production. As a result; in spite of all reforms and measure, tax revenues of Anatolia could not even reach half of the amount before the Mongol invasion.

Keywords: Ilkhanid, Anatolia, Tax, Gobçur, Tamga, Turkistan, Eastern Europe, Persia, Azerbaijan.

Çingiz Han'ın yaptığı seferler, nasıl ki ilk zamanlarda Türkistan ve Çin'i bilhassa iktisadi anlamda bir tahribata ve istikrarsızlığa sürüklemiş ise, Hülegü'nün Ortadoğu'daki savaşları da bölge üzerinde benzer yıkımlara sebep olmuştu. Nitekim Moğollar bölgeye ilk geldikleri dönemlerde büyük yıkım ve katliam yapmışlardı. Şehirler ele geçirilirken, esir edilen insanların topluca imha edildiğinin örnekleri mevcuttur.¹ Moğol işgaline şahit olanlar bu ülkelerde bir daha toparlanmanın olamayacağını belirtiyorlardı.² Hamdullah Kazvini'ye göre tahribat o kadar büyüktü ki bin yıl geçse dahi bu yıkım tamir edilemezdi.³

Kanlı savaşlar sebebiyle yerleşim yerleri ıssızlaşmış, üretim durmuştu. Her şeyden evvel bu yerlerin onarılması, yeniden can ve mal güvenliğinin sağlanması, bölgede hâkimiyetin devamı açısından önemliydi. Hülegü yalnızca askeri gücün bir ülkeyi elde tutamayacağını, yüksek bir idari mekanizmanın da haya-

¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbnü'l Esir, *El-Kamil fi't Tarih XII*, Nşr. Abdülkerim Özeydın, İstanbul 1987, s. 358-399.

² V. Vladimiroviç Barthold, *İslam'da İktidarn Serüveni Halife ve Sultan*, Nşr. İlyas Kamalov, İstanbul 2012, s. 160.

³ Geniş bilgi için bkz. I.P. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of İran Under The İl-Khans", *The Cambridge History of İran V*, Nşr. J.A. Boyle, Cambridge 1968, s. 484 vd.

ta geçirilmesinin gerekliliğini biliyordu.⁴ Bununla birlikte Moğol hâkimiyeti İran ve Anadolu'da iktisadi bir yükselişin önünü de açmıştır.⁵ Daha önce Doğu'dan Batı'ya ve Batı'dan Doğu'ya gitmeye korkan kervanlar, artık Akdeniz'den Çin'e, Çin'den Orta Avrupa'ya kadar büyük bir emniyet altında gidip gelmeğe, mallarını satmaya başladılar. Sadece Doğu ile Batı arasında ticaret değil aynı zamanda seyahatlar ve kültür alışverişi de büyük bir canlılık kazandı.⁶

İlhanlıların yukarıda bahsi geçen sahip oldukları ülkenin niteliklerini kullanabilmeleri şüphesiz düzenli bir vergi sistemini hayata geçirebilmelerine bağlıydı. Moğollardan önce İran ve Anadolu'da iktisadi birlikten söz etmek mümkün görünmemektedir. Zira her bölge farklı para ve vergi sistemlerine tabiydi. İlhanlı yönetiminin getirdiği en önemli yenilik belki de bu ikiliğe son vererek, merkezi bir iktisadi sistemi teşkil etmesiydi.⁷

İlk İlhanlı sikkesi Hüleğü zamanında bastırılmasına rağmen, bilhassa Anadolu üzerinde düzenli bir vergi tahsilinin kurulduğunu ifade etmek doğru olmasa gerektir. Çünkü Hüleğü'nün bölgeye ilk geldiği dönemlerde, Arran'da bulunduğu sırada yanına gelen Emir Argun, O'na ülkenin sorunlarıyla ilgili bir rapor sundu. Nüfus sayımına başladı, vergiler konusunda önemli düzenlemeler yaptı. Ancak bu düzenlemeler daha çok İran, Azerbaycan ve Gürcistan yörelerini kapsamaktaydı.⁸ Esasında bu dönemde Anadolu'nun siyasi taksimi iki Selçuklu şehzadesi, yani Rükneddin ve İzzeddin arasında taksim edilmişti. Buna göre; II. İzzeddin Keykavus'a Aksaray'dan Rum saltanatının hududu olan denize kadar olan yerler, Rükneddin Kılıçarslan'a da Kayseri'den Büyük Ermenistan'a kadar olan yerler verildi. Böylece Anadolu biri Kayseri, diğeri Konya'da olmak üzere iki Sultan tarafından idare edilmeye başlandı. Ayrıca Anadolu'nun vergi yekünü (Mukati'a-i Mâl-ı Rum) de belirlenmişti.⁹ Buna

⁴ Hüleğü aynı zamanda ilmi faaliyetlerden de faydalanmanın önemini kavramıştı. Kendi ülkesinde ilim ehlini koruma ve kollamayı da ihmal etmemişti. Meraga'da rasathanenin kurulmasını sağlamıştı. Hüleğü bu anlamda İlhanlı hükümdarlarından ancak Gazan Han ile kıyaslanabilir. [Bkz., Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri)*, Nşr. Cemal Köprülü, Ankara 2011, s. 77.] Bu bağlamda İranlı tarihçi Alâeddin Cüveyni, devletin idari mekanizmasında önemli görevler icra ettiği gibi Tarih-i Cihangüşa adıyla önemli bir eser de kaleme almıştır. Bkz. Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu (Attila, Cegiz Han, Timur)*, Nşr. Reşat Uzmen, İstanbul 2010, s. 405.

⁵ Zeki Velidi Togan, "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, s. 15. Ahmet Tabakoğlu, bunun aksini iddia etmektedir. O'na göre Anadolu'da bu dönemde Moğollara ödenen vergilerin çokluğu ekonomik krize neden olmaktadır. Tabakoğlu, Togan ile Köprülü'nün XIV. yüzyılın başlarında Anadolu'daki fiyatların düşüklüğüne ve mal bolluğuna bakarak bunun iktisadi bir refaha işaret olduğunu kabul etmelerinin hata olduğunu savunur. Oysa bunun halkın alım gücünün zayıflaması, talebin gerileyerek bir depresyon oluşturmaya değerlendirebilir yorumunu yapmaktadır. Bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul 2008, s. 111.

⁶ Nicola di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", *Mongols, Turks and Others*, (Edit. Reuven Amitai and Michel Brain), Brill-Leiden-Boston 2005, s. 391; Dickran Kouymjian, "Moğol, Türkmen, İran ve Osmanlı Egemenliği Altında Van", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Van*, Nşr. Richard G. Hovannisian, İstanbul 2016, s. 137 vd.

⁷ Bkz. Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, s. 15.

⁸ Geniş bilgi için bkz. *Cüveyni II*, s. 420.

⁹ Bkz. Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı, *Müsameretü'l-Ahbar*, Nşr. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 46; El-Evamirü'l-Ala'yye, s. 584; *Anonim Selçukname (Tevarih-i Ali Selçuk)*, Nşr. H. İbrahim Gök

göre; 20 tümen, 500 parça Antalya kumaşı; 3000 altın işlemeli kap kakak, 500 baş iğdiş at, 500 baş katır, iki sultan tarafından yıllık Tebriz'e gönderilecekti. Bu şekilde belli bir vergi düzeni sağlanmış iken Aksarayı, Sultan İzzeddin'in tuğracısı Baba Şemseddin'in Hülegü'nün huzuruna çıktuktan sonra birtakım yükümlülükleri üstlendiğini ve bunun neticesinde de Anadolu'daki Moğol askerinin tahsisatının sürekli arttığını belirtmektedir.¹⁰ Aynı dönemde Fahreddin Ali'nin vezirlik makamına gelmesiyle Anadolu'da dirlik ve düzenin büyük ölçüde sağlandığı, görevde kaldığı 35 yıl içerisinde ülkenin dört bir yanının bayındır hale getirildiği de kaydedilir.¹¹

İlhanlı yönetimi sahip olduğu topraklar üzerinde hayat süren ya da ticaret amacıyla bulunan insanlardan genellikle; *gulan/kalan*, *gobçur/kobçur*, *tamga* ya da *bac/baç* adı verilen vergileri alırdı. Bunlardan kılan, arazi sahiplerinden ürün üzerinden; kobçur, konargöçerlerden yetiştirdikleri hayvan üzerinden alınırdı.¹² Tamga ya da bac ise şehirlerde yaşayanlardan ve özellikle de tüccarlardan tahsil edilmekteydi.¹³ Ayrıca *balış* adı verilen bir vergi daha vardı ki niteliği pek bilinmese de bac ile eşdeğer olabileceği iddia edilmektedir.¹⁴ Moğol hâkimiyetindeki her yerde toplanan vergiler ortak olsa da oranı farklı olabiliyordu. Misal olarak; Çin ve Türkistan'da arazi vergisi 1 ile 11 dinar arasında iken İran'da bu 1 ile 10 ya da 1 ile 7 dinar arasında toplanıyordu. Göçebelerden alınan vergi ise hayvan sayısına göre belirleniyor ve buna göre her yüz hayvandan bir hayvan alınıyordu. Küçük sürü sahipleri ise *kopçur* vergisinden muaf tutulmuştu.¹⁵

Kervanların ülke içerisinde güvenli seyredebilmelerini sağlayan "*kavran-salar*" isimli memurlar görev yaparlardı. Bunların maiyetlerinde yüzer kişilik askeri kuvvetleri vardı. Aynı şekilde yol muhafızı olarak "*tutkavul*" veya "*ta-kavul*" adı verilen muhafızlar da vardı.¹⁶ Şüphesiz ticaret yollarının güvenliği sıkı bir şekilde işleyen haberleşme teşkilatıyla da ilgiliydi. Gazan Han döneminde Moğolların haberleşme teşkilatı olan "*yam*" yeniden bir düzenlemeye

vd., Ankara 2014, s. 46; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel II*, Nşr. Ali Öngül, İzmir 2000, s. 102 vd.; Gregory Ebu'l Faraç, *Ebu'l Faraç Tarihi II*, Süryanice'den İngilizce'ye çev.: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe Nşr. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s. 573; Spuler, *a.g.e.*, s. 64; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD I*, Ankara 1970, s. 33.

¹⁰ Bkz. Aksarayı, s. 47. Ayrıca bkz. C. Cahen, *a.g.e.*, s. 324.

¹¹ Bkz. Aksarayı, s. 47 vd.

¹² Kobçur, ağnam vergisiydi ve yılda iki taksit halinde toplanırdı. Kobçur tabiri bazı zamanlarda anlam genişlemesine uğrayarak; tüm vergileri ifade eder bir kavram olmuştur. Bkz. Cüveyni II, s. 416. Mengü Kağan döneminde ise ahaliden toplanan nüfus vergisine verilen ad olmuştur. Kopçur tabiri Fatih dönemine kadar Osmanlı iktisadi sisteminde kullanıldığı gibi Karamanoğullarının sonuna kadar da varlığını devam ettirmiştir. Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 21.

¹³ Bu vergiler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Tuncer Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI. ve XIV. Yüzyıllar)*, Ankara 2000, s. 165-176.

¹⁴ Bkz. C. Cahen, *a.g.e.*, s. 325.

¹⁵ Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 18 vd.; B. Spuler, *a.g.e.*, s. 337.

¹⁶ Cingiz Han zamanında tacirlerin güvenli şekilde yollarına devam etmelerini sağlayan Korakçi/Krakçiye adlı memurlar vardı. Bkz. Cüveyni I, s. 117; İbnü'l-İbri Ebu'l-Ferec, *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, Nşr. Ş. Yaltkaya, Ankara 2011, s. 7.

tabii tutularak, işlerlik kazanması sağlanmıştır.¹⁷ Taşınan malların değerine ve miktarına göre tüccarlardan vergi alıyorlardı.¹⁸

Her vilayetin vergi toplama hususunda farklı kanunları olsa da bu vilayetlerde faaliyet gösteren tacirlerden her on dinarda, dinarın yirmi dörtte biri vergi alınırdı.¹⁹ Örneğin; Ayas'tan Erzurum ve buradan Tebriz'e devam eden kervan yolunda seyreden her tüccardan bir hayvan yükü maldan devlet 153 dirhem alırken, tüccarın güvenliğini sağlayan görevliye de tüccar tarafından 50 dirhem para verilirdi.²⁰ Bu kervandan toplam 203 dirhem de gümrük vergisi alınırdı.²¹ Yukarıda bahsedildiği üzere ahır ve ağıl hayvanlarını besleyenlerden de yüzde bir oranında *kobçur* adı verilen vergi toplanırdı. Âlimler, ruhaniler, hastalar, yaşlılar, çocuklar ve muhtaçlar kobçur vergisinden muaf tutuldukları gibi,²² ticari önem arz eden pek çok şehir de "*kalan, kobçur*" gibi bazı vergilerden muaf tutmuşlardır.²³ Bazı İlhanlı kitabelerinden Ani ve Ankara şehirlerinin böyle bir ayrıcalığının olduğu anlaşılmaktadır.²⁴

Anadolu'da düzenli bir iktisadi teşkilattan bahsedebilmek için Abaka dönemini beklemek gerekecektir. Zira 1277 Elbistan hezimetini bu manada önemli bir dönüm noktası olmuştur. Güneyde Memlûklerin sürekli Anadolu'da çıkan Moğol karşıtı ayaklanmaları körüklemeleri, aynı zamanda kuzeyde Altın Orda'nın devamlı Mısır ile birlikte hareket ederek Azerbaycan'a doğru yayılma siyaseti, devletin merkezi Tebriz ile ülkenin batı ve güney bölgelerini birbirine bağlayan geçiş noktalarının daha iyi muhafaza edilmesini gerekli kılmıştır.²⁵ O sebeple Abaka, kardeşi Kongurtay'ı Anadolu'nun dirlik ve düzenini, veziri Şemseddin Cüveyni'yi ise Anadolu'nun gelirlerini Moğol mali sistemine göre yeniden tanzim etmesi için Anadolu'ya göndermiştir.²⁶ Anadolu'yu Tebriz'e yani İlhanlı hükümdarına bağlamak maksadıyla "*Nâib-i Saltanat-ı Memâlik-i Rûm*" ve "*İstifâ-i Memâlik-i Rûm*" gibi makamlar teşkil edilmiş ve merkezden

¹⁷ Bkz. Fazlullah b. Abdullah eş-Şirazi, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf III*, Nşr. Abdu'l Muhammed Ayeti, Tahran 1372 / 1994, s. 232 vd.

¹⁸ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2009, s. 50. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal*, Ankara 1998, s. 257 vd.

¹⁹ Şerefeddin Yaltkaya, "İlhaniler Devri İdari Teşkilatına Dair (Nasir-Eddin Tusi'nin Bir Eseri)", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası II*, İstanbul 1939, s. 8 vd.

²⁰ Muhafıza ödenen ücret konusunda bkz. C. Cahen, *a.g.e.*, s. 317.

²¹ Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 16.

²² Geniş bilgi için bkz. B. Spuler, *a.g.e.*, s. 334-337; Şerefeddin Yaltkaya, "a.g.m.", s. 7-16.

²³ İlhanlılar döneminde toplanan vergiler ve bunların mahiyeti hakkında geniş bilgi için bkz. A.K.S. Lambton, "Mongol Fiscal Administration in Persia", *Studia Islamica*, No. 64, 1986, s. 79-99.

²⁴ Z. Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 302.

²⁵ Geniş bilgi için bkz. Erol Keleş, "Elbistan Meydan Muharebesi ve İlhanlıların Yeni Anadolu Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 123, Sayı: 242, İstanbul 2019, s. 63-72.

²⁶ Bkz. *Camiü't-Tevarih*, s. 114; Z. Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 235 vd. Ayrıca bkz. Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 18; F. Sümer, "a.g.m.", s. 45; C. Cahen, *a.g.e.*, s. 283; Bu tarihlerden itibaren Anadolu'da Moğollara karşı başta Karamanlılar olmak üzere Türkmen direnişi başlayacaktır. Bkz. İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*, Nşr. Mürsel Öztürk, Ankara 2014, s. 628 vd.; O. Turan, *a.g.e.*, s. 575 vd.

hükümdar adına atanan görevliler vasıtasıyla Anadolu siyasi ve mali açıdan kontrol altında tutulmuştur.²⁷

Cüveyni göreve gelir gelmez evvela halkın üzerindeki vergi yükünü herkesin gelirine göre belirlediği gibi yükümlülerden düzenli bir şekilde tahsil edilemeyen bazı vergileri de toplamaya başlamıştır. Ayrıca kanun dışı hiç kimseden vergi tahsil edilmeyeceği, müsaderenin kaldırılacağı gibi konularda vilayetlere talimatnameler göndermiştir.²⁸ Reşidüddin, Sahib Şemseddin'in Anadolu'da harap olan şehirleri mamur hale getirdiğini ve burada daha önce düzenli bir şekilde toplanamayan tamga vergisinin O'nun gelişiyile muayyen bir şekilde tahsil edildiğini belirtmektedir.²⁹ Ancak tesis edilen bu mali düzen zamana yayılamadığı gibi yüzeysel de kaldı. Dolayısıyla kısa sürede siyasi istikrarsızlık ve talan ekonomisi yeniden kendisini göstermeye başlamıştır.

Argun Han zamanında Selçuklu Devleti'nin son büyük devlet adamı olan Fahreddin Ali'nin görevden alınıp yerine İranlı müstevfi Fahreddin Kazvini'nin getirilmesi, ekonomik ve siyasi çöküntü anlamında Anadolu için önemli bir milad olacaktır. Nitekim Fahreddin Kazvini yanında getirdiği müsrif ve açgözlü kalabalık bir memur grubuyla Anadolu'yu idare etmeye başlamıştır.³⁰ O'nun görev yaptığı dönemde bilhassa Anadolu'da toplanan keyfi vergiler halkı ziyadesiyle rahatsız etmiştir. Aşağı yukarı ömrünün yarım asırlık (1276-1323) bir süresini Selçuklu Devleti hizmetinde geçirmiş olan Aksarayı, Fahreddin Kazvini'nin Anadolu'ya İranlı, Ermeni ve Gürcü memurları getirip, devletin önemli görevlerini yakınları ve bu gürüh arasında taksim ettiğini, kendi masraflarını karşılayabilmek için ağır vergiler tahsil edip, halkı ezdiğini belirterek durumu açık bir şekilde ifade etmektedir.³¹ Aynı dönemde yani 1285'lerde, Şehzade Hülacü ile Keyhatu'nun Anadolu'ya gelip, Erzincan'ı yurt tutmaları³² bölge halkının vergi külfetini daha da artırmıştı. Öyle ki Aksarayı, *"Tatar'ın masrafı için ayrılan çok miktarda vergiden halkta yakacak bir mum bile kalmadı. O sebepten ahali borç almaya başvurdu."* der.³³

Bu dönemde Anadolu mali bakımdan ikiye ayrılmıştı. Buna göre, Kayseri'nin batısında kalan yerler vezir Fahreddin Kazvini'ye teslim edilirken; doğusundaki topraklar ise saltanat naibi Mücirüddin Emirşah'a verilmiştir.³⁴ Top-

²⁷ Bkz. B. Spuler, *a.g.e.*, s. 386 vd.; İlhan Erdem, "Sahib-i Divan Şemseddin Cüveyni'nin Anadolu'ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması, Sonuçları", *Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprman'a Armağan*, Ankara 2003, s. 337-345.

²⁸ Bkz. Aksarayı, s. 60 vd.; *El-Evamirü'l-Ala'iyye*, s. 640 vd. Bu konuda ayrıca bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, İstanbul 2010, s. 67 vd.; M. Fuad Köprülü, "Cüveyni", *İA II*, s. 25-259.

²⁹ *Câmiü't-Tevârih*, s. 114; C. Cahen, *a.g.e.*, s. 285; Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, s. 18.

³⁰ Hamdullah Kazvini Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, Farsça trc. Abdullah Hüseyin Nevai, Tahran 1944, s. 597.

³¹ Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Aksarayı, s. 118. Ayrıca bkz. C. Cahen, *a.g.e.*, s. 294 vd.; Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 10.

³² *Câmiü't-Tevârih*, s. 152.

³³ Bkz. Aksarayı, s. 115.

³⁴ Bkz. Aksarayı, s. 122; Münecimbaşı II, s. 127.

lanan vergilerin ağırlığı sebebiyle halk, gerek İlhanlı ve gerekse Konya Selçuklu yönetiminin elinin uzanamayacağı Anadolu'nun kenar veya dağlık yerlerine kaçarak bu yağma ve talan uygulamalarından uzaklaşıyordu.³⁵ Bu bağlamda Anonim Selçukname'de, Konya'da 24 gün kalan Fahreddin Kazvini'nin halka yaptığı kötülüklerden dolayı insanları canından bezdirdiğini ve bu sürenin 24 bin yıldan daha fazla uzun geldiği kaydedilmektedir.³⁶

Argun döneminin hemen akabinde tahta geçen Geyhatu ise zevki sefa içerisinde bir hayat sürmeyi tercih etti. Eğlenceler tertip edip, bolca hediyeler dağıtarak devlet hazinesini hiç olmadığı kadar zayıflattı.³⁷ Bu arada ülkede salgın hayvan hastalıkları da baş gösterince ekonomi iyice dibe vurdu. Kötüye giden ekonomiyi düzeltebilmek amacıyla Çin'de uygulanan kâğıt para (Chao)³⁸ 1294'te Tebriz ve pek çok şehirde basılarak piyasaya sürüldü.³⁹ Fakat istenilen başarı elde edilemedi.⁴⁰ Ticaret oldukça zayıfladı. Tebriz halkı şehri terk etti.⁴¹ Açlıktan insanlar bağ ve bahçeleri talan etmeye başladı.⁴² İki ay gibi kısa bir süre sonra kâğıt para uygulamasından vazgeçildi.⁴³

Gazan Han tahta geçtiğinde halletmesi gereken yığınla mesele çözüm bekliyordu. Her şeyden önce Baydu'yla girdiği taht mücadelesinden dolayı ortaya çıkan para krizini aşabilmek için ülkenin zenginlerinden borç para alındı.⁴⁴ Uzun süren savaşlar sonucunda halkı katledilen, kaynakları yağmalanan İran ve Anadolu'nun yeniden bir düzene kavuşturulması gerekmektedir.⁴⁵ Hülegü'nün İran'a gelişiyle birlikte nizami bir devlet düzeni kurulmasına rağmen devam eden yarım asırlık sürede dahi adil bir düzen sağlanamamıştı. İran ve Anadolu'ya gelen göçebe Türk ve Moğol boylarının otlak ihtiyacı, yer-

³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", *XI. Türk Tarih Kongresi II*, (5-9 Eylül 1990), Ankara 1994, s. 586 vd.

³⁶ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. *Anonim Selçukname*, s. 57 vd.

³⁷ Mirhond, *Tahrir-i Ravzatu's-Safa*, (5. kısım), Nşr. Dr. Abbas Zeryab, Tahran 1358, s. 931; Hondmir, *Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer III*, Nşr. M. Debir Siyaki, Tahran 1983, s. 135 vd. Geyhatu'nun hastalığı, iyileşip tekrar tahta oturması ve nihayet devlet hazinesini müsrif bir şekilde kullanması konusunda bkz. *Tahrir-i Tarih-i Vassaf III*, s. 159 vd.

³⁸ Bu kâğıt para "Chao"nun İran'da uygulanışı ve sonuçları hakkında detaylı bilgi için bkz. Karl Jahn, "İran'da Kâğıt Para", *Bellekten*, VI/23-24, Ankara 1942, s. 269-309.

³⁹ Bkz. *Ebu'l Faraç Tarihi II*, s. 644; *Tarih-i Güzide*, s. 145. Z. Velidi Togan, bu kâğıt paranın 1294'ten önce Moğollar ve Uygurlar tarafından bilindiğini aksi takdirde böyle bir işe girişemezdi değerlendirmesini yapmaktadır. Bkz. Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 11 vd.

⁴⁰ Alessandro Bausani, *The Persians from the Earliest Days to The Twentieth Century*, London 1975, s. 112.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Ebu'l Faraç Tarihi II*, s. 644 vd.; Hondmir III, s. 138.

⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. *Camiü't-Tevarih*, s. 183; *Tahrir-i Tarih-i Vassaf III*, s. 166 vd.; B. Spuler, *a.g.e.*, s. 100 vd.

⁴³ Bkz. *Ebu'l Faraç Tarihi II*, s. 645; *Tahrir-i Tarih-i Vassaf III*, s. 167; *Tahrir-i Ravzatu's-Safa* (5. Kısım), s. 932. Ayrıca bkz. Tuncay Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol And İlkhandid Coins)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s. 27; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Nşr. Yıldız Moran, İstanbul 1979, s. 316.

⁴⁴ B. Spuler, *a.g.e.*, s. 325.

⁴⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Tarih-i Mübarek Gazani*, Nşr. Karl Jahn, Prag 1941, s. 350 vd.

leşik ahaliyle bu göçebe unsurların sosyo-ekonomik çatışmaları zirai hayatın yeniden canlandırılmasına engel teşkil ediyordu.⁴⁶

Bu döneme gelindiğinde Moğol istila hareketi her ne kadar nihayete ermiş ise de bazı İlhanlı hükümdarları başta olmak üzere, emir ve bürokratlarının müsrif davranışları, halktan ağır vergiler toplamaları Anadolu'da sosyo-ekonomik nizamı alt üst etmeye yetiyordu. Bu bağlamda Abaka, Anadolu'nun mali işlerini düzenlemek üzere bizzat atadığı Cüveyni'yi kendisine az hediye vermekle itham edip görevden azletmişti.⁴⁷ Gazan'ın cülusuna kadar toplanan vergilerin ağırlığı bir yana aynı verginin yeniden toplanmaması için herhangi bir garanti de yoktu. Vergiler hazineye gönderilmediği için hükümet buraları vergi vermeyen mahaller olarak kabul ediyor ve tekrar para alma yoluna gidiyordu. Bazı valiler kobçur vergisini bir yıl içerisinde on defa yükseltebiliyordu. O sebeple vergi memurlarının geldiği haberi üzerine köylüler yerlerini terk ederlerdi. Tahsildarlar da kadınları alıp götürürlerdi. Nüfusun azalması da üretimi olumsuz etkilemekteydi.⁴⁸

Hükümdar sülalesi korumasında olan şahıslardan vergi alınmadığı gibi bu aileden birine ait olan *has incu* niteliğindeki yerler de vergiden muaftı.⁴⁹ İlhanlılar Anadolu'yu nüfuzları altına aldıkça, belirli yerlerin gelirlerini hazineye ait olmak üzere *has incu* haline getirdiler. Aksaray'ın *İncuhayı Rum* adını verdiği⁵⁰ bu yerlerden biri de Ani kasabasıydı.⁵¹

Yukarıdaki meselelere bakılacak olursa Gazan Han'ın öncelikle düzenli bir iktisadi yapı teşkil etmesi gerekiyordu. Her şeyden evvel Argun ve Geyhatu döneminde tamamen boşalan devlet hazinesini tekrar belli bir seviyeye getirmek gerekmekteydi.⁵² Bunun için de vergilerin, sikke ve ölçülerin yeniden ıslah edilmesi, kalpazanlığın engellenmesi şarttı.⁵³

Gazan Han evvela boş arazilerin üretime geçirilmesi için harekete geçti. Böylece bu araziler ikta yoluyla dağıtılarak mahsulün artırılması sağlandı. Bunun yanı sıra herkese ekip işleyebileceği kadar toprak verilmesi kararlaştırıldı. Tebayı oldukça rahatsız eden vergi memurlarının baskıcı uygulamalarına son verildi. Gazan Han 22 Şubat 1304 tarihinde çıkarttığı vergilere dair fermanında her köy ve kasabanın ne kadar vergi vereceğinin herkes tarafından bilinmesine yönelik tedbirlerden bahsetmiştir.⁵⁴ Fermanında bu tedbirlerin

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman G. Özkuzugüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s. 175 vd.

⁴⁷ B. Spuler, *a.g.e.*, s. 339.

⁴⁸ Geniş bilgi için bkz. B. Spuler, *a.g.e.*, s. 341.

⁴⁹ Bkz. W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, s. 148 vd.

⁵⁰ Aksarayı, s. 144, 183.

⁵¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 236.

⁵² Gazan Han zamanında mali alanda yapılan düzenlemeler için bkz. *Tahrir-i Tarih-i Vassaf IV*, s. 260 vd.

⁵³ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, (nşr. Gökhan Aksay), İstanbul 2013, s. 39.

⁵⁴ Bkz. *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 253. Ayrıca Gazan Han döneminde bu konuda alınan tüm önlemler hakkında bkz. Hondmir III, s. 167-170; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 241-244; I.P. Petrushevsky, "a.g.m.", s. 495.

ağaç tahtaya, taşa, bakır veya demir levhaya yazılmasını ve bunların herkesin görebileceği camilerin kapıları, minareleri vb. yerlere konulmasını belirtmektedir.⁵⁵ Hristiyan ve Yahudilerin de aynı şekilde görebileceği mekânlara asmalarından bahsedilmektedir.⁵⁶ Böylece herkesin devlete ödeyeceği vergi miktarı belirlenmiş olduğundan artık hiç kimse halktan keyfi olarak vergi toplamayacaktı. Bu yolla halkın soyulmasının ve zulme uğramasının önüne geçilebileceği düşünülüyordu.⁵⁷ Hamdullah Müstevi, bu dönemde vezir Hoca Sadreddin'in şehirlerdeki ilave vergi olan gobçuru kaldırarak, yerine tamga vergisini getirdiğini ve bu sayede hem gelirin arttığını hem de halkın rahata kavuştuğunu kaydetmektedir.⁵⁸

Köylüler için devlete verilecek olan vergi iki takside bölünmüştü. Buna göre ilk taksit Nevruz'u takip eden ilk yirmi gün (21 Mart-11 Nisan) içinde ikincisi ise 22 Eylül-12 Ekim tarihleri arasında verilecekti.⁵⁹ Bunu düzenli bir şekilde yürütebilmek için "Takim-i Hani" ya da "Takvim-i İlhani" adıyla bir güneş takvimi de düzenlenmişti.⁶⁰

Alınan tedbirler bilhassa köylerde güvenliği tesis ettiği için azalan nüfus hızla çoğaldığı gibi üretim de arttı. Dolayısıyla artan vergi oranı, devletin hazinesini önemli ölçüde rahatlatmıştı. Şüphesiz bu gelişmeler toplum hayatına da yansımaktaydı. Keza Şarki Anadolu'da manastırlarda tutulan bazı kayıtlar, yöre insanının hayat şartlarında meydana gelen olumlu gelişmeleri bir ölçüde göstermektedir. Bu bağlamda 1304 tarihinde Nahçıvan'da yazılmış olduğu tespit edilen bir Ermeni kaynağında Gazan Han döneminde tüm doğu Hristiyanlarının rahata ve huzura kavuştuğundan bahsedilmektedir. Ayrıca O'nun adil bir hükümdar olduğu ve tüm vergileri kaldırarak halkın güvenini kazandığı dile getirilmektedir.⁶¹ Aynı tarihlerde Van'da kaleme alınmış olan iki Ermeni yazması Gazan Han'dan övgüyle bahsederek, O'nun Ermeni halkının koruyucusu olduğunu belirtmektedirler.⁶² Nitekim Reşidüddin de, yapılan bu reformların bir sonucu olarak paranın ayarında bir düzelmeye olduğunu ve bu başarının daha evvel hiçbir hükümdar ya da halifeye nasip olmadığını belirterek, bu kayıtları teyid etmektedir.⁶³ Aynı müellif vergi toplama konusundaki bu düzenlemelerin halkı memnun ettiğini, yerlerini terk edenlerin yurtlarına döndüğünü ifade ederek, devletin vergi gelirlerinin de arttığını dile getirmektedir.⁶⁴

Gazan Han bütün bunları yaparken pek çok güçle karşılaşmış ve zaman zaman sert tedbirler almak durumunda da kalmıştır.⁶⁵ Nitekim dönemin

⁵⁵ *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 262 vd.; Hondmir III, s. 169.

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz., W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", s. 135 vd.

⁵⁷ *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 260 vd.

⁵⁸ Bkz. *Tarih-i Güzide (Farsça trc.)*, s. 604.

⁵⁹ *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 264.

⁶⁰ Osman G. Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 216.

⁶¹ Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)*, A Source for Middle Eastern History, Cambridge-London 1969, s. 48.

⁶² *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 48-49.

⁶³ *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 286.

⁶⁴ *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 255.

⁶⁵ B. Spuler, *a.g.e.*, s. 105.

kaynaklarından Süryani Ebu'l Faraç, Gazan Han'ın tahta geçişiyle Hıristiyan, Yahudi ve putperestlere ait mabedlerin yıktırıldığını,⁶⁶ bahsi geçen dinlerin üst düzey din görevlilerine hakaret edildiğini ve onlardan vergi alındığını belirtmektedir. Baskılara dayanamayan gayrimüslim ahalinin Müslüman olduğunu dile getirmektedir⁶⁷ ki bu ifade yukarıda bahsi geçen olayların görgü şahidi Ermeni kayıtlarıyla çelişmektedir.

Gazan Han döneminde Anadolu'nun belki de en büyük talihsizliği, yönetiminin bir süre sonra emin ellere bırakılmamasıydı. Çünkü Anadolu'nun vergi tahsildarlığı birbirinden tamahgar şahısların eline geçti. Bunlar; Muineddin Muhammed Beg, Kastamonu; Cemaleddin Muhammed, Diyarbakir; Kemaleddin Tiflisi Amasya-Samsun; Şerefeddin Osman ise Niğde ve çevresinin vergilerini toplamak üzere bahsi geçen vilayetlere hareket ettiler. Gittikleri yerlerde yüklenen vergilerin çok fazlasını tahsil etmeye, yeni vergiler koymaya başladılar. Yöre halkıyla bırakın kaynaşmayı, istenmeyen adamlar haline geldiler. Bu zulme dayalı yönetim insanların vatanlarını terk etmelerine sebep oldu. Boşalan köyler, üretimin durmasını beraberinde getirdi.⁶⁸ Sadreddin Halidi'nin vezirliği zamanında ise, yeni ve ağır vergilerin yanında ticarete damgalı kâğıt parçası da denilen *Çav* kullanılmaya başlandı. Aksarayı bu uygulama sebebiyle Horasan'dan Rum denizine kadar zengin ve fakir pek çok insanın Şam diyarına göç ettiğini, bu sebeple vergi gelirlerinin oldukça düştüğünü kaydetmektedir.⁶⁹

Gazan Han ölümünden az evvel kardeşi Olcaytu'dan kurmuş olduğu vergi sisteminin devam ettirilmesi sözünü almıştı. Ancak hakikatte bu hiçbir zaman hayata geçirilemeyecektir. Devletin aldığı tüm tedbirlere rağmen birtakım idarecilerin vazifelerini suiistimal ettikleri sıkça görülen vakalardandı. Nitekim 1312'de dönemin sahib-i divanı Lakuşi, Erzurum'dan Antalya'ya, Sinop'tan Diyarbakir'e kadar olan toprakların yönetimini alarak, haddinden fazla vergi toplamaya başladı. Devlete ait toprakları üst düzey devlet görevlilerine sattı.⁷⁰ Tahsil ettiği haksız kazanca Emir İrencin'i de ortak etti. Bununla yetinmeyen İrencin Anadolu'da başı boş hareket ederek halka zulmetmeye yeltendi. Neticede gerek Lakuşi ve gerekse Emir İrencin hak ettikleri akıbetlere kavuştular. Ancak Anadolu halkı bu iki idarecinin elinde perişan oldu.⁷¹

Bu dönemde birtakım yerel idarecilerin de benzer uygulamalarla meskûn halkı rahatsız ettikleri tespit edilmektedir. Bu bağlamda Ağrı Dağı civarında bulunan bir manastırda yazılan kaynakta Tahir oğlu Kurd isimli bir yöneticinin bölge halkına baskıya dayalı bir politika takip ettiği, ağır vergiler aldığı ve çok sa-

⁶⁶ Nitekim Hamdullah Müstevfi de Gazan Han'ın İslam'ı kabul ettikten sonra İran'da devlet kurumlarında bir İslami etkinin başladığını ve farklı dinlere ait birtakım mabedlerin yıktırıldığından bahsetmektedir. Bkz. Hamdu'llah Mustawfi-i Kazwini, *The Ta'rikh-i Guzida (Tarih-i Güzide)*, (İngilizce trc. E. Browne), London 1913, s. 145. Ayrıca bkz. *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 85; J.A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", s. 379.

⁶⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. *Ebu'l Faraç Tarihi II*, s. 657 vd.

⁶⁸ Konu hakkında daha detaylı malumat için bkz. Aksarayı, s. 168 vd.

⁶⁹ Bkz. Aksarayı, s. 188.

⁷⁰ C. Cahen, s. 322.

⁷¹ Bkz. Aksarayı, s. 244 vd.; B. Spuler, *a.g.e.*, s. 349.

yıda köy ile manastırın yerle bir ettiğinden bahsedilerek, insanların hayatta kalabilmek için başka ülkelere sığınmanın yollarını araştırdıkları anlatılmaktadır.⁷²

Ebu Said döneminde de ülkenin belirli bölgelerinde mali alanda bazı düzenlemelere gidilmiştir. Bu düzenlemelerle halkın rahata ve huzura kavuştuğu belirtilmektedir.⁷³ Uzunluk ve ağırlık ölçülerinde yapılan bu değişiklikler halkın görebileceği yerlere asılmıştır. Bu fermanların bir benzeri 1848 yılında N.V. Hanikof tarafından Ani harabeleri içerisinde keşfedilen kitabe örneğidir.⁷⁴ Şehrin büyük camilerinden birisi olan Menuçehr Camii'nin duvarına on satır halinde Farsça olarak kazınan bu kitabe W. Barthold tarafından neşredilmiştir.⁷⁵ 1319-1335 yılları arasında olduğu varsayılan kitabenin, son kısmı silinmiş olmasına rağmen mali sahada alınan tedbirler konusunda önemli bilgiler elde edilebilmektedir. Buna göre “*tamga ve bac*” vergilerinden başka ahaliden “*kılan ve nimari*” bahanesiyle vergi alınmaması emredilmektedir. el-Ömeri 1318 yılında el-Cezire ve çevresinin çekirge istilasına maruz kaldığını ve bunun bölgede şiddetli bir kıtlığa sebep olduğunu kaydetmektedir ki,⁷⁶ aslında bu durum devletin vergileri neden artırdığını da büyük ölçüde açıklar hale getirmektedir.

Bu kitabede ülkenin bazı yerlerinde keyfi toplanan vergilerden dolayı bölge halkının muzdarip olduğu ve çoğunun yerlerini bırakıp göç ettikleri anlaşılmaktadır. Hatta bazı yerlerde halkın vergi tahsildarlarından korunmak için yer altına barınaklar yaptığı görülmektedir.⁷⁷ Bu ferman aslında tüm İlhanlı ülkesi için geçerliydi ve ülkenin içerisinde bulunduğu sosyo-ekonomik vaziyeti göstermesi bakımından önemlidir.⁷⁸ Çünkü bu dönemde benzer sorunların Anadolu'nun Orta ve Batı kesimlerinde de yaşandığı görülür. Ebu Said zamanına ait olduğu bilinen Ankara Kalesi'ndeki kitabe, bunu göstermesi açısından oldukça mühimdir. Kitabede; “*devlet tarafından belirlenen kobçur ve buğday miktarının ahali tarafından fazla bulunduğu, daha evvel belirlenen ölçü sistemini hatırlatıp, yasa dışı aşar ve gobçur vergisi talebinde bulunanlara beddua edilmektedir.*”⁷⁹ Bu dönemlerde yaşamış meşhur şair Fergani; “*Nerede örümcek ağını örse hemen gobçur istenir.*” ifadesini kullanarak adeta bu durumu özetlemektedir.⁸⁰

⁷² Bkz. *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 55 vd.

⁷³ Bkz. Devletşah, *Tezkiretü's-Şuara II (Devletşah Tezkiresi)*, Nşr. N. Lugal, Ankara 1987, s. 282.

⁷⁴ Kitabenin aslı için bkz. W. Barthold, “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, s. 137.

⁷⁵ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi II*, İstanbul 1953, s. 449 vd.

⁷⁶ Bu yüzden insanların leşleri yedikleri ve çocuklarını köle olarak sattıkları belirtilmektedir. Diğer taraftan ekme fiyatları artmış ve sonuçta halk açlıktan kırılmaya başlamıştır. Musul, Erbil ve çevresinin nüfusu oldukça azalmıştır. Bkz. Şehabeddin b.Fazlullah el-Ömeri, *Mesaliku'l Ebsar fi Memalik'il-Emsar (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, Nşr. Ahsen Batur, İstanbul 2014, s. 425.

⁷⁷ Bkz. Osman G. Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 218.

⁷⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. W. Barthold, “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, s. 138 vd.; Ayrıca bkz. W. Barthold, “Ani Kitabesi”, *Makaleler ve İncelemeler I*, Nşr. Abdulkadir İnan, Ankara 1998, s. 520-545.

⁷⁹ Ankara kitabesi hakkında geniş bilgi için bkz. P. Wittek, “Ankara'da Bir İlhani Kitabesi”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, s. 161-164.

⁸⁰ Tuncer Baykara, *a.g.e.*, s. 174.

Ebu Said zamanında yazılmış Ermeni kaynakları da bunu doğrulamaktadır. Doğu Anadolu'da bazı Ermeni manastırlarında tutulan kayıtlar, bu dönemde Hristiyanların ızdırıp çektiğini ve kurtuluş umutlarının kalmadığına vurgu yaparak, adaletin zayıfladığı, ağır vergilerden sonucunda halkın dağ ve tepelere kaçarak oturdukları yerleri terk ettikleri ifade edilmektedir.⁸¹ Hal böyle iken ülkede meydana gelen isyan hareketleri de buna eklenince halkın can ve mal güvenliğini büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.⁸² Bölgenin bu vaziyeti devlete ödenen vergi miktarının da büyük ölçüde azalmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda Hamdullah Müstevfi, *Vilayet-i Ermen*'in daha evvel 2 milyon dinar olan gelirinin, 1336'larda sadece 390 bin dinara kadar düştüğünü kaydetmektedir.⁸³

İlhanlıların Anadolu'da topladıkları vergi türlerini pek çok kayıttan öğrenme imkânımız varken, toplanan vergi miktarını, dönemlere göre tespit etme imkânına sahip değiliz. Bu konuda elimizdeki en önemli kaynak 1339'da yazılan ve 1336 yılına ait İlhanlı bütçesini gösteren *Nuzhat-al Qulub* adlı eserdir. Hamdullah Qazvini tarafından kaleme alınan bu eser sayesinde *Memalik-i Rum* da denilen Anadolu'nun özellikle İlhanlı hâkimiyeti altında bulunan doğu, orta ve batı kısımlarının vergi miktarlarını şehir şehir görebilme imkânına sahibiz.

Memalik-i Rum olarak ifade edilen bu coğrafi terimin içerisinde Büyük ve Küçük Ermenistan, Ahlat, Diyarbekir ve Rebia gibi bölgeler dahil edilmekteydi. Buna göre Memaliki Rum'un toplam vergi gelirleri 5.645 bin dinara tekabül etmekteydi. Bu rakam Azerbaycan, Arran ve Mugan, Abhaz ve Gürcistan ile Şirvan'ın toplam gelirlerinden daha fazla bir yekûn tutuyordu.⁸⁴ Diğer yandan sadece Konya ile Sivas'ın geliri 1.385 bin dinara tekabül ederken; Erzurum, Erzincan, Tokat, Niksar, Akşehir, Diyarbekir, Kayseri gibi şehirlerin vergi gelirleri ise 150 bin dinara kadar ulaşabiliyordu.⁸⁵ Bu vergi miktarı her ne kadar 1336 yılına ait olsa da Hamdullah'ın verdiği bazı bilgiler, Gazan Han döneminde devlet gelirlerinde gözle görülür bir yükselişin olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Hamdullah, Gazan döneminde İran'ın gelirinin 17 milyon dinardan 21 milyon dinara yükseldiğini belirtir ki aslında bu Anadolu için de geçerliydi. Nitekim Gazan'dan sonra pek çok vilayette asayişsizliğin baş gösterdiği, ülke gelirlerinin ordu tarafından yağmalandığı da ifade edilir.⁸⁶

Anadolu'nun vergi gelirleriyle alakalı kayıtların bulunduğu diğer bir kaynak ise 1350'li yıllarda Abdullah el-Mazenderani tarafından kaleme alınmış olan *Risale-i Felekiye* adlı eserdir. Bu esere göre Anadolu'nun toplam vergi geliri 3 milyon dinardır.⁸⁷ Fakat sözü edilen dönem İlhanlı devletinin dağıldığı, siyasi istikrarsızlığın olduğu döneme tekabül ettiğinden, gelirin iyice düştüğü görülmektedir. Diğer taraftan bu iki kaynağın verdiği rakamlar, İlhanlı hâki-

⁸¹ *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 61 vd., 63, 67, 72.

⁸² Bkz. *Tahrir-i Ravzatu's-Safa* (5. kısım), s. 961 vd.

⁸³ Bkz. *Nuzhat al-Qulub*, s. 100.

⁸⁴ Sözü edilen bölgelerin vergi gelirleri hakkında bkz. *Nuzhat al-Qulub*, s. 78-90.

⁸⁵ Bkz. *Nuzhat al-Qulub*, s. 91-101.

⁸⁶ Bkz. Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 22 vd.

⁸⁷ Abdullah İbn Muhammad İbn Kiya al Mazandarani, *Risale-i Felekiyye*, Nşr. Walther Hinz, Weisbaden 1952, s. 158 (91a), 162 (93b); Ahmet Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 109.

miyetinden önceki dönemle karşılaştırıldığında Anadolu'nun vergi gelirlerinin bir hayli düştüğü gözlenmektedir. Nitekim Moğol işgalinden evvel yaklaşık 27 milyon dinar iken, sonrasında bunun aşağı yukarı dörtte biri kadardır.⁸⁸

Sonuç olarak; Türkiye Selçuklu Devleti'nin Köseadağ Savaşı'nı kaybetmesiyle Anadolu'da başlayan Moğol işgali, bölgede büyük bir yıkıma sebep oldu. Şehirler yakılıp, tahrip edildi. Bazı yerlerde toplu katliamlar yapıldı. Bütün bunlar Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısında büyük kırılmalara yol açtı. Güvenlik problemi ticareti durma noktasına getirdiği gibi bölge nüfusunun da dağılmasına sebep olmuştu. Tebriz merkezli İlanlı devletini tesisinden sonra Hülegü, İran, Irak ve Azerbaycan'da olduğu gibi Anadolu'da da hâkimiyetin devamı için birtakım idari ve iktisadi düzenlemelerin kaçınılmaz olduğunun farkındaydı. O'nun bu konudaki tüm çabalarına rağmen, bilhassa Anadolu'da düzenli bir iktisadi sistem kurulamadı. Ancak Abaka dönemiyle birlikte yeni kurumlar tesis edilerek, düzenli bir vergilendirme sistemi kurulmuş ve yöre doğrudan Tebriz'e bağlanmıştır.

Bu konuda önemli ilerlemeler kaydedilmesine rağmen, gerek İlanlı hükümdarlarının yanlış yaklaşımları ve gerekse idarecilerin tamahgarlığı sebebiyle kurulmaya çalışılan nizam bir türlü sağlanamamıştır. Düzensiz ve ağır vergiler Anadolu ahalisinin ezilmesine, yerini yurdunu terk etmesine neden olmuştur. Gazan Han'ın vergi reformu, Anadolu halkı üzerinde olumlu bir hava yaratmışsa da bu durum uzun sürmemiştir. Gerek Olcaytu ve gerekse Ebu Said döneminde alınan tedbirler hayata geçirilemediğinden vergi gelirleri oldukça düşmüştür.

Kaynaklar

- AKA, İsmail: "İpek Yolu Üzerinde İran", *UNESCO İpek Yolları Deniz Araştırma Gezisi Konferansları*, (E.Ü. Edebiyat Fakültesi - 30 Ekim 1990), Ankara 1993.
- AKDAG, Mustafa: *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, İstanbul 2010.
- AKSARAYI, Kerimüddin Mahmud-i: *Müsameretü'l-Ahbar*, Nşr. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.
- Anonim Selçukname (Tevarih-i Ali Selçuk)*, Nşr. H. İbrahim Gök vd.), Ankara 2014.
- ATALAR, Münir: "XII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", *Trabzon Tarih Sempozyumu*, (6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999.
- AYKUT, Tuncay: "Moğol ve İlanlı Para Tarihi", *Ak Akçe Moğol ve İlanlı Sikkeleri (Mongol And İlkhanid Coins)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992.
- BARBARO, Josapha: *Anadolu ve İran'a Seyahat*, İstanbul 2005.
- BARTHOLD, V. Vladimiroviç: *İslam'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, Nşr. İlyas Kamalov, İstanbul 2012.
- _____ : "V. Vladimiroviç "Ani Kitabesi", *Makaleler ve İncelemeler I*, Nşr. Abdulkadir İnan, Ankara 1998.
- _____ : "İlanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931.
- BAUSANI, Alessandro: *The Persians from the Earliest Days to The Twentieth Century*, London 1975.
- BAYKARA, Tuncer: *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI. ve XIV. Yüzyıllar)*, Ankara 2000.
- CAHEN, Claude: *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Nşr. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2011.
- _____ : *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Nşr. Yıldız Moran, İstanbul 1979.
- COSMO, Nicola di: "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", *Mongols, Turks and Others*, (Edit. Reuven Amitai and Michel Brain), Brill-Leiden-Boston 2005.
- CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Melik: *Tarih-i Cihangüşa I*, Nşr. Mürsel Öztürk, Ankara 1998.
- ÇELEBİ: *Seyahatname*, 1/4, (S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul 2010.
- DEVLETŞAH: *Tezkiretü's-Şuara II (Devletşah Tezkiresi)*, Nşr. N. Lugal, Ankara 1987.
- EBUL FARAC, Gregory: *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, Nşr. Ş. Yaltkaya, Ankara 2011.
- _____ : *Ebu'l Faraç Tarihi II*, Süryanice'den İngilizce'ye çev: Ernest A. Wallis Budge, (Türkçe Nşr. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999.
- EL-MAZANDARANI, Abdullah İbn Muhammad İbn Kiya: *Risale-i Felekiyye*, Nşr. Walther Hinz, Weisbaden 1952.

⁸⁸ Tabakoğlu, a.g.e., s. 109.

- EL-ÖMERİ, Şehabeddin b. Fazlullah: *Mesaliku'l Ebsar fi Memalik'il-Emsar (Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız)*, (Nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2014.
- ERDEM, İhan: "Sahib-i Divan Şemseddin Cüveyni'nin Anadolu'ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması, Sonuçları", *Prof. Dr. Kazım Yaşar Köpraman'a Armağan*, Ankara 2003.
- EŞ-ŞİRAZİ, Fazlullah b. Abdullah: *Tahrir-i Tarih-i Vassaf III*, Nşr. Abdül Muhammed Ayet, Tahran 1372/1994.
- ETRANGE, Guy Le: *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, (nşr. Adnan Eşikurt vd.), İstanbul 2015.
- FAZLULLAH, Residüddin: *Camiü't Tevarih (İlhanlılar kısmı)*, Nşr. İsmail Aka - Mehmet Ersan - Ahmad Hisamipour Khelejanı), Ankara 2013.
- _____ : *Tarih-i Mübarek Gazani*, Nşr. Karl Jahn, Prag 1941.
- GROUSSET, Rene: *Bozkır İmparatorluğu (Attila, Cegiz Han, Timur)*, Nşr. Reşat Uzmen, İstanbul 2010.
- HEYD, W.: *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, (nşr. E. Ziya Karal), Ankara 2000.
- HONDMİR: *Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer III*, (Nşr. M. Debir Siyaki), Tahran 1983.
- HUFF, Dietrich: "The İlkhaniid Palace at Takht-i Sulaymen Results: Excavation", *Islamic History and Civilization (Beyond The Legacy of Genghis Khan)*, Volume: 64, (Edit. Wadad Kadı vd.), Leiden-Boston 2006.
- İBN BİBİ: *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l Ala'iyye*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2014.
- İBNÜ'L ESİR: *El-Kamil fi't Tarih XII*, (Nşr. Abdülkerim Özyadı), İstanbul 1987.
- JHAN, Karl: "İran'da Kâğıt Para", *Belleter*, VI/23-24, Ankara 1942.
- KAZVİNİ, Hamdullah Müstevfi: *Tarih-i Güzide*, (Farsça trc. Abdullah Hüseyin Nevai), Tahran 1944.
- KAZVİNİ, Hamd-Allah Mustawfi, *Nuzhat-Al-Qulub*, (nşr. G. Le Strange), London 1915.
- _____ : *The Ta'rih-i Guzida (Tarih-i Güzide)*, (İngilizce trc. E. Browne), London 1913.
- KELEŞ, Erol: "Elbistan Meydan Muharebesi ve İlhanlıların Yeni Anadolu Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 123, Sayı: 242, İstanbul 2019.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars Tarihi II*, İstanbul 1953.
- KIRAGOS, Genceli: *Vekayiname*, (nşr. Gürsoy Solmaz), Ankara 2002.
- KOUYMJIAN, Dickran: "Moğol, Türkmen, İran ve Osmanlı Egemenliği Altında Van", *Tarihi Kentler ve Ermeniler Van*, Nşr. Richard G. Hovannisian), İstanbul 2016.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad: "Cüveyni", *İA II*, s. 25-259.
- _____ : *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul 1988.
- LAMBTON, K.S.: "Mongol Fiscal Administration in Persia", *Studia Islamica*, No. 64, 1986.
- MİRHOND: *Tahrir-i Ravzatu's-Safa*, (5. kısım), Nşr. Dr. Abbas Zerya, Tahran 1358.
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah: *Camiü'd-Düvel II*, (nşr. Ali Öngül), İzmir 2000.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Ankara 2000.
- ÖZKUZUGÜDENLİ, Osman G.: *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2000.
- PAMUK, Şevket: *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Nşr. Gökhan Aksay, İstanbul 2013.
- PETRUSHEVSKY, I.P.: "The Socio-Economic Condition of Iran Under The İl-Khans", *The Cambridge History of Iran V*, Nşr. J.A. Boyle, Cambridge 1968.
- SANJİYAN, Avedis K.: *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)*, A Source for Middle Eastern History, Cambridge-London 1969.
- SPULER, Bertold: *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri)*, Nşr. Cemal Köprülü, Ankara 2011.
- SÜMER, Faruk: "Anadolu'da Moğollar", *SAD I*, Ankara 1970.
- ŞERİF, Abdürrahim: *Ahlat Kitabeleri*, İstanbul 1932.
- TABAKOĞLU, Ahmet: *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul 2008.
- TEKİNDAG, Şehabeddin: "Trabzon", *İA XII/1*.
- TEZCAN, Mehmet: *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon 2012.
- TOGAN, Zeki Velidi: "Azerbaycan", *İA II*.
- _____ : "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931.
- _____ : "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931.
- _____ : *Umumi Türk Tarihi*, İstanbul 1981.
- TURAN, Osman: "Selçuklu Kervansarayları", *Belleter*, Sayı: 39, Ankara 1946.
- _____ : *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2009.
- _____ : *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 2010.
- _____ : *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2010.
- UZUNCARŞILI, İ. Hakkı: *Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal*, Ankara 1998.
- VARDAN, Müverrih: "Türk Fütühatı Tarihi (889-1169)", Nşr. Hrand D. Andreasyan), *İÜEFY, Tarih Semineri Dergisi I/2*, İstanbul 1937.
- WITTEK, Paul: "Ankara'da Bir İlhani Kitabesi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931.
- YALTKAYA, Şerefeddin: "İlhaniler Devri İdari Teşkilatına Dair (Nasir-Eddin Tusi'nin Bir Eseri)", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası II*, İstanbul 1939.
- YUVALI, Abdulkadir: "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", *XI. Türk Tarih Kongresi II*, (5-9 Eylül 1990), Ankara 1994.
- _____ : "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 09.01.2020

Kabul Tarihi: 14.01.2020

TARİHİ SÜREÇTE TEKİRDAĞ RÜSTEM PAŞA KÜLLİYESİ

Arş. Gör. Murat ALKAN*

Öz

Rüstem Paşa, Tekirdağ'da kapsamlı bir külliye ve külliye gelir amaçlı pek çok ticari yapı inşa ettirerek, şehrin sosyal ve ekonomik gelişiminde belirleyici olmuştur. Cami, mektep, medrese, kervansaray, imaret, hamam ve çeşme birimlerinden oluşan külliye yapılarının; -Devletin mali imkânlarının zayıflamasına paralel olarak- vakıf sistemindeki aksaklıkların doruğa çıktığı XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, hızlı bir değişim ve yok oluş sürecine girdiği görülmektedir. İnşa edildiği dönemde, plan ve mimari özellikleri ile klasik Osmanlı mimarisinin seçkin örnekleri arasında yer alan bu eserlerden; külliyenin merkezini oluşturan caminin dışındaki yapılar, ya tamamen yok olmuş ya da asli özelliklerini büyük ölçüde kaybederek günümüze ulaşabilmiştir. Günümüzde mevcut bulunan, Rüstem Paşa ile ilişkili bir diğer yapı olan bedesten ise külliyenin bir parçası olmayıp Paşa'nın ölümünden kısa bir süre sonra inşa edilerek vakfına dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, Osmanlı arşivleri ile Cumhuriyet Dönemi'ne ait bilgi ve belgelerden hareketle; söz konusu yapıların geçirdiği onarımlar ve tarihi süreç içerisinde meydana gelen değişimler tespit edilmeye çalışılmış, mimari özellikleri ve tarihi önemi vurgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: Rüstem Paşa, Tekirdağ, Külliye, Cami, Medrese, Hamam, Bedesten, Kervansaray.

Tekirdag Rustem Pasha Kulliyah In Historical Process

Abstract

Rustem Pasha has built a comprehensive complex (kulliyah) and many commercial buildings to provide income to the complex in Tekirdag, thus contributed directly to the social and economic development of the city. It is seen that the complexes consisting of mosques, schools, madrasah, caravansera, imaret, baths and fountain units are in a process of rapid change and destruction from the first quarter of 19th century when the problems in the foundation system peaked -in parallel with the weakening of the state's financial means-. The buildings outside the mosque that forms the center of the complex, which

* Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü.

were among the outstanding examples of classical Ottoman architecture with their plan and architectural features in the period when they were built, either completely destroyed or lusted its original features to a great extent. It is understood that the bedesten which is another structure associated with Rustem Pasha is not a part of the complex and included in his foundation by building shortly after Pasha's death. In this study, tried to determined changes, repairs and interventions in the historical process based on the information and documents of the Ottoman archives and the Republican period, also the architectural features and historical importance of the buildings are emphasized.

Keywords: Rustem Pasha, Tekirdag, Kulliyah, Mosque, Madrasah, Bath, Bedesten, Caravanseraı.

1. Giriş

Osmanlı Dönemi'nde Tekirdağ'ın "Rodocuk / Tekfurdağı" sosyal ve ekonomik gelişimine etki eden en kapsamlı yatırımlar, Rüstem Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Vakfiyesine göre¹: cami, medrese, mektep, kervansaray, çifte hamam ve imareten oluşan bir külliye; 4 çeşme, 45 mahzen, 12 dükkân, 8 tabakhane, kaldırım ve sahilde iskele² şeklinde uzayıp giden yapı listesinde, kentin konumu ve özellikleri belirleyici olmuştur. Tekirdağ deniz ulaşımına elverişli kıyıları, Rumeli yolunun *sol kolu* (Via Egnatia) güzergâhında³ olması, ılıman iklimi ve zengin tarım arazileri gibi stratejik özelliklerinden dolayı çağlar boyunca önemli bir liman kenti konumundaydı. Bizans'ın son dönemlerindeki karışıklıklara paralel olarak eski önemini yitiren kent ve çevresinin, XIV. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarına katılmasının ardından, özellikle İstanbul'un fethiyle birlikte hızlı bir gelişim sürecine girdiği görülmektedir.⁴

Osmanlı Dönemi'nde Tekirdağ limanı, Balkanlar ile İstanbul arasında önemli bir uğrak noktasıydı. İstanbul'un iaşesi için başta buğday olmak üzere; Rumeli'den toplanan hububat, yün, deri, keçe vs. maddeler burada depolanarak başkente gönderiliyor, ayrıca Bursa, İzmir ve Gelibolu limanı vasıtasıyla çevrede önemli bir ticaret ağı kuruluyordu.⁵ Böyle bir ortamda Rüstem Paşa, yerleşimin az olduğu kentin batı yakasındaki kıyı kesimine, ikinci bir iskele ile ürünlerin depolandığı mahzen ve dükkânlar inşa ettirmiş, iskeleye

¹ Rüstem Paşa'nın vakfiyesinde Tekirdağ'daki yapıların geçtiği yerler için bkz.: İ. Aydın Yüksel, "Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*, Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1995, s. 261-264. Yüksel'in s. 261'de belirttiği gibi vakfiyesinde, paşanın Tekirdağ'da 6 adet kaldırım yaptırdığı yazılı olmayıp, Tekirdağ ile birlikte altı ayrı yerde kaldırım yaptırdığı belirtilmektedir. Rüstem Paşa'nın Tekirdağ'da yaptırdığı kaldırımlı yol, caminin önünde yer almaktaydı. Bkz.: VGMA, d. 635/2, no: 13, s. 139 (49-52. satırlar), belge tarihi: 10 Safer 965 / 2 Aralık 1557.

² *Rodocuk Şer'iyye Sicilleri*, nr. 1545, 34a'dan aktaran: Hacer Ateş, *Kuzey Marmara Sahilleri ve Ard Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI. - XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi*, İstanbul Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2009, s. 90.

³ Bu yol İstanbul'dan başlayarak Silivri - Tekirdağ - Malkara - Gümölcine - Yenice-i Karasu - Selanik - Yenişehir - İzdin - Livadiye yolu ile İstefe'ye, oradan da Eğriboz yolu ile Gördüs'e uzanıyordu. Bkz.: M. Fatih Müderrisoğlu, "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", *Türkler*, Cilt: 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 922.

⁴ Ateş, *a.g.e.*, s. 34-37, 277.

⁵ İlber Ortaylı, "16. Yüzyılda Rodosto (Via Egnatia'nın Marmara'daki Uzantısı)", *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, Ed. Elizabeth Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 216-217.

bağlanan yamaca da kapsamlı bir külliye kurdu muştur. Limanın gelişimine bağlı olarak ticaret akışının hızlanması, tüccarların ve halkın her türlü ihtiyaçlarını karşılayabileceği yapıların bir arada bulunması nedeniyle bölge, kısa bir zamanda kentin cazibe merkezi haline gelerek Rüstem Paşa'nın adı ile anılan bir mahalleye dönüşmüştür.⁶ Külliye nin inşası, kentin sosyal gelişimi açısından da dönüm noktası olmuştur. Evliya Çelebi'nin kazadaki en meşhur eser olarak bahsettiği⁷ caminin dışında; medrese, bu düzeydeki tek yapı olarak⁸ -1881'deki yıkılışına kadar- kentin kültürel ortamına yön vermiştir.⁹

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tekirdağ, artık uluslararası bir liman kenti idi.¹⁰ Tekirdağ Limanı'nı Rüstem Paşa'nın kendisi de ticari faaliyetleri için kullanıyor, yöre ve çevresindeki haslarından elde ettiği buğdayı, Antonio di Priuli aracılığı ile Venedikliler'e satıyordu.¹¹ Bu durum, Paşa'nın Tekirdağ'a yaptığı yatırımların ekonomik yönünü göstermesi açısından önemli bir etken olmakla birlikte, kurduğu vakıf kendi ekonomik döngüsü içinde işliyor; kervansaray, bedesten, çifte hamam, depolar, debbağhane ve fırın gibi yapılardan elde edilen gelirlerle diğer hayır eserlerinin ihtiyaçları karşılanıyordu. Bu sayede vakıf yapılarının sürekliliği sağlanabilmiş, sistemdeki bozulmaların iyiden iyiye gün yüzüne çıktığı XIX. yüzyılın başlarına kadar, tüm yapılar sorunsuz bir şekilde faaliyetlerini sürdürebilmiştir.

Külliye'nin banisi olan Rüstem Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli ve etkili sadrazamlarından biridir. İki dönem halinde, 14 yılı aşkın bir süre icra ettiği görevi sırasında, askeri ve özellikle de mali alandaki tedbir ve uygulamaları sayesinde, Kanunî Sultan Süleyman'ın güvenini kazanmış, bunun neticesinde sınırsız yetki ve imkânlarla sahip olmuştu.¹² İmtiyazları sayesinde edindiği muazzam servetinin yanında, İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun pek çok yerinde, Trakya,¹³ Balkanlar ve Ortadoğu'da inşa ettir-

⁶ Ateş, *a.g.e.*, s. 91, 110.

⁷ Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, VIII. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman vd., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 343.

⁸ Cahid Baltacı, *XV. - XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s. 347.

⁹ Rüstem Paşa vakfının Tekirdağ'daki dönüştürücü etkisinin değerlendirildiği bir araştırma için bkz.: Hacı Ahmet Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanunî Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, Marmara Üni. Sos. Bil. Enst. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2011, s. 92-94.

¹⁰ Hacer Ateş, "Kuzey Marmara'da Bir Liman Kentinde Ticaret: XVI. Yüzyılda Tekirdağ-Rodosçuk Limanı", *Trakya Ün. Ed. Fak. Der.*, C. III, S. 6, Edirne, Temmuz 2013, s. 37; Ortaylı, *a.g.e.*, s. 215.

¹¹ Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt: I, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1989, s. 398-399.

¹² Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühü'l-ahbâr*, 4. Rûkn (Tıpkıbasımı), TTK Yayınları, Ankara 2009, v. 359b; Erhan Afyoncu, *Venedik Elçilerinin Raporlarına Göre Kanunî Ve Şehzâde Mustafa -Balyos Raporları-* 3-, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012, s. 51; Ogier Ghiselin de Busbecq, *Türk Mektupları -Kanunî Sultan Süleyman Zamanına Ait Bir Frenk Sefaretnamesi-*, Çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018, s. 56.

¹³ Rüstem Paşa Tekirdağ'daki külliyesinin dışında Trakya'da: Edirne'de bir kervansaray; Hayrabolu'da medrese, hamam ve bir çeşme; Büyükkarıştıran'da cami, mektep, kervansaray, hamam, iki çeşme, dükkânlar ve kaldırım yollar inşa ettirmiştir. Bu yapılardan Edirne'deki kervansaray ile Büyükkarıştıran'da, sonradan temelleri üzerine yeniden yapılan cami, suyunu ait üç su terazisinin kalıntıları günümüze ulaşabilmiştir. Yine Büyükkarıştıran bulunan Osmanlı dönemine ait yedi gözlü köprü, XIX. yüzyıl kayıtlarında Rüstem Paşa'nın vakıf yapıları arasında gösterilmektedir.

diği dini-sosyal yapılar ile imparatorluğun pek çok yerinin imarına doğrudan veya dolaylı olarak katkıda bulunmuştur.¹⁴ 1500'li yılların hemen başlarında Saraybosna yakınlarındaki bir köyde doğmuş olan¹⁵ Rüstem Paşa'nın kökeni konusunda farklı görüş ve iddialar bulunmakla birlikte yaygın görüş Hırvat asıllı olduğu yönündedir.¹⁶ Rüstem Paşa'nın nerede ve ne zaman devşirilip İstanbul'a, acemi ocağına alındığı bilinmemektedir. Has Oda'da yetiştikten sonra rikâb ağalığı ve başsilahtarlık görevlerinin¹⁷ ardından, mirahurbaşılığa tayin edilmiştir.¹⁸ Diyarbakır¹⁹ ve kısa süreli Anadolu Beylerbeyliği görevlerinden sonra kubbe vezirliğine yükseltilerek, 1539 yılında Kanunî Sultan Süleyman'ın tek kızı olan Mihrimâh Sultan'la evlendirilmiştir.²⁰ İlki 28 Kasım 1544 - 6 Ekim 1553 arasında, diğeri 29 Eylül 1555'ten vefat ettiği 9 Temmuz 1561'e kadar olan görevi süresince gösterdiği idari ve mali başarılarının yanında, 1553'teki azline sebep olan Şehzâde Mustafa'nın katli başta olmak üzere; rüşvet, baskı ve şiddet gibi pek çok ağır ithamlarla da karşı karşıya kalmıştır.²¹

2. Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi

Tekirdağ'ı kuzey-güney doğrultusunda ikiye ayıran vadinin batısında, denize hâkim bir tepe üzerinde inşa edilen bu menzil külliyesi, topoğrafyanın elverdiği ölçüde, merkezdeki caminin etrafında şekillenen yapılardan oluşmaktaydı. Külliye yapılarından, tarihi değerini büyük ölçüde koruyabilmiş olan caminin dışında, yenilenerek tarihi vasfını kaybeden hamam ve medresenin beden duvarları ile dershanesi günümüze ulaşabilmiştir. Medrese, caminin 30 m. kadar güneydoğusunda ve camiden daha alt kottaki bir teras üzerinde yer almaktadır. Medresenin doğusundaki hamam, cami ile aynı doğrultuda olup kadınlar kısmı, kuzeybatı köşesinden medrese duvarı ile birleşmektedir.

Bkz.: Murat Alkan, "Arşiv Belgeleri Işığında Sadrazam Rüstem Paşa'nın Büyükkarıştıran'daki Mimarî Eserleri", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 19, Ocak 2020, s. 18-19, 29-30.

¹⁴ Rüstem Paşa Tekirdağ'daki külliyesinin dışında, buranın 40 km. kuzeyindeki Büyükkarıştıran'da: cami, kervansaray, iki çeşme, su yolu ve dükkânlardan oluşan bir manzume; Hayrabolu'da medrese, hamam ve bir çeşme, Edirne, Filibe ve Üsküp'te birer kervansaray, Razgrad'da han, İstolni, Tikveş ve Belgrad'da hamam, Niğbolu'da çifte hamam, Estergon'da mescid, mektep ve hamam olmak üzere Trakya ve Balkanlar'da pek çok eser inşa ettirmiştir. Bkz.: Yüksel, *a.g.e.*, s. 227, 230-234, 236-237, 250, 255, 261-265.

¹⁵ Şehabettin Altundağ - Şerafettin Turan, "Rüstem Paşa", *İ.A.*, C. IX, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s. 800.

¹⁶ Âli, *a.g.e.*, v. 358b; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları: 467, Ankara 1981, s. 17; Osmanzâde Ta'ib, *Hadikatü'l Vüzerâ*, (Tıpkısım), Freiburg 1969, s. 74.

¹⁷ Zahit Atçıl, *State And Government In The Mid-Sixteenth Century Ottoman Empire: The Grand Vizierates Of Rüstem Pasha (1544-1561)*, The University Of Chicago, Department Of Near Eastern Languages And Civilizations (Doctoral Thesis), Chicago 2015, p. 29-30.

¹⁸ Feridun Ahmed Bey, *Menşeati's-Selatin*, C. I, s. 566'den naklen Aslantürk, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁹ Erhan Afyoncu, "Rüstem Paşa", *TDVİA*, C. XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 288.

²⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 550.

²¹ Tayyip Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", *İÜEF Tarih Dergisi*, C. VII, S. 11/12, 1956, s. 11-50; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Şehzade Mustafa'nın Ölümünde Medhali Olan Vezir-i Âzam Rüstem Paşa'nın İkinci Sadaretinde Yeniçerilerin Ağalarından Şikâyeti Havi Kanunî Sultan Süleyman İle Rüstem Paşa'ya Pek Ağır Mektupları", *TTK Belleten*, C. XXXI, S. 122, 1967, s. 191-200; Afyoncu (2008), *a.g.e.*, s. 289.

Külliyenin A. Saim Ülgen tarafından 1930'lu yıllarda çizilen vaziyet planına²² göre kervansaray; caminin batısında, kuzey-güney doğrultusunda uzanmakta, tek kubbeli bir yapı olarak gösterilen imaret ise kervansarayın kuzeydoğu köşesine bitişik şekilde yer almaktaydı (Şekil: 1). Caminin 120 m. kadar batısında, sağlam durumda bulunan bedesten ise -ileride görüleceği üzere- külliye'nin bir parçası olmayıp Rüstem Paşa'nın ölümünden sonra, 1568 civarında inşa edilerek vakfa dâhil edilmiştir.

Külliyeye birimlerinden; cami, medrese, imaret ve kervansarayın adı, Mimar Sinan'ın tezkirelerinde geçmektedir.²³ Yapıldığı dönemden itibaren medrese ile birlikte cami, özellikle kente denizden ulaşanlar için şehrin silüetini belirleyen en önemli unsurlardı. 1950'li yıllarda kıyı şeridinin doldurulmasıyla mevcut yapılar günümüzde, denizden 260 m. kadar içeride kalmıştır (Foto: 1-2). 1986-88 yılları arasında caminin güneyi, güneybatısı ve medrese ile hamamın arasındaki alana; klasik Osmanlı üslubunda kemerli sıra dükkânlardan oluşan üç ayrı çarşı, kubbeli baldaken bir giriş ve medreseye geçit veren bir kapı inşa edilmiştir²⁴ (Şekil: 2).

Rodosçuk Şer'iyye Sicilleri'nde külliye için satın alınan mülk ve arazilerin satışı ile ilgili 1551 yılı sonlarından 1552'nin Ağustos sonu arasına tarihlenen, sekiz adet belge bulunmaktadır.²⁵ Hüseyin Çavuş Mahallesi'nde, çoğu deniz ile sınır oluşturan bu yerler, *Seydi Ali Çavuş* tarafından Rüstem Paşa adına satın alınmıştır. Bu belgeler arasında, Evâil-i Ramazan 959 (M. 21 Ağustos - 30 Ağustos 1552 arası) tarihli bir kayıttan, Ali Çavuş'un külliye'nin *binâ emîni* ve bu tarihte medresenin mevcut (en azından inşaatına başlanmış) olduğu anlaşılmaktadır: "...mahâl-i mezbûr dahîlinde bir tarafı deryâ ve bir tarafı Ömer mülküne ve iki tarafı medreseye muttasıl olan bir bâb tobrakdan binâ olunmuş mülk menzîlimi içinde kuyusuyla... sahibü'l-hayrât Rüstem Paşa Hazretlerinin binâsı için emîn olan Seydi Ali Beğe binbeşyüz akçeye bey-i bâyin ile bey' eyledüm..."²⁶ Yine külliye'nin inşası ile ilgili 1552 yılı bahar aylarında düzenlenmiş iki fermanla; Selânik Kadısı'ndan kurşun ve İzmit'deki kereste eminden

²² Filiz Yenişehirlioğlu - Emre Madran, *Mimar Sinan Yapıları (Katalog)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, levha XXIII.

²³ Medresenin ismi Sinan'ın tezkirelerinden sadece *Tuhfetü'l-Mi'marîn*'de; diğer üç yapı *Tezki-retü'l-Ebniye*, *Tezkiretü'l-Bünyân* ve *Tuhfetü'l-Mi'marîn*'de, ayrı ayrı yer alır. Bkz.: Rıfka Melül Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I (Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler)*, TTK Basımevi, Ankara 1965, s. 25, 37, 49, 85, 106, 113; Zeki Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgilin Tarihi Yazmalar- Belgeler*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1988, s. 32, 36-37, 68, 72, 74, 83, 89, 94.

²⁴ VGMA, Kültür ve Turizm Bakanlığı TKTVYK karar no: 2339, Tarih: 16 Mayıs 1986. Rüstem Paşa Çarşısı olarak projelendirilen bu yapılar için İ. Aydın Yüksel, "*Tekirdağ Valisi Süleyman Oğuz'un isteğiyle, tarafımızdan klasik üslupta projelendirilmiş ve İl Özel İdaresi tarafından inşa ettirilmiştir*" notunu düşmektedir. Bkz.: Yüksel, *a.g.e.*, s. 261 (101. dipnot).

²⁵ İSAM, RŞS, no: 1511, shf. 125 (3, 4, 5, 7, 8. hükümler), belge tarihi: Evâhir-i Zilhicce 958 / 30 Kasım - 9 Aralık 1551; No: 1512, shf. 47 (8 ve 10. hükümler), belge tarihi: Evâil-i Şaban 959 / 23 Temmuz - 1 Ağustos 1552; shf. 51 (9. hüküm), belge tarihi: Evâil-i Ramazan 959 / 21-30 Ağustos 1552. Bu belgelerin varlığından ilk kez: Özlem Sert Sandfuchs, *Reconstructing a Town from its Court Record Rodosçuk (1546-1553)*, Fakultät für Kulturwissenschaften der Ludwig-Maximilians Universität Dissertation, München 2008, p. 42'de bahsedilmektedir.

²⁶ İSAM, RŞS, no: 1512, shf. 51.

on bin tahta gönderilmesi istenmektedir.²⁷ Bunların dışında külliyeinin inşa tarihi ile ilgili en somut belge, caminin H. 960 / M. 1552-53 tarihli inşa kitabesidir. Ayrıca ahşap giriş kapısının üst levhalarından birinde, kapının yapılış tarihini gösteren, H. 961 / M. 1553-54 ibaresi yazılıdır (Şekil 4b).

2.1. Cami

2.1.1. Genel Tanım ve Tarihi Süreç

Tekirdağ'dan günümüze ulaşan en önemli Osmanlı eseri olan Rüstem Paşa Camii, merkez Süleymanpaşa ilçesi, Ertuğrul Mahallesi, Mimar Sinan Caddesi üzerinde (68 pafta, 366 ada, 14 parsel) yer almaktadır. Yapının 17x17 m. ölçülerindeki hariminin üzeri, 13,7 m. çapında bir kubbe ile örtülüdür.²⁸ Önünde kubbe-tonoz örtülü, beş gözlü son cemaat yeri ile onu çevreleyen sarkıfı, ahşap yapıli ikinci bir son cemaat mahalli daha bulunmaktadır. Beden duvarları boyunca yükselen bu ikinci son cemaat yeri, yapıyı olduğundan daha büyük göstermekte ve kuzey cephenin şekillenişinde belirleyici olmaktadır. Caminin tek şerefeli minaresi kuzeybatı köşededir. Avlu girişinin batısında ahşap tavanlı şadırvan yer alır. Muntazam kesme taşla inşa edilen yapının üzeri, dıştan kurşun kaplıdır (Şekil: 3; Foto: 3). H. 960 (M. 1552-53) tarihli inşa kitabesinin dışında, Sultan Abdülmecid Dönemi'nde gerçekleşen onarımı gösteren ikinci bir kitabe bulunmaktadır. Taçkapının basık kemerli kapı açıklığı üzerinde yer alan inşa kitabesi, 60x180 cm. ölçülerindedir. İkişerli kartuşlar içerisinde dört satır halinde, siyah zemin üzerine altın yaldızla işlenen sülüs hatlı Türkçe kitabenin metni ve tercümesi şu şekildedir.²⁹

رستم دستور اعظم حق رضاسن قصد ايديب	Rüstem-i düstür-ı âzam Hak rızasın kasd idüb
بو مقامی ایلدی مانند گلزار نعیم	Bu makamı eyledi mânend-i gülzâr-ı nâim
لطفی نوری ذو الجلالک قلبه ويرب ضیا	Lûtf-ı nûru Zülcelâlin kalbine virüb ziyâ
کعبه صدق و صفاده ایلسون انی مقیم	Kâbe-i sıdk-ı safâda eylesün ânî mukîm
ایرشوب عون جلیل بی زوال و لمیزل	İrüşüb avn-ı celîl-i bi zevâl-i lemyezel
چون تمام اولدی بو جای جان فزا حوش نسیم	Çün tamam oldı bu cây-ı cân fezâ-yı hoş nesîm
صفحه ماهه عطارد یازدی بر تاریخ حوب ۹۶۰	Safha-i mâha Utarit yazdı bir târih-i hob 960
اجرنی عدن ایلسون بم جامعک لطف قدیم	Ecrini adn eylesün bu câmi'in Lûtf-i kadîm.

Tercümesi:

“Büyük vezir Rüstem Tanrı uğruna bu yeri cennetin gül bahçelerine benzetti. Tanrının ışığı da onun gönlünü aydınlatsın, onu doğruluk ve şenlik kâbesinde oturtsun. Tanrının bitmeyen ve bitmeyecek olan yardımı erişerek bu gönül açan ve güzel havalı yerin yapılması sona erdi. Utarit yıldızı ayın yüzüne şu güzel tarihi yazdı: Tanrı ona bu Camiîn mükâfatı olarak cenneti bağışlasın.”

H. 1257 (M. 1841-42) tarihli onarım kitabesi, taçkapının batısındaki yan nişin üzerinde yer almaktadır. 50x80 cm. ölçülerindeki kitabe Türkçe olarak nesih hatla yazılmış ve her bir satırı, iki sıra halinde dikdörtgen kartuşlar içerisine alınmıştır.

²⁷ Gülru Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğunda Mimari Kültür*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 427.

²⁸ Hikmet Çevik, *Tekirdağ Tarihi Araştırmaları*, Ahmet Sait Basımevi, İstanbul 1949, s. 65.

²⁹ Camideki kitabelerin okunuşları ve tercümesi için bkz.: Çevik, *a.g.e.*, s. 66-67.

مهر افلاك شرف حضرت سلطان مجيد
ویردی نور کرم کامله سی کونه ضیا
همم شاملته الدهری ایروب سرتاسر
قلدی تعمیر ایله بم معبدیده نواحیا
پک بجادر دینلورسه اکا بیت معمور
سقف مرفوعنه هب غبطا ایدر اهل سما
اقنوب انده اذان ایله قلندقجه نماز
اوشهک سبحان افزون ایده عمرن مولا
بنده طلعت دیدم عمارینه بر تام تاریخ
بیبدل اولدی هله جامع رستم باشا

Mihr-i eflak-i şeref hazret-i Sultan Mecid
Virdi nûr kerem-i kâmileşi kevnê ziyâ
Himem-i şamiletü'd dehr-i irüb sertâser
Kıldı tamir ile bu mâbedi de nev ihya
Pek becâdır denülürse ânâ beyt-i mâmûr
Sakf-ı merfûna hep gıpta ider ehl-i semâ
Okunup anda ezan ile kıldıkça namaz
O şehin süphâden efzûn ide ömrün Mevlâ
Ben de Talat didim imârına bir tam tarih
Bi-bedel oldu hele câmi-i Rüstem Paşa

Tercümesi:

“Büyük iyiliklerinin nuru kâinatı aydınlatan ve şeref göklerinin güneşi olan Sultan Mecid hazretlerinin dünyayı sarmış himmetleri yetişip bu mabedi de baştan başa yeniden canlandırdı. Ona mamur bir yapı demek pek yakışıır. Göktekiler onun yüksek kubbesine imrenirler. Onda ezan okunup namaz kıldıkça Tanrı bu padişaha çekilen tespihlerden daha uzun ömürler versin. Ben Talat da camiin tamirine şöyle bir tam tarih söyledim: Rüstem Paşa Camii eşsiz oldu.”

Osmanlı Dönemi arşivlerinde, caminin inşasından söz konusu onarıma kadar, camiye yapılan müdahaleler hakkında herhangi bir kayıt tespit edilememiştir. Söz konusu onarımdan itibaren yapının tarihi süreci, belirli bir kronoloji içerisinde takip edilebilmektedir. 1840 yılında, cami ile külliye birimlerinden medrese, imaret ve han, zamanın getirdiği tahribatlar nedeniyle onarımın muhtaç hale gelmişti.³⁰ Kaza meclisinin dilekçesi üzerine, caminin aynı yıl 42.000 kuruş bedelle keşfi gerçekleştirilmiş,³¹ vakfın -1838/39 (H.1254) tarihli muhasebesine göre- borçlu oluşu nedeniyle masrafın -sonradan vakıftan karşılanmak üzere- Evkâf-ı Hümayûn hazinesinden tahsili kararlaştırılmıştır. Fakat hazinenin içinde bulunduğu maddi sıkıntıdan dolayı bu karar gerçekleştirilememiştir.³² Bunun üzerine Sultan Abdülmecid'in fermanıyla: “câm'i şerîf-i mezkûr kaza-i mezbûrun Ayasofyası mertebesinde olub derununda edâ-yı salâvat mümkün olmağın derecelerini kesb itdiğinden imâr ve ta'miri terk ve tevkif olunur ise ilerüde masârîfât-ı külliyyeye muhtaç olacağından...”³³ diğer yapıların tamirinden vazgeçilerek, -masrafı Gelibolu sancağı hasılatından karşılanmak üzere- caminin onarımına başlanmıştır.³⁴ Gelibolu kaymakamı Seyyid Abdülhalim Efendi başkanlığındaki bir heyet tarafından yürütülen onarım sırasında harimde; kubbe tamburu demir kenetlerle bağlanarak oluşan yarıklar harçla dolgulanmış, kubbe kasağını çevreleyen parmaklıklar değiştirilmiş, kubbe ile beden duvarlarının sıva ve nakışları yapılmış, harim

³⁰ BOA, EV.THR., 113/36, belge tarihi: 6 C. evvel 1256 / 6 Temmuz 1840.

³¹ BOA, EV.THR., 117/112, belge tarihi: 3 Mayıs 1257 / 15 Mayıs 1841.

³² BOA, EV.THR., 115/1, belge tarihi: 19 Şubat 1257 / 3 Mart 1842.

³³ BOA, EV.MH., 107/6-2, belge tarihi: Recep 1258 / Ağustos-Eylül 1842.

³⁴ BOA, EV.THR., 117/112.

pencereleri ve tamamen yıkılmış olan müezzin mahfili yenilenmiştir. Yapının dışında, son cemaat mahallinin kurşun kaplı, ahşap çatılı ön bölümünde kurşunlar kaldırılarak ahşap kirişler ve tavan yenilenmiştir. Kargir olan kubbeli kısımda, kubbe sıvalarının onarımı ile kalem işlerinin solan kısımları ve kitabesinin *tezhibi* yenilenmiş, minarenin külah kısmı yeniden yapılarak derz tamiri gerçekleştirilmiştir (Ek: 1). Onarım sırasında, caminin beden duvarlarına herhangi bir müdahalede bulunulmadığı anlaşılmaktadır.³⁵

1842 yılının başlarında, caminin onarımı tamamlanmıştı.³⁶ Onarımdan önce masrafın keşif bedelini geçmemesine dikkat edilmesi özellikle belirtilmiş olsa da harcanan meblağ, keşfinin neredeyse iki katını bulmuştur (79.331,5 kuruş).³⁷ Kendi deyimiyle *fenn-i mi'mâriye* vâkıf olan Abdülhalim Efendi, ana kubbe sıvasının tamamen kaldırıldıktan sonra kubbedeki çatlak ve yarıkların boyutunun anlaşılabilirdiğini, bu nedenle kubbenin bazı kısımlarının yeniden yapıldığını ve onarım masraflarının arttığını belirtmektedir.³⁸ Masrafların bir kısmı, tamirattan arta kalan kurşun, demir vb. malzemeler satılarak karşı-lansa da³⁹ bütçenin aşılması nedeniyle kötü durumdaki şadırvana müdahale edilememişti.⁴⁰ Caminin onarımının tamamlanmasının ardından 1843 yılında, yine Sultan Abdülmecid'in fermanıyla -masrafları Gelibolu Sancağı kira gelirlerinden karşılanmak üzere- yeni şadırvanın inşa süreci başlamıştır.⁴¹ Düzenlenen keşif defterinde, şadırvanın kırık ayna taşlarının ve harap durumdaki çatısının kaldırılarak kaidesi üzerine ne şekilde inşa edileceği, ayrıntılı bir biçimde anlatılmaktadır.⁴² "... ve etrafının mevcüd mermer sütunları kadîmi vecihle mahâllerine vaz' olunarak..."⁴³ şeklindeki ibareye dayanarak, bugün şadırvanın çatısını taşıyan devşirme sütun ve başlıklarının, ilk yapıya ait olduğu ileri sürülebilir. Defterde ayrıca ayna taşlarının üzerindeki sütun başlıklarının yenilediği de belirtilmektedir.⁴⁴ 1844 yılında tamamlanan şadırvanın inşası, yine Abdülhalim Efendi'nin sorumluluğunda ve nezaretindeki heyetle birlikte gerçekleştirilmiş, 12.626 kuruşluk masrafın bir kısmı (2610 kuruş, 3 para) enkazın satışından elde edilen gelirle karşılanmıştır.⁴⁵ İnşaatın ardından düzenlenen *keşf-i sâni* defteri, şadırvanın mimarisine dair

³⁵ Caminin yan cephelerinin ortasında, cephe boyunca uzanan payandaların 1841 onarımında yapılmış olabileceği şeklindeki görüş için bkz.: Mehmet Tunçel, *Babaeski Kırklareli ve Tekirdağ Camileri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974, s. 34.

³⁶ BOA, EV.THR., 128/59, belge tarihi: 3 R. evvel 1258 / 14 Nisan 1842.

³⁷ BOA, EV.MH., 107/6-1, belge tarihi: 13 Safer 1260 / 4 Mart 1844.

³⁸ BOA, EV.THR., 128/59; BOA, EV.MH., 107/6-2.

³⁹ BOA, İ.DH., 85/4280, belge tarihi: 10 R. evvel 1260 / 30 Mart 1844; İ.DH., 88/4389, Tarih: 5 Şevval 1260 / 23 Ekim Mart 1844.

⁴⁰ BOA, EV.MH., 104/55-3, belge tarihi: 15 Muharrem 1260 / 5 Şubat 1844.

⁴¹ BOA, EV.MH., 104/55-1 ve 2, belge tarihi: 5 Şevval 1259 / 29 Ekim 1843; VGMA, d. 292/44, shf: 138, belge tarihi 2 Safer 1260 / 22 Şubat 1844.

⁴² BOA, EV.MH., 104/55-1.

⁴³ A.y.

⁴⁴ A.y.

⁴⁵ BOA, EV.ZMT., 197/174, belge tarihi: 20 C. ahir / 8 Temmuz 184.; BOA, EV.ZMT. 197/172, belge tarihi: 17 Receb 1260 / 2 Ağustos 1844.

önemli bilgiler ihtiva etmekte ve bu yapının günümüze ulaşan şadırvandan farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre şadırvan, onu çevreleyen çatı ile birlikte, ayrı ayrı onar sütunlu olarak ongen planda inşa edilmiş, tavanı orta kısımda kubbe şeklinde düzenlemiştir⁴⁶ (Ek: 2). Basamak şeklinde ongen formulu iki platform üzerinde yükselen günümüzdeki şadırvan, içte ve dışta beş sütunlu bir yapıdır.

Tıpkı camide olduğu gibi, şadırvana da bir inşa kitabesi konulması için Tekirdağ'ın ileri gelenlerinden *Ataullah Efendi* tarafından “*on beyt-i şâmil bir küt'a mücevver târihi*” kaleme alındığı, Abdülhalim Efendi tarafından sadârete bildirilmiş,⁴⁷ cevaben gelen yazıda Rumeli Defterdârı Ziver Efendi'ye başka bir “*târih*” yazdırıldığı ifade edilmiştir.⁴⁸ Günümüzde şadırvana ait herhangi bir kitabe bulunmamakla birlikte, kitabenin yapılıp yapılmadığı veya akıbeti hakkında herhangi bir belgeye tesadüf edilmemiştir.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, Tekirdağ çevresindeki pek çok yapıda tahribata yol açan 1912 Şarköy-Mürefte Depremi'ne kadar olan süreçte, cami ve çevresinde gerçekleştirilen -duvar, çerçeve, kaplama, hela, musluk vs. tamiri gibi- küçük ölçekli müdahaleler, ilgili muhasebe defterlerinden takip edilebilmektedir.⁴⁹ Örneğin 1879'da müezzin mahfili ve maksurenin kaplamaları, kırılan bazı korkuluk ve babaları ile tamamen yıkılmış olan helaların onarımı, Dülger reisi *Benayot Usta* ile dülger *Dimitri* ve *Fati* tarafından gerçekleştirilmiştir.⁵⁰ 1881'de müteahhidi *Mehmed Arif* tarafından caminin kubbesi onarılmıştır (250 kuruş).⁵¹ Cami bir ara askeriye ait erzak ve cephanenin konulduğu depo olarak kullanılmıştır. Büyük bir olasılıkla, '93 Harbi' olarak bilinen, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında gerçekleşmiş olan bu hadise, arşiv kayıtlarında “*mesele-i mâziye*”⁵² ve “*sevkiyât-ı askeriyye*”⁵³ şeklinde ifade edilmiştir. Bu esnada caminin hasırları zarar görmüş,⁵⁴ yenilenmesi de oldukça uzun sürmüştü.⁵⁵ Deprem öncesindeki son müdahale, 1908 yılında minare külahının kurşun tamirine aittir.⁵⁶

9 Ağustos 1912'de meydana gelen 7,4 şiddetindeki deprem, Tekirdağ ve çevresi başta olmak üzere, Marmara kıyılarında ciddi tahribatlara yol açmış, can ve mal kayıplarının yanı sıra pek çok tarihi eser yıkılmış veya hasara

⁴⁶ BOA, EV.ZMT., 197/172.

⁴⁷ BOA, EV.BKB., 151/138, belge tarihi: 12 Şaban 1260 / 27 Ağustos 1844.

⁴⁸ BOA, EV.BKB., 150/184, belge tarihi: 27 Şaban 1260 / 11 Eylül 1844.

⁴⁹ BOA, EV.MKT., 123/46, belge tarihi: 9 C.Ahır 1277 / 23 Aralık 1860; BOA, EV.MH., 1671/23, belge tarihi: 12 Ramazan 1290 / 3 Kasım 1873; BOA, EV.MH., 1671/27, belge tarihi: 18 Ramazan 1290 / 9 Kasım 1873; BOA, EV.MH., 1736/8, belge tarihi: 24 Receb 1294 / 4 Ağustos 1877.

⁵⁰ BOA, EV.MH., 1985/43, belge tarihi: 20-28 Şubat 1294 / 4-12 Mart 1879.

⁵¹ BOA, EV.MH., 2098/17, belge tarihi: 28 Şubat 1296 / 12 Mart 1881.

⁵² BOA, EV.MKT., 1202/34, belge tarihi: 18 C.evvel 1300 / 27 Mart 1883.

⁵³ BOA, EV.MKT., 2337/121-1, belge tarihi: 9 R.ahır 1315 / 7 Eylül 1897.

⁵⁴ BOA, EV.MKT., 1202/34.

⁵⁵ BOA, EV.MKT., 2311/161, belge tarihi: 6 Safer 1315 / 7 Temmuz 1897; EV.MKT., 3141/39, belge tarihi: 2 Şubat 1321 / 15 Şubat 1906; BOA, MH.TIK., 81/2, belge tarihi: 13 Ramazan 1327 / 28 Eylül 1909.

⁵⁶ BOA, EV.MKT., 3224/90, belge tarihi: 2 Şubat 1321 / 15 Şubat 1906.

uğramıştır.⁵⁷ Depremın ardından 14 Ağustos'ta, Evkaf Nezareti tarafından; İnşaat ve Tamirat Genel Müdürü *Kemal Bey*, İnşaat Ta'mirât Heyet-i Fenniye mimarlarından *Vasil Efendi* ve Mühendis *Hasan Efendi*, deprem sonrasında oluşan hasarın tespiti ve yapılacak çalışmalar için bölgeye gönderilmiştir.⁵⁸ Yapılan incelemeler sonucunda Tekirdağ'da zarar gören yapılardan, onarımı daha önemli ve öncelikli görülen beş tanesi: *Sirozi Tekkesi*, *Câmi-i Âtik*, *Orta Câmi*, *Zâker Baba Türbesi* ve *Rüstem Paşa Camii*'nin emaneten tamirleri için keşfi gerçekleştirilmiştir.⁵⁹ Vasil Efendi imzasıyla düzenlenen deftere göre, -eksiltmeyle beraber 153.738 kuruş⁶⁰- yapılacak olan onarımda, *Rüstem Paşa Camii* için öngörülen işlemler şu şekilde rapor edilmiştir:

- "Câmi'i şerif dâhili harâb swalarının kısmıyla mücedded süzme kireçle ve ince kum alaturka swa ile imâli ve üzerine üç kat mermer badana talâsıyla yazıların tekrâr imâli ve kalem imâli ve kemer kavislerinin ve kubbe etrafındaki kornişlerin alçı ve granid çimentosuyla imâl idilecektir.

- *Kâr-ı kadîm olan pencere kenârlarının harâb kısımlarının emsâli misüllü tecdidi ve takımlarının tebdili ve mahâllerine vaz' idilmesi.*

- *Câmi'i şerif dâhili ve hârici alçı çerçevelerinin Türk usul-u mi'mârisinde imâl edilüb mahâlline vaz' idilmesi ve doğrama çerçevelerinin meşeden beş santim olarak imâl idilmesi.*

- *Kâr-ı kadîm olan iki mahfilin hâl-i hâzırına helâl hükme hâzır üzere tâ'miri ve yağlı boya talâsı (mahfillerin mermer kısımlarında yağlı boyaları fesh edilüb mermer hâl-i tabûsinde kalacaktır).*

- *Câmi'i şerifde büyük kubbenin etrafındaki korkuluk demür parmaklıklarının tâ'mir ve tahkimi ve yağlı boyası.*

- *Minber ve mihrâbın vaktiyle yağlı boya ile halel olunan mahallerinin temizlenmesi ile müceddeden Osmanlı yıldızı halâsı.*

- *Son cemâat üzerindeki kubbelerin swalarının feshiyle müceddeden granid alçı ve hâlis kumdan harcıyla ve süslemelerin imâli ve üç kat mermer badana talâsı ve kalem imâli.*

- *Son cemâat sahn duvarının üzerindeki badanalarn ince toprak ile fesh edilerek asıl üzre ifâsı ve bâzi çürük taşların tebdiliyle mahallerine vaz' idilmesi ve kalem imâli.*

- *Son cemâat mahalli saçaklarının çürük olan ahşâb kısımlarının emsâli misüllü tâ'miri ve üç kat yağlı boya talâsı.*

- *Son cemâat mahallinde saçaklar altındaki mermer direklerin emsâli vecihle müceddeden tecdidi.*

- *Etrâf som taş duvarların bazı çürük taşlarının tebdiliyle ve umum derzlerinin süzme kireçli harçla imâli.*

⁵⁷ Nusret Sancaklı, *Marmara Bölgesi Depremleri (M.Ö. 427 - M.S. 1912)*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2004, s. 89-91, 121; Elektronik kaynak: <http://www.panaf.itu.edu.tr/Icerik.aspx?sid=10457>.

⁵⁸ 22 Ağustos 1912 tarihli İkdâm Gazetesi'nden naklen Bülent Terekli, *1912 Şarköy-Mürefte Depremi ve Etkilediği Alanlar*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Arş. Enst. Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Y.L. Tezi), İstanbul 2011, s. 15; BOA, *MH.TİK.*, 135/13-1, belge tarihi: 6 T.evvel 1328 / 19 Ekim 1912.

⁵⁹ BOA, *MH.TİK.*, 135/13-22, belge tarihi: 10 T.evvel 1328 / 23 Ekim 1912.

⁶⁰ BOA, *MH.TİK.*, 135/13-17, belge tarihi: 6 T.evvel 1328 / 19 Ekim 1912.

- Câmî'i şerif büyük kubbesiyle ve ayakları pencere iç tarafları ve son cemâat kubbelerinin ve son cemâat saçakları ve şadırvânın üzerindeki kurşunların mevcûdlar sökülerek bade'î-izâbe tefriş ve mahallerine vaz' edilmesi ve noksân gelen yüzde onbeşinde kezâ tecdidiyle tefrişi.

- Câmî'i şerif büyük kubbesinin kurşun altına mâa-tesviye samanlı çamur sıvası.

- Câmî'i mezkûrun kubbeleriyle saçaklarındaki hatıllar çürümüş olduğundan pervâz kurşunları aşağıya sarmakta olduğu cihetle mezkûr hatıllarda (0,05 kalınlığında 12,5) santim arzında çıralı ağaçdan galvenizli sacdan pervâz vaz'ı.

- Câmî'i şerifin büyük kubbesiyle aksâm-ı saâresinde kurşunların mahfil-i müstereklerine nezâret eden düz mahallerinin kâmilen dökülmüş olduğu ve kurşunlara tamâmiyle rabt idildiğinden sıvaların dâhline nüfuz itmemesi için taşçı mâârifetiyle yuva açıldıktan sonra kurşunlar dıvara rabt idildiği vakit Horasânî kitikli harçla lozliche? perdâhli derz imâli.

- Şadırvânın hâl-i tabiisindeki saçakları tâ'mir edilerek ve üzerinin kurşunlarının bâzılarının tecdidiyle mahallerine tefrişi ve saçakların yağlı boya talâsı ve mermerlerin temizlenmesi.⁶¹

- Eski temeller üzerine etrâf divârları moloz taşdan ve potaları kuru tuğladan ve halis harç ve çatısı ... yerli kiremid ile mefruş... âb-desthânelerin müceddeden inşâsı.

- Minâre külâhının ahşab kısımları çürümüş ve tehlikeli bir hâlde bulunduğu cihetle mezkûr külâhın hedmiyle... ahşab kısmın i'mâliyle üzerine bir levhası otuz kilo gelmek üzere kurşun ferşi ve aleminin Osmanlı altun yıldızıyla tezhihi petek kısmının çürümüş olan kurşunlarının tebdili.⁶²

Depremde, caminin asli yapısının ciddi bir zarar uğramadığı, sıva ve kurşun tamirinin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Gerek harimde gerekse son cemaat mahallinin duvar ve kubbelerinde, günümüzde de mevcut olan yazılı ve süslemeli kalem işleri -muhtemelen 1841 tamiratındakiler model alınarak tekrar yapılmıştır. Ayrıca 1841 onarımında, mihrap ve minberin de yapının geneli gibi dönemin modasına uygun bir biçimde süslemeye dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Sonraki onarımlarda bu kısımlardaki boya tabakaları temizlenerek asli durumlarına kavuşturulmuştur.

Cumhuriyetle birlikte, cami ile ilgili çeşitli dönemlerde gerçekleştirilen onarım ve müdahaleler söz konusudur. 1947 yılında; harimi örten ana kubbedeki çatlak, betonla tahkim edilmiş, üzerindeki alem tamir edilmiş, alçı içlik pencereleri ve beton dışlıklar baştan yapılmış, kurşunların onarım ve yenilenmesi gerçekleştirilmiştir.⁶³ 1964 yılında şadırvan onarılmış, ikinci son cemaat mahallinin döşemeleri düzenlenmiş ve caminin ihata duvarları yapılmıştır.⁶⁴ 1990-91 yılları arasında; son cemaat mahallinin kırık mermer sütun ve başlıkları onarılarak demir gergilerin bir kısmı yenilenmiş, taçkapının mukar-

⁶¹ BOA, MH.TİK., 135 / 13-20, belge tarihi: 6 T. evvel 1328 / 19 Ekim 1912.

⁶² BOA, MH.TİK., 135/13-19, belge tarihi: 6 T. evvel 1328 / 19 Ekim 1912.

⁶³ İstanbul Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dos. no: M4590DO.

⁶⁴ VGMA, onarım fişi no: 690001002-OF001.

nasları ile giriş cephesi muhdes boyalardan arındırılarak temizliği yapılmış, dıştaki son cemaat yerinin çatı tamiri ile çıtalı ahşap tavan yenilenmiş, ayrıca şadırvanın onarım ve temizliği de yapılmıştır.⁶⁵ 1992-1993 arasında da caminin bazı kalem işleri ile kurşunlarının yenileme işlemlerinin yanında, avlu ihata duvarları ve avlu giriş kapısı onarılmıştır.⁶⁶ 2005-2007 yılları arasında gerçekleştirilen restorasyonda, caminin beden duvarlarının onarımı yapılarak duvarlar güçlendirilmiştir.⁶⁷ Caminin 2017 yılında başlanan son onarımı, 2019 yılı Kasım ayında tamamlanarak yapı ibadete açılmıştır. Onarım sırasında harimde, sıva altında kalan üst sıra pencereleri çevresindeki kalem işleri ortaya çıkarılarak yenilenmiştir.

2.1.2. Mimari Özellikleri

Caminin avlusuna, Mimar Sinan Caddesi üzerindeki muntazam kesme taş örgülü, basamaklı sade bir kapıdan girilir. Genişlik ve yüksekliği 4.85, kalınlığı 2.13 m. olan kapının dış yüzeyi üç sıra silmeyle hareketlendirilmiş olup basık kemerli kapı açıklığı, lokma demir parmaklıklıdır. Avlu giriş aksının batı yanındaki şadırvan, kademeli olarak küçülen ongen formlu iki platform üzerinde yükselir. On kenarlı su haznesi, üzerindeki kare kesitli beş küçük sütun ile üst yapıya bağlanmaktadır. Şadırvanın üzeri, beş mermer sütunun taşıdığı kirişlemeli ahşap tavanlı, kurşun kaplı pramidal bir çatı ile örtülüdür. Sütun başlıkları üzerinde iri, plastik etkili girlandlar ve gülbezek motifleri yer alır (Foto: 4).

Kuzeybatı köşede, beden duvarına bitişik olarak yükselen minare, 2,14 m. çapında, 34 m. yüksekliğindedir. Minarenin kübik formlu kaidesi, neredeyse saçak seviyesine kadar uzanır. Kaidenin üzerindeki pabuçluk kısmı, prizmatik üçgenlerle on altı kenarlı gövdeye bağlanır. Şerefenin mermer korkulukları şebekeli oyma tekniğinde işlenmiş geometrik kompozisyonla bezenmiş olup şerefe altı mukarnasıdır. Petek kısmının üzeri, kurşun kaplı olup konik bir külahla örtülüdür.

İçteki beş gözlü son cemaat mahalli, ortada dört mermer sütunun taşıdığı sivri kemerlerle birbirine ve iki uçtaki duvarlara bağlanmaktadır. Bu yan duvarların yüzeyinde, sivri kemerli birer açıklık daha yer almaktadır. Sütun başlıklarından ortadaki ikisi zarif mukarnas başlıklı, diğer ikisi prizmatik üçgenlidir. Üzeri giriş aksında aynalı tonoz, yanlarda pandantif geçişli kubbelele örtülüdür. Tonozun iki yanındaki birer kubbe, diğer ikisinden daha küçük olup sekizgen kasnak üzerinde yükselir. Sundurma şeklinde düzenlenen, 10.42 x 38.15 m. ölçülerindeki ikinci son cemaat yeri; dışarıya on üç, yanlara üçer, güneye ise ikişer kemer gözü ile açılarak önündeki bölümü tamamen çevreler. Dairesel formlu kemerler, yalın başlıklara sahip olup mermer sütunlar ile birbirine bağlanmaktadır. Üzeri meyilli çatı ile örtülü mahallin ahşap tavanı, ince çıtalarla kasetlenerek hareketlendirilmiştir (Foto: 5).

⁶⁵ *İstanbul Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi*, dos. no: M0342KL.

⁶⁶ *İstanbul Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi*, dos. no: M0370KL.

⁶⁷ *İstanbul Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi*, dos. no: M7336DO.

Taçkapı, klasik anlayışa uygun olmakla birlikte oldukça sadedir. 4.36 x 10.42 m. ölçülerindeki kapı, cepheden 50 cm. kadar çıkıntı oluşturur. İnşa kitabesi, sekiz sıra mukarnaslı kavsara ile basık kemerli kapı açıklığı arasında yer alır. Kavsarayı silmelerle hareketlendirilen düz yüzeyli bir kuşak çevrelemekte, kapının iki yanında yine mukarnas kavsaralı birer niş bulunmaktadır. Giriş açıklığını örten ahşap kapısı orjinaldir. Ceviz ağacından, künde-kârî tekniğinde yapılan çift kanatlı kapının kitabe levhalarında, kabartma olarak Kelime-i Tevhid yazılı olup doğudaki levhada ayrıca yapılış tarihi (H. 961 / M. 1553-54) işlenmiştir. Ortadaki ana levhalarda, merkezdeki on kollu yıldız çevresinden gelişerek tüm yüzeyi kaplayan, oldukça grift bir geometrik kompozisyon yer alır. Yıldızın merkezinde oyma tekniğinde zarif bir bitkisel kompozisyon işlenmiş; bu kısmın çevresi ve uçlardaki bazı yüzeyler, sedef ve fildişi kakmalarla hareketlendirilmiştir.⁶⁸ Kapının etek levhaları ise sıralı altıgen ve altı köşeli yıldızlarla bezelidir (Şekil: 4a-d).

Caminin kuzey cephesinde; taçkapının iki yanında simetrik olarak dik-dörtgen formlu iki pencere ile bunların arasında beş sıra mukarnas kavsaralı, çokgen kesitli birer mihrabiye yer verilmiştir. Demir lokma parmaklıklı pencerelerin üzeri, sivri tahfif kemerlidir. Batı uçtaki pencere açıklığı, diğerlerinden farklı şekilde, minare kapısı olarak düzenlenmiştir. Cephe yüzeylerine ve son cemaat yan duvarlarında görülen iri “Vav” ve “Ya Allah” ibareleri, geç dönem ekleridir. Son cemaat yerinin tonoz-kubbe yüzeylerindeki Rumi ağırlıklı kalem işleri, son onarım başta olmak üzere, pek çok kez yenilenerek günümüze ulaşabilmiştir.

Simetrik olarak düzenlenen yan cephelerde; alt sırada kuzey cephedekiler ile aynı özellikte dört pencere, bunların üzerinde, ortada iki pencere yer almaktadır. Üst sıra pencereleri -kasnakta-kiler gibi- sivri kemerli ve fil gözü şeklinde, alçı şebekelidir. Orta kısımda cephe boyunca uzanan payandalar, yan cepheleri, kendi içinde simetrik olarak ikiye ayırır. Aynı uygulama, güney cephede de görülür. Burada tek olan üst sıra penceresi, payanda yüzeyine açılmış, alt sırada iki yana birer pencere yerleştirilmiştir (Foto: 7).

Yapının örtü sistemi dıştan tamamen kurşun kaplıdır. İbadet mekânının sekizgen kasnağa oturan kubbesi, dıştan payandalarla desteklenmiş, kasnağın dört cephesine birer pencere açılmıştır. Yapının köşelerinde, beden duvarlarının üstten pahlanmasıyla oluşan düz yüzeyler, cephelerin şekillenişinde etkili olduğu gibi, yüzeylerine açılan pencerelerle yapının aydınlatılmasına da katkı sağlanmıştır.

Harimde, kubbenin yükü, dilimli tromplar aracılığıyla beden duvarları içerisindeki ayaklara aktarılmaktadır. Köşelerdeki “L” formlu olmak üzere, harime doğru çıkıntı oluşturan ayaklar kemerlerle birbirine bağlanarak yüzeylerine altlı-üstlü pencereler açılmış, bu sayede kare kütlelerin monotonluğu en aza indirilerek hareketli bir iç mekân etkisi yaratılmıştır. Mihrap çevresi ve karşısına denk gelen giriş bölümü ile taşıyıcılar hariç duvarlar, alt sıra pencerelerine kadar beyaz badanalı, geri kalan kısımlar taş kaplamalıdır. Girişin

⁶⁸ Çevik, a.g.e., s. 65.

iki yanında yivli üç mermer sütunla desteklenen, taş merdivenli birer kadınlar mahfili yer almaktadır. Buradan da ahşap birer merdivenle, ortada, “S” kıvrımlı konsollar üzerine oturan ve kubbe eteğine geçit veren, balkon şeklindeki diğer kısma geçilmektedir. Kadınlar mahfilinin alt tarafı, parmaklıklarla çevrilerek müezzin mahfili olarak düzenlenmiş, doğudaki sonradan camekânla kapatılmıştır (Foto: 9-10).

Sade mihrab, taçkapağıyla uyum içerisinde. Dıştan düz ve içbükey iki silmenin çevrelediği mihrabın beşgen kesitli kavsarası, uçları püsküllerle sonlanan yedi sıra mukarnas dolguyla bezenmiştir. Mermer malzemeli minberin korkulukları, aynalığı ve köşk kısmının levhaları, ajur tekniğinde işlenmiş; yıldız ve çokgenlerden oluşan geometrik kompozisyonlarla bezenmiştir. Kapının sivri kemerli açıklığı üzerinde zarif bir gülbezek motifi, taç kısmında mukarnas bingiler üzerinde yükselen sıralı tepelikler yer alır. Bu motiflerin benzeri, ahşap külahın çevresinde de görülür (Şekil: 5a-b).

Yapının kalemişi ve alçı bezemeleri büyük ölçüde 1841 onarımından kalmadır. Son restorasyon çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan kalemişleri; üst sıra pencerelerin çevresinde, yan cephelerin ortasındaki dilimli ayakların ve bunların iki yanındaki kemerlerin üzerinde yoğunlaşmaktadır (Foto: 8-11). Perde motifleri ile iri akant yaprakları veya kâse benzeri vazolardan çıkan çiçekli kıvrım dallardan oluşan rokoko tarzındaki bu bezemeler, kubbe yüzeyindeki alçı işleri ile aynı üsluptadır. Beden duvarlarının kemer aynalarında, çiçekli madalyonlar içerisinde; ‘Allah’, ‘Muhammed’, ‘Hasan’, ‘Hüseyin’ ve Dört Halife isimlerinin yazılı olduğu levhalar yer almaktadır. Diğer bir yazılı levha, kuzeybatı köşedeki tromp yüzeyindedir. Çiçekli bir askı ile duvara asılı gibi tasvir edilmiş dikdörtgen levha üzerinde, ‘Ya Bilal Habeşî’ ibaresine yer verilmiş olup harimdeki tüm levhalar, mavi zemin üzerine siyah hatla yazılmıştır. Levhalar ile kubbeyi çevreleyen korkuluklar arasında, üzerinde çeşitli formlarda küçük yapraklar taşıyan “S” kıvrımlı, ince birer dal, kasnak yüzeyini kesintisiz olarak çevreler (Foto: 9-10).

Kubbe yüzeyindeki iri plastik etkili alçı bezemeler, 1840’lı yılların sanat zevkini yansıtan zarif uygulamalar olarak dikkat çekicidir. Kubbenin merkezinde, üzüm salkımlı bir bordürün çevrelediği, geniş yapraklı iri bir gül motifi; etek kısmında iki yanı kıvrımlı dallarla hareketlendirilmiş bir kaide üzerindeki vazodan çıkan gül demetleri, çiçekli girlandlar, çelenk içerisine alınmış üzüm salkımı ve asma yaprakları yer almaktadır (Foto: 12). Bu bezemelerin üzerinde, Allah’ın bazı isimlerinin yazılı olduğu kalem işi levhalar bulunmaktadır.⁶⁹ Kasnak pencerelerinin iki yanında, volüt başlıklı, dilimli sütunceler, birer silme ile birbirine bağlanarak kubbe eteğini boydan boya dolanmaktadır.

2.2. Medrese

2.2.1. Genel Tanım ve Tarihi Süreç

Caminin 30 m. kadar güneydoğusuna inşa edilen medrese, bir avlunun etrafında “L” biçiminde sıralanan revaklar ile bunların gerisindeki odalardan

⁶⁹ Levhalar üzerinde ayrı ayrı: ‘Ya Gaffâr’, ‘Ya Hannân’, ‘Ya Mennân’, ‘Ya Sübhân’, ‘Ya Deyyân’, ‘Ya Settâr’ yazmaktadır.

oluşmaktaydı. Bazı yayınlarda mektep⁷⁰ veya kütüphane⁷¹ olarak adlandırılan, avlunun güneybatısındaki kubbeli mekân, aslında medresenin dershane hücreleri olup⁷² günümüze sağlam şekilde ulaşabilmiştir. Medresenin bulunduğu alan; denize doğru eğimli olduğundan, doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda birbirini kesen iki adet kalın set duvarı inşa edilerek arazi, düz bir teras haline getirilmiştir (Foto: 13). Dershanenin dışında günümüze ulaşabilen medrese duvarları, işte bu set duvarının üzerinden yükselmektedir. 10 Haziran 1881 tarihli bir arşiv belgesinde medresenin, -ileride görüleceği üzere- mektebe dönüştürülmeden önce, *kubbeli altı oda ve avlulu* bir yapı olduğu dile getirilmektedir.⁷³ Günümüzde denize paralel uzanan medrese cephesindeki pencere ve duvar payeleri, burada vaktiyle altı odanın bulunduğuna işaret etmektedir. Diğer duvardaki oda sayısı anlaşılammakta, sadece bir pencerenin izi belli olmaktadır. A. Saim Ülgen'in vaziyet planında bu cephede; köşe hücrenin önündeki bir revak ile yanında, revaklı iki hücre yer almaktadır (Şekil: 1).

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren zamanla oluşan tahribatlar nedeniyle medrese onarıma muhtaç hale gelmişti. 1840 yılında onarım için cami ile birlikte keşfi yapılmış, fakat masrafın hazineden karşılanacak olması nedeniyle, medresenin onarımından vazgeçilmiştir.⁷⁴ Yapılan keşfe göre iki yapının onarımı için belirlenen tutar, 87.583 kuruşu bulmaktaydı.⁷⁵ Medrese ile ilgili keşif defteri tespit edilememiştir. Muhtemelen onarımına başlanmadığı için arşivlenmemiştir. Fakat caminin 42.000 kuruşluk masrafı göz önüne alındığında, medresedeki tahribatın da çok ciddi boyutta olduğu ortaya çıkmaktadır. Caminin öngörülemeyen masrafları yüzünden, onarımdan sonra da medrese ile ilgili herhangi bir tasarrufta bulunulmamıştır.

1881 yılına gelindiğinde medrese atıl durumda ve uzun süredir kapalı tutulmaktaydı. Dershane binasının ise çok fazla tahribata uğramadığı anlaşılıyor. Bu tarihte caminin kubbe onarımını gerçekleştiren *Mehmed Arif*, dershane kubbesine de müdahalede bulunmuştur.⁷⁶

1881'de Mahalli Mâârif Komisyonu tarafından "...câmi'i şerifin kible câni-binde üzeri kurşunlu medresesi ile ... hân-ı sebilin etrâf duvarları hedm olunmağa başlanıp taşları dâhi kaldırılmakda" olduğu⁷⁷ haberini alan vakfın mütevellileri -Cağalzâde Osman, Halil ve Mehmed Efendi- vakit geçirmeden bu duruma itiraz etmişlerdi.⁷⁸ Vâridât-ı Umûmiye İdâresi'nin isteği üzerine, Tek-

⁷⁰ Ateş, *a.g.e.*, s. 108.

⁷¹ Çevik, *a.g.e.*, s. 68.

⁷² BOA, EV.MH., 2098/17.

⁷³ BOA, EV.MKT., 1095/19, belge tarihi: 12 Receb 1298 / 10 Haziran 1881.

⁷⁴ VGMA, d. 284/82 shf: 164, belge tarihi: 29 C.evvel 1257 / 19 Temmuz 1841; BOA, EV.BKB., 101/85, belge tarihi: 8 C.ahir 1257 / 28 Temmuz 1841; BOA, EV.THR., 148/2, belge tarihi: 2 R.ahir 1260 / 21 Nisan 1844.

⁷⁵ BOA, EV.THR., 115/1, belge tarihi: 19 Şubat 1257 / 3 Mart 1842.

⁷⁶ "Tekfurdağında merhum Cağalzâde Rüstem Paşa câmi'i şerifinin ittisâlinde bulunan dersihâne gubbesinin tâ'mirinin müteâhhidi bulunduğum cihetle masârf-ı lâzimesi olan 351 gurusun evkâf hâsulatından itâ oldu..." bkz.: BOA, EV.MH., 2098/17, belge tarihi: 12 Şubat 1296 / 24 Şubat 1881.

⁷⁷ BOA, EV.MKT., 1079/55, belge tarihi: 15 R.evvel 1298 / 15 Şubat 1881.

⁷⁸ BOA, EV.MKT., 1080/54, belge tarihi: 22 R.evvel 1298 / 22 Şubat 1881.

furdağı Mutasarrıflığı'ndan gönderilen cevap yazısında; medresenin elli-altmış seneden beri harap halde bulunduğu, taş ve toprak dolu odaların mezbeleliğe dönüştüğü ve yapının rüştiye mektebine çevrilmesi için esas duvarları üzerine, ahalinin yardımıyla bir binâ inşaatının başladığı bildirilmiştir.⁷⁹ İlk etapta, yapının mektebe dönüştürülmesine izin verilmemiş, medrese olarak kullanımının devamı uygun görülmesi⁸⁰ olsa da mektep binasının inşası tamamlanarak kullanıma açılmıştır. 1881 yılı başlarında Redif Binbaşılığı ile Tekirdağ'a gelmiş olan *Kâzım Paşazâde Rıza Bey*'in önderliğinde yapıldığı anlaşılan⁸¹ inşaat sırasında, medresenin kubbeleri kaldırılarak beden duvarları üzerine ahşap rüştiye binası ilave edilmiştir.⁸² Yıldız Sarayı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki eski fotoğraflarda, açık biçimde görülebilen bu yapının üzerinde, geniş alınlıklı bir kitabe yer alıyordu. Cephesinde, sık yerleştirilmiş çok sayıda camının arasında, önündeki denize açılan bir de cumba bulunmaktaydı (Foto: 1).

Yapının mektep olarak kullanılmaya başlanmasıyla birlikte işleyişi, Marif Nezareti'nin sorumluluğuna geçmiş, mülkiyeti ise eskiden olduğu gibi Evkâf Nezareti'nde kalmıştı. Bu ikili durum, devletin kurumları arasında sorunlara yol açıyordu. Evkaf Nezareti, yapının, medrese haline geri çevrilmesi için kendilerine bırakılmasını talep etmekteydi. 1883 yılında suyolları ve hela onarımını kapsayan küçük bir müdahale, Evkaf tarafından gerçekleştirilmiş ve yapıdan medrese olarak bahsedilmişti.⁸³ Yine aynı kurum tarafından 1891 yılında, -sonradan gerçekleşmeyecek olan bir girişimde bulunulmuş- medreseyi eski haline getirmek adına "*yeniden imarı*" için bazı çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla oluşturulan mimari plana göre inşa edilecek yapı; köşedeki büyük olmak üzere, "L" şeklinde sıralanan dokuz oda ile önündeki revaklardan oluşmakta, muhtemelen üzeri de çatı ile örtülecek şekilde tasarlanmıştı (Foto: 14). *Dülger Dimitri Kalfa* müteahhitliğinde, 30.000 kuruş bedelle yapılacak yapının masrafı, Rüstem Paşa'nın vakıf gelirlerinden karşılanacaktı.⁸⁴ İnşaat için vakfın gelirleri ilk başta yeterli görülse de,⁸⁵ sonradan bazı kalemlerin tamirat masrafında kullanılamayacağına anlaşılmıştı⁸⁶ ve

⁷⁹ BOA, EV.MKT., 1095/19.

⁸⁰ A.y.

⁸¹ BOA, EV.MKT., 1174/25, belge tarihi: 25 C.evvel 1299 / 14 Nisan 1882; BOA, EV.MKT., 1243/45, belge tarihi: 13 R.evvel 1300 / 22 Ocak 1883.

⁸² BOA, EV.MKT., 2391/21-2, belge tarihi: 29 Safer 1316 / 19 Temmuz 1898.

⁸³ BOA, EV.MKT., 1290/92, belge tarihi: 26 Eylül 1299 / 8 Ekim 1883.

⁸⁴ "Çağalzâde Rüstem Paşa merhumun Tekfûrdağında binâ ve ihyâ-gerdesi olan medrese mürûr-u zaman ile harâb olmuş ve bu cihetle tedris-i ulûm edilemeyerek şart-ı vâkif-ı mu'attal hükmünde kalmış olduğundan müceddeden i' mârî zmnunda icâbının icrâsı husûsü müftü-i belde dâi'leri tarafına istid'â olunmağla dâire-i belediye marifetiyle yapıdırılan resim mücebince inşâ olunmak üzere keşf ve münâkasası icrâ olundukta sîm mecidi on dokuz gurus hesâbiyle otuz bin gurusu inşâsı neccar kalfalarından Dimitri Kalfa tarafından taahhüd olunmuş ve tanzîm edilen resim ve keşf ve münâkasa defteri leffen arz ve takdim kılınmıştır." Bkz.: BOA, EV.MKT., 1793/79-2, belge tarihi: 22 Receb 1308 / 3 Mart 1891.

⁸⁵ BOA, EV.MKT., 1793/79-3, belge tarihi: 25 Şubat 1306 / 9 Mart 1891.

⁸⁶ BOA, EV.MKT., 1709/23, belge tarihi: 18 Haziran 1307 / 30 Haziran 1891: "Evkâf Nizâm-nâmesinin dördüncü fâsılının yirminci bendinde olduğu üzere icârından ferağ ve intikâl harçlarıyla ta'mirât masrafına karşılık tutulamayacağından..."

defterdeki tespit edilen teknik eksiklikler⁸⁷ nedeniyle herhangi bir müdahalede bulunulamamıştır.

1896 civarında, *Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi* gereğince, yapı rüşdiyeden *'idâdi mektebi'*ne dönüştürülmüştür. Dönüşümün hemen ardından, mevcut yapının talebelere yeterli gelmemesi üzerine genişletilmesi için, mektep müdürü tarafından başvuruda bulunulmuştur. Tekirdağ Sancağı İdare Meclisi tarafından yapının keşif ve eksiltme işlemleri yapılmış, 55.000 kuruş masrafla *Hâfız Vehbi Efendi* müteahhitliğinde inşası için belgeleri, -Edirne Maarif Müdüriyeti aracılığıyla- Evkâf Nezareti'ne gönderilmiştir.⁸⁸ Nezaretten gönderilen cevapta; yapının evkafa bağlı olduğu, vakfın değiştirilmesinin uygun olmayacağı ve yapıya herhangi bir müdahalede de bulunulamayacağı gibi yapının tahliye edilerek ivedilikle vakfa teslim edilmesi istenmiştir.⁸⁹ Maarif Nezareti bu sırada, yapının mülkiyenin de kendi üzerine geçirilmesini istemekteydi.⁹⁰ 1895 yılında konunun, sadarete intikâli üzerine, Sultan II. Abdülhamid tarafından *"kadim Rüstem Paşa Vakfı"*nın korunması ve başka bir yere yeni bir idadi mektebi binasının yapılması uygun bulunmuştur.⁹¹ Emirname gereğince Maarif'in mülkiyetinde olan bir konağın, mektebe dönüştürülmesi için gerekli işlemler yapılmış ve defterleri 1895 yazında ilgili makamlara gönderilmiştir.⁹² Fakat Maarif Nezâreti mevzubahis konağın bir kısmının köhne, bir kısmının da sonradan yangında harap olduğunu, yapılacak inşaat masraflarını karşılayacak bütçelerinin olmadığı bildirilmiştir. Ayrıca, daha başka gerekçelerle de emirnamenin kaldırılması talep edilmekteydi. Maarif'in iddiasına göre medrese, mektebe dönüşmeden çok önce vasfını yitirmişti ve dönüşüm sürecinde Evkaf Nezâreti'nden kendilerine ulaşan aksi yönde bir görüş de olmamıştı. Yapı eskiden olduğu gibi eğitim işlevi gördüğünden, vakif şartlarına aykırı bir uygulamanın olmadığı,⁹³ mektebin Evkaf'a terki için de istinat edilebilecek bir kanun maddesinin bulunmadığı ileri sürülmüştür.⁹⁴ Bu arada Evkaf Nezareti'nin tutumunda bir değişiklik olmamış, 7 Kasım 1896'da, yapının boşaltılması için Maarif'e tebligat gönderilmiştir.⁹⁵ Bunun üzerine Maarif nezareti tarafından yapının kendilerine bırakılması koşuluyla başka bir yere, yeni bir medrese binasının inşası için Evkâf Nezareti'nden harcancak meblağa, bir miktar ilave ücret ödenebileceği teklif edilmiştir.⁹⁶

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız, 1881 yılından XX. yüzyılın başlarına kadar, yapının kullanımı ve mülkiyeti için söz konusu iki kurum -ve bu iki

⁸⁷ BOA, EV.MKT., 1793/79-6, belge tarihi: 4 K. evvel 1307 / 16 Aralık 1891.

⁸⁸ BOA, MF.MKT., 344/33-1, belge tarihi: 27 Zilkade 1313 / 10 Mayıs 1896.

⁸⁹ BOA, MF.MKT., 344/33-2, belge tarihi: Gurre-i C. ahir 1314 / 7 Kasım 1896.

⁹⁰ BOA, MF.MKT., 344/33-3, belge tarihi: 20 C. ahir 1314 / 26 Kasım 1896; BOA, MF.MKT. 344/33-5, belge tarihi: 7 Receb 1314 / 12 Aralık 1896.

⁹¹ BOA, MF.MKT., 344/33-1.

⁹² A.y.

⁹³ BOA, MF.MKT., 344/33-4, belge tarihi: 10 K. evvel 1312 / 22 Aralık 1896.

⁹⁴ BOA, MF.MKT., 344/33-1.

⁹⁵ BOA, MF.MKT., 344/33-9, belge tarihi: 24 Zilhicce 1314 / 26 Mayıs 1897.

⁹⁶ BOA, MF.MKT., 344/33-7 ve 8, belge tarihi: 25 Safer 1315 / 26 Temmuz 1897; 16 Receb 1315 / 11 Aralık 1897.

kuruma bağlı kalemler- arasında, çekişmeye varan yazışmalar, ayrı bir çalışmaya konu olabilecek kadar teferruatlıdır. Nihayetinde, medresenin mimarisine tesir edecek herhangi bir hadise yaşanmamış, başka bir ifadeyle Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti yapıyı, tekrar medrese haline döndürebilmek için istediği sonucu alamamıştır. 1881 yılından itibaren önce rüştiye, sonra idadi mektebi olarak kullanılan yapı, Cumhuriyet'in ardından, tehlikeli görülerek yıkıldığı 1958 yılına kadar *Cumhuriyet İlkokulu* olarak faaliyet göstermiştir.⁹⁷ Medresenin derslane hücreleri ise bu süre zarfında, öğrenciler için yemek pişirilen *aşhane* olarak kullanılmıştır.⁹⁸

1968 yılında, medresenin onarımı için proje hazırlanmış⁹⁹ fakat uygulamaya geçirilememiştir. Uzun bir süre atıl durumda kalan yapı, 1990 yılındaki derslane hücrelerinin onarımı sırasında, temizlenerek beden duvarları açığa çıkarılmıştır. Dershanenin restorasyonunda, sonradan eklenen ocak ve bacalar kaldırılmış, duvarlar ve örtü sisteminin onarımı gerçekleştirilerek yapı kullanıma hazır hale getirilmiştir.¹⁰⁰ Bu tarihten sonra çeşitli amaçlarla kiraya verilmiş olan Rüstem Paşa Medresesi, günümüzde çay bahçesi olarak hizmet vermektedir.

2.2.2. Mimari Özellikleri

Medrese avlusuna, doğuya bakan muntazam kesme taşlı sade bir kapıdan geçilmektedir. Kapı açıklığının sivri kemerli boşluğu, iki yandan taş konsollara oturan tuğladan, basık kemer ve düz örgü ile dolgulanmıştır (Foto: 15). Avlunun kuzey kenarında bulunan büyük boyutlu diğer kapı, daha önce ifade edildiği üzere, 1987 yılındaki çarşı inşaatı sırasında ilave edilmiştir. Bu girişin hemen önündeki çift taraflı beton merdiven, buna bağlı moloz taş-tuğla örgülü duvar kalıntısı ve çevresine yayılan almaşık örgülü destekler, 1881'deki inşaatın bakiyeleridir (Foto: 16)

Medresenin ilk yapısından harap şekilde günümüze ulaşan 15.93 x 25.20 m. ölçülerinde, "L" şeklindeki iki duvardan, deniz tarafında olanı daha iyi durumdadır. Duvar yüzeyinde her bir odaya denk gelecek şekilde altı üstlü yerleştirilmiş altışar pencere yer alır. 98 x 143 cm. ölçülerindeki alt sıra pencerelerin üzeri harçla karışık tuğla ile örülür ve sağır basık kemerlidir. Sivri kemerli üst sıra pencereleri ise bu kısmı saran otlar nedeniyle tam olarak görülemez. Kuzey-güney doğrultulu diğer duvar, oldukça kötü durumda olup sadece bir adet alt sıra pencerenin izleri seçilebilmektedir. İnşa malzemesi olarak moloz taş kullanımının yanında, çoğunlukla tuğla kırıkları ve harçla yapılan müdahale izleri görülebilmektedir.

Medresenin dershanesi; avlunun kuzey-batı köşesinde ve avludan dışarıya çıkıntı oluşturacak şekilde konumlandırılmış, 8x8 m. ölçülerinde, kubbe ile ör-

⁹⁷ Mahmut Sümer, *Tekirdağ'ın Eski Günleri*, Tekirdağ Halk Eğitim Yayınları: 1, Yeni Hamle Matbaası, İstanbul 1970.

⁹⁸ Alev Direr, "Bir Mimar Sinan Emaneti: Rüstem Paşa Külliyesi", *Tekirdağ Değerleri Sempozyumu*, 21 Ekim 2010, Ege Basım, Tekirdağ 2011, s. 179.

⁹⁹ VGMA, GMEEAYK karar no: 4182, Tarih: 12 Ekim 1968.

¹⁰⁰ *İstanbul Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi*, dos. no: M0342KL (23.05.1991 tarihli restorasyon raporu).

tülü bir yapıdır. Pandantif geçişli kubbesi dıştan kurşun kaplıdır. Moloz taş örgülü duvarlar, iki sıra testere dişi şeklinde tuğla saçakla sonlanır. Yapıya giriş, avluya açılan basık kemerli bir kapıyla sağlanır. Bu kapının iki yanında ve biri de doğu cephede olmak üzere, cephelerin alt yüzeyinde üç pencere yer alır. Dikdörtgen formlu bu pencereler, demir lokma şebekelidir. Üst kısımda ise her cepheye sivri kemerli ikişer pencere açılmıştır. Yapının içi, beyaz sıva ile örtülü olup bugünkü fonksiyonuna göre dekore edilmiş ve asma tavan eklenmiştir (Foto: 17).

2.3. Kervansaray / Han

2.3.1. Genel Tanım ve Tarihi Süreç

Osmanlı dönemi kaynaklarında “*hân-ı sebîl*” olarak adlandırılan yapı, Rüstem Paşa'nın hayır amaçlı olarak inşa ettiği on iki kervansaraydan biri idi.¹⁰¹ *Câmi'i havlının cânib-i yemininde kâin derûnunda sekiz aded sûtunu olan ve fakat sakıf bulunmayan (yıkılmış) kârgîr ve kebîr hân-ı sebîlin*¹⁰² iki kapısı bulunmaktaydı.¹⁰³⁻¹⁰⁴

XIX. yüzyılın başlarına kadar, yapının faal olarak kullanıldığını gösteren vazife kayıtları “*hancılık tevcihleri*”, Osmanlı Dönemi arşivlerinden takip edilebilmektedir.¹⁰⁵ Bu tarihten sonraki kayıtlar ise -medresede olduğu gibi- yapıyı yıkıma götüren sürecin kronolojisini vermektedir. 1838 yılında, yapının kurşun kaplı çatısı ve bazı kısımlarında bozulmaların ortaya çıkması üzerine; -çevredeki aynı durumda olan bazı yapılarla birlikte- hanın kurşunlarının sökülerek darsaadete gönderilmesi¹⁰⁶ ve üzerinin kiremitle örtülerek ilgili kısımlarının tamirine karar verilmiştir.¹⁰⁷ Kurşunların sökülmesinin ardından han için belirlenen 15.900 kuruşluk onarım masrafı, fazla bulunmakla birlikte, civardaki evkaf hasılatından karşılanmak üzere yapının tamirine müsaade edilmiştir.¹⁰⁸ Fakat daha önce de belirtildiği üzere, sonradan cami dışındaki yapıların tamiri bir kenara bırakılarak, mevcut kaynakların hepsi cami için harcanmıştır. 10 yıl boyunca atıl olarak kaldıktan sonra, yapının ihyası için icâreteyn usulü¹⁰⁹ ile kiralanması amacıyla ihalesi yapılarak, kaza ahalisinin

¹⁰¹ VGMA, d. 635/2, no: 13, syf. 139 (33-40. satırlar): “*ve Rûmelinde nefis-i Rodosucukda ve Büyükkarışdıranda ve nefis-i Filibede ve Üsküb sancağında olan Kaçanik derbendinde ve Anadolu da nefis-i Üskü darda olan iskelenin cânib-i garbinde vekasaba-i Sabancıda ve kasaba-i Dibekde ve Ak Büyük nâm mevzi’ide ve kazâ-i Lefkede ve İnönü kazâsına tâbi’ Kadı Bötresi köyünde ve kasaba-i Bolavadinde ve kaza-yı Kalkanluda ... cem’an oniki mevzi’in her birine bünyâd-ı muhkem ve va’z-ı nihâdî müstahkem esas ve tertibinde hurde hurdebîn ve kıyâs-ı terkibinde fikr-i metin-i gayret-i binî birer kârbansaray-ı âli binâ buyurmuşlardır ki vâridin ve misâfirin izinsiz ve ücretsiz nâzil ve sâkin olalar.*”

¹⁰² BOA, EV.MKT., 1079/55.

¹⁰³ BOA, MF.MKT., 265/84, belge tarihi: 28 R.ahir 1281 / 30 Eylül 1864.

¹⁰⁴ A. Saim Ülgen’in planında hanı ortadan ikiye bölen, kare kesitli altı adet taşıyıcı ayak gösterilmektedir. Bkz.: *a.g.e.*, levha XXII.

¹⁰⁵ BOA, AE.SMST., II. 5/466, belge tarihi: 18 R.ahir 1108 / 14 Kasım 1696; BOA, C.BLD., 19/935, belge tarihi: 9 R.ahir 1216 / 19 Ağustos 1801.

¹⁰⁶ BOA, EV.THR., 94/89, belge tarihi: 5 R.evvel 1254 / 29 Mayıs 1838.

¹⁰⁷ BOA, EV.THR., 99/3, belge tarihi: 4 C.ahir 1254 / 25 Ağustos 1838.

¹⁰⁸ A.y.

¹⁰⁹ İcâreteyn, “*çift kira*” anlamında olup biri peşin “*icâre-i muaccele*”, diğeri vadeli “*icâre-i müeccele*” bedel karşılığında, bir mülkün kiraya verilmesi işlemidir. Bkz.: Süleyman Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015, s. 39.

sunduğu tekliflerinden¹¹⁰ daha yüksek bir bedelle, İstanbul'dan Sarraf Hoca Misak'a "صراف هواجه ميساق" kiralanmıştır.¹¹¹ Bu şahsın 1868'de ölümü üzerine,¹¹² hanın tasarrufunun oğulları üzerine alınması talebi kabul görmeyerek sözleşme feshedilmiştir.¹¹³

Hanın kiraya verildiği süreçte, ne şekilde onarıldığı bilinmemektedir. Fakat 1873 yılına gelindiğinde yapı harap durumda olmalıydı. Çünkü bu tarihte, han ve imaretin bulunduğu alana Hükümet Konağı yapılması düşünülmüş, vakfın mütevellileri İbrahim Halil ve Osman Reşid Efendi'nin itirazıyla bu girişim engellenmiştir.¹¹⁴ Medrese bahsinde belirtildiği üzere, 1881'de yapının inşaatı için harap durumdaki han taşlarının da söküldüğü ifade edilmiştir. 1892 yılına ait, Edirne Evkaf Muhasebeciliğinden Evkaf Nezareti'ne gönderilen bir başka yazıda; hanın beden duvarlarının ve kemer ayaklarının kısmen mevcut olduğu, taşlarının günden güne çalındığı bildirilmektedir.¹¹⁵ Yazının devamında, hanın yer aldığı alanın çarşıya yakınlığı nedeniyle, yerel hükümet ve askeriyenin burada bina inşası isteğinde bulduklarından, az bir bedelle buraya Rüstem Paşa vakfı için gelir getirecek bir yapının yapılabileceği ifade edilmektedir.¹¹⁶ Bunun üzerine Evkaf Nezareti'nden, han kalıntılarının miktarı, arsasının ölçüleri ve başka bina yapılabilecek boş alanın olup olmadığı konusunda keşif yapılarak durumun bildirilmesi istenmiştir.¹¹⁷ Bu işlemin ne ölçüde gerçekleştirildiği bilinmemekle birlikte, bu tarihten sonrası için tespit edilen herhangi bir kayıt da bulunmamaktadır. 1930'lu yıllara ait eski bir fotoğrafta, caminin batısında, denize doğru uzanan bir duvar ile etrafındaki yıkıntılar görülebilmektedir (Foto: 2). Ali Saim Ülgen'in çizdiği plan da aşağı yukarı bu tarihlere rastlar.

2.4. İmaret

2.4.1. Genel Tanım ve Tarihi Süreç

Rüstem Paşa'nın *Tekfurdağı imâret-i âmiresi*¹¹⁸, XIX. yüzyılda yıkılmadan önce, caminin batısında birbirine bitişik şekilde sıralanan; "som taştan mamûl üzeri kurşunlu matbah, yine som taştan üzeri kiremidli ve beş kadar fırınlı hab-bâzhâne ile odun ve imâret anbarından"¹¹⁹ oluşmaktaydı. Paşa'nın vakfiyesinde imarete çalışacak personel ve alacakları ücretlerin yanı sıra, pişecek

¹¹⁰ VGMA, d. 295\105, shf: 161, belge tarihi: 7 R.ahir 1264 / 13 Mart 1848.

¹¹¹ BOA, EV.THR., 184/146, belge tarihi: 10 Receb 1264 / 12 Haziran 1848; BOA, EV.THR., 14/70, Tarih: 12 Ramazan 1264 / 12 Ağustos 1848.

¹¹² BOA, EV.MKT., 522/116, belge tarihi: 19 Safer 1285 / 11 Haziran 1868.

¹¹³ BOA, EV.MH., 1444/54, belge tarihi: 31 Temmuz 1285 / 12 Ağustos 1869; EV.MKT., 537/12, belge tarihi: 25 Muharrem 1287 / 27 Nisan 1870; EV.MKT., 530/78, belge tarihi: 22 R.ewel 1287 / 22 Haziran 1870.

¹¹⁴ BOA, EV.MKT., 665/5, belge tarihi: 7 Muharrem 1290 / 7 Mart 1873.

¹¹⁵ BOA, EV.MKT., 1895/7-2, belge tarihi: 20 Şubat 1307 / 3 Mart 1892.

¹¹⁶ A.y.

¹¹⁷ BOA, EV.MKT., 1895/7-3, belge tarihi: 21 Ramazan 1310 / 8 Nisan 1893.

¹¹⁸ VGMA, d. 635/2, no: 17, s. 157 (47-48. satırlar), belge tarihi: Evâil-i C.ewel 968 / 1561 Ocak sonu.

¹¹⁹ BOA, EV.MKT., 1554/18, belge tarihi: 19 Zilhicce 1300 / 16 Ağustos 1883.

yemeğin çeşitleri ve miktarı da ayrıntılı olarak belirtilmiştir.¹²⁰ Osmanlı arşivlerinde inşa edildiği dönemden XIX. yüzyıl başlarına kadar imaretin işleyişi ile ilgili; muhasebe, atama vb. kayıtları içerin çok sayıda belge bulunmaktadır.¹²¹

Yapı 1813 civarında İstanbul'daki mütevellileri tarafından kapatıldığından, iki yıla yakın bir süre kullanılamamış,¹²² gelen şikâyetler üzerine tekrar açılmıştır.¹²³ Muhasebe kayıtlarından 1837 yılının ortalarında yapının, faal olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹²⁴ Kısa bir süre sonra yapıdaki bozulmalar iyice açığa çıkmış olmalı ki caminin onarımından önce, imaretin de keşfinin yapılması istenmiştir.¹²⁵ Medrese ve kervansarayda olduğu gibi, sonraki süreçte ihmal edilen imaret ve bağlı yapıları, 1875-1880 arasında büyük ölçüde yıkılmıştır. 1879 tarihli bir kayıтта, imaret ambarının enkazını satıldığı belirtilmektedir.¹²⁶ Aynı yılın sonunda, Karanlı Hacı Abdullah adında bir şahıs, imaret avlusunda ocak kurarak bilezik üretmeye başlamış, bu iş için vakfa kira ödemiştir.¹²⁷ H. 1299 (M. 1881-82) yılında, *odunluk* ve *tabhane* arsası üzerine -kazanın aşâr vergisi için toplanan zahirenin saklanması için- ambar inşa edilmiş; harap durumdaki imaret fırınlarının üzeri kapatılarak, aynı amaçla ikinci bir ambar olarak kullanılmıştır.¹²⁸ Bu uygulama için Rüstem Paşa vakfı mütevellileri ile beş senelik bir anlaşma yapılmıştır. Anlaşmaya göre bu süre zarfında vakfa kira ödenerek,¹²⁹ sürenin sonunda yapılar vakfa teslim edilmiştir.¹³⁰ Fakat bu yapılar da 1900/1901 civarında çıkan bir yangın sonucu ortadan kalkmışlardır.¹³¹

2.5. Hamam

2.5.1. Genel Tanım ve Tarihi Süreç

Asli özelliklerini kaybedecek şekilde yenilenerek günümüze ulaşan çifte hamam, caminin 40 m. kadar doğusunda, Mimar Sinan Caddesi üzerinde (68 pafta, 366 ada, 4 parsel)¹³² yer almaktadır. *Paşa Hamamı* olarak adlan-

¹²⁰ Yüksel, "a.g.m.", s. 262-264.

¹²¹ Bu belgelerden bazıları için bkz.: BOA, A./DVNSMHH., d. 42/2026, belge tarihi: 06 Şaban 987 / 28 Eylül 1579; A./DVNSMHH., d. 40/702, belge tarihi: 27 Ramazan 987 / 17 Kasım 1579; BOA, AE.SMST.II., 14/1333, belge tarihi: 5 Muharrem 1112 / 22 Haziran 1700; BOA, AE.SABH.I., 263/17692, belge tarihi: 26 Safer 1188 / 8 Mayıs 1774; BOA, C.EV., 253/12809, belge tarihi: 17 Receb 1208 / 18 Şubat 1794; BOA, C.BLD., 60/2960, belge tarihi: 23 C.evvel 1216 / 1 Ekim 1801.

¹²² BOA, HAT., 967/41338, belge tarihi: 18 R.ahir 1228 / 20 Nisan 1813.

¹²³ BOA, C. BLD., 39/1942, belge tarihi: 27 C. evvel 1233 / 4 Nisan 1818.

¹²⁴ BOA, EV.SRG., 96/142, belge tarihi: 1 Safer 1253 / 7 Mayıs 1837.

¹²⁵ BOA, EV.THR., 113/36.

¹²⁶ BOA, EV.MH., 1791/49, belge tarihi: (13 Mart 1879 ile 12 Haziran 1879 arasındaki muhasebe kayıtları).

¹²⁷ BOA, EV.MH., 2028/44, belge tarihi: (13 Aralık 1879 - 12 Mart 1880 arasındaki muhasebe kayıtları).

¹²⁸ BOA, EV.MKT., 1554/18, belge tarihi: 19 Zilhicce 1300 / 16 Ağustos 1883.

¹²⁹ BOA, EV.MKT., 2081/67-68, belge tarihi: 28 Safer 1311 / 10 Eylül 1893; 17 Receb 1312 / 14 Ocak 1895.

¹³⁰ BOA, EV.MKT., 1550/142-144, belge tarihi: 10 Safer 1307 / 6 Ekim 1889.

¹³¹ BOA, DH.MU., 77/2, belge tarihi: 8 Mart 1326 / 21 Mart 1910; BOA, ML.EEM., 1116/23-16, belge tarihi: 7 Ağustos 1330 / 20 Ağustos 1914.

¹³² VGMA, Kültür ve Turizm Bakanlığı TKTVYK karar no: 2912, tarih: 25 Aralık 1986.

dırılan¹³³ yapının Osmanlı Dönemi'ndeki onarımları ile ilgili tespit edilebilen tek kayıt, 1775'teki 3300 kuruşluk kurşun onarımı ile ilgilidir.¹³⁴ Cumhuriyet Dönemi'nde, tescil edildiği 1980'in başlarına kadar, özel şahıs mülkiyetinde ve asıl işlevinin dışında -çoğu zaman depo olarak- kullanılmış,¹³⁵ bu süre zarfında ciddi bir onarıma da tabi tutulmamıştır. Hikmet Çevik, 1949 tarihli yayınında,¹³⁶ üç kubbeli olarak tarif ettiği hamamın metruk halde bulunduğunu ve bir kısmının depo olarak kullanıldığını belirtmektedir. 1975 yılında gerçekleştirilen bir başka araştırmada yine harap durumda olduğu belirtilen hamamın; erkekler ve kadınlar bölümünün, ahşap birer çatı ile kapatıldığı, erkekler kısmının iç bölümlerinin tamamen yıkılarak tuz deposu haline getirildiği ifade edilmektedir¹³⁷ (Foto: 18-19). 1986 yılında, Cami ile arasındaki alana çarşı yapımına karar verildiğinde, hamam hala metruk halde bulunduğundan,¹³⁸ acilen onarılması gerektiği rapor edilmişti.¹³⁹ 1991 yılında hamamın da çarşı olarak projelendirilmesine karar verilmiş¹⁴⁰ ise de, uzun bir süre uygulamaya geçilememiş;¹⁴¹ bu arada 1998'de hamamın erkekler kısmının duvarları tamamen yıkılmıştır.¹⁴² Bu tarihten önce yapıyı inceleyen Mehmet Tunçel; örtü sistemi ve iç mekân değişikliğine rağmen, hamamın dış duvarlarının büyük ölçüde sağlam olduğunu, iyi bir restorasyonla asıl mimarisine kavuşabileceğini ifade etmektedir.¹⁴³ 2000 yılında tekrar projelendirilerek yenilen yapı¹⁴⁴ günümüzde market olarak kullanılmaktadır.

2.5.2. Mimari Özellikleri

Hamamın bugünkü halinde, gerek erkekler ve kadınlar kısmını birbirinden ayıran, gerekse bölümleri belirleyen duvarlar bulunmamakta, yapı bir bütün olarak kullanılmaktadır. Kadınlar bölümünün kuzey yöndeki girişi, erkekler kısmına göre içeriye çekilerek, üzerine ahşap çatılı bir sundurma eklenmiştir. Cephenin ortasındaki dikdörtgen kapı açıklığının iki yanında; sivri

¹³³ BOA, *EV.MKT.*, 1238/73, belge tarihi: 10 Safer 1300 / 21 Aralık 1882.

¹³⁴ VGMA, d. 259, shf. 180 (3. madde), belge tarihi: 28 Muharrem 1189 / 31 Mart 1775.

¹³⁵ VGMA, rapor no/tarih: 590001001-RP002 / 1 Nisan 1983.

¹³⁶ Çevik, *a.g.e.*, s. 68.

¹³⁷ Suna Karaman, *Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi ve Diğer Rüstem Paşa Külliyesi İle Mukayese-si*, İstanbul Üniversitesi (Lisans Tezi), İstanbul 1975, s. 30.

¹³⁸ VGMA, Rapor no/tarih: 690001001-RP001 / (1986 yılı).

¹³⁹ VGMA, Kültür ve Turizm Bakanlığı TKTVYK karar no: 2912, tarih: 25 Aralık 1986.

¹⁴⁰ VGMA, Kültür ve Turizm Bakanlığı Edirne KTVKK karar no: 941, tarih: 10 Temmuz 1991.

¹⁴¹ VGMA, Kültür ve Turizm Bakanlığı Edirne KTVKK karar no: 1520, tarih: 22 Eylül 1993; 1431, tarih: 30 Mart 1993; 2362, tarih: 9 Eylül 1998.

¹⁴² VGMA, Kültür ve Turizm Bakanlığı Edirne KTVKK karar no: 4858, belge tarihi: 24 Nisan 1998: "Kurulumuzun 21.04.1995 gün ve 2362 sayılı kararıyla onanan restorasyon projesine uyulmadan, erkekler bölümü mevcut duvarların tümünün ortadan kaldırılarak, 3 katlı bir iş hanının yapıldığı saptanmıştır. Külliye'nin çifte hamam gibi önemli bir fonksiyonel yapısının korunabilir altyapı ve duvar dokusu ile mimari unsurlarının koruma anlayışı ve düşüncesine uygun olmayan bir şekilde yok edildiği belirlenmiştir..."

¹⁴³ Mehmet Tunçel, "Türkiye'de Mimari Miras ve Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi", *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı: VII, 1994, s. 202.

¹⁴⁴ VGMA, Kültür ve Turizm Bakanlığı Edirne KTVKK karar no: 5987, belge tarihi: 9 Mart 2000.

tahfif kemerli, dikdörtgen çerçeveli birer pencere yer alır (Foto: 20). 1971 tarihli bir fotoğrafta, bu cephede geniş bir kapı ile üzerinde küçük bir pencere gözükmektedir (Foto: 18). Vaktiyle sivri beşik tonoz örtülü olan soyunmalık bölümü, dikdörtgen planlı bir hacim olup erkekler kısmının sıcaklığına kadar uzanmaktadır. Soyunmalık kısmına paralel olarak konumlandırılan, aynalı tonoz örtülü soğukluğun batısında, dikdörtgen planlı iki hazırlık mekânı yer alır. Birbiriyle aynı boyutta, kare planlı ve üzeri kubbeli iki hücreden oluşan sıcaklık bölümüne, ılıklıktan açılan birer kapı ile geçilmekte, bu kısmın arkasında dikdörtgen planlı külhan kısmı yer almaktaydı. Bu bölümde günümüzde sadece, cam benzeri saydam malzeme ile kapatılmış iki kubbe seçilebilmektedir.

Erkekler kısmı kuzeyde, sivri kemerli iki pencere ile önündeki Mimar Sinan Caddesi'ne açılmaktadır. Girişin yer aldığı doğu cephe, deniz yönüne doğru yükselen istinat duvarının üzerine inşa edilmiştir (Foto: 21). Hamamın yenilenmesi sırasında güneyine -vaktiyle külhan bölümlerinin bulunduğu alana-, tüm cepheyi kapatacak şekilde, altı üstlü dikdörtgen pencereler ile dışa açılan kesme taşlı bir yapı eklenmiştir (Foto: 22) Giriş kapısı ile iki yanındaki pencerelerin düzeni; günümüzdeki kadınlar girişi ile aynı özelliktedir. Farklı olarak üstte sivri kemerli iki pencere daha bulunur. Kare planlı soyunmalığın üzerinde ahşap bir asma katı bulunmakta, buraya geçiş, kadınlar girişine eklenen bir merdiven ile sağlanmaktadır. Girişin karşısındaki duvar yüzeyinde, sivri kemerli üç adet nişin bulunduğu bu bölümün üzeri; -kadınlar kısmındaki gibi- aydınlık fenerli bir çatı ile kapatılmıştır.¹⁴⁵ Aynalı tonoz ile örtülü soğukluk kısmının doğusunda, vaktiyle dışarıya çıkıntı oluşturacak şekilde konumlandırılan; bir dar-uzun, diğeri aynalı tonoz örtülü iki hazırlık mekânından, geriye hiçbir iz kalmamıştır. Sıcaklık bölümünde de yeniden yapılan cam kubbe ve onu çevreleyen sivri kemerler; ilk yapılışında yıldızvâri tipin önemli örneklerinden biri olduğu anlaşılabilir yapının, anısını dahi yaşatmaktan uzak kalmaktadır.

2.6.1. Bedesten

2.6.1.1. Genel Tanım ve Tarihi Süreç

Rüstem Paşa vakfiyesinde bahsi geçmeyen yapı, yakın zamana kadar külhiyenin bir parçası olarak ifade edilmekteydi.¹⁴⁶ Ancak son yıllarda ortaya çıkarılan bir belgede yer alan II. Selim'e ait *"hemşirem -edâma'llâhu te'âlâ- binâ etdirdiği bezzâzistânı içine taşrasında sâkin olan tüccâr tâifesi dâhil olmağ için emr-i şerîfim taleb etdiklerin arz eylediğün ecilden buyurdum ki arz ettiğün taşrasında sâkin olan tüccâr tâifesini bezzâzistân içine duhül etdiresin"*¹⁴⁷ şeklindeki ifadelerden yapının, Mihrimâh Sultan tarafından inşa ettirildiği açıkça ortaya konulmaktadır. Belgenin tarihi H. Evâsit-i Şevval 975 (8-17 Nisan

¹⁴⁵ Ali Saim Ülgen'in vaziyet planına göre bu kısmın üzeri çapraz tonozla örtülü olarak gösterilmiştir. Bkz.: *a.g.e.*, levha XXIII.

¹⁴⁶ Tunçel, *a.g.e.*, (1974), s. 31; Alev Direr, *a.g.e.*, s. 178.

¹⁴⁷ *Rodosçuk Şer'iyye Sicilleri*, no. 1524, shf. 142'den aktaran Aslantürk, *a.g.e.*, s. 94 (180. dipnot).

1568)'dir. Emir suretinde içerisinde yer alacak esnafın belirlendiği dikkate alınırsa, bedestenin inşasından hemen sonra düzenlenmiş olduğu anlaşıl-maktadır.

Caminin 120 m. kadar batısında, Mimar Sinan Caddesi üzerinde (68 Pafta / 366 Ada / 2 Parsel) yer alan bedesten, üzeri altı kubbeyle örtülü, dikdört-gen planlı bir yapı olup dışta kuzey yönü hariç, üç yönden sıralı dükkânlarla çevrilidir (Şekil: 6). İnşa malzemesi moloz taş olmakla birlikte onarımlar sıra-sında meydana gelen değişimler, kuzey cephe başta olmak üzere, tüm cephe-lerde açıkça görülebilmektedir. Yapının onarımlarına dair Osmanlı Dönemi'ne ait herhangi bir kayıt bulunmamakla birlikte, XIX. yüzyılın sonlarına kadar, çevresinde toplanan terzi dükkânları ile Tekfurdağı'ndaki kumaş ticaretinin merkezi olma özelliğini devam ettirdiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁸

Cumhuriyet Devri'nden sonra geçirdiği büyük bir yangın neticesinde tah-ribata uğrayan bedestenin, etrafını çevreleyen sıra dükkânlar yıkılmıştır.¹⁴⁹ Hikmet Çevik 1949 tarihli çalışmasında, yapının Milli Eğitim Müdürlüğü'nün deposu olarak kullanıldığını, sıra dükkânların yıkık ve yapının tamire muh-taç durumda bulunduğunu belirtir.¹⁵⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerin-deki eski fotoğraflarda, yapının durumu, cephelerindeki tahribat ve sonradan yapılan gelişigüzel eklentiler görülebilmektedir (Foto: 23). Bedesten 1955-71 yılları arasında kapsamlı bir şekilde onarılmış,¹⁵¹ 1966 civarında dıştaki sıra dükkânların inşası gerçekleştirilmiştir.¹⁵² 2019 yılı itibariyle yapı aktif olarak kullanılmaktadır.

2.6.1.2. Mimari Özellikleri

Kuzey-güney doğrultusunda 25.5 x 19 m. ölçülerindeki bedestenin üzeri, her biri yaklaşık 5.35 m. çapında altı kubbe ile örtülüdür. Pandantiflerle ge-çilen kubbelerin yükü, sivri kemerlerle beden duvarlarına ve ortada yer alan karşılıklı, kare kesitli kalın birer payeye aktırılır. Sekizgen birer kasnak üze-rinde yükselen kubbeler, dıştan kurşun kaplıdır.

Yapının cepheleri düzensiz bir görünüm arz eder. Asıl inşa malzemesi olan moloz taş örgü, yapının batı ve güney cephelerinde hâkimdir. Geri kalan kı-sımlarda görülen kaba ve ince yonu moloz taşlar, belli belirsiz tuğla hatıllar, zaman içerisindeki müdahalelerin izlerini yansıtır. Yapının örtü sistemi, ke-merler ve pencere açıklıkları tuğla ile örgülüdür.

Bedestene, dört yönden açılan demir kapılarla girilmektedir. Yapının kısa kenarlarındaki kapılar, kemer ayaklarının varlığından dolayı, cephe ortasın-dan doğuya doğru kaydırılmıştır. Sade, basık kemerli kapı açıklıkları, içten tuğla örgülü ve sivri kemerlidir. Yapı, uzun kenarlarda üç, diğer cephelerde

¹⁴⁸ Hatice Bayraktar, *XIX. Yüzyılın Ortalarında Tekirdağ Kazası*, Trakya Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Y.L. Tezi), Edirne 2011, s. 113.

¹⁴⁹ VGMA, Kültür ve Turizm Bakanlığı TKTVYK karar no: 325-4850, Tarih: 3 Kasım 1966.

¹⁵⁰ Çevik, *a.g.e.*, s. 68.

¹⁵¹ VGMA, Eski Eser Tescil Fişi no: 59.01.01/1, tarih: 23 Mart 1983.

¹⁵² VGMA, Kültür ve Turizm Bakanlığı TKTVYK karar no: 325-4850, tarih: 3 Kasım 1966; karar no: 2339, Tarih: 16 Mayıs 1986.

ikişer pencere ile aydınlatılmaktadır. İkinci kat seviyesindeki bu pencereler, dikdörtgen formlu ve demir lokma parmaklıklıdır. Pencerelerin üzeri, tahfif kemerleriyle birlikte, saçak seviyesine kadar tuğla ile dolgulanarak yük hafifletilmiştir. Dışta kuzey cephe hariç, üç yönden meyilli çatı ile örtülü, on üç dükkân yer alır. Daha önce belirtildiği üzere sonradan yapılan bu dükkânlar kuru duvar örgüleri üzerine, beton kirişli ve tavanlı birimlerdir. Oldukça sade olan yapının iç kısmında, üç sıra halinde paravan şeklinde camekânlı sıra dükkânlar yer alır (Foto: 24-25).

2.7. Mektep

Câmi-i şerif kurbunda inşa edilen¹⁵³ mektebin yapısı hakkında, aydınlatıcı herhangi bir belge tespit edilememiştir. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru cami avlusunda, Ahievrenli¹⁵⁴ Hacı İsmail tarafından yaptırılan¹⁵⁵ başka bir mektep yer almaktaydı.¹⁵⁶ 1854 civarında -medresenin mektebe dönüştürülmesinden önce- Sultan Abdülmecid'in fermanıyla; "*Rüstem Paşa Câmi-i Şerifindeki mektebin rüşdiye şekline konulması için tevsi' (genişletme) ve ilâvesi*" yapılması için, 5881 kuruş masrafla keşfi gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁷ Hangi mektep için yapıldığı tam olarak anlaşılamayan bu keşfin akıbeti hakkında herhangi bir belge bulunmamakta, Rüstem Paşa Mektebi de bu tarihten önce ortadan kalkmış olmalıdır.

2.8. Çeşmeler

Rüstem Paşa'nın Tekirdağ'da inşa ettirdiği dört çeşme hakkındaki bilgiler de oldukça kısıtlıdır. Tekirdağ Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesi'nde, altında "*Orta Camii ve Rüstem Paşa Çeşmesi*" yazılı eski bir tablo bulunmaktadır¹⁵⁸ (Foto: 26). Sokak dokusu içerisinde söz konusu caminin alt tarafında; dilimli kemerinin üzerinde kitabesi olan, geniş sakıflı bir yapı olarak betimlenen bu çeşme, Rüstem Paşa Camii'ne oldukça yakın konumdaydı.¹⁵⁹ Nallı Çeşme olarak da adlandırılan yapının XX. yüzyılın başlarında ortadan kalktığı ifade edilmektedir.¹⁶⁰ Diğer bir su yapısı, Rüstem Paşa Hamamı'nın civarında bulunmaktaydı. 21 Aralık 1882 tarihli bir arşiv kaydında "*su musluğu*" şeklinde tanımlanan yapının, bu tarihte kepenkle önü kapatılarak dükkân haline getirilmiş,¹⁶¹ sonrasında da ortadan kaybolmuştur.

¹⁵³ VGMA, d. 635/2, no: 17, s. 157 (45-46. satırlar).

¹⁵⁴ Burası günümüzde Malkara ilçesine bağlı bir köydür.

¹⁵⁵ VGMA, d. 1205/43, shf: 80, belge tarihi: 22 Şevval 1165 / 2 Eylül 1752.

¹⁵⁶ VGMA, d. 1207/37, shf: 105, belge tarihi: 4 Zilkade 1168 / 12 Ağustos 1755.

¹⁵⁷ BOA, İ.DH., 302/19173-5, belge tarihi: 7 Ramazan 1270 / 3 Haziran 1854. Belge görüntüsü için bkz.: Anonim, *Belgelerle Osmanlı Döneminde Tekirdağ*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 2014, s. 49.

¹⁵⁸ Direr, *a.g.e.*, s. 178.

¹⁵⁹ Günümüzde mevcut bulunan 1856 tarihli Orta Camii, Rüstem Paşa Camii'nin 100 m. kadar kuzey-batısında, bedesten ile yaklaşık aynı doğrultuda yer almaktadır.

¹⁶⁰ Mehmet Saim Serez, *Tekirdağ Çeşmeleri, Şadırvanları Selsebilleri*, Dönmez Ofset, Ankara 2014, s. 50.

¹⁶¹ BOA, EV.MKT., 1238/73, belge tarihi: 10 Safer 1300 / 21 Aralık 1882.

3. Değerlendirme ve Sonuç

Rüstem Paşa Rumeli yolunun sol kolu üzerindeki Tekirdağ'da; cami, medrese, mektep, kervansaray, imaret ve hamamdan oluşan kapsamlı bir külliye, kaldırımlı yol, çeşmeler ve iskele ile onunla irtibatlı çok sayıda mahzen ve dükkânlar inşa ettirerek şehrin ekonomik, fiziki ve sosyal gelişimine doğrudan katkı sağladığı görülmektedir.

Rüstem Paşa Külliyesi, denize doğru eğilim bir yamaç üzerinde, topoğrafyanın elverdiği ölçüde konumlandırılmış yapılardan oluşmaktadır. Külliye merkezindeki cami, ana özelliklerini oldukça iyi koruyarak günümüze ulaşabilmiştir. Rüstem Paşa'nın ölümünden sonra inşa edilip vakfa dâhil edildiği anlaşılan bedestenin de asli yapısını büyük ölçüde koruduğu söylenebilir. Caminin yakınlarına inşa edilen mektep, az sayıdaki arşiv belgesinden anlaşıldığı kadarıyla, külliye ortadan kalkan ilk yapısıdır. Kervansaray ile tabhane/matbah, fırın, kiler ve ambarlardan oluşan *imâret-i âmire*; devletin mali imkânlarının zayıflamasına paralel olarak vakıf sitemindeki aksaklıkların su yüzüne çıktığı XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, hızlı bir yok oluş sürecine girmişlerdir. Aynı tarihlerde bozulma sürecine giren medreseye, uzun bir müddet müdahale edilememiş, yapı atıl olarak bekletilmiştir. Fakat yine de, tesviye edilip üzerine ahşap mektep binasının eklendiği 1881 yılına kadar, üzerindeki kubbeleri ile birlikte medrese odalarının büyük bir kısmının ayakta olduğu anlaşılmaktadır. Bu yapıdan geriye, ilk halini koruyan dershanesi ile vaktiyle odaların sıralandığı iki duvar kalıntısı ulaşabilmiştir.

Külliye diğer yapılarının aksine, yapıldığı dönemden itibaren vakfa gelir sağlayan çifte hamamın bakım ve onarımı, bu sayede daha sağlıklı bir şekilde yürütülmüş olmalıdır. Muhtemelen vakıf sisteminin ortadan kalktığı XX. yüzyılın başlarında özel şahıs mülkiyetine giren hamam, bu yüzyılın ortalarına kadar, doğru bir restorasyonla eski haline döndürülebilecek kadar sağlam durumdaydı. Maalesef, ilgisizlik ve ihmaller yüzünden orijinalliğini büyük ölçüde kaybetmiş, yakın tarihlerde yenilenen duvarları dışında, geriye bir iz kalmamıştır.

Külliye merkezindeki *camii*, Rüstem Paşa'nın İstanbul'daki camisinden sonra -ki Rüstem Paşa'nın ömrü bu yapıyı görmeye yetmemiştir¹⁶²- en önemli prestij yapısıdır.¹⁶³ Caminin tek kubbeli, kare planlı şeması, Mimar Sinan'ın elinden çıktığına şüphe götürmeyecek detaylarla zenginleştirilmiştir. Beden duvarları dışta, köşelerden pahlanarak kütle algısı hafifletilmiş, yüzeylerine pencereler açılmak suretiyle estetik, işlevsellikle bütünleştirilmiştir. Harimde ise duvarlardan çıkıntı oluşturan ayaklar; sivri kemerlerle birbirine ve köşe tromplarına bağlanarak, cepheleri kesintisiz olarak çevreleyen hareketli satırlar meydana getirilmiş, böylece iç mekândaki monotonluk en aza indirgenmiş-

¹⁶² Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 428-429.

¹⁶³ Rüstem Paşa'nın bu iki eser dışında Anadolu'da: Kastamonu, Yalova, Kırklareli-Büyükkarıştıran, Bilecik-Osmaneli, Sapanca ve günümüze ulaşmamış Mudurnu yakınlarındaki Dibek'te birer cami inşa ettirmiştir. Söz konusu yapılar; önünde saçaklı bir son cemaat yeri bulunan, içten ahşap tavanlı, dıştan kurşun kaplı bir çatı ile örtülü, sade ve küçük boyutlu yapılardır.

tir. Duvarla bağlantılı bu ayaklardan yan cephelerin ortasındakiler, ince dilimlerle hareketlendirilerek yapının bezeme programına dâhil edilmiştir. Mimar Sinan bu iç mekân düzeninin bir benzerini, daha önce Silivrikapı'daki 1551 tarihli *Hadım İbrahim Paşa Camii*'nde de uygulamıştır.¹⁶⁴ Üzeri tek kubbe ile örtülü harimde, duvarla bağlantılı sivri kemerli ayaklar, Rüstem Paşa Camii'ne göre daha uzun tutulmuş, böylelikle yapının yanlardan genişlemesine imkân veren derin nişler oluşturulmuştur (Şekil: 7). Aynı plan şemasına sahip diğer bir Mimar Sinan yapısı, Mısır Beylerbeyi Dukaginzade Mehmed Paşa'nın Halep'te yaptırdığı¹⁶⁵ (H. 957-963/1550-1556) tarihli¹⁶⁶, *Adliye Camii*'dir. Burada, yan satırlardaki sivri kemerli derin nişlerin güney yüzlerine, birer mihrap eklenmiştir. Plan kuruluşu ve pencere alınlıklarında yoğunlaşan İznik çinilerinin yanı sıra, bölgesel özellikli renkli taş işçiliği ile dikkat çeken bu eser,¹⁶⁷ çift revaklı son cemaat yerinin varlığıyla da Rüstem Paşa Camii ile benzerlik göstermektedir (Şekil: 8). Kubbe ile örtülü içteki beş gözlü son cemaat mahallini çevreleyen dış revak, burada farklı olarak kesme taş malzeme ile örülmüştür.¹⁶⁸

Osmanlı mimarisinde çift revaklı son cemaat yeri uygulaması,¹⁶⁹ Mimar Sinan tarafından geliştirilip yaygınlaştırılmıştır.¹⁷⁰ Rüstem Paşa ve eşi Mihri-mah Sultan'ın en önemli dört yapısı; Tekirdağ ve Tahkale'deki Rüstem Paşa Camii (1561)¹⁷¹ ile eşinin 1547-48 tarihli Üsküdar¹⁷² ve 1566 tarihli Edirnekapı'daki¹⁷³ camilerinin hepsinde çift revak sisteminin uygulanmış olmasında, bâni etkisinin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁴ Ayrıca günümüze ulaşan Sinan yapılarının kronolojisi göz önüne alındığında, Rüstem Paşa ailesinin

¹⁶⁴ Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisini*, İnkilap Kitapevi, Ankara 1985, s. 209.

¹⁶⁵ Kuran, *a.g.e.*, s. 195.

¹⁶⁶ Anas Aljaad - Mehmet Ayas, "Halep'teki Osmanlı Camilerinin Yönetimi", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VI, S. II, 2018, s. 257.

¹⁶⁷ Necipoğlu, *a.g.e.*, s. 477.

¹⁶⁸ Bu önemli Osmanlı eseri, 2013 civarındaki Suriye iç savaşı sırasında bombaların hedefi olmuş, kubbesi tamamen yıkılmış, son cemaat yeri çevresi hasar görmüştür. Yapının görselleri için bkz. elektronik kaynak: <https://www.thealeppoproject.com/remnants-al-adiliyyah-mosque-aleppo/>

¹⁶⁹ İlk yapıya ait olduğu kesin olmamakla birlikte, Osmanlı mimarisinde çift son cemaat yeri revaklarının bilinen ilk örneği, Çorlu'daki 1521 tarihli Süleymaniye Camii'dir. Albert Kahn arşivindeki 1922 tarihli fotoğrafta, caminin üç gözlü içteki son cemaat mahallinin önünde ikinci bir son cemaat yerinin izleri görülebilmektedir. Bu kısım sonradan ahşap konstrüksiyonlu olarak yenilenmiştir. Söz konusu eski fotoğraf için bkz. elektronik kaynak <http://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/>

¹⁷⁰ Günümüze ulaşan Mimar Sinan camilerinin on sekiz adedi çift revaklı olarak inşa edilmiştir. Bunlardan onu tek kubbeli, geri kalanlar merkezi ve çok kubbeli planda inşa edilmiştir. Bkz.: Nil Orbeyi, "Çift Revaklı Sinan Camilerinde Modüler Sistem", *Metu Journal Of The Faculty Of Architecture*, Vol. 33, No. 2, 2016, s. 203-204, 213.

¹⁷¹ H. Kemali Söylemezoğlu, "İstanbul Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Mahalli ve Avlusu Planlamasında Göz Önünde Tutulan Faktörler Hakkında", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimariği ve Sanatı*, Haz. Zeki Sönmez, İstanbul 1988, s. 259-267.

¹⁷² Yıldız Demiriz, "Üsküdar'da Mihrimah Sultan Camii", *Sanat Dünyamız*, Yıl: VII, Sayı: XX, İstanbul 1980, s. 17-23; Aptullah Kuran, "Üsküdar'da Mihrimah Sultan Külliyesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, Vol. III, İstanbul 1975, s. 43-72.

¹⁷³ Semavi Eyice, "Edirnekapı Camii ve Külliyesi", *TDVİA*, C. X, 1994, s. 446. Yapı hakkında çeşitli makalelerin yer aldığı bir yayın için bkz.: *Vakıf Restorasyon Yıllığı -Mihrimah Sultan Camii Özel Sayısı-*, Sayı 9, Yıl: 2014.

¹⁷⁴ Godfrey Goodwin, *Osmanlı Mimari Tarihi*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2012, s. 267.

bu modaya öncelik ettiği de görülür: Paşa'nın Tekirdağ'daki Camii, Sinan'ın Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nden sonra bu sistemi denediği ikinci yapı olarak öne çıkar. Tekirdağ'daki camide, ikisi beden duvarından dışarıya taşan içteki beş gözlü son cemaat yerini; arkada ikişer, yanlarda üçer ve önde on üç kemerli dış son cemaat revakı çevrelemektedir. Cami bu bakımdan Halep'teki Adliye Camii ile birlikte tek kubbeli, içteki beş gözlü kubbe-tonoz örtülü, çift revaklı; Diyarbakır'daki Behram Paşa Camii (1564-1572)¹⁷⁵, Yunanistan-Tırhala'da Osman Şah Camii (1566/67-1570), İzmit Pertev Paşa Camii (1579) ve Kayseri Kurşunlu Camii (1576-85) ile yakın benzerlik gösterir.¹⁷⁶ Rüstem Paşa Camii, dış revağındaki yuvarlak kemerler ile -ki ahşap olan bu kısımlar defalarca elden geçirilmiştir- sivri kemerli diğer örneklerden ayrılır.

İnşa edildiği dönemde "L" planlı medreselerin seçkin örneklerinden biri olan *medrese*; dikdörtgen bir avlunun zıt iki kenarına yerleştirilen revaklı hücreler ile -avludan dışarı taşacak şekilde- avlunun boşta kalan köşesine konumlandırılan dershane hücrelerinden oluşmaktaydı. İstanbul'da 1566 civarına tarihlenen Kocamustafapaşa'daki Nişancı Mehmed Bey Medresesi,¹⁷⁷ gerek revaklı hücreleri, gerekse dershane biriminin konumu ile Tekirdağ'daki medresenin planını tekrarlamaktadır. Aynı kurgu içerisinde değerlendirilebilecek, XVII. - XVIII. yüzyıllarda İstanbul'da inşa edilmiş Köprülü Mehmet Paşa (1661), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1690-91), Çorlulu Ali Paşa (1707-1709) ve Ahmediye (1722) medreseleri dikkat çekici örneklerdir.¹⁷⁸ XVI. yüzyılın "L" planlı medreselerinden 1546 tarihli Halep Hüsrev Paşa Medresesi,¹⁷⁹ 1580 tarihli Eyüp'teki Zal Mahmud Paşa Camii avlusunun altındaki Medrese¹⁸⁰ ve 1580-81 tarihli Üsküdar Şemsi Paşa Medresesi'nde;¹⁸¹ dershane birimi farklı olarak, medrese hücreleri arasında yer alır. Bu tipin olgun bir örneği olan Edirne Selimiye Külliyesi'nin Darülhadis ve Darülkurra medreselerinde ise dershane hücreleri avlunun kenar ortasına alınmış ve avlu dört yönden revakla çevrilmiştir.¹⁸²

Rüstem Paşa Çifte Hamamı'nın erkekler kısmı, Osmanlı hamamları içerisinde "*yıldızvâri sıcaklık*" plan tipinin¹⁸³ güzel bir örneğini oluşturmaktaydı. Mimar Sinan'ın Haseki Hürrem Hamamı'nda en seçkin örneğini ortaya ko-

¹⁷⁵ Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını: 21, İstanbul 1971, s. 86-91.

¹⁷⁶ Orbeyi, "Çift Revaklı Sinan Camilerinde Modüler Sistem", s. 207.

¹⁷⁷ Zeynep Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları -Medreseler-Darülkurrallar-Mektepler-", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, C. I, Ed. Sadi Bayram, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1988, s. 255 (plan için s. 300).

¹⁷⁸ Zerrin Köşklü, "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Medrese Mimarisi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XXII, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 164.

¹⁷⁹ Ahunbay, *a.g.e.*, s. 246.

¹⁸⁰ Aptullah Kuran, *Eyüp "Zal Mahmud Paşa Külliyesi"*, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, Vol. I, İstanbul 1973, s. 73-74.

¹⁸¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen Osmanlı Medreseleri*, TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 316-317.

¹⁸² Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, Yem Yayınları, 2007, s. 302.

¹⁸³ Semavi Eyice, "İznikte Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1960, s. 114; Tunçel, *a.g.e.*, (1994), s. 197-198.

yan¹⁸⁴ bu tipin örnekleri¹⁸⁵ arasında, Rüstem Paşa'nın 1552-53 yıllarında inşa ettirdiği Bursa'daki Yeni Kaplıca¹⁸⁶ ve Afyon-Bolvadin'deki hamamı¹⁸⁷ da yer almaktadır. Hamamın kadınlar kısmı ise "ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli" tipe yakın bir planda inşa edilmiştir. İznik Büyük Hamam (XIV. - XV. yüzyıl), Ankara Karacabey Hamamı'nın kadınlar kısmı (1440),¹⁸⁸ İstanbul Tahtakale Hamamı'nın kadınlar kısmı¹⁸⁹ ile Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin (1523-24)¹⁹⁰ çifte hamamında görülen bu şemada, Rüstem Paşa Hamamı'ndan farklı olarak, halvet hücrelerinin önünde, kubbeli bir sıcaklık mekânı bulunmaktadır.

Dikdörtgen planlı, ortada kagir iki ayak üzerine atılan kemerlerle üzeri altı kubbe ile örtülü *bedestenin*, iç kısmında, mekânı bölen dükkân/mahzen benzeri bir unsur olmayıp etrafını çevreleyen dükkân sıraları ile dışarı açılmaktadır. Yapı malzeme ve plan özellikleri bakımından Rüstem Paşa'nın 1551 yılında Saraybosna'da inşa ettirdiği *Bursa Bedesteni*¹⁹¹ ile birebir örtüşmektedir (Foto: 27). Anadolu'da genellikle taşrada inşa edilen küçük boyutlu, altı kubbeli örnekler içerisinde bilinen en erken tarihlisi, Beyşehir'deki Süleyman Bey Bedesteni'dir (1299 civarı)¹⁹² (Foto: 28). XV. yüzyıla tarihlenen Bergama¹⁹³ ve Gelibolu Bedesteni ile Yunanistan'da aynı yüzyılın sonlarından Selanik ve Serez bedestenleri¹⁹⁴ de aynı planda inşa edilen örneklerdir.

Diğer yapıların aksine *han/kervansarayın*; üzeri kurşun kaplı çatı ile örtülü, ortadaki sütunların ikiye ayırdığı dikdörtgen planlı, sade bir mimari kurgusunun olduğu anlaşılmaktadır. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, Rüstem Paşa'nın günümüze ulaşamayan Büyükkarıştıran'daki kervansarayı da aynı plan şemasını büyük ölçüde tekrar ediyordu.¹⁹⁵ Yapı bu kurgusu ile Çanakkale Çardak Yakup Bey Kervansaray (XV. yüzyıl), 1566 tarihli Büyük-

¹⁸⁴ Eyice (1960), s. 114.

¹⁸⁵ Bu tipte inşa edilen Osmanlı hamamları için bkz.: Yılmaz Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, C. I, Ed. Sadi Bayram, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1988, s. 410; Eyice, "a.g.m.", s. 110-111.

¹⁸⁶ Albert Gabriel, *Bir Türk Başkenti* Bursa, C. I, 2. baskı, Haz. Neslihan Er, Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 171.

¹⁸⁷ Süleyman Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, İleri Ofset Matbaacılık, Afyonkarahisar 1991, s. 237.

¹⁸⁸ İ. Hakkı Konyalı, *Ankara Abidelerinden Karacabey Mamuresi Vakfıyesi Eserleri ve Tarihi*, Numune Matbaası, İstanbul 1943, s. 23.

¹⁸⁹ E. Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1989, s. 411.

¹⁹⁰ Hamza Gündoğdu, "Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin Osmanlı Külliyesi İçerisindeki Yeri ve Önemi", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli 2016, s. 2782.

¹⁹¹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mîmârî Eserleri Yugoslavya*, C. II, Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1981, s. 384.

¹⁹² İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Beyşehir Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1991, s. 280-281.

¹⁹³ Şakir Çakmak - Gökrem Yalçın, "Yeni Bulgular Işığında Tire Bedesteni", *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S. 17, 2018, s. 17.

¹⁹⁴ Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1985, s. 255-262, 286-287.

¹⁹⁵ BOA, C.EV., 483/140-141, belge tarihi: 21 Receb 1234 / 16 Mayıs 1819.

çekmece Kervansarayı ve Bilecik-Adapazarı yolu üzerindeki Vezirhan (XVII. yüzyıl başları) ile benzerlikler göstermektedir.¹⁹⁶

Sonuç olarak; Osmanlı Dönemi arşiv kayıtları ve şimdiye dek yapılan araştırmalar ışığında tarihi süreci ve Türk mimari tarihi içerisindeki önemini belirtmeye çalıştığımız Rüstem Paşa Külliyesi'nin, şehrin büyüyüp gelişmesinde belirleyici olduğu gibi özellikle; cami, medrese, kervansaray, hamam ve sonradan vakfa dâhil edilen bedesten gibi birimlerinin mimari özellikleri ile de Rüstem Paşa'nın taşradaki imar faaliyetleri içerisinde ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), *Rodosçuk Şer'iyye Sicilleri (RSS)*.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): Ali Emiri Abdülhamid I (AE.SABH.I); Ali Emiri Mustafa II (AE.SMST.II); Bab-ı Asaflı Defterleri (A.İDVNSMMH.d.); Cevdet Belediye (C.BLD); Cevdet Tasnifi Evkaf (C.EV); Evkaf Başkitabet (EV.BKB); Evkaf Muhasebe Kalemi (EV.MH); Evkaf Muhasebe Tamir ve İnşaat Kalemi (EV.MH.TIK); Evkaf Mektubi Kalemi (EV.MKT); Evkaf Tahrirat (EV.THR); Evkaf Sergi Halifelîği (EV.SRG); Evkaf Zimmet Halifelîği (EV.ZMT); Hatt-ı Hümayun (HAT); İrade Dahiliye (İ.DH); Maarif Nezaretî Mektubi Kalemi (MF.MKT).

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA): Defter (d); Gayrimenkul Eski Eserler Ve Anıtlar Yüksek Kurulu (GMEEAYK); Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu (TKTVYK).

İstanbul Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi.

AFYONCU, Erhan: "Rüstem Paşa", *TDVİA*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.

_____ : *Venedik Elçilerinin Raporlarına Göre Kanunî Ve Şehzâde Mustafa -Balyos Raporları: 3-*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.

AHUNBAY, Zeynep, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları -Medreseler-Darül-kurrallar-Mektepler-", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, C. I, Ed. Sadi Bayram, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1988.

ALJAAD, Anas - AYAS, Mehmet: "Halep'teki Osmanlı Camilerinin Yönetimi", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VI, S. II, 2018.

ALKAN, Murat: "Arşiv Belgeleri Işığında Sadrazam Rüstem Paşa'nın Büyükkarıştıran'daki Mimari Eserleri", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 19, Ocak 2020,

ALTUNDAĞ, Ş. - TURAN, Ş.: "Rüstem Paşa", *İA*, C. IX, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964.

Anonim, *Belgelerle Osmanlı Döneminde Tekirdağ*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 2014.

ASLANAPA, Oktay: *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkilap Kitapevi, Ankara 1985.

¹⁹⁶ Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkilap Kitapevi, Ankara 1985, s. 233-235.

ASLANTÜRK, H. Ahmet: *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, Marmara Üniversitesi Sos. Bil. Enst., (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2011.

ATEŞ, Hacer: *Kuzey Marmara Sahilleri ve Ard Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI. - XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi*, İstanbul Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2009.

_____ : "Kuzey Marmara'da Bir Liman Kentinde Ticaret: XVI. Yüzyılda Tekirdağ-Rodosçuk Limanı", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, S. 6, Edirne, Temmuz 2013.

ATÇIL, Zahit: *State And Government In The Mid-Sixteenth Century Ottoman Empire: The Grand Vizierates Of Rüstem Pasha (1544-1561)*, The University Of Chicago, Department Of Near Eastern Languages And Civilizations (Doctoral Thesis), Chicago 2015.

AYVERDİ, E. Hakkı: *Avrupa'da Osmanlı Mîmârî Eserleri Yugoslavya*, C. II, Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1981.

_____ : *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1989.

BALTACI, Cahid: *XV. - XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.

BAYRAKTAR, Hatice: *XIX. Yüzyılın Ortalarında Tekirdağ Kazası*, Trakya Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Y.L. Tezi), Edirne 2011.

BRAUDEL, Fernand: *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1989.

BUSBECQ, O. Ghiselin: *Türk Mektupları -Kanuni Sultan Süleyman Zamanına Ait Bir Frenk Sefaretnamesi-*, (trc.) Hüseyin Cahit Yalçın, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018.

CEZAR, Mustafa: *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985.

ÇAKMAK, Şakir - GÖRKEM, Yalçın: "Yeni Bulgular Işığında Tire Bedesteni", *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S. XVII, 2018.

ÇEVİK, Hikmet: *Tekirdağ Tarihi Araştırmaları*, Ahmet Sait Basımevi, İstanbul 1949.

DEMİRİZ, Yıldız: "Üsküdar'da Mihrimah Sultan Camii", *Sanat Dünyamız*, Yıl: VII, Sayı: XX, İstanbul 1980.

DİRER, Alev: "Bir Mimar Sinan Emaneti: Rüstem Paşa Külliyesi", *Tekirdağ Değerleri Sempozyumu*, 21 Ekim 2010, Ege Basım, Tekirdağ 2011.

EVLİYÂ ÇELEBİ: *Evlüyâ Çelebi Seyahatnamesi*, VIII. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman vd., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

EYİCE, Semavi: "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1960.

_____ : "Edirnekapı Camii ve Külliyesi", *TDVİA*, C. X, 1994.

GABRIEL, Albert: *Bir Türk Başkenti Bursa*, C. I, 2. baskı, Haz. Neslihan Er, Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010.

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ: *Künhü'l-ahbâr 4. Rûkn*, (Tıpkıbasım), TTK Yayınları, Ankara 2009.

GOODWIN, Godfrey: *Osmanlı Mimari Tarihi*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2012.

GÖKBİLGİN, Tayyip: "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", *İÜEF Tarih Dergisi*, C. 8, S. 11/12, 1956.

GÖNÇER, Süleyman: *Afyon İli Tarihi*, İleri Ofset Matbaacılık, Afyonkarahisar 1991.

GÜNDOĞDU, Hamza: "Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin Osmanlı Külliyesi İçerisindeki Yeri ve Önemi", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli 2016.

KARAMAN, Suna: *Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi ve Diğer Rüstem Paşa Külliyesi İle Mukayesesi*, İstanbul Üniversitesi Ed. Fak. (Lisans Tezi), İstanbul 1975.

KAYA, Süleyman: *Osmanlı Hukukunda İcareteyn*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.

KONYALI, İ. Hakkı: *Ankara Abidelerinden Karacabey Mamuresi Vakfıyısı Eserleri ve Tarihi*, Numune Matbaası, İstanbul 1943.

_____ : *Abideleri ve Kitabeleriyle Beyşehir Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Yayınları, Erzurum 1991.

KÖŞKLÜ, Zerrin: "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Medrese Mimarisi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XXII, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

KUBAN, Doğan: *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul 2007.

KURAN, Aptullah: "Üsküdar'da Mihrimah Sultan Külliyesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, Vol. III, İstanbul 1975.

_____ : *Eyüp "Zâl Mahmud Paşa Külliyesi"*, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, Vol. I, İstanbul 1973.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat: *XX. Asra Erişen Osmanlı Medreseleri*, TTK Basımevi, Ankara 2000.

MERİÇ, Rıfık Melül: *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I (Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler)*, TTK Basımevi, Ankara 1965.

MÜDERRİSOĞLU, M. Fatih: "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", *Türkler*, C. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

NECİPOĞLU, Gülrü: *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğunda Mimari Kültür*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.

ORBEYİ, Nil: "Çift Revaklı Sinan Camilerinde Modüler Sistem", *Metu Journal Of The Faculty Of Architecture*, Vol. 33, No. 2, 2016.

ORTAYLI, İlber: "16. Yüzyılda Rodosto (Via Egneta'nın Marmara'daki Uzantısı)", *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egneta (1380-1699)*, Ed. Elizabeth Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

OSMANZÂDE TÂİB, *Hadikatü'l Vüzerâ*, (Tıpkıbasım), Freiburg 1969.

ÖNGE, Yılmaz: "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, C. I, Ed. Sadi Bayram, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1988.

PEÇEVİ İBRAHİM EFENDİ: *Peçevi Tarihi*, (haz.) Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları: 467, Ankara 1981.

SANCAKLI, Nusret: *Marmara Bölgesi Depremleri (M.Ö. 427 - M.S. 1912)*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2004.

SANDFUCHS, Özlem Sert: *Reconstructing a Town from ırs Court Record Rodosçuk (1546-1553)*, Fakültät für Kulturwissenschaften der Ludwig-Maximilians Universität Dissertation, München 2008.

SEREZ, Mehmet Saim: *Tekirdağ Çeşmeleri, Şadırvanları Selsebilleri*, Dönmez Ofset, Ankara 2014.

SÖNMEZ, Zeki: *Mimar Sinan İle İlgilin Tarihi Yazmalar-Belgeler*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1988.

SÖYLEMEZOĞLU, H. Kemal: "İstanbul Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Mahalli ve Avlusu Planlamasında Göz Önünde Tutulan Faktörler Hakkında", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, Haz. Zeki Sönmez, İstanbul 1988.

SÖZEN, Metin: *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını: 21, İstanbul 1971.

SÜMER, Mahmut: *Tekirdağ'ın Eski Günleri*, Tekirdağ Halk Eğitim Yayınları: 1, Yeni Hamle Matbaası, İstanbul 1970.

TEREKLİ, Bülent: *1912 Şarköy-Müreftede Depremi Ve Etkilediği Alanlar*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Arş. Enst. Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Y.L. Tezi), İstanbul 2011.

TUNÇEL, Mehmet: *Babaeski Kırklareli ve Tekirdağ Camileri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974.

_____ : "Türkiye'de Mimârî Miras ve Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi", *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*, S. VII, 1994.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: *Osmanlı Tarihi*, C. II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

_____ : "Şehzade Mustafa'nın Ölümünde Medhali Olan Vezir-i Âzam Rüstem Paşa'nın İkinci Sadaretinde Yeniçerilerin Ağalarından Şikâyeti Havi Kanunî Sultan Süleyman İle Rüstem Paşa'ya Pek Ağır Mektupları", *TTK Belleten*, C. 31, S. 122, 1967.

YENİSEHİRLİOĞLU, Filiz - MADRAN, Emre: *Mimar Sinan Yapıları (Katalog)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

YÜKSEL, İ. Aydın: "Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*, Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1995.

Elektronik Kaynaklar

<http://www.panaf.itu.edu.tr/Icerik.aspx?sid=10457>.

<https://www.thealeppoproject.com/remnants-al-adiliyyah-mosque-aleppo/>

<http://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/>

Ek-1: BCG, EY.MH. 107/6 (Receb 1259 / Ağustos-Eylül 1942) numaralı belge metni:

Tekfurdaki kasabasında kâin Rüstem Paşa merhûmun binâ ve ihyâ buyurdıkları câmi'-i şerîf murûr-ı zamân ile müşrif-i harâb olub bir müddet daha ta'mirine bakılmayarak hâli üzere terk olunduğu halde münhedim olub imârü külliyyeti masârûfa muhtâc olacağından bundan akdem kırk iki bin kuruşa keşif ve ta'mirât olunarak bir kit' a defteri tanzîm ve takdîm ile bâ-memzûr ve mazbata câmi'-i şerîf-i mezkûrun ta'miri husûsü niyâz ve istihâm kılınmış ve olbâbda müsâade-i seniyye-i erzân buyrularak keşfine tecaviiz itmek şartıyla Çelibolu sancâğında hâsil olacak muaccele malından sarf olunmak üzere ta'miri husûsü bâ-fermân-ı âli liva-i mezkûr kaimmâkâmı Abdülhalîm Efendi bendelerine ihâle buyrulmuş olduğundan efendi-i mümaileyn bendeleri mârifeti ve cümlemiz nezâretıyla bundan bir sene mukaddem câmi'-i şerîf-i mezkûrun emr u inşâatına şürû ve mübâseret olunduktâ câmi' nin kârgir kubbesi çavkında vâki' swarın müşâhede olunduğu üzere dâkılmış ve bazen kabarmış olduğı vechle keşfi olunmuş ise de ta'miri mübâseret olunduktâ kubbesinde münsakk olan mahâllerine tambur kened rastıyla istihkâmı ve müceddeden hâlis harcıyla tecdidi ve kubbe etrâfında vâki' kandillik mahâllerinin parmaklıkları tesdil olunub müceddeden parmaklık vaz' ve etrâf dvarlarının derânı vechine swa ve nakış ve birünuna badana talası ve bil-cümle pencerelerinin meşeden ma' mül çarçâbe camlarının tecdidi ve mermerden masnu' (yrtık...rifin -minber-i şerifin?) ağardılması ve derânında müezzin mahfîlinin külliyyen hedmiyle inşâsı ve câmi'-i şerîf hâricinde son cemâat mahâllinin kurşun puşideli ahşâb sakıfı kaimen (yrtık)lnmak üzere keşf olunmuş ise de kirişlerinin ekserisi çürümüş olduğı lede'l-tesbit ta'mir kabul itmeyerek kurşunların feshi ile müceddeden yeni dünya misüllü ağaçdan (kiriş) vaz' olunub kebîr kaval şişe ile basma tavan inşâsı ve vechine yağlı boya talası ve kârgir son cemâat mahâlleri kubbelerinin dâhi swalarının ta'miriyle kebîr mermer situnlarının ağardılması ve kapusu fevkinde târihinin tezhîbi tazelenmesi ve kapu perdesinin tecdidi, derânında kebîr ve sâgir beş aded temir sacdan masnu' nevresim askı (zin)cirlerinin müceddeden imâtiyle kubbeye tâliki ve minâresi icâb-ı vechle derz olunarak vechine badana tala(s) olunmak üzere keşf olunmuş ise de derâliyeden cellb olunan hezarfend mârifetiyle (mua)yene olunduktâ külâhunun sereni ve merdeleri? çürümüş olduğundan külliyyen fesh olunarak müceddeden inşâsı ve kurşunların zevb olunarak imâli ve bil-cümle gövdesine derz ile badana talası (yrtık) câmi'-i şerîf-i mezkûr kemâl-i metânet ile istihkâm üzere ta'mir ve tanzîm olunmuş ve cümlemiz nezâretıyla suyanet ve vakf-ı şerîf-i kaziyyesine dikkât ve riâyet olunarak bil-cümle masârûf-ı ta'miriyesi yetmiş dokuz bin üç yüz otuz bir gurus yigirmi sekiz paraya reside olup ta'mirinden gerii kalan ve bil-lüzûm olan kurşunlar ve temür parmaklık misüllü eşyası fîruht olunarak esmânundan hâsil olan on dokuz bin altı yüz yetmiş beş ve liva-i mezbûr muaccele emvâlinde bâ-müfredât kabz olunan elli sekiz bin yüz kırk altı gurus yigirmi dört para ki cem'an yetmiş bir bin sekiz yüz yigirmi dört para meblağ masârûf-ı merkûme yekânünden bi't-tenzil bâki bin beş yüz dokuz gurus kûsur para bâki kalmış olduğı mazbata-i âcizânemize merbut masârûfını mübeyyin (yrtık) üzere takdîm-i hâkûpâ-yı âlleri kılınan defter mealinden meczûm-u ilm-i âli-i rahimâneleri buyrulduktâ meblağ-i bâki-i mezbûrun dâhi bundan böyle hâsil olacak muaccele emvâlinde itâsna ve masârûf-ı mezbûrenin hazinece irâd ve masârûf-ı bil-icrâ ilm ü haberinin sawb-ı çâkerânemize teygârına atâfet ve ihsân buyrulmak niyâzı ma' rızında mazbata-i (yrtık) terkim ve takdîm olunduğı bi-litfî Teâlâ muhat-ı rahimâneleri buyrulduktâ olbâbda ve her halde emr u fermân hazret-i men-lehil emrindir fi Receb (12) 58 / Ağustos-Eylül 1942.

Mühürler: Meclis-i azâ-yı Seyyid Ahmed, Seyyid Ibrahim, Ali Es-Siddiki; ed-dai mahall-i müfti Rabbi Vefkik Umur-ı Hasan, ed-dai ... Seyyid Mehmed Ataullah; ed-dai hâkim-i meclis Mehmed Edib; kaimmâkam Es-Seyyid Abdülhalîm;, el-hac minel tüccâr Seyyid Ömer; el-hac Mehmed Tayyib; Mehmed Ali Bin Abdüllatif; ya mustihul-mesâlih estih umur-ı Salih.

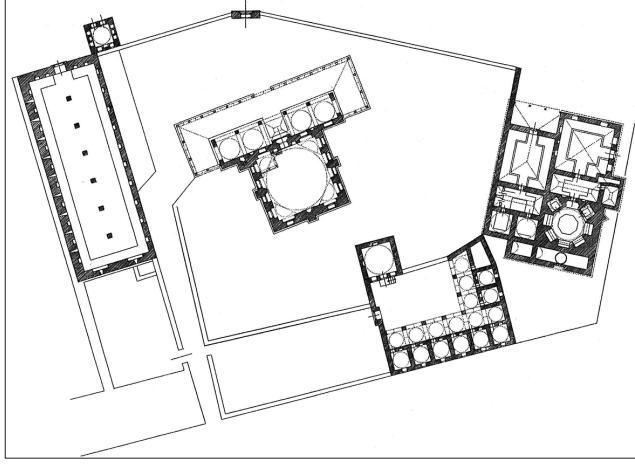
Ek-2: БОГ. ЭВ. УМТ. 197/172 (17 Receb 1260 / 2 Ağustos 1944) numaralı belge metni:

İcârât-ı ameliye 6565 gurus; mübayâat-ı eşya 5669 gurus; masaruf-ı müteferrika 393 gurus; gayr-ı ez fazla kalub fîruht olunan enkaz bahası: 2310 gurus 10 para.

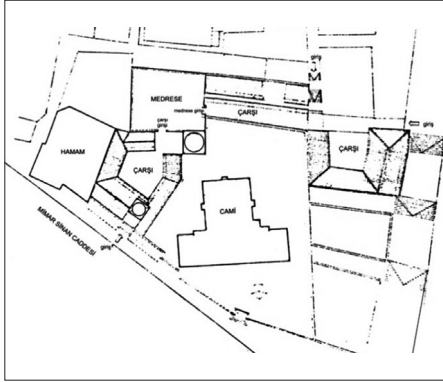
Evkâf-ı Hümâyûn-u Mülîkâne-i Hazînesi'nden mazbûat evkâfdan Cağalzâde müteveffâ Rüstem Paşa merhûmun Tekirdağ'da kasabasında kâin câmi' -i şerîfi bundan mukaddem bâ-irâde-i seniyye ta' mîr kılınmış ve masaruf-ı vâki' âsi keşf-i evvelini bir mikdâr tecavüz eylemiş olduğundan havlusında vâki' şadırvânın ta' mîrine cesaret olunamayarak hâlî üzere terk olunmuşken muahharan erbâb-ı vuku'f ma' rifeti ve marifet-i şer' ile keşf ve muayene olunduktâ dokuz bin iki yüz seksen beş gurus masrafla vücûda geleceği nümâyân olmağın mücebince tanzim olunan bir kit'a keşf defteri bâ-mazbata bi- takdim ta' mîr ve inşâsı husûsü lede'l-istirhâm Gelibolu Sancağı muaccelât akçesinden sarf olunmak üzere ta' mîr husûsuna müsâade-i hayrun-âde-i hazret-i şâhâne ergân ve müteallik buyrularak olbâda şeref-efzâ-yi sünâh ve sudâr buyrulan bit kit'a fermân-ı inâ-yet-nişân-ı hazret-i hilâfet-penâhi mantâk-ı âlisi iktizâsınca şadırvân-ı mezkûr külliyein hedm olunub mevcûd rıhtımı üzerine derânı mermer döşemeli ve etrâfı kebîrce on aded mermer ile zark taşlı tahtı papûş ve fevki avadânlık ile kazâ taşlı üzeri nevresim temûir parmaklıklî dâiren mâdâr mermer taşından oluk açmalı ve baso-maklı dâhil ve hâricinde on aded mermer sütunlu ve üzeri basma ve kubbe tavanlı kurşun pûşide sakıflı cümle taş-ı cedid olarak on arşûn kutrunda şekl-i mu' aşşer olarak muhkem ve metin olmak üzere cümlemizgin rey' ve ma' rifet ve nezâretimizle inşâ ve tekmil ve masaruf-ı vâki' âsi lede'l-hesab lâlâda muharrer olduğu vecihle on iki bin altı yüz yigirmi altı gurus otuz paraya reside olmuş ve şadırvân-ı mezkûrden fesh olunan enkâzî dâhi telef olunmaksızın bu tarafda bil-müzâyede değir bahalarıyla fîruht olunarak hâsil olan iki bin altı yüz on gurus üç para esmânî masaruf-ı mezbûreden tenzil olunduktâ gerü kalan on bin on altı gurus dâhi ber-müceb irâde-i seniyye-i liva-i mezbûrun muaccelât akçesinden sarf ve itâ kılınmış olmağın irâd ve masarufın icrasıyla iktizâ eden zimmet senedinin itâ itidilmesi ma' ruzında mazbata-i bendegânemiz terkim ve hâkûpâ-yi seniyyelerine takdim olunduğu bi-littîfi Teâlâ muhat-ı ilm-i âlem-şümûl-i seniyyeleri buyrulduktâ olbâda emr u fermân hazret-i men-lehül emrindir fi 17 ↪ (Receb) sene (12) 60/2 Ağustos 1944.

Mühürler: azâ-yı meclis muslihu'l-mesâlih Umur-ı Salih; es-Seyyid Mustafa Kâmil, Ali es-Siddîki, es-Seyyid İbrahim, dersâadet Arpami?; ed-dai müftî Râsbi Veffik Umur-ı Hasan; ed-dai Hâkim Mehmed Şakir; Kaimmakam Seyyid Abdülhalim.

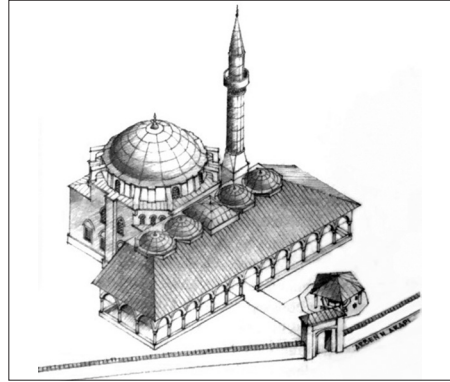
ŞEKİL VE FOTOĞRAFLAR

Şekil-1: Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi vaziyet planı restitüsyonu (A. Saim Ülgen)

Şekil-2: 1988 yılında yapılan çarşının vaziyet planı (VGMA'dan işlenerek)

Şekil-3: Rüstem Paşa Camii aksonometrik çizimi (Arben N. Arapı)

Foto-1: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii ve Mekteb-i Rüşdiyye, 1930 civarı (VGMA).

Foto-2: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii genel görünümü, 1930 civarı (VGMA).

Foto-3: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii'nin genel görünümü.

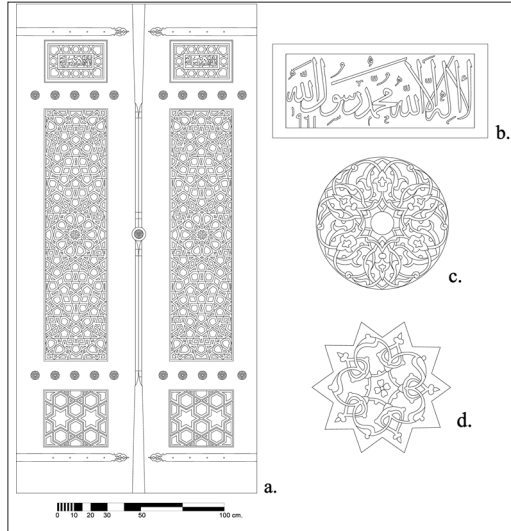
Foto-4: Rüstem Paşa Camii şadırvanı ve avlu giriş kapısı

Foto-5: Caminin son cemaat mahalli.

Foto-6: Caminin taçkapısı.

Şekil 4a-d: Caminin ahşap kapısı

Foto-7: Camiinin batı ve güney cephesinden görünüm.

Foto-8: Cami hariminden görünüm, 2016 yılı

Foto-9: Caminin hariminden görünüm, 2019.

Foto-10: Caminin hariminden detay, 2019.

Foto-11: Son restorasyon (2017-2019) sırasında ortaya çıkarılan kalem işlerinden detay.

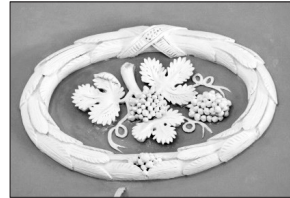
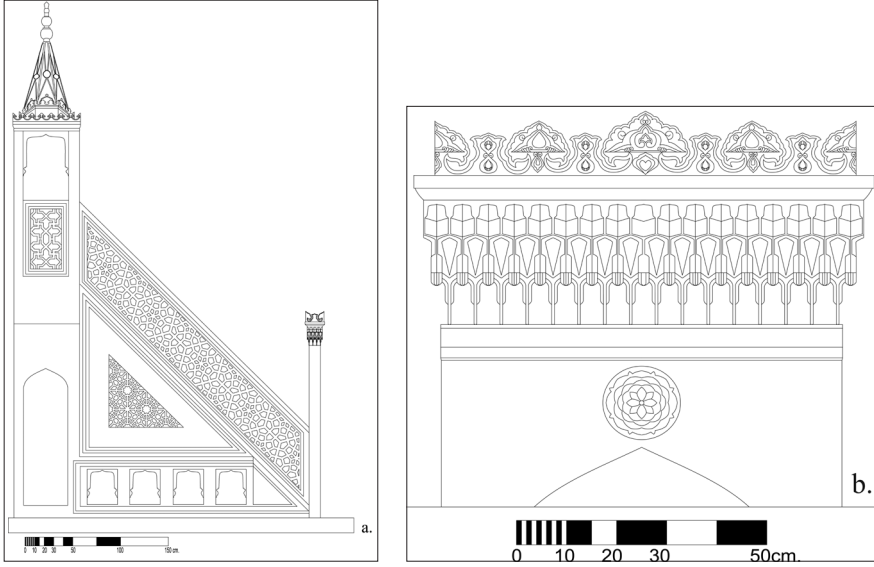

Foto-12 a-b-c: Caminin kubbe çevresindeki alçı süslemelerden detay.

Şekil-5a-b: Rüstem Paşa Camii minberi.

Foto-13: Caminin güneyindeki istinat duvarı ve üzerinde medreseye ait duvar kalıntısı.

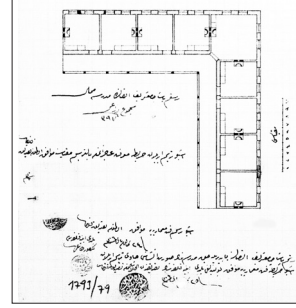

Foto-14: 24 Kanun-i sani 1306 / 5 Şubat 1981 tarihli belge (BOA, EV.MKT. 1793/79-1).

Foto-15: Medresenin giriş kapısı.

Foto-16: Sonradan yapılan mektepten merdiven, duvar kalıntıları.

Foto-17: Rüstem Paşa Medresesi'nin içten görünümü.

Foto-18: Tekirdağ Rüstem Paşa Hamamı'nın kuzeyden görünümü, 1971 yılı (Mehmet Tunçel).

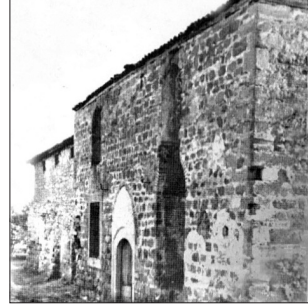

Foto-19: Hamamın erkekler bölümü doğu cephesi, 1971 (M. Tunçel)

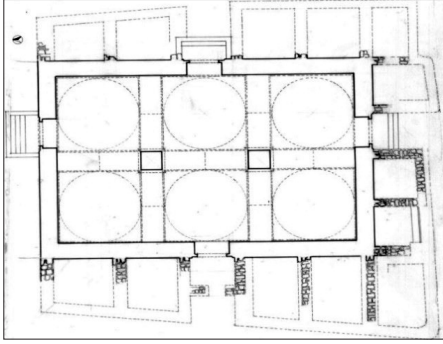
Foto-20: Tekirdağ Rüstem Paşa Hamamı'nın kuzeyden görünümü, 2019.

Foto-21: Hamamın kuzey ve güney cephesinden görünüm.

Foto-22: Hamamın güney cephesindeki ek yapı

Şekil-6: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni'nin planı (VGMA).

Foto-23: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni'ne ait eski bir fotoğraf, 1950 civarı (VGMA).

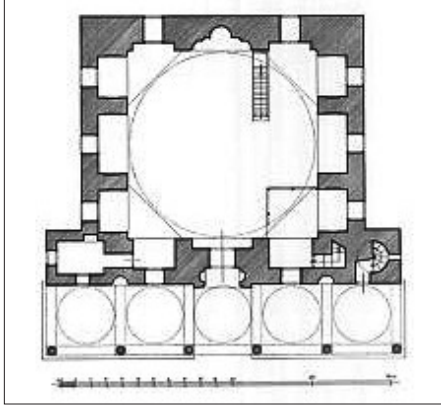
Foto-24: Bedestenin genel görünümü.

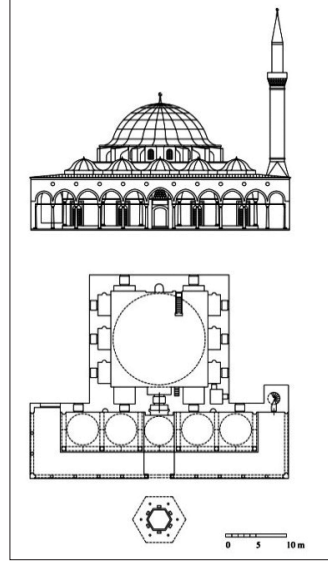
Foto-25: Bedestenin iç kısmından detay.

Foto-26: Tekirdağ'da Rüstem Paşa Çeşmesi'nin betimlendiği eski bir tablo (Tekirdağ Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesi).

Şekil-7: Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Camii planı (A. Saim Ülgen).

Şekil-8: Halep Adliye Camii planı (Arben N. Arap).

Foto-27: Saraybosna Brusa Bedesteni, (<http://muzejsarajevo.ba/en/depadance/brusa-bezistan>).

Foto-28: Beyşehir Süleyman Bey Bedesteni (Mustafa Cambaz).

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 12.12.2019

Kabul Tarihi: 28.01.2020

OSMANLI-SIRP SINIR ÇATIŞMALARI VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERE YANSIMALARI (1878-1912)

Doç. Dr. Ali Ata YİĞİT*

Öz

1878 Berlin Antlaşması ile topraklarını genişleten ve bağımsız olan Sırbistan, elde ettiği kazanımlarla yetinmedi. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki varlığının tartışıldığı ve bu bağlamda egemenlik haklarının sınırlandığı yeni süreçten azami ölçüde istifade etti. Kosova'yı ele geçirmek, sonra Selanik üzerinden Ege Denizi'ne ulaşmak amacıyla Osmanlı sınırlarını ihtilaflı ve çatışmalı hale getirdi. Bunun için siyasi ve askeri mücadelenin yanı sıra, çetelerle iş birliği yaparak veya bizzat kurduğu çeteler vasıtasıyla toplumda infiale yol açan eylemler gerçekleştirdi. Osmanlı Devleti'nin uluslararası dengeleri gözeterek aldığı tedbirler yeterli olmadı. Bu sebeple Kosova halkı içinden, bilhassa Arnavutlar arasından Sırp saldırılarına karşı mukavemet etmek üzere karşı çeteler kuruldu. Sırbistan'ın yayılmacı politikasından rahatsız olan ve aynı topraklara göz diken Bulgaristan ise, Makedonya meselesini ihdas ederek bölgedeki bütün dengeleri değiştirdi. Büyük ülkelerin müdahil olduğu bu süreç Balkan Savaşları'yla sonuçlandı.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Sırp, Berlin Antlaşması, Sınır Çatışmaları, Kosova, Makedonya.

Ottoman-Serbian Border Conflicts And Their Reflections On International Relations (1878-1912)

Abstract

Expanding its lands and proclaiming independence as a result of the Treaty of Berlin (1878), Serbia did not content itself with what it had gained. It took the maximum advantage of the new process in which the existence of Ottoman Empire in Europe was under discussion, and in this regard its sovereignty rights were restricted. Serbia put the Ottoman borders in a controversial and conflicting state with the purpose of capturing Kosovo, then reaching the

* Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Aegean Sea over Thessalonica. To that end, it acted in ways causing public indignation by means of cooperation with armed bandit groups or starting armed bandit groups itself in addition to political and military struggle. The measures taken by the Ottoman Empire bearing the international balances in mind did not suffice. That is why counter armed bandit groups were established out of the Kosovan people, especially among the Albanians, in order to resist Serbian attacks. On the other hand, being troubled with Serbia's expansionist politics and settings its eyes on the same lands, Bulgaria created the Macedonian question and altered all the balances in the region. This process involved bigger states later on, and eventually resulted in Balkan Wars.

Keywords: Ottoman, Serbian, Treaty of Berlin, Border Conflicts, Kosovo, Macedonia.

Giriş

1389 yılında Kosova'da gerçekleşen ve Sırların mağlûbiyetiyle sonuçlanan meydan muharebesi, Sırların tarihinde bir dönüm noktası teşkil eder. Bu dönüm noktası, çok aşikâr olan yenilginin bir paradoks olarak zafer gibi algılanmasını sağlayan efsaneye dayanır. Buna göre; Tanrı'nın Sırp Kralı Lazar'dan yeryüzünde veya cennette kral olmak arasında tercihte bulunmasını istediği ve Lazar'ın ikincisini tercih ettiği için savaş meydanında hayatını kaybettiği ve böylece ordusunun mağlûp olduğuna inanılır. Dolayısıyla Sırlar yenilmemiş, kendilerini feda etmişlerdir.¹ Paradoksun dikkate değer bir başka tarafı ise, mağlûp olunmadığı inancına rağmen, Türklere kin duymaları ve intikam arzusuyla hareket etmeleridir. Bu meyanda Sultan Murad Hüdavendigâr'ın şehit edilmesi efsaneyi besleyen bir husus olmaktadır. Konumuz açısından önemli olan taraf şu ki, Kral Lazar'ın şahsında ve Kosova özelinde Sırp milli ruhu oluşturulmuş ve beş yüz yıl sonra ortaya çıkan fırsatlar değerlendirilerek Sırbistan yeniden kurulmuştur. Ayrıca Kosova'nın Sırbistan dışında kalmasına mukabil ilk Sırp Ortodoks Kilisesi'nin Kosova'da kurulduğu inancı yaygınlaştırılmıştır.

Kosova'da doğan ve nesilden nesile intikal eden efsanenin, devlet otoritesinin hâkim olduğu asırlarda fazlaca bir anlamı bulunmuyordu. Yazılı kültürün gelişmesine ve siyasi şartların değişmesine bağlı olarak zamanla önem kazandığı açıktır. Emmert; söz konusu efsanenin 19. yüzyılda din adamları ve siyasetçiler tarafından sıklıkla dile getirildiğini belirtir.² Bilindiği üzere 19. yüzyıla doğru bölge üzerinde Osmanlı hâkimiyeti zayıfladı. Zira Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşlar ve ortaya çıkan ağır sonuçlar toprak düzenini tahrip ediyordu. Esasen toprak düzeninin bozulması ülkenin geneline has bir durumdu, fakat bu bölgede merkezi otoritenin yerini almaya çalışan mahalli yöneticiler ve nüfuzlu aileler yüzünden iktisadi hayat felç oldu. Böylece köylü Sırların gösterdiği tepkiler büyüdü ve isyana dönüştü.³ Ortaya çıkan isyanlar

¹ Thomas Emmert, *Serbian Golgotha: Kosovo 1389*, Columbia University Press, New York 1990, p. 61-79.

² Emmert, *a.g.e.*, s. 131.

³ Sırp isyanları hakkında geniş bilgi için bkz.: Selim Aslantaş, *Osmanlıda Sırp İsyanları*, Kitap Yay., İstanbul 2007.

zamanla milli bir nitelik kazandı. Bu süreci besleyen kaynak ise, Kosova efsanesi oldu.⁴ Zaten milliyetçilik hareketleri çağın özelliği olarak gelişmekteydi.

Sırlar 1804'den itibaren Avusturya ve Rusya'nın açık desteğiyle gerçekleştirdikleri her isyanda yenilmiş olmalarına rağmen, sonuçta kazançlı çıkmayı başardılar. Bilhassa Osmanlı ordularının Rus kuvvetleri karşısında aldığı her mağlubiyet onları ihya etti. Her barış antlaşmasında yer alan özel hükümlerle yeni bir mevzi kazandılar. Nitekim 1812 Bükreş ve 1826 Akkerman Antlaşmaları'nda verilen imtiyazlarla giderek özerk bir Sırbistan inşa edildi. 1829 Edirne Antlaşması ise, padişahın kabul etmek durumunda kaldığı Sırp Prensliği'ni ortaya çıkardı. Sırlara verilen bu imtiyazlar daha sonra Bulgarlar için örnek teşkil etti. Nitekim Ahmed Lütü Efendi Tarihi'nde; Bulgar meselesinin Sırbistan imtiyazlarının bir sonucu olarak başladığı, Hersek ve Karadağlıların da aynı yola girdiği belirtilmektedir.⁵

Osmanlı Devleti, 1875'te Hersek isyanıyla başlayan ve 1876'da Bulgar isyanı ile devam eden meselelerle uğraşırken, bu durumu fırsat bilen Sırbistan, Karadağ ile ittifak yaparak Osmanlı Devleti'ne savaş açtı, ancak yine hezime uğradı. Akabinde Rusya'dan aldığı yardımla yeni bir teşebbüste bulundu, tekrar mağlup oldu. Bu sırada Hersek ve Bulgar isyanları da bastırıldı. Sırp ve Karadağ ordusunun dağılması, Osmanlı kuvvetlerinin ilerlemesi ve Sırbistan'ın sonunu getirecek bir durumun ortaya çıkması üzerine Rusya'nın girişimiyle harekât durduruldu. Buna rağmen mesele kapanmadı, Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa'nın ortak meselesi hâline geldi. Mehmet Arif hatıralarında, büyük devletlerin ummadıkları bir şekilde Osmanlı Devleti'nin galip geldiğini, fakat mağlup olmuş gibi barış yapmaya çalıştıklarını ifade eder.⁶ Dolayısıyla yeni bir bunalımın zemini oluşturuldu ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı böylece ortaya çıktı. Bu savaşta mağlup olan Osmanlı Devleti, önce Ayastefanos, sonra Berlin Antlaşması'nı imzaladı.⁷ Bu antlaşmalar ile Romanya, Karadağ ve Sırbistan'a bağımsızlık verildi.

Berlin Antlaşması Osmanlı Devleti'nin sınırlarını daralttığı gibi, Avrupa'daki varlığını da tartışmalı ve çatışmalı hâle getirdi. Zira Romanya, Karadağ ve Sırbistan'ın bağımsız olması süregelen meseleleri bitirmedi. Bulgaristan'ın Osmanlı'ya bağlı bir prenslik olarak devletleşmesi, bağımsızlaşması için zemin oluşturdu. Ayrıca Ayastefanos Antlaşması ile Bulgaristan'a verilen, fakat Berlin Antlaşması'nda verilmeyen topraklar, Bulgarlar için elde edilmesi gereken mukaddes ülküye dönüştü. Buna göre; Tuna'dan Ege Denizine,

⁴ Söz konusu efsanenin tarihi ve Sırp milliyetçiliği açısından önemine dair geniş bilgi için bkz.: Mesut Uğurlu, *Sırp Milliyetçiliğinde Kosova Efsanesinin Yeri ve Önemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2010; Peter B. Lugar, *The History And Effects Of The Kosovo Polje Mythology*, Master Of Military Art And Science, Faculty Of The U.S. Army Command And General Staff College, Fort Leavenworth-Kansas 2005.

⁵ Ahmed Lütü Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, Yeni Yazıya Aktaran: Yücel Demirel, C. 6-7-8, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s. 1103.

⁶ Mehmet Arif, *Başımıza Gelenler*, Haz.: M. Ertuğrul Düzdağ, C. 1, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, Tarihsiz, s. 75-76.

⁷ Bu antlaşmaların tam metni için bkz.: Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, s. 387-400, 403-424.

Kosova'dan Kara Deniz'e kadar uzanan topraklar Büyük Bulgaristan olarak benimsendi. Dolayısıyla Kosova, Üsküp, Manastır, Selanik ve İskeçe'nin kurtarılması amaçlandı. Şu var ki Berlin Antlaşması'nda Doğu Rumeli ve Makedonya olarak anılan söz konusu bölgelerin Osmanlı toprağı olduğu kabul edilmesine rağmen, yabancı devletlerin müdahalelerine açık hâle getirilmesi, yalnız Bulgarları değil, Sırp, Karadağ ve Yunanlıları da harekete geçirdi. Antlaşmaya göre; Doğu Rumeli eyaleti idari açıdan bağımsız olacak ve Hristiyan bir vali tarafından yönetilecekti. Makedonya'da ise Osmanlı Hükümeti ıslahat yapmakla yükümlüydü. Yine Avusturya'nın Yeni Pazar'da askerî kuvvet bulundurma hakkı, Osmanlı egemenliğini sınırlayan ve meseleleri artıran bir başka unsur oldu. Göz dikilen ve tartışılır hâle gelen toprakların önemli bir kısmında yer alan Müslüman Arnavutlar ise, sahip oldukları aidiyet duygusuyla hem Osmanlı hem Arnavut olmanın ikilemini yaşadılar. Nitekim sınırlı bir çevrede var olan ayrılıkçı fikirler; çoğunluğu Arnavutlarla meskûn Gosina ve Plava kazalarının Karadağ'a verilmesi ve Sırp saldırılarının giderek artması sebebiyle güçlendi.

Anlaşılacağı üzere, Berlin Antlaşması ile başlayan süreç Osmanlı Devleti'ni yönetilmesi oldukça zor meselelerle karşı karşıya bırakmış bulunuyordu. Bu durum bağımsızlığını yeni kazanmış bulunan Sırbistan tarafından hamle yapacağı uygun bir ortam olarak değerlendirildi. Büyük Sırbistan hedefine ulaşmak amacıyla Osmanlı Devleti'ni yıpratmaya ve uluslararası desteğini kuvvetlendirmeye çalıştı. Sürekli olarak Osmanlı sınırlarını ihlal etti, çatışmaya girmekten çekinmedi. Osmanlı topraklarında yağma yapan sınır boylarındaki çeteleri destekledi, hatta yeni çeteler oluşturdu. Osmanlı tebaasından olan Sırpı göçe teşvik etti. Kalmaya devam edenleri de silahlandırdı. Böylece günümüzde *düşük yoğunluklu çatışma* olarak adlandırılan bir yöntemle dış politikasına uygun bir zemin oluşturmaya çalıştı.

Bu araştırmanın amacı, Berlin Antlaşması ile başlayan ve Balkan savaşlarıyla sonuçlanan 1878-1912 arası dönemin özelliğini yansıtmak ve böylece Osmanlı-Sırp sınır çatışmalarını sebep ve sonuçlarıyla aydınlatabilmektir. Ayrıca meselenin tarihî arka planı kadar, uluslararası boyutunu yansıtmak ve münferit vakalar gibi görülen veya çetelerin eylemleri olarak kayda geçen faaliyetlerin siyasete nasıl yön verebildiğini, büyük savaşlara nasıl temel oluşturabildiğini açıklayabilmektir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ilgili belgeler araştırmanın temel kaynakları olup, ayrıca hatıralar ve araştırma eserlerinden istifade edilmiştir.

1. Sırpın Sınır Çatışmalarına Yönelmeleri

1878 yılında bağımsızlığını elde eden Sırbistan'ın sahip olduğu toprakları yeterli bulmadığı açıktır. Daha geniş olan tarihî sınırlarına ulaşmak ve mevcut sınırları dışında kalan soydaşları ile bütünleşmek emelindeydi. Bunun için sınır boylarında mesele çıkarmak, çatışma ve gerginlik durumunu uluslararası ilişkilere yansıtmak, başta Rusya ve Avusturya olmak üzere büyük güçlerin desteğini almak suretiyle mevzi kazanmak gibi bir strateji izledi. Zaten 18 Haziran 1881 tarihinde Almanya, Avusturya ve Rusya arasında imza-

lanan ve Üç İmparatorlar Antlaşması olarak tarihe geçen gizli antlaşma⁸ ile söz konusu ülkelerin bölge üzerindeki ağırlığı artmıştı. Bu antlaşmadan on gün sonra Avusturya'nın Sırbistan ile imzaladığı gizli ittifak antlaşması ise, Sırbistan'ı cesaretlendiren ve Osmanlı Devleti ile çatışmaya iten en önemli faktör oldu. Bu gizli antlaşmanın yedinci maddesine göre; “Sırbistan -Yeni-pazar Sancağı hariç- güney sınırları istikametinde arazi kazanacak vaziyette olursa, Avusturya buna mani olmayacağı gibi, Sırbistan tarafında yer almalarını sağlamak için diğer devletler nezdinde teşebbüste bulunacaktır.”⁹ Anlaşıla-acağı üzere, Sırbistan'ı hem himaye eden, hem de yayılmacı politikasını teşvik eden bu antlaşma ile Osmanlı-Sırp sınır çatışmaları başlamış oldu. Aslında Sırpların Adriyatik Denizi'ne çıkma çabaları Avusturya'nın menfaatleri ile çelişmekteydi. Bunun için Üç İmparatorlar Antlaşması'nda “Avusturya münasip gördüğü anda Bosna Hersek'i ilhak edebilir” hükmüne yer verildi.¹⁰ Bu hakkı elinde tutan Avusturya, böylece kendi çelişkisini ortadan kaldırmış oluyordu. Sırbistan'ı desteklemesinin amacı ise; öncelikle Rusya'nın bu ülke üzerindeki etkisini kırmak, sonra Bulgaristan'ı nüfuzu altına alan Rusya'ya karşı bir denge oluşturmak ve Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinde hareket kabiliyetini artırmaktı.

Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'la sınır olan vilayeti Kosova'ydı. Uzun yıllar süren çatışmalardan ve ortaya çıkan gerginlikten Kosova ve bilhassa sınır boylarında yer alan Gilan, Priştine, Mitroviçe, Yeni Pazar kaza ve köyleri doğrudan etkilendi. Yeni Pazar'ın özel statüsü dolayısıyla bu bölgede meydana gelen hadiseler fazla değildi, fakat siyasi gelişmelerin verdiği rahatsızlık daha fazlaydı. Avusturya'nın özel ilgisi, Sırbistan'ın ilk fırsatta ilhak çabası ve Osmanlı Devleti'nin Bosna Saray'a açılan bu kapıyı muhafaza etme arzusu Yeni Pazar üzerindeki tartışmaları artırıyordu. Hiç şüphesiz Sırbistan'ın yayılmacı politikası yalnız Osmanlı Devleti'ni değil, Yunanistan'ı ve bağımsızlık çabası içinde olan Bulgaristan'ı da rahatsız ediyordu. Zira Kosova'nın ele geçirilmesi Sırbistan'ın öncelikli amacı olmakla birlikte, nihai olarak Ege Denizi'ne açılmak istediği ve bunun için Selanik'i hedeflediği biliniyordu. Bulgaristan ise, -gerçekleşmemiş olsa da- Ayastefanos Antlaşması ile kendisine verilen İskeçe'den Ege Denizi'ne açıldığı için bu hakkın kendisine ait olduğunu düşünüyordu. Berlin Antlaşması ile Yenişehir'e (Larisa) sahip olan ve böylece Selanik'e yakınlaşan Yunanistan'ın düşüncesi de farklı değildi. Hatta Selanik vilayetinde yaşayan Rumların Bulgarlardan çok olması Yunanistan açısından daha kuvvetli bir gerekçe oluşturuyordu. Şu hususu da belirtmek gerekir ki, Sırpların başlattığı gerginlikten Osmanlı tebaası olan farklı etnik topluluklar da kaygı duymaktaydılar. Bilhassa Kosova'da yaşayan Arnavutlar gelecek endişesiyle teşkilatlanmışlar ve Sırlara karşı çete savaşlarına yönelmişlerdi.

⁸ Söz konusu antlaşmaya dair ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. I, Kısım: 1, 3. bs., TTK Yay., Ankara 1983, s. 26-28; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, 3. bs., TTK Yay., Ankara 2003, s. 348-352.

⁹ Bayur, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁰ Bayur, *a.g.e.*, s. 27.

Sultan II. Abdülhamid ortaya çıkan çıkar çatışmalarından Osmanlı hâkimiyetini sürdürecektir bir denge oluşturmayı başarmıştı, ancak devlete yeni bir dinamizm kazandıracak şartlar oluşmadığı için kalıcı sonuçlar elde etmek mümkün olmuyordu. Nitekim 18 Eylül 1885 tarihinde Bulgarların Doğu Rumeli'yi işgal edebilmesi, Osmanlı'nın güçsüzlüğünü yansıtan ilginç bir örnektir. Dahası Bulgaristan'ın dengeleri değiştirmesinden endişe eden Avusturya'nın tepkisi ve Sırbistan'ın Bulgaristan'a savaş açması üzerine Bulgar kuvvetlerinin buradan çekilmesi bir fırsat olarak değerlendirilememiş,¹¹ Sırp-lara karşı galip gelen Bulgarlar akabinde Doğu Rumeli'yi ilhak etmişlerdir.¹² Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin caydırıcı bir güçten mahrum olması bölgedeki meseleleri daha karmaşık hâle getirmiş ve Sırp-ların sınır boylarında çatışma çıkarabilme kabiliyetini artırmıştır.

2. Çatışmaların Özelliği ve Uluslararası İlişkilere Yansımaları

Osmanlı-Sırp sınır çatışmalarının ilk örnekleri Sırbistan'ın henüz Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik olduğu yıllarda görüldü. O vakitler Niş sancağı Osmanlı sınırları içindeydi ve Sırp-lar genişleme ve ilerleme istikameti olarak Niş'i ele geçirmek istiyorlardı. Ahmed Lütfi Efendi Tarihinde; 1840'lı yıllarda Niş'te meydana gelen hadiseler geniş ölçüde yer verilerek, Sırbistan idaresinin bölgede yaşayan Sırp-ları tahrik ettiği, karışıklık çıkarmaya çalıştığı ve bu meyanda birçok hadisenin altından onların çıktığı belirtilmektedir.¹³ Belirli bir güce erişmelerinden sonra, bilhassa 1870'li yılların başından itibaren küçük ölçekli çatışmalar çıkarmak ve gerginlik oluşturmak suretiyle uluslararası dikkat çekmeye çalıştılar. Bir sonraki aşamaları ise, 1877'de Niş'i kuşatmaları oldu. Önce başarılı olamadılar, fakat Osmanlı-Rus savaşının ortaya çıkardığı şartlardan yararlanarak 1878'de Niş'i ele geçirdiler.

Aynı yıl imzalanan Berlin Antlaşması ile Sırp-lara hem bağımsızlık verildi, hem de Niş, Şehirköy ve Leskofça'nın Sırbistan'a ait olduğu kabul edildi. Bu bölgelerde yaşayan Müslümanların tamamı Sırp-lar tarafından gayrimenkullerine el konulduğu¹⁴ ve şiddette maruz kaldıkları için göç ettiler.¹⁵ Şu ayrıntıyı da belirtmek gerekir ki, Tuna Vilayeti'ne bağlı bulunan Niş sancağı 1876'da Sofya Valiliği'ne, 1877'de de yeni kurulan Kosova Vilayeti'ne bağlanmıştır. Dolayısıyla Sırp-lar, hedefledikleri Kosova'nın bir parçasını ele geçirmiş oluyorlardı.

¹¹ Osmanlı Hükümeti'nin başta Rusya ve Almanya olmak üzere düvel-i muazzamanın fikirlerini öğrenmek için diplomatik temaslarda bulunarak zaman kaybettiği anlaşılmaktadır. Bkz.: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Yıldız Sadâret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 184/2, 1 Muharrem 1303 (10 Ekim 1885); *BOA*, Y.A.HUS, 184/15, 4 Muharrem 1303 (13 Ekim 1885); *BOA*, Y.A.HUS, 184/53, 12 Muharrem 1303 (21 Ekim 1885); *BOA*, Y.A.HUS, 185/57, 11 Safer 1303 (19 Kasım 1885); *BOA*, Yıldız Esas Evrakına Ek Kâmil Paşa Evrakı (Y.EE.KP), 1/97, 4 Muharrem 1303; *BOA*, Y.EE.KP, 1/99, 4 Muharrem 1303 (13 Ekim 1885).

¹² Bayur, *a.g.e.*, s. 42-43, 47-48, 50-51; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, 4. bs., TTK Yay., Ankara 1995, s. 105-110.

¹³ Ahmed Lütfi Efendi, *a.g.e.*, s. 1102-1104, 1134-1135, 1170-1171.

¹⁴ *BOA*, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişâre Odası, (HR.HMŞ.İŞO), 163/114, 21 Zilhicce 1297 (24 Kasım 1880); *BOA*, Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA), 2/9, 4 Rebiyülahir 1297 (16 Mart 1880).

¹⁵ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev.: Bilge Umar, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1998, s. 94.

Kosova, nüfus çoğunluğu Müslüman olduğu ve coğrafi özellikleri itibariyle stratejik konumda bulunduğu için son derece önemliydi. Balkanların merkezi yerinde olup, en yüksek rakımlı tepelerine ve askerî açıdan güvenli hatlar oluşturan sıradağlara sahip olması, ayrıca Selanik'e ve Dubrovnik'e uzanan iki önemli ticaret yolunun Kosova'dan geçmesi, günümüz şartlarında bile değerini koruyan özellikleri arasındadır. Nitekim Kosova'ya hâkim olan güçlerin aynı zamanda Bosna'ya, Sırbistan'a ve Kuzey Arnavutluk'a stratejik yaklaşma istikametlerine sahip olacağı, hatta Makedonya, Ege Denizi ve Anadolu'ya uzanan bağlantıyı kontrol edebileceği değerlendirilmektedir.¹⁶

Kosova'nın stratejik konumu ve Sırp için manevi değer taşıyan özelliği dolayısıyla Osmanlı-Sırp sınır çatışmaları artarak devam etti. Öyle ki Osmanlı Hükûmeti'nin elindeki Sırp esirleri teslim etmesine,¹⁷ iki ülke telgraf hatlarının birleştirilmesine¹⁸ ve Sırbistan'ı içine alan Rumeli demiryollarının birbirleriyle bağlantılı olması¹⁹ projelerine kolaylık sağlamasına rağmen ilişkiler normalleşmedi. Aksine Sırp'ların Kosova üzerindeki mücadelesi daha yoğun oldu. İlk günden itibaren yeni sınırlarını tahkim etmeye çalıştılar ve giderek yığınak yaptılar.²⁰ Esasında Osmanlı devlet adamları Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile Sırp, Bulgar ve Yunanlılara âdeta bir hedef tayin edildiğini, dolayısıyla isyan ve çatışmalarla amaçlarına vasil olmaya çalıştıklarını biliyorlardı. Ayrıca Arnavutların kilit konumunda olduklarını düşünüyorlardı.²¹ Bunun için Saffet Paşa tarafından hazırlanan tezkirede; Arnavut unsurunun mevcudiyetinden, cesaret ve diyanete bağlılıklarından istifade edilmesi gerektiği, durumun vahamet kesbetmeden bölgede yapılacak ıslahatın faydalı olacağı belirtiliyordu.²² Yine benzer şekilde Manastır Valisi Ahmet Muhtar Paşa ile İşkodra Fırkası Kumandanı Derviş Paşa görüşlerini bildirdiler.²³

Arnavutların devlete bağlılıklarını artırmaya yönelik tedbirler kapsamında iktisadi ve sosyal hayatı geliştirecek çalışmalar yapıldı, imar faaliyetleri artırıldı. Niş göçmenleri için evler inşa edildi. Değişik kademelerde çok sayıda okul açıldı. Toplumda rehber ve önder konumda bulunan şahsiyetlerle diyalog sağlandı. Halkın meseleler hakkında bilgilendirilmesi ve isyancı fikirlere iştirak etmemesi için nasihat heyetleri gönderildi. Ayrıca Sultan II. Abdülhamid'in

¹⁶ Noel Malcolm, *Kosova: Balkanları Anlamak İçin*, Çev.: Özden Arıkan, Sabah Kitapları, İstanbul 1999, s. 30.

¹⁷ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 163/93, 7 Safer 1297 (20 Ocak 1880).

¹⁸ BOA, İrade, Şura-yı Devlet, 44/2380, 19 Rebiyülevvel 1296 (13 Mart 1879).

¹⁹ BOA, Yıldız Sadâret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 12/11, 23 Şaban 1298 (21 Temmuz 1881).

²⁰ BOA, Sadâret Mektubî, Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM), 485/85, 13 Şaban 1297 (21 Temmuz 1880); BOA, Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM), 8/66, 28 Zilhicce 1302 (8 Ekim 1885).

²¹ BOA, Yıldız, Esas Evrakı (Y.EE), 43/218, 15 Ramazan 1296 (2 Eylül 1879).

²² BOA, Y.EE, 43/102, 15 Zilhicce 1296 (30 Kasım 1879); BOA, Y.EE, 43/74, 2 Cemaziyelevvel 1297; BOA, Y.EE, 44/134, 2 Cemaziyelevvel 1297 (12 Nisan 1880); BOA, Y.EE, 44/132, 28 Rebiyülahir 1297 (9 Nisan 1880).

²³ BOA, A.MKT.MHM, 485/90, 21 Şaban 1297 (29 Temmuz 1880); BOA, Y.A.RES, 9/24, 1 Safer 1298 (3 Ocak 1881).

muhafızları Arnavutlar arasından seçildi.²⁴ Bütün bu çabalardan muhakkak ki bir fayda hasıl oldu, ancak Gosina ve Plava kazalarının Karadağ'a bırakılması, Niş ve havalisinden binlerce göçmenin gelmesi, Sırların sınır çatışmalarını ve çete faaliyetlerini sürdürmesi sonucu, Arnavutlar arasında yayılan ayrılıkçı fikirler giderek güçlendi. En önemlisi, bağımsız veya özerk statüde bir Arnavut devletinin kurulması için birçok ülke tarafından destek verildi.²⁵ İşkodra'da bulunan bazı yabancılar ise, Arnavutların yabancı bir devletin himayesine girmeleri için faaliyet gösterdiler.²⁶ Bükreş'te Arnavutlar için okul açıldı.²⁷ Osmanlı Hükûmeti'nin sert tedbirlerden kaçınması ise, isyan eğiliminde olan grupları cesaretlendirdi ve Ocak 1881'de başlayan ayaklanma süratle büyüdü. Kosova'nın bazı bölgelerini ele geçiren isyancılar, kendi yönetimlerini kurduklarını ilan ettiler. Bunun üzerine Derviş Paşa komutasında harekete geçen Osmanlı kuvvetleri Nisan ayı ortalarında isyanı bastırdı ve devlet hâkimiyeti yeniden tesis edildi.²⁸

Kosova'da asayiş sağlanmıştı, fakat sınır boylarında Sırların yol açtığı meseleler devam ediyordu. Sınırlar, fizikî ve beşerî coğrafyanın şartları gerektiği gibi dikkate alınmadan çizildiği için güvenlik tedbirleri yeterli olmuyordu. İki tarafta birbirine yakın yerleşim yerleri vardı ve buralarda yaşayanlar arazinin özelliklerini çok iyi bildikleri gibi, çoğunlukla birbirlerini tanımaktaydılar, hatta akraba olanlar vardı. Bu durum kaçakçıların, çetelerin ve yabancı istihbarat birimlerinin fazlasıyla istifade edebildiği bir ortamdı. Nitekim Priştine ve Preşova'da kaçak silah bulundurdukları için yakalanan otuz kişinin Sırp asker ve subayları oldukları anlaşıldı.²⁹ Sınırı geçen Sırp eşkiyası köylerden hırsızlık yapmakta, cinayet işlemekte ve geri dönerek izlerini kaybettirmekteydi.³⁰ Sırp subaylarının denetiminde hareket eden çeteler ise, büyük çaplı soygun ve

²⁴ BOA, Y.A.RES, 5/67, 13 Cemaziyelahir 1297 (23 Mayıs 1880); BOA, Yıldız Perakende Umum Vilayetler ve Mutasarrıflıklar (Y.PRK.UM), 3/43, 2 Zilkade 1297 (6 Ekim 1880); BOA, İrade Meclis-i Mahsus, 67/3139, 21 Recep 1297 (29 Haziran 1880); BOA, A.MKT.MHM, 486/41, 26 Safer 1298 (28 Ocak 1881); BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1543/82, 11 Muharrem 1306 (17 Eylül 1888); BOA, DH.MKT, 1579/14, 23 Rebiyülahir 1306 (27 Aralık 1888); BOA, DH.MKT, 1554/36, 9 Safer 1306 (15 Ekim 1888); BOA, DH.MKT, 27/50, 16 Şevval 1310 (3 Mayıs 1893); BOA, Babıâli Evrak Odası (BEO), 115/8590, 13 Cemaziyevvel 1310 (3 Aralık 1892); BOA, BEO, 87/6452, 21 Rebiyülevvel 1310 (13 Ekim 1892); BOA, BEO, 137/10245, 22 Cemaziyelahir 1310 (11 Ocak 1893); BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 92/89, 3 Rebiyülevvel 1304 (30 Kasım 1886); BOA, MF.MKT, 95/68, 16 Safer 1305 (3 Kasım 1887); BOA, MF.MKT, 126/100, 21 Recep 1308 (2 Mart 1891); BOA, MF.MKT, 153/83, 15 Rebiyülahir 1310 (6 Kasım 1892); BOA, MF.MKT, 153/144, 20 Rebiyülahir 1310 (11 Kasım 1892).

²⁵ BOA, A.MKT.MHM, 488/9, 19 Rebiyülahir 1303 (25 Ocak 1886).

²⁶ BOA, A.MKT.MHM, 496/57, 14 Recep 1305 (27 Mart 1888).

²⁷ BOA, BEO, 68/5045, 19 Safer 1310 (12 Eylül 1892); BOA, BEO, 77/5767, 5 Rebiyülevvel 1310 (27 Eylül 1892).

²⁸ BOA, Y.EE, 101/51, 14 Zilhicce 1297 (17 Kasım 1880); BOA, Y.PRK.EŞA, 2/37, 29 Zilhicce 1297 (2 Aralık 1880); BOA, Y.EE, 101/79, 4 Muharrem 1298 (7 Aralık 1880); BOA, İrade, Dosya Usulü İradeler Tasnifi, 144/3, 18 Cemaziyevvel 1298 (18 Nisan 1881).

²⁹ BOA, Y.PRK.UM, 6/47, 12 Rebiyülevvel 1301 (11 Ocak 1884).

³⁰ BOA, Cevdet Askeriye, 430/17861, 29 Zilhicce 1300 (31 Ekim 1883); BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK), 61/94, 9 Zilkade 1307 (27 Haziran 1890); BOA, DH.MKT, 1840/108, 2 Zilkade 1308 (9 Haziran 1891); BOA, DH.MKT, 1848/33, 1 Zilhicce 1308 (8 Temmuz 1891); BOA, DH.MKT, 486/20, 14 Muharrem 1320 (23 Nisan 1902); BOA, DH.MKT, 2206/19, 12 Muharrem 1317 (23 Mayıs 1899); BOA, DH.MKT, 897/55, 28 Recep 1322 (8 Ekim 1904).

katliam yapıyorlar, hayvanları bile öldürüyorlardı.³¹ Hristiyanları da kendileri ile işbirliği yapmaya zorluyorlar ve bunun için sınıra yakın köylerden adam kaçırdıkları.³² Sırp görevlilerin müsamahakâr tutumlarından dolayı kaçakçılar bile çatışmaya girmekten korkmuyorlardı.³³ Türklere karşı nefretle yetiştirilen ve bütün Müslümanları da Türk olarak gören Sırlar, kendi sınırları içinden karşı tarafa ateş ederek tarlasında çalışan insanları vurabiliyorlardı.³⁴

Sıradan adli konular gibi görülen birçok vakanın Sırp resmî görevlileri tarafından tertiplendiği veya gayiresmî olarak desteklendiği biliniyordu. Nitekim bazı çetelerin Sırp subaylarının denetiminde oldukları, onlar tarafından eğitildikleri, silahlandırıldıkları, ikmal ve istihbarat sağlanarak eyleme sevk edildikleri tespit edildi.³⁵ Hatta bazı sınır karakollarında görev yapan askerler çetelerle ortak hareket ederek, gasp ve soygun yapıyorlardı.³⁶ Yenipazar, Priştine ve Gilan sınır bölgelerinde çıkan orman yangınlarının da yine desteklenen çeteler veya doğrudan -pandor adıyla anılan- Sırp korucular tarafından çıkartıldığı anlaşıldı.³⁷

Sırbistan'ın gelecek tasarımına uygun olarak yürüttüğü faaliyetler arasında Osmanlı tebaasından olup, sınır bölgelerinde yaşayan Sırlar önemli yer tutuyordu. Bir taraftan Sırlılık bilincini geliştirmeye yönelik propaganda yapılırken,³⁸ diğer taraftan işbirliğine uygun görülenler silahlandırılmakta ve suça teşvik edilmekteydi.³⁹ Nitekim güvenlik güçlerinin aldığı tedbirler, yaptığı uyarı ve aramalar neticesinde dağıtılan silahların önemli bir kısmının toplanması üzerine, bazı köylerde dağıtılan silahların Sırbistan'a geri götürüldüğü anlaşıldı.⁴⁰ Diğer taraftan arazi sahibi olmayan, geçimlerini ortakçılık veya hizmetkârlıkla sağlayan, vergilerini ve askerlik bedellerini ödemekte zorlanan fakir Sırların, Sırbistan'a göç etmeleri sağlandı. Göç edenler Niş bölgesinde Müslümanlardan kalan yerlere iskân edilerek, beş yıl süreyle vergiden muaf tutuldu.⁴¹ Ayrıca gazete yayınlarıyla Osmanlı toprakları üzerinde genişleyecek

³¹ BOA, İrade Hususi, (İ.HUS), 89/1319, 6 Rebiyülahir 1319 (23 Temmuz 1901); BOA, DH.MKT, 401/75, 2 Safer 1313 (25 Temmuz 1895).

³² BOA, BEO, 2621/196535, 10 Cemaziyevvel 1323 (13 Temmuz 1905).

³³ BOA, Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV), 168/16733, 5 Cemaziyelahir 1325 (16 Temmuz 1907); BOA, DH.MKT, 1251/54, 29 Rebiyülevvel 1326 (1 Mayıs 1908).

³⁴ BOA, DH.MKT, 1372/12, 19 Muharrem 1304 (18 Ekim 1886).

³⁵ BOA, BEO, 994/74515, 17 Rebiyülevvel 1315 (16 Ağustos 1897); BOA, Y.A.HUS, 483/68, 15 Zilkade 1322 (21 Ocak 1905); BOA, Y.PRK.ASK, 200/76, 24 Cemaziyevvel 1321 (18 Ağustos 1903).

³⁶ BOA, DH.MKT, 1790/39, 26 Rebiyülahir 1308 (9 Aralık 1890).

³⁷ BOA, Y.PRK.ASK, 64/57, 1 Safer 1308 (16 Eylül 1890); BOA, BEO, 811/60795, 7 Safer 1314 (18 Temmuz 1896); BOA, DH.MKT, 493/12, 22 Muharrem 1320 (1 Mayıs 1902).

³⁸ BOA, TFR.I.KV, 90/8998, 16 Rebiyülevvel 1323 (21 Mayıs 1905).

³⁹ BOA, BEO, 429/32150, 29 Zilhicce 1311 (3 Temmuz 1894); BOA, BEO, 1689/126611, 27 Rebiyülevvel 1319 (14 Temmuz 1901); BOA, DH.MKT, 2513/25, 7 Rebiyülahir 1319 (24 Temmuz 1901); BOA, BEO, 2026/151922, 24 Zilhicce 1320 (24 Mart 1903); BOA, BEO, 2014/151046, 6 Zilhicce 1320 (6 Mart 1903); BOA, BEO, 2725/204340, 22 Şevval 1323 (20 Aralık 1905); BOA, DH.MKT, 1191/74, 12 Recep 1325 (21 Ağustos 1907); BOA, BEO, 3976/298197, 24 Zilhicce 1329 (16 Aralık 1911); BOA, BEO, 916/68663, 7 Şevval 1314 (11 Mart 1897); BOA, BEO, 3923/294174, 6 Şaban 1329 (2 Ağustos 1911).

⁴⁰ BOA, Dâhiliye Nezareti Muhaberati Umumiye İdaresi, 116/34, 20 Recep 1328 (28 Temmuz 1910).

⁴¹ BOA, DH.MKT, 1598/118, 25 Cemaziyelahir 1306 (26 Şubat 1889); BOA, DH.MKT, 1647/95, 16 Zilhicce 1306 (13 Ağustos 1889); BOA, DH.MKT, 1639/1, 18 Zilkade 1306 (16 Temmuz 1889); BOA, DH.MKT, 1634/34, 4 Zilkade 1306 (2 Temmuz 1889).

bir Sırbistan ülküsü yerleştirilmeye çalışıldı.⁴² Böylece Sırbistan'la Osmanlı tebaası olan Sırp'lar arasındaki bağlar kuvvetlendirildi ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bazı Sırp cemiyetleri özel günlerde Sırp bayrağı asmaya başladılar. Kosova'nın Taşlıca Sancağı'nda faaliyet gösteren Sırp-Osmanlı Kulübü'nün bu uygulaması dikkat çekici hâle geldiği için Sırp ve Karadağ gibi yabancı bayrakların asılması padişah fermanıyla yasaklandı.⁴³

Osmanlı-Sırp ilişkilerini gerginleştiren ve uluslararası ilişkilere yansıyan asıl mesele, sınırda görev yapan askerî kuvvetlerin zaman zaman baskın ve pusularla karşılaşmaları, çatışmaya girmeleri ve sonu gelmez can kayıplarının ortaya çıkmasıydı. Mesela 23 Ağustos 1887 tarihli Dâhiliye Nezareti'ne ait belgede; Priştine'den sınırdaki Esvirçe Karakolu'na giden Osmanlı askerlerinin pusuya düşürüldüğü, iki erin şehit olduğu belirtilerek, bu gibi vukuatın sıkça yaşandığı ifade edilmektedir.⁴⁴ Yine Sırp'ların sınırı geçerek pusu kurmalarına, karakollara baskın yapmalarına, açık şekilde çatışmaya girmelerine ve her seferinde birkaç askerî şehit etmelerine dair çok sayıda belge bulunmaktadır.⁴⁵ Hiç şüphesiz çatışmalar sonucu ölen Sırp askerlerinin, pandor veya eşkıyanın sayısı da az değildi. Hatta çete mensuplarının birçoğu imha edildi.⁴⁶ Osmanlı askerleri bazen eşkıya takibi için Sırp sınırını da aşmaktaydı. Esasında çetelere kimlerin komuta ettiği, nerelerde buldukları ana hatlarıyla biliniyordu. Bu hususta Belgrad Sefareti'nin hazırladığı bir rapor ve harita vardı.⁴⁷ Diğer taraftan Sırp'lara karşı silahlanmış bulunan Arnavut çetelerinin Sırp karakollarına yönelik baskınları veya devriye gezen askerlere saldırıları oluyordu. Bazen intikam maksadıyla Sırp köylerine baskın düzenleyerek öldürme ve yağma eylemlerini de gerçekleştiriyorlardı.⁴⁸

⁴² BOA, DH.MKT, 1590/30, 1 Cemaziyelahir 1306 (2 Şubat 1889); BOA, Y.A.HUS, 317/21, 19 Recep 1312 (16 Ocak 1895); BOA, BEO, 3122/234117, 3 Recep 1325 (12 Ağustos 1907).

⁴³ BOA, DH.MKT, 2749/96, 3 Safer 1327 (24 Şubat 1909).

⁴⁴ BOA, DH.MKT, 1441/69, 3 Zilhicce 1304 (23 Ağustos 1887).

⁴⁵ BOA, DH.MKT, 1463/82, 29 Safer 1305 (16 Kasım 1887); BOA, Y.PRK.ASK, 63/112, 11 Muharrem 1308 (27 Ağustos 1890); BOA, DH.MKT, 1948/78, 15 Şevval 1309 (13 Mayıs 1892); BOA, DH.MKT, 1956/13, 5 Zilkade 1309 (1 Haziran 1892); BOA, BEO, 423/31693, 19 Zilhicce 1311 (23 Haziran 1894); BOA, BEO, 546/40899, 8 Recep 1312 (5 Ocak 1895); BOA, BEO, 525/39351, 3 Cemaziyelahir 1312 (2 Aralık 1894); BOA, İ.HUS, 32/1312, 1 Cemaziyelahir 1312 (30 Kasım 1894); BOA, DH.MKT, 433/6, 4 Rebiyülahir 1313 (24 Eylül 1895); BOA, Y.A.HUS, 397/57, 9 Safer 1317 (19 Haziran 1899); BOA, Y.PRK.ASK, 176/33, 9 Recep 1319 (22 Ekim 1901); BOA, Y.PRK.UM, 39/104, 20 Rebiyülahir 1315 (18 Eylül 1897); BOA, Y.PRK.ASK, 128/121, 7 Safer 1315 (8 Temmuz 1897); BOA, Y.PRK.ASK, 152/15, 4 Safer 1317 (14 Haziran 1899); BOA, DH.MKT, 2211/63, 6 Safer 1317 (16 Haziran 1899); BOA, BEO, 988/74060, 3 Rebiyülevvel 1315 (2 Ağustos 1897); BOA, BEO, 1236/92643, 19 Recep 1316 (3 Aralık 1898); BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 180/128, 22 Rebiyülevvel 1316 (10 Ağustos 1898); BOA, Y.MTV, 238/80, 14 Şevval 1320 (14 Ocak 1903); BOA, TFR.I.KV, 50/4957, 17 Zilkade 1321 (4 Şubat 1904); BOA, TFR.I.KV, 225/22426, 16 Recep 1327 (3 Ağustos 1909); BOA, Y.A.HUS, 464/85, 29 Şevval 1321 (18 Ocak 1904); BOA, BEO, 3612/270849, 19 Recep 1327 (6 Ağustos 1909).

⁴⁶ BOA, Y.PRK.ASK, 205/45, 13 Recep 1321 (5 Ekim 1903); BOA, BEO, 2170/162712, 25 Cemaziyelahir 1321 (18 Eylül 1903); BOA, TFR.I.KV, 96/9554, 8 Cemaziyellevvel 1323 (11 Temmuz 1905); BOA, BEO, 3104/232752, 8 Cemaziyelahir 1325 (19 Temmuz 1907); BOA, Y.A.HUS, 474/33, 6 Rebiyülahir 1322 (20 Haziran 1904).

⁴⁷ BOA, Rumeli Müfettişliği Umum Evrakı, 6/564, 10 Zilkade 1322 (16 Ocak 1905).

⁴⁸ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 178/7, 26 Safer 1310 (19 Eylül 1892); BOA, DH.MKT, 1427/91, 7 Şevval 1304 (29 Haziran 1887); BOA, Y.PRK.ASK, 170/46, 25 Safer 1319 (13 Haziran 1901); BOA, DH.M-

Osmanlı Devleti askerî üstünlüğüne ve taarruz gücüne rağmen, genellikle savunmada kalmayı tercih ediyor ve diplomatik kanalları açık tutuyordu. Ayrıca sınır güvenliğini tesis etmeye, hukuka uygun tedbirler almaya⁴⁹ ve iki ülke arasında siyasi ve iktisadi ilişkileri geliştirmeye,⁵⁰ ortak komisyonlar oluşturmak suretiyle⁵¹ meseleleri halletmeye çalışıyordu. Sırbistan ise, Osmanlı Devleti aleyhinde olabilecek hiçbir faaliyetten imtina etmiyordu. Osmanlı kuvvetlerinin eşkiya takibini saldırı olarak değerlendiriyor,⁵² sınırların ihtilafı kısımlarında tek taraflı olarak hak iddia ediyor, Sırp çeteleri ile işbirliği yapmasına rağmen, Arnavut çetelerin eylemlerini yabancı ülkelerinin elçiliklerine ve basınına intikal ettiriyordu. Hatta gerçek dışı haber ve bilgilerle uluslararası ilişkileri etkilemeye çalışıyordu.⁵³ Bunun üzerine yalan haberlerin tekzip edilmesine ve doğru haberlerin iletilmesine çalışılarak, önemli olaylara dikkat çekildi. Mesela Kumanova'ya bağlı Tabanofça Köyü'nde imha edilen Sırp eşkiyasının içinde biri yüzbaşı, diğeri teğmen iki Sırp subayının olduğu tespit edilince, bunlara ait şapka, apolet ve kimlikler haber ajanslarına, konsoloslara ve etkili konumda bulunan yabancılara gösterildi.⁵⁴

Belirtmek gerekir ki, sınır ihtilaflarının her iki taraf için geçerli sebepleri vardı. Zira Berlin Antlaşması'na göre yeniden çizilen ve akabinde haritaları çıkarılan⁵⁵ sınırların bazı kısımları coğrafi şartlar dolayısıyla tam olarak tespit ve tayin edilemediği için anlaşmazlık söz konusuydu. Bu sebeple zaman zaman arazi üzerinde çalışan ortak komisyonlar her yerde uzlaşma sağlayamıyordu.⁵⁶ Bundan dolayı Osmanlı Hükümeti, meselenin devam ettiği Aralık 1904'de Sırbistan'ın ihtilafı bölgelerde nirengi noktaları tespit etmesine ve sınır işaretleri koymasına müsaade etmedi.⁵⁷ Bununla birlikte sınır emniyetini temin etmek ve çatışmalara son verebilmek için ilk yıllardan itibaren ortak komisyon kurulmasını ve ortak kararlar alınmasını sağladı,⁵⁸ ancak

KT, 2496/14, 22 Safer 1319 (10 Haziran 1901); BOA, DH.MKT, 512/27, 17 Safer 1320 (26 Mayıs 1902).

⁴⁹ BOA, DH.MKT, 1714/19, 12 Şaban 1307 (3 Nisan 1890); BOA, DH.MKT, 1903/61, 18 Cemaziyelevvel 1309 (20 Aralık 1891); BOA, HR.HMŞ.İŞO, 175/14, 12 Safer 1308 (27 Eylül 1890).

⁵⁰ BOA, Y.A.HUS, 461/59, 22 Şaban 1321 (13 Kasım 1903); BOA, BEO, 822/61625, 28 Safer 1314 (8 Ağustos 1896); BOA, İrade Hariciye Evrakı, 338/21937, 25 Recep 1309 (24 Şubat 1892); BOA, Y.EE, 73/21, 24 Ramazan 1313 (9 Mart 1896); BOA, DH.MKT, 1883/63, 24 Rebiyülevvel 1309 (28 Ekim 1891).

⁵¹ BOA, BEO, 1253/93968, 27 Şaban 1316 (10 Ocak 1899); BOA, BEO, 3709/278145, 16 Safer 1328 (27 Şubat 1910); BOA, Meclisi Vükelâ, 150/40, 24 Rebiyülevvel 1329 (25 Mart 1911).

⁵² BOA, BEO, 2056/154164, 2 Safer 1321 (30 Nisan 1903).

⁵³ BOA, Y.MTV, 22/136, 28 Zilkade 1303 (28 Ağustos 1886); BOA, BEO, 1326/99403, 9 Safer 1317 (19 Haziran 1899); BOA, Y.A.HUS, 426/118, 27 Zilhicce 1319 (6 Nisan 1902); BOA, Y.PRK.UM, 46/88, 6 Safer 1317 (16 Haziran 1899); BOA, Y.PRK.UM, 46/95, 7 Safer 1317 (17 Haziran 1899); BOA, DH.MKT, 346/43, 24 Şaban 1312 (20 Şubat 1895).

⁵⁴ BOA, BEO, 2556/191631, 15 Safer 1323 (21 Nisan 1905).

⁵⁵ BOA, Haritalar, 177, 1 Ramazan 1296 (19 Ağustos 1979).

⁵⁶ BOA, Rumeli Müfettişliği Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlık Evrakı, 4/331, 15 Rebiyülevvel 1321 (11 Haziran 1903); BOA, BEO, 2104/157783, 5 Rebiyülahir 1321 (1 Temmuz 1903); BOA, TFR.I.KV, 230/22989, 4 Cemaziyelevvel 1322 (17 Temmuz 1904).

⁵⁷ BOA, BEO, 2465/184830, 11 Şevval 1322 (19 Aralık 1904).

⁵⁸ BOA, DH.MKT, 1470/50, 3 Rebiyülahir 1305 (19 Aralık 1887); BOA, DH.MKT, 2256/52, 7 Cemaziyelahir 1317 (13 Ekim 1899); BOA, DH.MKT, 2266/95, 3 Recep 1317 (7 Kasım 1899).

Sırp tarafı üzerine düşen sorumluluğu tam olarak yerine getirmedi. Nitekim 31 Ağustos 1895 tarihli Dâhiliye Nezareti'ne ait belgede; sınırları ihlal eden, cinayet, hırsızlık ve kaçakçılık gibi suçları işleyen birçok kişinin yakalanarak cezalandırıldıkları belirtilerek, Sırp'ların aynı şekilde hareket etmediklerinden şikâyet edilmektedir.⁵⁹ Yine sınırlarda bulunan askerî kule ve pusuların kaldırılmasına dair alınan karara Sırbistan'ın uymadığı resmî kayıtlarda yer almaktadır.⁶⁰

Esasında sınırın Sırp tarafında yapılan hazırlıkların takip edilmesi ve istihbarata dayalı bilgilerin değerlendirilmesi ile çatışmaların devam edeceği anlaşıyordu. Mesela, 1886 yılının Ekim ayında yol yapma bahanesiyle sınıra askerî yığınak yapıldığı tespit edildi.⁶¹ Aynı yıl Sırp kralının Balkan hükümetleri arasında bir uzlaşma sağlamaya çalıştığı ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti aleyhinde Sırp, Bulgar, Roman ve Yunan ittifakını teşvik ettiği,⁶² akabinde Sırbistan'ın yanı sıra Romanya ve Bulgaristan'da da askerî hareketliliğin olduğu öğrenildi.⁶³ Bölgedeki siyasi ve askerî gelişmeleri yakından izleyen ve yön vermeye çalışan Rusya'nın da Yunan, Sırp ve Karadağlılar arasında bir anlaşma yapılması için çaba sarf ettiği biliniyordu.⁶⁴ Dolayısıyla Osmanlı-Sırp sınır çatışmalarının devam etmesi bölge üzerindeki uluslararası ilgiyi artırmakta, diğer devletlere müdahil olma fırsatı vererek Osmanlı Devleti'nin hareket alanını daraltmaktaydı.

Bu durum 1893 yılında Bulgarlar tarafından kurulan Makedonya Komitesi'nin faaliyetleri ile daha belirgin hâle geldi. Sofya'da teşekkül eden ve hazırlanan nizamnamenin akabinde birkaç yıl içinde Selanik, Manastır ve Kosova'nın yanı sıra Sırbistan, Romanya ve Yunanistan'da şubeler oluşturan, Ağustos 1902 itibarıyla şube sayısı 134'e ulaşan komite,⁶⁵ zamanla bütün dengeleri değiştirmeyi başardı. Zira Sırbistan'ın Kosova üzerinde yoğunlaşması ve Selanik sahillerine ulaşmayı hedeflemesi, Yunanlıların da benzer amaçlara sahip olması Bulgarları kaygılandırıyordu. Bunun için Osmanlı idari yapısında kullanılmayan Makedonya adını öne geçirerek, mücadelelerine yeni bir boyut kazandırdıkları gibi, Yunan ve Sırp adının Selanik, Manastır ve Kosova'yı içine alan bölgeyle özdeşleştirilmesini de önlemiş oldular. Duruma göre yasal veya yasadışı olarak gerçekleştirdikleri faaliyetlerle sürekli olarak gündemde kal-

⁵⁹ BOA, DH.MKT, 421/9, 10 Rebiyülevvel 1313 (31 Ağustos 1895).

⁶⁰ BOA, BEO, 994/74482, 17 Rebiyülevvel 1315 (16 Ağustos 1897).

⁶¹ BOA, DH.MKT, 1373/35, 21 Muharrem 1304 (20 Ekim 1886); BOA, İrade Dâhiliye, 1051/82508, 5 Muharrem 1305 (23 Eylül 1887).

⁶² BOA, İrade Eyalet-i Mümtaze Evrakı, 12/654, 15 Rebiyülahir 1304 (11 Ocak 1887).

⁶³ BOA, Y.A.HUS, 199/20, 6 Cemaziyelevvel 1304 (31 Ocak 1887); BOA, DH.MKT, 1450/73, 6 Muharrem 1305 (24 Eylül 1887).

⁶⁴ BOA, Yıldız Perakende Hariciye Evrakı, 14/16, 12 Cemaziyelahir 1308 (23 Ocak 1891).

⁶⁵ BOA, Yıldız Müfettişlik ve Komiserlikler Evrakı, 5/114, 29 Zilhicce 1310 (14 Temmuz 1893); BOA, Y.A.HUS, 319/28, 12 Şaban 1312 (8 Şubat 1895); BOA, Y.PRK.TKM, 34/6, 17 Recep 1312 (14 Ocak 1895); BOA, Y.A.HUS, 325/39, 25 Şevval 1312 (21 Nisan 1895); BOA, Sadâret Eyalet-i Mümtaze Evrakı (A.MTZ), 34/38, 11 Muharrem 1314 (22 Haziran 1896); BOA, A.MTZ, 40/49, 20 Recep 1314 (25 Aralık 1896); BOA, A.MTZ, 48/5, 2 Rebiyülahir 1315 (31 Ağustos 1897); BOA, A.MTZ, 64/12, 28 Cemaziyelevvel 1317 (4 Ekim 1899); BOA, DH.MKT, 557/42, 5 Cemaziyelevvel 1320 (10 Ağustos 1902).

dılar⁶⁶ ve Osmanlı Devleti'nin baş ağrısı olan *Şark meselesi*, *Ermeni meselesi* gibi, *Makedonya meselesi* kavramını yerleştirmeyi başardılar. Akabinde çete hareketlerine başladılar ve isyanlar çıkartarak⁶⁷ Avrupa devletlerinin mesele-ye müdahil olmalarını sağladılar.⁶⁸ Rusya ile Avusturya-Macaristan'ın âdeta doğrudan taraf hâline gelmeleri üzerine Rumeli Umumi Müfettişliği kurularak söz konusu üç vilayette reform yapılması kabul edildi.

1902 yılında Rumeli Umumi Müfettişi olarak atanan Hüseyin Hilmi Paşa'nın 1904'te yaptırdığı istatistiğe göre; Selanik, Manastır ve Kosova'da nüfusun yarısından fazlasını Müslümanlar oluşturuyordu. Müslümanların çoğunluğunu da Türkler teşkil ediyordu. Bulgar, Rum, Sırp, Ulah ve diğer gayrimüslimler içinde Bulgar nüfusu fazlaydı. Hiç şüphesiz Makedonya meselesinin hızla büyümesinde nüfus faktörü etkili oldu. 2.911.700 kişi olan toplam nüfusun 1.508.507'si Müslüman, 896.497'si Bulgar, 307.000'i Rum, 100.717'si Sırp ve 99.000'i Ulahlardı.⁶⁹ Meselenin doğrudan tarafı olmayan ve bu istatistik dışında tutulan Yahudilerin mevcudu ise, 1906-1907 sayımına göre; 59.522 kişiydi.⁷⁰

Sırpların sınır boylarında oluşturduğu gerginlik, düşük yoğunlukta sürdürdüğü çatışmalar ve bunun bir sonucu olarak Kosova'da yaşayan Arnavutların tepkisi ve bu vakaların uluslararası ilişkilere yansımaları, Osmanlı Hükûmeti'ni çok büyük ölçüde uğraştırdı. Ortaya çıkan meseleler kalıcı olarak halledilemediği için kapsamının daraltılmasına ve dengelerin gözetilerek sürecin denetim altında tutulmasına çalışıldı. Ayrıca farklı etnik kökenlere sahip Müslümanların devlete bağlılıkları kuvvetlendirildi. Avlonyalı Ekrem Bey'in Jön Türk karşıtı olan bir kısım Arnavut milliyetçilerinin Sultan II. Abdülhamid'i tercih ettiklerine dair verdiği bilgi⁷¹ bu meyanda önemlidir. Makedonya meselesi ise, denetim altına alınamayan ve birbirinden çok farklı siyasi grupların iç içe geçtiği, yerine göre Sultan'a karşı birleştiği bir kangrene dönüştü. Balkan Harbi de böylece ortaya çıktı.

Sonuç

1878 Berlin Antlaşması'nın ortaya çıkardığı yeni süreç, Osmanlı Devleti'nin yönetmekte zorlandığı bunalımlı ve çatışmalı bir ortam oluşturdu. Bu antlaşma ile Niş, Şehirköy ve Leskofça'yı topraklarına dâhil ederek bağımsız

⁶⁶ BOA, Y.A.HUS, 323/1, 1 Şevval 1312 (28 Mart 1895); BOA, A.MTZ, 34/18, 6 Muharrem 1314 (17 Haziran 1896); BOA, A.MTZ, 31/76, 29 Cemaziyelevvel 1313 (17 Kasım 1895); BOA, A.MTZ, 177/40, 11 Muharrem 1313 (4 Temmuz 1895). Makedonya komiteleri ve çeteleri için ayrıca bkz.: Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, 2. bs., Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1988, s. 509-534.

⁶⁷ BOA, A.MTZ, 177/65, 20 Muharrem 1313 (13 Temmuz 1895); BOA, A.MTZ, 63/50, 9 Cemaziyelevvel 1317 (15 Eylül 1899); BOA, Y.PRK.TKM, 47/11, 12 Cemaziyelevvel 1321 (6 Ağustos 1903).

⁶⁸ BOA, Y.PRK.TKM, 35/53, 9 Safer 1313 (1 Ağustos 1895); BOA, Y.PRK.EŞA, 22/20, 27 Muharrem 1313 (20 Temmuz 1895); BOA, Y.A.HUS, 337/142, 28 Rebiyülahir 1313 (18 Ekim 1895); BOA, A.MTZ, 84/39, 5 Şaban 1320 (7 Kasım 1902).

⁶⁹ Bayur, *a.g.e.*, s. 164.

⁷⁰ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çev.: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003, s. 204-205, 326-327.

⁷¹ Avlonyalı Ekrem Bey, *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)*, Çev.: Atilla Dirim, İletişim Yay., İstanbul 2006, s. 229.

olan Sırbistan, bu durumdan azami ölçüde istifade etti. Yeni bir hedef olarak Kosova'yı ele geçirmek, sonra Selanik üzerinden Ege Denizi'ne ulaşmak istiyordu. Bunun için sürekli hâle getirdiği sınır çatışmaları ile büyük devletlerin dikkatini ve ilgisini çekmeyi başardı. Sınırlarında görevlendirdiği asker ve korucuların yanı sıra, işbirliği yaptığı veya gayriresmî olarak bizzat kurduğu çeteler vasıtasıyla birçok kanlı eylemi gerçekleştirdi. Çeteler veya çete görünümüne Sırp askerlerinin sınırları ihlal ederek Müslüman köylerine yaptıkları baskınlar, yağma, soygun ve katliamlar Kosova halkını tedbir almaya, kendi çetelerini kurmaya mecbur bıraktı. Zira Osmanlı kuvvetlerinin çok sayıda Sırp çetesini imha etmesine rağmen, devlet desteği olduğu için yeni çeteler kurulmaktaydı.

Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne karşı sürdürdüğü mücadele ve yayılmacı politikası Avusturya ve Rusya tarafından destekleniyordu. Başta İngiltere olmak üzere diğer büyük ülkeler ise, Sırp şiddetinin bölgede meydana getirdiği tepkilerden ve bu meyanda ayrılıkçı Arnavut gruplarının ortaya çıkmasından rahatsız değillerdi. Nitekim Sırp'ların Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele yöntemi olarak kullandığı çetecilik, bir model olarak Balkan Yarımadası'nda yaygınlaştı ve ihtilalci hareketlerin askerî gücü hâline geldi.

Öte yandan Sırbistan'la aynı topraklara göz diken Bulgaristan; çetelere yön veren, imkân ve ortam sağlayan, stratejik planlama yapan komiteler kurmak suretiyle, çete eylemlerine ivme kazandırdı. Bu yöntemle Selanik, Manastır ve Kosova'yı içine alan bölgenin Makedonya olarak anılmasını sağladı ve bu vilayetlerdeki Bulgar nüfusunu, Bulgar nüfuzuna dönüştürmeyi başardı. Bu durum Selanik üzerinde iddialı olan Yunanistan'ı harekete geçirdi.

Anlaşılabileceği üzere, Osmanlı-Sırp sınırlarında başlayan ve münferit vakalar gibi görülen veya eşkiyanın sıradan eylemleri olarak kayda geçen hareketlerin gerisinde resmî güçler olduğu için giderek bütün bölgeye yayıldı. Böylece hükümetlere yön veren, uluslararası ilişkileri etkileyen, büyük savaşlara temel oluşturan çetecilik vakası Balkan tarihinin en önemli konusu oldu.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul:

BOA, Sadâret Mektubî, Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 485/85, 485/90, 488/9, 496/57, 486/41; *BOA*, Sadâret Eyalet-i Mümtaze Evrakı (A.MTZ), 34/38, 40/49, 48/5, 64/12, 34/18, 31/76, 177/40, 177/65, 63/50, 84/39; *BOA*, Babıâli Evrak Odası (BEO), 115/8590, 87/6452, 137/10245, 68/5045, 77/5767, 2621/196535, 994/74515, 2026/151922, 2014/151046, 2725/204340, 811/60795, 429/32150, 1689/126611, 3976/298197, 916/68663, 3923/294174, 423/31693, 546/40899, 525/39351, 3122/234117, 988/74060, 1236/92643, 2170/162712, 3104/232752, 3612/270849, 822/61625, 1253/93968, 3709/278145, 2056/154164, 1326/99403, 2556/191631, 2104/157783, 2465/184830, 994/74482. *BOA*, Cevdet Askeriye, 430/17861, 29 Zilhicce 1300; *BOA*, Dâhiliye Nezareti

Mektubî Kalemi (DH.MKT), 1543/82, 1579/14, 1554/36, 27/50, 1840/108, 1848/33, 486/20, 2206/19, 897/55, 401/75, 1251/54, 1372/12, 1790/39, 493/12, 2513/25, 1191/74, 1598/118, 1647/95, 1639/1, 1634/34, 1590/30, 2749/96, 1441/69, 1463/82, 1948/78, 1956/13, 433/6, 2211/63, 1427/91, 2496/14, 512/27, 1714/19, 1903/61, 1883/63, 346/43, 1470/50, 2256/52, 2266/95, 421/9, 1373/35, 557/42, 1450/73; BOA, Dâhiliye Nezareti Muhaberatu Umumiye İdaresi, 116/34; BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişâre Odası (HR.HMŞ.İŞO), 163/114, 163/93, 178/7, 175/14; BOA, Haritalar, 177; BOA, İrade Dâhiliye, 1051/82508; BOA, İrade, Dosya Usulü İradeler Tasnifi, 144/3; BOA, İrade Hariciye Evrakı, 338/21937.

BOA, İrade Hususi (İ.HUS), 89/1319, 32/1312; BOA, İrade, Şura-yı Devlet, 44/2380; BOA, İrade Meclis-i Mahsus, 67/3139; BOA, İrade Eyalet-i Mümtaze Evrakı, 12/654; BOA, Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT), 92/89, 95/68, 126/100, 153/83, 153/144; BOA, Meclisi Vükelâ, 150/40; BOA, Rumeli Müfettişliği Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlık Evrakı, 4/331; BOA, Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV), 168/16733, 50/4957, 225/22426, 90/8998, 96/9554, 230/22989; BOA, Rumeli Müfettişliği Umum Evrakı, 6/564.

BOA, Yıldız Sadâret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 184/2, 184/15, 185/57, 317/21, 464/85, 483/68, 397/57, 474/33, 461/59, 426/118, 199/20, 319/28, 325/39, 323/1, 337/142; BOA, Yıldız Sadâret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 12/11, 9/24, 5/67; BOA, Yıldız, Esas Evrakı (Y.EE), 43/218, 43/102, 43/74, 44/134, 44/132, 101/51, 73/21, 101/79; BOA, Yıldız Esas Evrakına Ek Kâmil Paşa Evrakı (Y.EE.KP), 1/97, 1/99; BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 180/128, 238/80, 22/136; BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK), 61/94, 200/76, 64/57, 63/112, 176/33, 128/121, 152/15, 205/45, 170/46; BOA, Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA), 2/9, 2/37, 22/20; BOA, Yıldız Perakende Hariciye Evrakı, 14/16; BOA, Yıldız Müfettişlik ve Komiserlikler Evrakı, 5/114; BOA, Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM), 8/66, 34/6, 47/11, 35/53; BOA, Yıldız Perakende Umum Vilayetler ve Mutasarrıflıklar (Y.PRK.UM), 3/43, 6/47, 39/104, 46/88, 46/95.

Yayınlar

Ahmed Lûtfî Efendi: *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yeni Yazıya Aktaran: Yücel Demirel, C. 6-7-8, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999.

ARMAOĞLU, Fahir: *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, 3. bs., TTK Yay., Ankara 2003.

ASLANTAŞ, Selim: *Osmanlıda Sırp İsyanları*, Kitap Yay., İstanbul 2007.

Avlonyalı Ekrem Bey: *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)*, Çev.: Atilla Dirim, İletişim Yay., İstanbul 2006.

BAYUR, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. I, Kısım: 1, 3. bs., TTK Yay., Ankara 1983.

EMMERT, Thomas A.: *Serbian Golgotha: Kosovo, 1389*, Columbia University Press, New York 1990.

ERİM, Nihat: *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953.

KARAL, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, 4. bs., TTK Yay., Ankara 1995.

KARPAT, Kemal H.: *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çev.: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003.

MALCOLM, Noel: *Kosova: Balkanları Anlamak İçin*, Çev.: Özden Arıkan, Sabah Kitapları, İstanbul 1999.

McCARTHY, Justin: *Ölüm ve Sürgün*, Çev.: Bilge Umar, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1998.

Mehmet Arif: *Başımıza Gelenler*, Haz.: M. Ertuğrul Düzdağ, C. 1, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, Tarihsiz.

TUNAYA, Tarık Zafer: *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, 2. bs., Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1988.

Lisansüstü Tezler

LUGAR, Peter B.: *The History And Effects Of The Kosovo Polje Mythology*, Master Of Military Art And Science, Faculty Of The U.S. Army Command And General Staff College, Fort Leavenworth-Kansas 2005.

UĞURLU, Mesut: *Sırp Milliyetçiliğinde Kosova Efsanesinin Yeri ve Önemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2010.

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNİN BAŞLANGIÇ EVRESİNDE YAYILMACI SOVYET POLİTİKASI VE ANKARA HÜKÜMETİ'NİN YAKLAŞIMI

Doç. Dr. Turhan ADA*

Öz

“Milli Mücadele Dönemi’nde Türk-Sovyet İlişkileri” konusu, ortak düşman konumundaki İtilaf Devletleri karşısında Moskova ve Ankara’nın stratejik ortaklık içine girmeleri ana fikrine dayanır. Sürecin başında, yüzyıllardır Rus emperyalizmine karşı durmaya çalışan Anadolu’nun, Batı yayılmacılığının bir dizi trajedik örneğine maruz kaldıktan sonra, istemeyerek de olsa Sovyet tarafına yaklaşmak zorunda kaldığı, Sovyet tarafının da, bu ve benzeri gelişmelerin yanı sıra, dahilde yaşadığı iç huzursuzluklardan kaynaklanan bir saikle, Anadolu’yu, askeri ve maddi yardım karşılığında kendi safına çekmeye çalıştığı özellikle vurgulanmalıdır. Doğal olarak, Moskova, ortaya böyle bir irade koyarken, Anadolu üzerindeki yayılmacı emellerini, “bir süreliğine de olsa” dondurmaya, “Müttefiklerce işgal edilmiş bir Anadolu” olgusu karşısında tercih etmek zorunda kalmıştır. Türk tarafının, “Sovyet etkisine girmiş bir Anadolu” olgusuna dayandırdığı “Sovyet Kozunu” başarıyla oynaması ve Sakarya Zaferi ile birlikte ortaya sağlam bir irade koyması, Ankara Hükümeti’ni başarılı kılmıştır.

Anahtar kelimeler: Atatürk, Milli Mücadele, Dış Politika, Sovyet Rusya, Moskova Dostluk Antlaşması.

The Soviet Expansionist Policy During The Initial Phase Of The National Struggle And Approach Of Ankara Governments

Abstract

The subject of “Turkish-Soviet Relations during the War of Independence” is based on the gist that Ankara and Moscow would strategically be in alliance with each other against their common enemy, the Entente Powers. At the beginning of the process, it should especially be emphasized that Anatolia, which tried to resist Russian imperialism for centuries, had to get close to the Soviet

* Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü.

side with reluctance after undergoing a series of tragic examples of Western expansionism and that the Soviet side with impetus resulting from domestic disturbances tried to win Anatolia round in exchange for military and financial support. Naturally while Moscow wanted to do this, it had to prefer freezing its imperial desires on Anatolia "even for a while" against the fact that "Anatolia was occupied by Allies." But this intimacy process ended with Turkish side's taking initiative, and Ankara made an agreement not with Soviet Russia but with the West, after the Izmir Offensive. Thus, within the process Mustafa Kemal and his friends, who used arguments more consciously in proportion to Moscow, managed to govern the Soviet Russia in accordance with Turkish national interests in critical period. With using the "Soviet's Anadolu" concept and after the Sakarya Victory, Ankara Government has been successful.

Keywords: Atatürk, War Of Independence, Foreign Policy, Soviet Russia, Treaty Of Moscow.

Giriş

I. Dünya Savaşı'nın nedenleri analiz edildiğinde, Fransız Devrimi ile birlikte ortaya çıkan rekabete dayalı liberal anlayışın ve bu anlayıştan çok daha etkin olan milliyetçi akımların etkisi yadsınamaz. Devletlerarası ilişkilerin kurgulanmasında doğrudan etkili olan bu olgu, İtalyan ve Alman birliklerinin kurulmasında yönlendirici olmuş, Avrupa'daki hassas dengeleri yeniden yapılandırmış ve XIX. yüzyılın son çeyreğine girilirken, Balkan ulusları arasındaki milliyetçi eğilimleri kamçulamak suretiyle, bölgeyi, Avrupa diplomasininin rekabet alanı haline getirmiştir.¹ 1908-1909 Bosna-Hersek Buhranı, 1912-1913 Balkan Savaşları ve 1914 yılında patlak veren I. Dünya Savaşı, oluşan bu rekabetin en somut sonuçlarıdır.²

Bununla birlikte, ilk küresel çatışmanın nedensel altyapısı arasında, XIX. yüzyıla damgasını vuran sanayileşme sürecine ve bu sürecin doğurduğu sömürgeci anlayışa da temas etmek yerinde olacaktır. Çünkü, bu iki temel dinamik, hızla sanayileşen ve hammadde ihtiyacı ile kıtalararası mücadeleye giren Batılı devletleri, Ortadoğu, Afrika ve Uzakdoğu eksenli bir çatışma içine sürüklemiştir.

Sürecin devam eden evresinde, Sultan Abdülhamid'in, Almanya ile işbirliğini tercih etmesi, Avrupa'daki kuvvetler dengesinin Almanya lehine bozulmasına ve İngiliz sömürge yollarında ortaya çıkan Alman nüfuzunun, Londra tarafından ciddi bir tehdit olarak algılanmasına neden olmuştur.³

İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusyası'nın 1907 yılında bir araya gelerek kurdukları Üçlü İtilaf ve kurulumu ile ilgi sürecin 1882 yılına kadar uzandığını bildiğimiz Üçlü İttifak, yukarıda dikkat çektiğimiz sürecin tetiklediği bir bloklaşma olguna işaret etmektedir. İtalya, bu sürece daha sonra ve İtilaf Devletleri arasında yer almak suretiyle iştirak etmiştir.

Deyim yerindeyse, dünyanın merkezi olarak görülen Avrupa'yı merkez aldığı için "dünya savaşı" olarak nitelendirilen ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu veliahdı Arşidük Prens Ferdinand'ın Saraybosna'da öldürülmesiyle

¹ Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1975, s. 409-411.

² Oral Sander, *Siyasi Tarih*, Ankara 1984, s. 246-255.

³ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010, s. 67, 70-71.

birlikte patlak veren I. Dünya Savaşı, Fransız Devrimi'yle gelişen bu sürecin en ciddi neticesi olmuştur.

Osmanlı Devleti, 1918 yılına kadar devam edecek olan bu kapsamlı mücadeleden tarafsız kalmayacağı için, avantajlı gözükken İtilaf Devletleri ile işbirliği içine girmek istemiş, ancak, Rusya ile kurdukları bağları gerekçe gösteren ve Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte yaşadığı çok yönlü kan kaybindan da etkilenen İngiltere ve Fransa'dan beklediği yaklaşımı göremediği için,⁴ ister istemez, Almanya ile ittifak kurmak zorunda kalmıştır. 2 Ağustos 1914 yılında imzalanan Türk-Alman İttifakı ile somutlaşan bu birliktelik,⁵ Goben ve Breslau adlı iki Alman savaş gemisinin, Ruslara ait Sivastopol ve Odessa limanlarını bombalamasıyla operasyonel nitelik kazanmıştır. Osmanlı Devleti, 29/30 Ekim 1914 gecesi yaşanan ve bir ölçüde Alman yanlısı Enver Paşa ile ilişkilendirilen bu saldırılarla ilk dünya savaşına iştirak etmiş ve kendisini dağılmaya götüren bir dönemin kapılarını aralamıştır.⁶

Bu şartlar altında patlak veren savaş, daha önce tahmin edilemeyen birçok gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, 1915 yılında İtilaf Devletleri, Çanakkale cephesinde dramatik bir mağlubiyete uğramışlar, İtilaf Devletleri'nden beklediği yardımı alamayan Çarlık Rusyası, Lenin önderliğindeki Bolşevik ihtilali ile, hem yeni bir ruh kazanmış,⁷ hem de, 3 Mart 1918'de İttifak Devletleri'yle anlaşarak imzaladığı Brest-Litovsk Antlaşması ile savaştan çekilmişti.⁸ Bu arada, Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 tarihinde Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda imzaladığı Mondros Mütarekesi ile yenilgiyi kabul etmiş⁹ ve bunun hemen akabinde Anadolu'da, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının öncülüğünde, İtilaf devletlerine ve onların desteklediği işgalci Yunan güçlerine karşı bir kurtuluş mücadelesi başlatılmıştı.

Bununla birlikte, 19 Mayıs 1919'da Samsun'da başlayan bu mücadeleden önce, mütarekeyi takiben ortaya çıkan bir halk hareketi olgusu da söz konusu olmuştu. Osmanlı Devleti'nin parçalanacağını ve kapsamlı bir işgalin kaçınılmaz olduğunu fark eden birçok subay, gizli komiteler kurmuşlar ve mütarekeden sonra işgal edilen yörelerde silahlı mücadeleye başlamışlardı.¹⁰ Yerli halk da, işgallere karşı teşkilatlanarak, yerel bazda faaliyet gösteren bir-

⁴ Osmanlı Devleti'nin sonuçsuz kalan bu çabaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III. Baskı, Cilt: II/IV, TTK Basımevi, Ankara, s. 510, 549-558.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. *a.g.e.*, cilt: II/IV, s. 626-658.

⁶ Birinci Dünya Savaşı'nın nedenleri ve savaşa giden süreci şekillendiren olgu ve olayların ayrıntılı analizi hakkında bkz. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa katılması ile ilgili olarak ayrıca bkz. *Halil Mentеше'nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 187-188; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: II/IV, s. 510, 642.

⁷ Aleksandr Kerensky, *Kerensky ve Rus İhtilali*, (Çev. Rasih Güran), Ağaoglu Yayınevi, İstanbul 1967, s. 162-174; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 326; Viladimir İlyic Lenin, "Rusya'da Şimdiki Durum ve İşçi Hareketinin Taktiği", *Partizan Savaşı*, III. Baskı, Yar Yayınları, İstanbul 1994, s. 183.

⁸ Kurat, *a.g.e.*, s. 349; Salahi Soneyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: I, TTK Basımevi, Ankara 1973, s. 81-82; Uygur Kocabaşoğlu - Metin Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 139.

⁹ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt: III, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s. 225.

¹⁰ Zafer Toprak, "Bolşevik İttihatçılar ve İslam Kominterni, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İttihad-ı Selamet-i İslam)", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 43, Temmuz 1997, s. 9.

çok cemiyet kumuştı. Kars Milli İslam Şurası, Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi, Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Sivas merkezli Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, İstanbul merkezli Milli Kongre ve İzmir, Trabzon ve Adana merkezli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, bu bağlamda dikkat çeken etkin direniş teşkilatları arasında yer almışlardı.¹¹

I. Dünya Savaşı'nda rakip olan ve ülkelerinde yeni filizlenecek olan rejimlerin taşıyıcılıklarını üstlenen Mustafa Kemal Paşa ve V.İ. Lenin, çizdiğimiz bu genel çerçeve dahilinde, 1920 yılının ilk ayları yaşanırken, ortak düşmanla, yani Birleşik Krallık, Fransa ve İtalya'nın oluşturduğu müşterek kuvvetin tallsallutuyla karşı karşıya gelmişlerdi.¹²

İkili İşbirliğinin Zorunlu Hale Gelmesi ve Ankara'nın Denklemde Kalma Çabası

İki lideri yakınlaştıran hususlardan biri ortak düşmanları, diğeri ise her iki ülkede de halka dayalı olduğunu iddia eden ve kuruluş sürecini yaşayan iki oluşumun varlığı olmuştı. Hatta, Samsun'da Milli Mücadele hareketini başlatan Mustafa Kemal Paşa, 1919 Haziran'ında, görevli olarak Havza'ya gönderilen bir Sovyet yetkilisi ile "Sovyet yardımı karşılığında müşterek düşmana karşı birlikte hareket etme" konusunu görüşmüş, ancak ortaya somut bir netice çıkmamıştı.¹³ 26-30 Temmuz 1919 tarihleri arasında düzenlenen Balıkesir-Alaşehir kongreleri esnasında Balıkesir Mutasarrıfı Hacim Muhittin Bey ile bölgeye gelen Sovyet ajanları arasında da benzer diyaloglar cereyan etmişti.¹⁴ Bununla birlikte, 1917 Devrimi ile etkin hale gelen sosyalist model, yüzyıllardır devam eden sıcak denizlere inme politikası ve Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının sürdürdükleri Batı ile Rusya arasında hassas denge siyaseti, iki taraf arasındaki işbirliğinin gelişmesine engel olmuştı.

Ankara'nın Moskova'ya mesafeli durmasında, Bolşevikler'in, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) liderlerinden Enver Paşa'yı, Mustafa Kemal Paşa'nın alternatifini olarak görmelerinin de¹⁵ büyük payı olmuştı.¹⁶ Bize göre, Sovyet tarafını böyle bir tavra sürükleyen, şüphesiz, ulusal direniş hareketinin lideri Mustafa Kemal Paşa'nın, sosyalizmi, Anadolu halkı için uygulanabilir olmaktan uzak, "gayr-i milli" bir ideoloji olarak nitelendirmesi idi.¹⁷ Bu tasfiye giri-

¹¹ Yücel Özkaya, *İstiklal Harbinde Yararlı ve Zararlı Cemiyetler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2011, s. 61-67.

¹² Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1990, s. 526.

¹³ Bu konu üzerinde çok yönlü ve kapsamlı incelemelerde bulan Mehmet Bora Perinçek, Mustafa Kemal Paşa ile görüşen Sovyet yetkilisinin büyük bir ihtimalle Budu Mdivani olduğu görüşünü savunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Bora Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, III. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011, s. 28-36.

¹⁴ *Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuveyt Mülliye Hatıraları (1919-1920)*, (Edit. Şerafettin Turan), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1967, s. 93-94.

¹⁵ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*, (Edit. Orhan Hülagü), I. Baskı, Cilt: I, Emre Yayınları, İstanbul 2001, s. 89-90.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Bilal Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt: IV, Vesika No: 124, TTK Basımevi, Ankara 1984.

¹⁷ Mustafa Onar, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, Cilt: I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Vesika No: 250, Ankara 1995.

şimleri, Mustafa Kemal ve yandaşlarını büyük ölçüde tedirgin ediyor ve ölçülü hareket etmeye zorluyordu.¹⁸

Ayrıca, Bolşevikler, Anadolu'daki kurtuluş hareketini kendi ihtilallerinin bir benzeri olarak göstermeye çalışıyorlar,¹⁹ Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin'in barışçı söylemlerin ardına gizlenen, daha da ileri giden yaklaşımları göze çarpıyordu.²⁰ Batı emperyalizmini hedef aldığı için Sivas Kongresi sürecini destekleyen Sovyet diplomat, kongrenin sona ermesinden iki gün sonra, 13 Eylül 1919 tarihli bildirisini ile "Türkiyeli" işçi ve köylülere seslenmiş, İran ve Türkiye ile gizli anlaşmaları tanımadıklarını açıklarken Türk kamuoyunu Birleşik Krallık ve Fransa'ya karşı manipüle etmeye çalışmıştı.²¹

Anadolu hareketine yaklaşırken, güney sınırlarının güvenliğini, bölgenin, İtilaf Devletleri'ne karşı bir tampon bölge kimliğini kazanmasını ve Sovyet etkisinin İngiliz egemenliği altındaki İslam Dünyası'nda yayılmasını amaçlayan Bolşevikler, menfaat çatışması içine girdikleri eski müttefiklerine²² karşı Türk milliyetçileriyle anlaşmak zorunda kalacaklarının da bilincindeydiler.²³ Lenin'in, emperyalizme karşı bağımsızlık mücadelesi veren kişi ve kuruluşların sosyalizm adına desteklenmelerini öngören prensibi de bu bağlamda oldukça etkindi.²⁴

Sovyet Rusya'nın Misak-ı Milli yanlısı yaklaşımlarını tartan Türk Milliyetçileri de, Bolşeviklerle anlaşmayı uygun buldular; Sovyet tarafının yayılmacı emelleri yüzünden başlangıçta soğuk baktıkları bu olguyu, içinde buldukları durumun güçlüğü nedeniyle ister istemez kabul etmek zorunda kaldılar. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, bu beraberliğe onay verirken, şiddetle ihtiyaç duydukları Sovyet askeri ve maddi yardımına bir an evvel kavuşmak ve doğu sınırlarında istikrarlı bir ortam oluşturmak istiyorlardı. Böylece, önce askeri alanda güçlü bir irade ortaya koyabilecekler, sonra da, Türk-Sovyet yakınlaşmasından endişe etmelerini bekledikleri Batılı başkentleri, bu korkuyu

¹⁸ Mustafa Kemal, bu fikri seslendirirken "Rusların, Anadolu'da, bir Sovyet Hükümeti kurmaya çalıştıklarını, bunun için birçok komiteyi finanse ettiklerini" bildiğini ifade etmiştir. Bkz. Bilal Şimşir, a.g.e., Cilt: III, Vesika No: 79, TTK Basımevi, Ankara 1979.

¹⁹ Sovyetler, yayın organları *İzvestiya Gazetesi*'nde, Anadolu'daki kurtuluş hareketini, "Asya'daki İlk Sovyet İhtilali" olarak lanse etmeye çalışmışlardır. Bkz. *İzvestiya*, 23 Nisan 1919.

²⁰ Çiçerin, 13 Eylül 1919'da yaptığı bir radyo konuşmasında, Anadolu'daki komünist unsurları teşvik edici bir hitapta bulunmuştur. *Dokümanı Vneşney Politiki*, Cilt: III, Gospolizdat, Moskova 1959, s. 209; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: I, s. 173.

²¹ *Soviet Foreign Policy*, Cilt: I, Moskova, s. 144; Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri*, Boyut Yayınları, İstanbul 2000, s. 124-125; Pars Tuğlacı, *Çağdaş Türkiye*, Cilt: I, Cem Yayınları, 1987, s. 529; Boris Potskhveriya, "1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşmasının İmzalanmasının Nedenleri", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991)*, Cilt: II, ATAM Yayınları, Ankara 1996, s. 1078.

²² Aptulihat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, İstanbul 1964, s. 62.

²³ Dankwart Rustow, *Politics and Westernisation in The Near East*, Princeton 1956, s. 12; Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 17; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: II, s. 7.

²⁴ Lenin'in, bu önemli politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Viladimir İlyiç Lenin, *Emperyalizm-Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, (Çev. Cemal Süreyya), VII. Baskı, Sol Yayınları, İstanbul 1979. Sovyet Devrimi'nin karizmatik lideri, bu siyasetinde başarılı olmuş ve desteklediği unsurları sosyalizme kazandırmasını bilmiştir. Bunun yegane istisnası ise Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına verilen desteğin sonuçsuz kalmasıyla ortaya çıkmıştır. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde bu realiteye temas edilecektir.

koz olarak kullanmak suretiyle, bağımsızlığa dayalı Türk tezini kabul etmeye zorlayabileceklerdi. Ankara için Sovyet tarafı ile uzun vadeli bir ittifak söz konusu değildi; Anadolu coğrafyasında bir İngiliz-Fransız sömürge yönetimini değil, bağımsız bir Türk devletinin varlığını tercih ettiğini düşündüğümüz Moskova'yı Ankara'ya iten sebeplere dayanılarak yardım talep edilecek ve bu beraberlikten endişe eden Batılı güçlerin saf değiştirmesi sağlanınca, dış politika kadim yörüngesine, yani Batı eksenli sisteme entegre edilecekti. Dikkat çektiğimiz çıkar ilişkilerine dayanan stratejik ortaklık, var olma mücadelesi veren Türk ve Sovyet tarafları için, bir gereklilik haline gelmişti.²⁵

Doğal olarak, Kafkasya'nın jeopolitik önemini arttıran Ankara-Moskova yakınlaşması, İtilaf Devletleri'nin dikkatini çekmişti. Nitekim, Birleşik Krallık ve Fransa devlet adamları, Bakü petrolerini elde tutmak, İran ve Irak yolunu kapatmak ve Anadolu hareketinin Sovyetlerle birleşmesini önlemek için, Taşnak, Menşevik ve Müsavatçılardan oluşan Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'la bir set kurmuşlardı. Birleşik Krallık Kafkasya temsilcisi Oliver Wardrop, Başbakanı Lord Curzon'a gönderdiği 3 Ocak 1920 tarihli telgrafta, bu set sayesinde Türkiye'nin Rusya'dan yardım almasını engelleyeceklerini belirtmişti.²⁶

Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Rusya ve Anadolu Hükümeti'ni tehdit eden Kafkas Seddi'nin yıkılmasını bağımsızlık yolunda bir gereklilik olarak gördüğünden²⁷ 1920 yılının ilk aylarında, bu projeyi akim bırakmak için harekete geçti; öncelikle de Azerbaycan ve Dağıstan yönetimleriyle temas kurmayı uygun buldu.²⁸ Ancak, Müttefikler tarafından bağımsızlıkları tanınan Kafkas Hükümetleri uzlaşmaz bir tavır sergilediler. Bu bağlamda Azerbaycan'da, iktidarı elinde bulunduran Müsavat idaresinin, Müttefiklerin yanında saf tuttuğu görüldü.²⁹ Önceden planlanmış olmamasına rağmen Gürcistan ile de uzlaşılmaya çalışıldı, fakat sonuç değişmedi.³⁰ Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, tüm bu gelişmelerden sonra Kafkas uluslarına karşı Bolşeviklerle birlikte politika geliştirmeye karar verdi.³¹

Ankara Hükümeti, Sovyet tarafına yaklaşırken hiç şüphesiz birçok dinamiğin etkisinde kalmıştı. Her şeyden önce, arkasında, yönetilmesi güç bir enkaz bırakan İttihad ve Terakki yönetiminin yanlış politikaları nedeniyle Anadolu coğrafyası sömürgeleşme riski ile karşı karşıyaydı. Mevcut tabloya bakıldığında bu ihtimal nedeniyle çıkarlarının tehdit altında olduğunu fark eden Moskova dışında, Ankara'ya yardım eli uzatacak başka bir merci de bulamamaktaydı.³² Mustafa Kemal Paşa, Amerikan desteğini hararetle tartışan ve onaylayan

²⁵ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 112-114.

²⁶ Stefanos Yerasimos, *Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye Türk Sovyet İlişkileri*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979, s. 137.

²⁷ Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt: VI, 2001, s. 268; Cilt: VIII, s. 271; *Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi Hakimiyet-i Milliye Yazıları*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s. 107.

²⁸ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, Timaş Yayınları, İstanbul 1991, s. 195.

²⁹ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: I, s. 166-167, 180-182.

³⁰ A.g.e., Cilt: II, s. 60.

³¹ A.g.e., Cilt: I, s. 183.

³² Yusuf Hikmet Bayur, "Mustafa Kemal'in Falkenhay'la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu", *Bellekten*, Cilt: XX, Sayı: 80, Ekim 1956, s. 671, 683; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 21.

kesimlere böyle bir alternatifin mevcut ve makul olmadığını delilleriyle birlikte ayrıntılı olarak izah etmişti.³³ Yalnız Ankara, Sovyet desteğini kaybetmemek için Kafkasya'da odaklı Sovyet yayılcılığı karşısında Kazım Karabekir Paşa'nın, Sovyet güçleri için bir zaman kaybına neden olabilecek askeri kuvvetlerini denklem dışında tutmaya hazırdı.³⁴ Bununla birlikte, sorununun bir de "zaman" boyutu vardı. İstanbul Hükümeti'nin İngiliz desteğini de arkasına alarak henüz taze bir fidan gibi hassas olan Milli Mücadele hareketini her an bloke edebileceği ihtimali oldukça güçlüydü.³⁵ Bu ihtimal Sovyet tarafını da endişelendirmekte ve Ankara Hükümeti'ne yaklaştırmaktaydı.³⁶

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları bu sebep ve dinamiklerin etkisi altında karar vermeye çalışıyorlar, saydığımız bütün bu iç ve dış tehditleri ayrıntılı biçimde analiz etmeye çalışıyorlardı. Şartları ağır, imkânları yok denecek kadar zayıftı. Birçok aydına göre hayal kadar uzak gözükten istiklal, canını hiçe sayacak kadar vatanını seven Anadolu halkının azmine ve Ankara Hükümeti'nin başarılı bir diplomasi sergilemesine bağlıydı. Anadolu'nun kültürel kodlarının, Sovyet tarafının "Devrim İhracı" politikasına meydan vermeyecek kadar köklü ve sağlam olması, Sovyet kozuna sempati ile yaklaşan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına güven veriyordu.³⁷ Dengeli bir itilafın temeli de sözünü ettiğimiz realitelerle atılacaktı.

Bu koşulların ve liderlerin tercihlerinin bir neticesi olmak üzere, taraflar arasındaki işbirliğine yönelik ilk ciddi talep, "Milli Mücadele Hareketi'nin lideri" sıfatıyla hareket eden Mustafa Kemal Paşa'nın, Kazım Karabekir Paşa'ya hitaben kaleme aldığı ve Bakü'ye gönderilmesi düşünülen Türk askerî heyetine verilmesini talep ettiği 26 Nisan 1920 tarihli cevabî telgrafıyla dile getirildi. Bu telgrafta, Sovyetler'in Kafkas politikasına onay vermesi karşılığında,³⁸ Moskova'nın Ankara'ya aynı ve nakdî yardım yapmasını öngören bir teklif sunuluyor, emperyalizm aleyhine girişilecek ortak mücadele için, Moskova'dan, başlangıç olarak 5 milyon altın, silah, cephane ve malzemenin gönderilmesi talep ediliyordu.³⁹ Gelişme üzerine derhal harekete geçen Moskova, 28 Nisan

³³ Mustafa Kemal Paşa ABD seçeneğine, Ermenilere destek veren, I. Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri'nin yanında yer alan ve uyguladığı içbükey dış politikası nedeniyle Ankara ile hiçbir ortak çıkarı bulanmayan Washington'un bu temel yaklaşımlarına dikkat çekerek karşı çıkmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: II, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 125, 127, 154 vd.

³⁴ Konuya genel açıdan bakıldığında bu ihtimaller üzerinde yoğun tartışmalar yaşandığını söylemek mümkündür.

³⁵ Bu ihtimal her zaman ağırlığını hissettirmiştir. Örnek olması açısından bkz. Şimşir, *a.g.e.*, Cilt: II, Vesika No: 15, s. 44.

³⁶ Akşin, *a.g.e.*, s. 57.

³⁷ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II. Baskı, Cilt: III, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara 1961, s. 20.

³⁸ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihad ve Terakki Erkanı*, İstanbul 1967, s. 49.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge: 132/19543; Şimşir, *a.g.e.*, Cilt: II, Vesika No: 60/EK; *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, Cilt: IV, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006, s. 318; Mehmet Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, MEB Yayınları, İstanbul 1998, s. 140; Tansel, *a.g.e.*, s. 252; Fahir Armaoğlu, "1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt: II, TTK Basımevi, Ankara 1973, s. 893-895; Saim Yüceer, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Ekin Kitabevi, Bursa 1997, s. 111-114.

1920 tarihinde gerçekleştirdiği bir hükümet darbesiyle Azerbaycan'a hakim olmayı başardı.⁴⁰

Bir sonraki adımda tekrar diplomasi devreye girdi ve Çiçerin'in, 3 Haziran'da, Mustafa Kemal Paşa'nın mektubuna dostane bir eda ile cevap vermesiyle, taraflar arasındaki işbirliğinin temeli atıldı. Çiçerin, mektubunda şu hususların altını çizdi:

1- Sovyet tarafı, Türk istiklalini tanımakta, ahalisi Türk olan bölgelerin Türk tarafına aidiyetini kabul etmektedir.

2- Her iki millet de aynı emperyalist güçlerle mücadele halindedir.

3- Ankara Hükümeti'nin azınlıkların hakları konusunda çağdaş normlara göre olumlu bir yaklaşım içinde olması memnuniyet vericidir.

4- Sovyet Hükümeti, Türk Hükümeti'nin self-determinasyon prensibini önceleyen dış politikasını takdir etmektedir.

5- Boğazlarla ilgili rejimin Karadeniz'de kıyası bulunan ülkeler arasında çözüme kavuşturulması noktasında tam bir mutabakat vardır.

6- Kapitülasyonlar kaldırılmalıdır.

7- Anadolu genelinde yabancı nüfuz alanlarının varlığı kabul edilemez.⁴¹

Mektubunda, Türk direniş hareketinin öngörülerini karşısında bu denli olumlu bir tavır takınan Çiçerin, şu üç önemli sebep dolayısıyla, Ankara'nın taleplerine değinmemiştir:

1- Moskova'nın, komünist olmayan ülkelere mesafeli yaklaşması,

2- Sovyet-Türk itilafının, muhtemel bir Birleşik Krallık-Sovyet Rusya Ekonomik İşbirliği Antlaşması'na engel olması ihtimali,

3- Ankara'nın geleceğinin belirsizliklerle dolu olması.⁴²

Anlaşılabacağı üzere, Çiçerin'in temel öngörüsü, Anadolu coğrafyasında, bağımsız, daha doğrusu, Batı etkisinden uzak bir Türk egemenliği idi. Çünkü, Sovyet tarafı, Anadolu coğrafyasının, yüzyıllardır rekabet içinde olduğu Batılı güçlerce, kendisine karşı doğal bir engel haline getirilmesinden çekinmekteydi.

Her ne kadar Türk tarafının verdiği teminat üzerine gerçekleşmiş olsa da, Kafkasya'da varlığını hissettiren Sovyet gücü, 1920 Haziran'ında, Ankara'nın, kendisini, büyük bir yalnızlık içinde hissetmesine neden oldu. Moskova'ya güvenilemeyeceği fikri yaygınlık kazandı. Bu noktadan hareket eden Türk Milliyetçileri, Misak-ı Milli'nin tahakkuku ve Doğu Anadolu'nun güvenliğinin sağlanması için Ermenistan'a harekât düzenlemeye karar verdiler. Bu girişimin temel hedefi stratejik öneme sahip Kars ve Ardahan'ın kurtarılmasıydı.⁴³ Söz konusu gelişmeden de anlaşılacağı üzere, karşılıklı güvensizlik olgusu, ikili ilişkileri şekillendiren en ciddi dinamik idi.

⁴⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın bu tavrı Anadolu direnişinin yaşaması için elzemdi. Ancak, söz konusu tavır, Azerilerin menfaatine olmamıştır. Azerbaycan'ın Sovyetleşmesine direnen ve Ankara'ya güvenen 1500 Müslüman Tatar'ın katledilmesine Ankara bir tepki vermemiştir. Bkz. Şimşir, *a.g.e.*, Cilt: II, Vesika No 75.

⁴¹ *Dokümanı Vneşney Politiki*, Cilt: II, s. 404; Şimşir, *a.g.e.*, aynı belge; *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, Dışişleri Yayını, Cilt: I, s. 157; Sonyel, *Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: II, s. 5-6.

⁴² Edward Hallett Carr, *A History of Soviet Russia*, Vol: III, Londra 1966, s. 474; Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara 1990, s. 179.

⁴³ Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 248-249; Tansel, *a.g.e.*, Cilt: III, s. 285.

Sovyet tarafı, bu girişime cevap vermekte gecikmedi ve 3 Haziran 1920 tarihinde, Ankara'ya, "Çiçerin" imzalı bir mektup gönderildi. Zor durumda bulunan Ankara, taraflar arasındaki işbirliğinin önemine vurgu yapan ve kararı verilen taarruz hareketinin tehirini talep eden bu mektuba, yalnız olmadığını anlamının sevinci içinde, olumlu yanıt verildi.⁴⁴ Bu "yapıcı" yaklaşımların bir sonucu olarak Ankara Hükümeti'nin 5 Mayıs 1920 tarihli kararı ve Sovyet tarafının onayı ile,⁴⁵ başkanlığını Dışişleri Vekili Bekir Sami (Kunduh) Bey'in yaptığı, bir Türk heyeti, 11 Mayıs 1920'de Moskova'ya gönderildi. Bu girişimin amacı Sovyet Rusya ile bir işbirliği antlaşması yapmaktı.⁴⁶

Bekir Sami Bey'in başkanlığındaki heyet, 19 Temmuz 1920'de, Moskova'ya ulaştı ve 24 Temmuz'da Çiçerin ve Karahan ile görüştü. Fakat, olumsuz ve uzlaşmaz bir tavır takınan bu ikilinin görüşmeleri çıkmaza sokması üzerine⁴⁷ Lenin ile temas kuruldu. Sovyet Devrimi liderinin "yapıcı" teşvikleri ile 24 Ağustos 1920'de bir antlaşma taslağı hazırlandı ve taraflarca parafe edildi.⁴⁸ Ancak, 27 Ağustos gecesi Bekir Sami Bey'i çağırtan Çiçerin, söz konusu metnin uygulamaya geçirilmesinin ve yapılacak yardımın, Bitlis, Muş ve Van şehirlerinin Ermenistan'a verilmesine bağlı olduğunu bildirdi.⁴⁹ Kaldı ki, Moskova, Çarlık yönetiminin imzaladığı Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımamakta ve bu nedenle Doğu Anadolu sınırları noktasında Ankara ile farklı düşünmekteydi.⁵⁰

Dış politik endişeler sebebiyle takınılan bu gelişmeler⁵¹ ve 1920 yazında iki ülkenin prensipte olumlu buldukları "Ticaret Antlaşması" ile ortaya çıkan

⁴⁴ Onar, a.g.e., Cilt: II, Vesika No: 887; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: II, s. 7.

⁴⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk Devletinin Dış Siyaseti*, II. Baskı, Ankara 1995, s. 48.

⁴⁶ Bekir Sami Bey ve arkadaşlarının, Lara'dan Erzincan'a yaylı araba ile hareket ettiklerine dair 25 Mayıs 1920 tarihli telyazı: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 578, Gömlek: 105, Sıra: 1019, Belge: 105-1; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk İle Beraber*, Cilt: II, TTK Basımevi, Ankara 1997, s. 590-591; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 77; Metin Özdemir, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtlarında Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1933)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1986, s. 13; Hamza Eroğlu, *Kurtuluş Savaşımız (1919-1922)*, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973, s. 67; Hamit Aliyev, "Kemal Atatürk'ün Türkiye İle Sovyetler Birliği Arasında Dostluğun Kurulması ve Sağlanmasında Rolü", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt: III, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 911; Gotthard Jaeschke, *Türk İnkılabı Kronolojisi (1918-1923)*, (Çev. Niyazi Recep Aksu), Cilt: I, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1939, s. 56; Fahri Belen, *Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Ankara 1973, s. 181.

⁴⁷ Atay Akdevelioglu - Baskın Oran, *Türk Dış Politikası (1919-1989)*, (Edit. Baskın Oran), İletişim Yayınları, Ankara 2001, s. 167; Armaoğlu, "1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya", s. 896.

⁴⁸ Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 178-180; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 102-103; Gürün, *Türk Sovyet İlişkileri*, s. 15-16; Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, Cilt: I, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 2004, s. 169.

⁴⁹ Cebesoy, a.g.e., s. 106-111, 122; Bayur, "Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu", s. 684; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: II, s. 12-21; Mustafa Yılmaz, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası", *Türkler*, Cilt: 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 581; Tansel, a.g.e., Cilt: III, s. 252; Akşin, a.g.e., s. 80.

⁵⁰ Harish Kapur, *Soviet Russia and Asia, 1917-1927: A Study Soviet Policy Towards Turkey, Iran and Afghanistan*, The Humanities Press, New York 1967, s. 95.

⁵¹ Ali Fuat Cebesoy, Sovyet tarafının bu yaklaşımını, yapmayı tasarladıkları Sovyet-İngiliz Ticaret Antlaşması'na bağlamaktadır. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 155.

Sovyet-İngiliz yakınlaşması ihtimali⁵² Türk tarafında büyük bir infiale sebep oldu.⁵³ Mustafa Kemal, 16 Ekim 1920 tarihinde Bekir Sami Bey'e gönderdiği talimatta, Sovyet tarafının olumsuz yaklaşımını şiddetle eleştirdi. Misak-ı Milli'den taviz verilemeyeceğini ve kesin tavır takınmanın gereğini vurguladı.⁵⁴ Bununla birlikte, Sovyet tarafında, Lenin, Milliyetler Halk Komiseri Stalin⁵⁵ ve Troçki gibi önder isimlerle birlikte anılan, "Ulusalci", "İngilizci", "Fransızci" ve hatta "Almanci" eğilimler de vardı⁵⁶ ve bu gerçek her iki tarafı nihai karar aşamasında zora sokuyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın Komünist Propaganda Karşısındaki Tavrı

Milli Mücadele'nin önderleri, bu sırada, İstanbul Hükümeti'nin aleyhteki propagandalarıyla da mücadele etmekteydiler. Bu bağlamda başı çeken Damat Ferit Paşa'nın çıkardığı, "Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşaların Bolşevik oldukları" yolundaki söylentilerin izalesi için çalışılıyordu. İstanbul Hükümeti kuvvetleriyle direnişçilerin vuruşmasını öngören ve nihai hedefi İstanbul Hükümeti'nin tamamen İngiliz egemenliği altına girmesi olan bu söylentilerin⁵⁷ akim kalması için Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Bolşevik aleyhtarı bir fetva çıkarılmıştı.⁵⁸ Böylece, Ankara Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında düşünsel açıdan bir paralellik olmadığı vurgulanarak ortaya çıkan söylentilere bir set çekilmek istenmişti. Kaldı ki, Anadolu halkının görüşlerini savunan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının ne Komünizmi benimsemeleri ne de Moskova'yı gerçek bir müttefik olarak görmeleri söz konusuydu.

Nitekim, Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Rusya'nın etki alanı içine girmeden, Moskova'yı İtilaf Devletleri'ne karşı bir koz olarak kullanmaya çalışmakta, kamuoyunu bu yaklaşıma ısındırmak için Bolşevizm'in dine saygılı bir ideoloji olduğunu vurgulamak istemekteydi. Türk Mücadele Hareketi'nin lideri, Sovyet desteği için girdiği bu yolda "Yeşil Ordu" ismini taşıyan bir teşkilatın kurulmasına onay vermişti.⁵⁹ Mustafa Kemal Paşa, böyle bir yol takip eder-

⁵² Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul 1953, s. 70-71.

⁵³ Mehmet Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1975, s. 83; Haluk Gürsel, *Tarih Boyunca Türk-Sovyet İlişkileri*, Baha Matbaası, İstanbul 1968, s. 185-186.

⁵⁴ Rus delegasyonu ile yapılan antlaşmanın tetkik edildiği ve Ermenilere terk edilecek hiçbir arazinin olmadığı hakkında Bekir Sami Bey'e verilen talimat: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 13A, Kutu: 911, Gömlek: 17, Sıra: 3913, Belge: 17-1, 17-2; *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Sayı: 273, Dosya: 431-4, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 1.15.9; *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, s. 375-377; Onar, *a.g.e.*, Cilt: II, Vesika No: 945; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 112-116; Bayur, *Türk Devleti'nin Dış Siyaseti*, s. 67.

⁵⁵ Bolşevik Devrimi'nden sonra Lenin ve arkadaşları SOVNARKOM (Halk Komiserleri Kurulu) adı verilen bir tür Bakanlar Kurulu oluşturmuşlardı. Stalin, bu kurulda, günümüzdeki ifadesi ile "Milletler Bakanı" konumundaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Simon Sebag Montefiore, *Young Stalin*, Weidenfeld & Nicholson, Londra 2007, s. 338.

⁵⁶ Stalin, Komünist Parti Genel Sekreteri olduktan sonra bu eğilimleri şiddetle tasfiye edecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Orlando Figes, *Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*, Picador, New York 2007, s. 227-315.

⁵⁷ Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 201, 214, 235.

⁵⁸ Onar, Cilt: II, Vesika No: 461; *a.g.e.*, s. 213.

⁵⁹ Yeşil Ordu, Milli Mücadele dönemi Anadolu'sunun en güçlü sosyalist örgütüdür ve o döneme damgasını vurmuştur. Bu cemiyet, daha çok, İslami sosyalizm görüşünü savunmuştur. Ayrıntılı

ken, komünizmin Anadolu'da yeri olamayacağını bilincindeydi⁶⁰ ve verdiği bu hükümde haklı gerekçelere sahipti. Söz konusu gerekçeler içinde en çarpıcı olanı ise Rusya ile bağlantısı kesilen Anadolu Yarımadası'nın Batılı güçler tarafından kolaylıkla işgal edilebileceği ihtimali idi.⁶¹ Sürecin tam bu noktasında zayıflayan diplomatik temaslar, Sovyet tarafının Türkiye üzerinde odaklaşan siyasi emellerini yeniden ateşledi. Bu bağlamda, Bakü'de toplanan sosyalist eğilimli Bakü Şark Milletleri Kurultayı'nda Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının asla Bolşevik olmadıkları, Batı yanlısı fikirler taşıdıkları ancak Ankara-Moskova yakınlaşmasının her iki taraf için pragmatik bir gereklilik olduğu vurgulandı.⁶² Ancak Anadolu'ya karşı ikinci bir cephe açıldı ve Kurultay'ın önemli sonuçlarından biri olmak üzere 10 Eylül 1920 tarihinde, Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa, Salih Zeki ve Fuat Sabit'in de iştirakleriyle Mustafa Suphi liderliğinde Türkiye Halk İştirakiyon Fırkası kuruldu.⁶³ Her ne kadar Enver Paşa, kendine mahsus İslamcı ve Türkçü görüşleri nedeniyle⁶⁴ Moskova tarafından ikinci plana itilmiş olsa da,⁶⁵ Kurultay, İttihatçılarla Sovyet tarafı arasında, Ankara Hükümeti'nin konumunu etkileyecek kadar ciddi bir yakınlık olduğunu gösterdi. Nitekim, bu adımlar atılmadan bir yıl kadar önce, III. Enternasyonel'in önde gelen isimlerinden Radek ile Berlin'de bir araya gelen Enver ve Cemal Paşalar Moskova'da Sovyet liderleri ile görüşmüşlerdi.⁶⁶ Aynı çizginin savunucularından Fuat Sabit de benzeri temaslarda bulunmuştu.⁶⁷ Sivas Kongresi'nden yaklaşık iki ay kadar sonra, Sovyet Kafkas Orduları Başkomutanı Eliava'nın, eski İttihatçıların etkin olduğu İstanbul merkezli direniş teşkilatlarından Karakol Cemiyeti ile doğrudan temasa geçerek Bolşeviklik adına destek sözü vermesi mevcut tabloyu belirginleştirmekteydi.⁶⁸ Bu gelişmeler nedeniyle, Ankara'nın, Bolşevik yönetiminin yayılmacı emelleri hakkında ciddi tereddüt ve endişeleri vardı. Komünizm propagandasının ülke içinde hızla yayılması, bilhassa, Bolşeviklerin, ordu içindeki propagandaları, TBMM Hükümeti'nin kuşkularını artırmıştı. Ancak Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, her şeye rağmen, Sovyet Rusya ile ittifak yapmak istiyor

bilgi için bkz. Mustafa Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 79. Örgütün kurucuları arasında Eyüp Sabri, Yunus Nadi, Şerif Manatov ve Şeyh Servet başı çekmekteydi. Bkz. Bilal Şimşir, *a.g.e.*, Cilt: II, Vesika No: 92, TTK Basımevi, Ankara 1975; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 80-87.

⁶⁰ Onar, *a.g.e.*, Cilt: I, Vesika No: 250; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: I, s. 160.

⁶¹ Tansel, *a.g.e.*, Cilt: III, s. 248.

⁶² Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 16-40; Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihad ve Terakki Erkanı*, s. 42-44.

⁶³ Paul Dumont, "Bolşevizm ve Doğu-Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Partisi 1918-1921", *Birikim*, Mart 1980, s. 44; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 43-52.

⁶⁴ Akşin, *a.g.e.*, s. 50.

⁶⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1965, s. 201.

⁶⁶ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 61; Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 42; Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihad ve Terakki Erkanı*, s. 10-13.

⁶⁷ Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara 1967, s. 291-293; Sovyet tarafı aynı günlerde Karakol Cemiyet ile temas kurabilmek Albay İlyaçef'i de İstanbul'a göndermişti. Bkz. Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, Başnur Matbaası, Ankara 1968, s. 248.

⁶⁸ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 76.

ve kuzeyden gelecek yardıma duydukları derin ihtiyaç nedeniyle, Anadolu'daki komünist propaganda ve örgütlenmelerine müsamaha gösteriyor, fakat bu faaliyetleri izlemeyi de ihmal etmiyorlardı.⁶⁹ Böylece, Sovyet Rusya adına Anadolu'da etkin olan "gerçek" komünistlerin Ankara Hükümeti'nin denetimi altına faaliyet göstermeleri söz konusu oluyordu.⁷⁰

Bu tabloyu dikkate alan, Bolşevikler söz konusu faaliyetlerini takviye etmek için Enver Paşa'yı kullanıyorlardı. 1919 yılından bile Anadolu'nun Sovyet ajanlarının faaliyetlerine sahne olduğu düşünülürken mevcut tablonun ne denli hassas olduğu kolaylıkla ortaya çıkmaktaydı.⁷¹

Böyle hassas bir zeminde, 1920 Eylül'ünde, Ankara'ya gönderilen iki yüz kişilik ilk Sovyet diplomatik kurulunun, beraberinde beş yüz kilo altın ve bütün Anadolu'nun telsiz şebekesiyle donatılmasına yetecek kadar ekipman getirdiği görüldü. Bu durumun Türk tarafı üzerinde yarattığı etki çok büyük oldu.⁷² Bolşeviklerin, muhtaç durumdaki Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları karşısında gizleme gereği bile duymadıkları "Komünist Anadolu" propagandaları ile eş zamanlı olarak gönderdikleri bu yardımın Türk tarafınca reddedilme gibi bir lüksü mevcut değildi.

Buna rağmen, sürecin başında, Dağıstan'daki mücadelesi ile Ankara Hükümeti'nin elini güçlendiren Nuri Paşa ile Ankara-Moskova ilişkilerinin sağlıklı bir yörüngeye oturmasında önemli yararlıklar gösteren Halil Paşa'nın, İttihatçı eğilimler içine girerek keyfi hareket etmeye başlamaları üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın emri doğrultusunda Ankara ile ilişkileri kesildi;⁷³ çok geçmeden, Kazım Karabekir Paşa'nın muhalefetine rağmen, Türk tarafı adına hareket etmelerinin önlenmesi amacıyla, Talat, Enver ve Cemal Paşalara karşı da benzeri bir tavır takınıldı.⁷⁴ Halil Paşa, Moskova nezdinde eski itibarını kazanmak isteyen Enver Paşa tarafından Kurultay'dan hemen sonra kurulan Halk Şuralar Fırkası'na⁷⁵ önemli destek verecek ve bu sebeple Ankara Hükü-

⁶⁹ Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 221 vd.; Ali Rıza Biçer, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri ve Mustafa Suphi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2000, s. 139-146.

⁷⁰ Arsen Avagyan, "Kurtuluş Savaşı'nda Ankara-Sovyet İlişkileri", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 159, Bileşim Yayınları, İstanbul 2007, s. 39-40.

⁷¹ Kazım Özalp, anılarında, 1919'da İstanbul'da görüştüğü Sovyet ajanlarının Türk-Sovyet yaklaşması karşılığında mali ve askeri destek sözü verdiklerini ifade ediyor. Bkz. Kazım Özalp, *Millî Mücadele*, III. Baskı, Cilt: I, TTK Basımevi, Ankara 1988. Ancak, Salahi Sonyel, yaptığı araştırmalar neticesinde Özalp'ın, Sovyet kisvesi altında faaliyet gösteren ve Ankara Hükümeti'nin Sovyet politikası konusunda bilgi toplamaya çalışan İngiliz ajanları ile görüştüğünü vurguluyor. Bkz. Salahi Sonyel, "Orgeneral Kazım Özalp'ın Anıları İle İlgili Bir Açıklama", *Bellekten*, Cilt: XXXVII, Sayı: 146, s. 231 vd.

⁷² Feridun Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, İstanbul 1965, s. 95-96.

⁷³ Enver Paşa hakkında tahrir ve BMM Riyaseti'nin 30 Mayıs 1920 tarihli cevabı: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 613, Gömlek: 45, Sıra No: 1062, Belge No: 45-2.

⁷⁴ Enver, Talat ve Cemal Paşalarla ilgili maddenin değiştirilmesi hakkında Kazım Karabekir Paşa imzalı 24 Haziran 1920 tarihli telyazı: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 613, Gömlek: 96, Sıra: 1886, Belge: 96-1.

⁷⁵ Cihat Şimşek, *Türkiye'de Aşırı Sol Faaliyetler ve Rusya Faktörü (1908-1938)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1999, s. 98.

meti tarafından sınır dışı edilecekti.⁷⁶ Çünkü, Ankara, başarılı bir siyaset izliyor, küçük tavizler vererek Sovyet tarafını yönlendiriyor, temel prensiplerine ise bütün benliği ile sahip çıkıyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın başını çektiği milliyetçi önderlerin Sovyet yayılcılığına karşı takip ettikleri politika şu esasa dayanmaktaydı: Sovyet Rusya'yı kuşkulandırmadan onların yayılcı emellerine engel olmak. Bu bağlamda, ülkedeki komünist eğilimleri kontrol altına almak için 18 Ekim 1920'de resmi Türkiye Komünist Partisi'ni kurdurdu.⁷⁷ Bakü merkezli İştirakiyun teşkilatıyla da temas kuruldu. Bu ilişkiler bağlamında, Mustafa Kemal Paşa'nın, Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nın lideri konumuna gelen Mustafa Suphi'ye fevkalade sıcak yaklaştığı görüldü. Türk ulusal direnişinin lideri böyle bir tutum içindeyken, hiç şüphesiz ihtiyaç duyulan Sovyet yardımını⁷⁸ ve "*Bolşevik taraftan bir siyasetin öldürücü mahiyetinden habersiz*"⁷⁹ olduğunu düşündüğü Halk Zümresi'nin temayüllerini hesaba katarken, Batıya da üstü örtülü bir mesaj vermektedir.

Dikkat çekmeye çalıştığımız bu olgu ve olaylardan da gösterdiği gibi, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının ortaya koydukları politika, öncelikle, Anadolu'yu denklem içinde tutmaya, bir sonraki adımda da muhtemel bir Enver Paşa-Moskova işbirliği sayesinde oluşabilecek "*Bolşevik Anadolu*" seçeneğini gündem dışı bırakmaya yönelikti. Özellikle, Bakü Kurultayı ile birlikte ortaya çıkan süreçte, Enver Paşa ve yakın arkadaşlarının, kendi inisiyatifleriyle, Sovyet yöneticileri ile ciddi biçimde yakınlık içine girmeleri ve hatta daha da ileri giderek kurulan Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'na doğrudan destek vermeleri, Ankara'nın bu yaklaşımının ne denli gerekli ve gerçekçi olduğunu ortaya koymaktaydı.

Ankara Hükümeti, ortaya çıkan bu konjonktür karşısında, öncelik verdiği temel politikasını realize edebilmek için hareket geçme gereğini duydu ve ertelenmiş olan Kafkas taarruzunu gerçekleştirmeye karar verdi; ikili ilişkiler son derece kırılğan bir zeminde seyretmekte, her an yeni bir gelişme olağan kabul edilmektedir.

Kafkasya'da konuşlanan Sovyet ordusunun Misak-ı Milli'ye yönelik muhtemel bir taarruzunu önlemek amacıyla güden bu hareket, 21 Ekim 1920'de Kazım Karabekir'e verilen "*Ermeni ordusunu yok et!*" emriyle uygulamaya geçirildi.⁸⁰ Bu emir sonrası Ermenistan'a giren Türk kuvvetleri kısa sürede Sarıkamış ve Kars'ı da içine alan geniş bir alanı işgalden kurtardı.⁸¹ Bunun

⁷⁶ Perinçek, *a.g.e.*, s. 142-144.

⁷⁷ RTKP'nin kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Onar, *a.g.e.*, Cilt: II, Vesika No: 950, 954; Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 472-475; Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, s. 134; Kemal Melek, *Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 35; Ersal Yavi, *Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır?*, Yazıcı Yayınevi, İzmir 2001, s. 241.

⁷⁸ Onar, *a.g.e.*, Cilt: II, Vesika No: 929; Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 255.

⁷⁹ Onar, *a.g.e.*, Cilt: II, Vesika No: 930. Bu grup, o sırada gizli bir ihtilal cemiyetine dönüşen Yeşil Ordu'ya paralel bir politika takip ediyordu. Bkz. Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, s. 123. Mustafa Kemal, ileriki aşamalarda, siyasi manevralarla bu iki unsuru birbirinden ayıracaktır. Bkz. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 126.

⁸⁰ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK Basımevi, Ankara 1983, s. 269; Tansel, *a.g.e.*, Cilt: III, s. 139.

⁸¹ Şimşir, *a.g.e.*, Cilt: II, No: 176; Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, Cilt: I, Kastaş Yayınları, İstanbul 2000, s. 381-382.

üzerine Ermeni tarafı ile 2 Aralık 1920'de Gümrü (Alexandropol) Antlaşması imzalandı ve Erivan Hükümeti'nin Sevr Antlaşması'ndaki imzası geri çektiler; bu, Türk tarafının, Kafkas taarruzuyla hedeflediği amaca ulaşması demektir. Ankara'nın gücünü gösteren söz konusu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin 93 Harbi'nde kaybettiği topraklar geri alınırken, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Trabzon, Artvin, Elazığ ve Sivas illerinin Türk toprağı olduğu gerçeğini kabullenmiştir.⁸²

İşte böyle önemli sonuçlar doğuran Gümrü Antlaşması Sovyet tarafı Moskova'da bulunan Yusuf Kemal Bey'e bir milyon altın ruble verdi⁸³ ve güçlenen Anadolu'nun müttefiklere yaklaşmasından çekinerek, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının boğulmaları haberini iki ay gizledi.⁸⁴ Moskova Hükümeti'nin, 5 Ocak 1921'de Dağıstan'a bağımsızlık vermesi bu bağlamda vurgulanması gereken bir diğer gelişmeydi.⁸⁵

Bu esnada Bolşevikler, Ankara Büyükelçiliği'ne ılımlı kişiliğiyle göze çarpan Mdivani'yi atadılar; Mustafa Kemal Paşa da Moskova Büyükelçiliği'ne Ali Fuat Paşa'yı atadı.⁸⁶ I. İnönü Savaşı'nın gölgesinde gerçekleştirilen bu karşılıklı iyi niyet gösterileri, Ankara'nın, Londra Konferansı öncesinde Moskova'yı bilgilendirmesi ve imzalanması beklenen İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması hakkında dostça bilgi talep etmesiyle daha da kuvvetlendi.⁸⁷ Çiçerin'in, söz konusu antlaşma imzalandıktan sonra da Ankara üzerindeki Sovyet desteğinin süreceğine dair açıklamaları bu açıdan oldukça anlamlıydı.⁸⁸ Ancak, cephede gücünü ispatlayan ve bir nebze de olsa Batı ile dirsek temasını Moskova'ya karşı bir koz olarak kullanabilen Ankara'nın çabalarına⁸⁹ rağmen ve karşılıklı dış tehdit algılarını zayıflatmayı amaçlayan bütün "politik" manev-

⁸² Nutuk, s. 654; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, II. Baskı, İstanbul 1969, s. 1098-1099; Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 282-283, 290; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 121-122; Bayur, *Türk Devleti'nin Dış Siyaseti*, s. 67-68; Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, s. 198-199; Suat Bilge, *Güç Komşuluk-Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992, s. 63.

⁸³ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 104; Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 543; Hamit Aliyev, "70 Yılda Sovyet-Türkiye İlişkilerine Dair", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991)*, Cilt: II, ATAM Yayınları, Ankara 1996, s. 1235.

⁸⁴ Dumont, *a.g.e.*, s. 49; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: II, s. 43-44. Türk Komünistlerinin en tanınmış olan Mustafa Suphi, Trabzon'dan Bakü'ye gitmeye çalıştığı sırada Yahya Kaptan tarafından boğdurulmuştur. Bkz. Dumont, *aynu yer*. Konuyla ilgili çalışmalarıyla tanınan Mete Tunçay, Mustafa Suphi'nin öldürülüşünde Kazım Karabekir Paşa ve Vali Hamit Bey'in önemli rol oynadıklarını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mete Tunçay, "Paul Dumont'un Yazısı Dolayısıyla Mustafa Suphi Üzerine Notlar", *Birikim*, Mart 1980, s. 59.

⁸⁵ *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge: 59/17364.

⁸⁶ Nutuk, Cilt: II, s. 674; Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 213.

⁸⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (I. Devre), Cilt: VII, 3 Ocak 1921, s. 147-161. Londra Konferansı'nın dış politika alanındaki etkileri devam ederken Bekir Sami Bey'in Fransız diplomat Briand ile görüşmesi Sovyet tarafını endişelendirmişti. Bkz. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 199; Yusuf Hikmet Bayur, "Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Antlaşmalarımız", *Belleter*, Cilt: XXX, No: 117, Ocak 1966, s. 150. Mustafa Kemal Paşa, söz konusu endişeleri giderebilmek için Meclis tarafından reddedilen bu antlaşma hakkında *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*'ne demec vermek durumunda kalmıştı. Bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Şubat 1921 (1337).

⁸⁸ Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 70-71; Bayur, *a.g.e.*, s. 151-153.

⁸⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti*, İstanbul 1935, s. 682.

ralar ortada iken, Anadolu'nun sabrını zorlayacak kadar yoğunlaşan Komünizm propagandaları⁹⁰ ile kırılğan konjonktür yine değişecek ve Ankara'nın tepkilerini çekecek olan Mdivani, görevini, halefi Natsarenus'a devredecekti.⁹¹

Bununla birlikte, aynı düzlem içinde, Sadrazam Tevfik Paşa'nın, İngilizlerin onayı ile Ankara yanlısı birçok ismi kabinesine alması üzerine muhtemel bir Ankara-Londra yakınlaşmasından endişelenen Sovyet tarafı tavrını tekrar yumuşattı.⁹² Bunun üzerine Yusuf Kemal Bey başkanlığında bir diplomatik heyet 1920 Aralığı'nda Moskova'ya gönderildi.⁹³ Çünkü, tüm olumlu gelişmelere rağmen Türk tarafı hala Sovyetlerle anlaşmak zorundaydı.⁹⁴

Bütün bu olguları dikkate alan Sovyet tarafı, Türk taleplerini seslendiren bir antlaşmaya onay vermek zorunda olduğuna kanaat getirdi ve Moskova'da bulunan Türk heyetini çeşitli bahanelerle oyalayarak Ermeni taleplerini masaya süren Çiçerin ve yardımcısı Karahan'ın tavrının,⁹⁵ Lenin'in girişimiyle kırılmasından⁹⁶ sonra, taraflar, 26 Şubat 1921'de, Haritonenko Sarayı'nda bir araya geldiler. Türk ve Sovyet delegelerinin gerçekleştirdikleri görüşmeler neticesinde, 16 Mart 1921 tarihinde, 24 Ağustos 1920 tarihinde Moskova'da parafe edilen metin esas alınmak suretiyle, Moskova Dostluk Antlaşması imzalandı.⁹⁷

Ankara ve Moskova'yu aynı düzlemde buluşturarak her iki tarafın da amaçlarına ulaşmasını sağlayan bu antlaşma, buraya kadar dikkat çekmeye çalıştığımız askeri, siyasi ve ekonomik şartların doğal sonucuydu ve şartların zorlamasıyla ortaya çıkmış bir işbirliğinin somutlaşmış görüntüsüydü.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin çözülme sürecine girmesiyle birlikte, ülkeyi ayakta tutmaya çalışan yönetici elit, yayılmacı politikaları açısından Batılı rakiplerine oranla daha radikal bir yaklaşımı benimseyen Rus tarafına karşı Batı Bloku'nun kanatları altına girmeyi tercih etmiş, egemenlik haklarının bir kısmını, Batılı partnerleriyle paylaşmakta bir sakınca görmemişlerdir. Bununla birlikte,

⁹⁰ Yüceer, *a.g.e.*, s. 229-243.

⁹¹ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 72.

⁹² Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 90.

⁹³ Mdivani'nin olumlu yaklaşımlarından sonra Yusuf Kemal Bey, Maarif Vekili Rıza Nur, Kemalistlerin Azerbaycan Temsilcisi Memduh Şevket (Esendal), Askeri Danışman Saffet Bey ve Sefir Ali Fuat Paşa'nın da içinde bulunduğu kurul, Aralık 1920'de yola çıkmış, 18 Şubat 1921'de Moskova'ya varmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Sayı: 351, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 1.19.8; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 131-132, 178.

⁹⁴ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: II, s. 42-43, 48.

⁹⁵ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 68; Akdevelioğlu - Oran, *a.g.e.*, s. 172; Tansel, *a.g.e.*, s. 70.

⁹⁶ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 178-180; Akdevelioğlu - Oran, *aynu yer*.

⁹⁷ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Dosya: 431148, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 247.674.10; *Düster*, III. Tertip, Cilt: II, İstanbul 1929, s. 103-104, 107; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 189-196; Tengirsek, *a.g.e.*, s. 346-358; Rıza Nur, *Moskova-Sakarya Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 345-357; Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 36; Kamuran Gürün, "17 Aralık 1925 Türk-Rus Anlaşması", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 181; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 34-36; Armaoğlu, "Ali Fuat Cebesoy ve Milli Mücadele Türk-Sovyet İlişkileri", s. 10-11; Anlaşmanın tam metni için bkz. Reha Parla, *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri*, Cilt: II, Özdilek Matbaası, Lefkoşa 1987, s. 185-191; Akdevelioğlu - Oran, *a.g.e.*, s. 173-174.

Türk tarafı, kurguladığı bu stratejik işbirliğinin sarsıldığı dönemlerde, yine bu gayenin tahakkukuna yönelik olarak, zahiren bir Türk-Rus ittifakı imajı oluşturmak suretiyle psikolojik baskı kurduğu “Batılı dostlarını” eski yörgelerine oturtmaya çalışmıştır. Bu olgu, Sovyetler Birliği’nin dağılmasına kadar geçerliliğini sürdürmüş, Cumhuriyet döneminde, Batı Bloku, ABD’nin öncülüğünde yeniden tanımlanırken, bu iki sütuna oturan küresel egemenlik mücadelesi değişmediği gibi Türk tarafının yaklaşım tarzında da, kendi ayakları üzerinde durabilen bir Türkiye’nin ortaya çıkışına kadar, bir değişme olmamıştır.

Bu sürecin önemli bir aşaması, bizim de üzerinde özellikle odaklanmış olduğumuz Milli Mücadele döneminde yaşanmıştır. Söz konusu dönemde, İngiliz-Fransız ittifakının bölgedeki politik, ekonomik ve stratejik çıkarları Osmanlı Devleti için sıcak ve güncel tehdit niteliğini kazanmış, Sovyet yayılcılığı, bu döneme mahsusen, Komünist önderlerin, göstermelik “*barışçı söylemlerinin*” ardına gizlenmiştir. Özellikle, Anadolu üzerinde yoğunlaşan bu söylemlerin, İslam Dünyası’na “*şirin gözükme*” çabası içinde olan Rusya ile doğrudan ilgisi vardır.

Ancak, soruna daha pragmatik bir açıdan yaklaşan Türk direnişinin lideri Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele’nin ilk günlerinden itibaren, Sovyet tarafını, Ankara Hükümeti gibi, “*gücünü halktan alarak ortak düşmana karşı mücadele veren ve kuruluş sürecini yaşayan bir iktidar*” olarak görmüş ve bir nebze de olsa kendi çizgisıyla özdeşleştirmiştir.

Bu bağlamda, Paşa ve onunla birlikte hareket eden Ankara Hükümeti, kendilerine destek verebilecek yegane güç olan Sovyet tarafının yardımı karşılığında Moskova ile birlikte hareket etme stratejisini benimsemişler, “*Sovyet kozunu*” kullanarak İtilaf Devletleri’nin hareket alanını daraltmayı hedeflerken, Sovyet yardımına da, Anadolu’nun savunulması gerekçe göstererek talip olmuşlardır. Böylece, Anadolu’nun merkezde olduğu, üç kutuplu asimetric bir yapı ortaya çıkmıştır.

Sürecin ilk evrelerinden itibaren, Anadolu odaklı yayılcı emellerini saklama gereği duymayan Sovyet tarafının, Bolşevizm’e karşı olduğu bilinen Mustafa Kemal Paşa yerine, “*Enver Paşa*” alternatifi üzerinde durduğu görülmüştür. Bakü Kurultayı ile birlikte kurulan Mustafa Suphi öncülüğündeki Türkiye Halk İçtimaiyun Fırkası ve Enver Paşa öncülüğündeki Halk Şuralar Fırkası, Moskova odaklı bu yaklaşım tarzının ciddiyetini açıkça ortaya koymuştur.

Tabii, bu meselenin, doğrudan TBMM ile ilgili önemli bir yönü daha söz konusudur. “*Meclis Hükümeti*” sistemini esas alan TBMM, bu dönemde, kendi seçtiği vekilleri aracılığı ile yasama ve yürütme faaliyetlerini gerçekleştirmekteydi. Meclis Başkanı olan Mustafa Kemal Paşa’nın hükümet üzerindeki yetkisi açıkça ortadaydı ve “*Heyet-i Vekile*” ile Paşa arasındaki uyum, bu kritik dönemde önem taşımaktaydı. Bununla birlikte, TBMM içinde ayrı bir grup oluşturan Halk Zümresi, Sovyet çizgisindeki konum ve faaliyetleriyle dikkat çekiyordu.

Sovyet yardımına şiddetle ihtiyaç duyan Mustafa Kemal Paşa ve Ankara Hükümeti, bu tehditkar yaklaşım karşısında, öncelikle kendilerinin değil, Enver Paşa’nın denklem dışında kalacağı bir konjonktürün temin edilmesi üzerinde durmuşlar, bir sonraki aşamada, Moskova nezdinde daha olumlu

bir imaj oluşturabilmek için, komünist kişi ve yapılar karşısında kontrollü müsamaha politikası benimsemişlerdir. Yeşil Ordu Cemiyeti ve resmi Türkiye Komünist Partisi bu politikanın en bariz sonuçlarıdır ve Ankara güdümlü yapılardır. Bununla birlikte, oluşan bu hassas konjonktür içinde, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının, “*Bolşevizm’e geçit veremeyecek kadar sağlam kültürel kodlara sahip olan Anadolu*” realitesinden hareket ederek kuvvetli bir özgüven duydukları da özellikle belirtilmelidir.

Ancak, Paşa ve dava arkadaşları, başarıyla kurguladıkları Ankara-Moskova işbirliği yolunda, Enver Paşa ve ekibini, Kazım Karabekir Paşa gibi ağırlığı olan bir ismin muhalefetine rağmen devre dışına çıkarırlarken, Bolşevik olduklarına dair İstanbul odaklı propagandalar ile yüzleşmekten kurtulamamışlardır. Böylece, bir yandan Moskova’ya yaklaşmaya çalışırlarken, diğer yandan, kamuoyu nezdinde “*aklanmak*” için gayret sarf etmişlerdir. Yeşil Ordu Cemiyeti’nin kuruluş amaçlarından birini de bu gereklilik oluşturmuştur.

Dikkat çekmeye çalıştığımız bu çok boyutlu yapının neden olduğu Ankara-Moskova işbirliği, samimi olmaktan çok, şartların zorlamasıyla ortaya çıkan bir olgu olarak nitelendirilebilir. Nitekim, süreç içinde, ne Ankara Bolşevizm’e meyletmiş, ne de Moskova’nın Anadolu odaklı yayılmacı emelleri son bulmuştur. İkili işbirliği bu şekilde tesis edildiği için, her an değişme ihtimali olan konjonktüre bağlı olarak, son derece kırılabilir bir karakter kazanmış ve taraflar arasında bir güven ortamı oluşmamıştır. Metin içinde dikkat çekmeye çalıştığımız ve her iki tarafın da üzerinde önemle durduklarını vurguladığımız askeri ve diplomatik manevraları, ana hatlarıyla belirtilen bu genel konjonktürün sonuçlarıdır. Tarafların Kafkasya odaklı taarruzları ve Gümrü Antlaşması, bu realitenin en ciddi yansımaları olmuştur.

Ancak, şartlar değişmemiş, değiştirilememiş ve birbirlerinin pozisyonlarını dikkate alarak teenni ile hareket eden tarafların sürecin ilk evresiyle birlikte kurguladıkları ortak politika işlerlik kazanarak resmîyete bürünmüştür.

Tarafların ilerleyen süreçte de devam eden karşılıklı samimiyetsizliği, Ankara’nın istediği askeri ve nakdi yardımı, ancak, Mustafa Kemal Paşa’nın imza attığı askeri ve diplomatik zaferlerden sonra gönderen Moskova’nın tavrıyla belirginleşmiştir. Kaldı ki, ayakta durmak için birbirlerine sarılan her iki taraf da sürekli olarak, birbirlerini, ortak düşmanlarına karşı bir koz olarak görmüşler, Batı Avrupa ile yakınlaşma çabası içinde olmuşlar, hatta bu yakınlaşma tahakkuk ettiği takdirde saf değiştirmeyi dahi düşünmüşlerdir. Ancak, esas rekabet, “*Batı Bloku*” ile Rusya arasında yaşandığından, iki blok arasında başarılı bir strateji izleyen Ankara, hareket serbestisi açısından daima daha avantajlı bir konumda bulunmuştur. Fransız devlet adamlarını Ankara ile masaya oturmaya yönelten, birçok İngiliz makamlarını da endişeye sevk eden “*Sovyet korkusundan*” beslenen bu avantajdan başka bir şey değildir. Mustafa Kemal Paşa ve dava arkadaşları da gerçekçi davranmışlar, Doğuda kazanılan istikrarı başarıyla kullanarak askeri güçlerinin oldukça büyük bir bölümünü Batı Anadolu’da Yunan işgalinin izalesi için sarf etmişlerdir. Bu sonuç, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının başarılı birer stratejist olduklarını kanıtlamaktadır.

Türk tarafının tavrı etik açıdan da bir sakınca oluşturmamaktadır. Çünkü bu sonuç, benzetme yerinde ise aynı stratejiyi takip eden iki satranç oyuncusundan birinin, elindeki kozları daha iyi değerlendirecek, diğerini istediği düzleme çekmesinden ibarettir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Sayı: 351, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 1.19.8.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya: 431148, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 247.674.10.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Sayı: 273, Dosya: 431-4, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 1.15.9.
Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi, Katalog: 13A, Kutu: 911, Gömlek: 17, Sıra: 3913, Belge: 17-1, 17-2.
Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi, Katalog: 10A, Kutu: 613, Gömlek: 45, Sıra No: 1062, Belge No: 45-2.
Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi, Katalog: 10A, Kutu: 613, Gömlek: 96, Sıra: 1886, Belge: 96-1.
Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, Belge: 132/19543.
Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, Belge: 59/17364.

Yayınlanmış Belgeler

- ARMAOĞLU, Fahir: *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, TTK Basımevi, Ankara 1991.
Dokümanı Vneşney Politiki, Cilt: III, Moskova, Gospolizdat, 1959.
ONAR, Mustafa: *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, Cilt: I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.
PARLA, Reha: *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri*, Cilt: II, Özdilek Matbaası, Lefkoşa 1987.
SOYSAL, İsmail: *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, TTK Basımevi, Ankara 1989.
ŞİMŞİR, Bilal: *British Documents on Atatürk*, Cilt: I-IV, TTK Basımevi, Ankara 1975-1992.

Hatıratlar, Resmi Yayınlar ve Araştırma-İncelemeler

- AKDEVELİOĞLU, Atay - ORAN, Baskın: *Türk Dış Politikası (1919-1989)*, (Edit. Baskın Oran), İletişim Yayınları, Ankara 2001.
AKŞİN, Aptulihat: *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, İstanbul 1964.
ALİYEYEV, Hamit: "Kemal Atatürk'ün Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasında Dostluğun Kurulması ve Sağlamlanmasında Rolü", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt: III, TTK Basımevi, Ankara 1989.
ALİYEYEV, Hamit: "70 Yılda Sovyet-Türkiye İlişkilerine Dair", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991)*, Cilt: II, ATAM Yayınları, Ankara 1996.
APAK, Rahmi: *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
ARIKOĞLU, Damar: *Hatıralarım*, Tan Matbaası, İstanbul 1961.
ARMAOĞLU, Fahir: "Ali Fuat Cebesoy ve Milli Mücadele: Türk-Sovyet İlişkileri", *Ali Fuat Cebesoy'u Anma Paneli (10 Ocak 1994)*, ATAM Yayınları, Ankara 1997.
_____: *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Ankara Üniversitesi Kitabevi, Ankara 1975.
_____: "1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt: II, TTK Basımevi, Ankara 1973.
_____: *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010.
ATATÜRK, Mustafa Kemal: *Nutuk*, Cilt: II, TTK Basımevi, Ankara 1989.
Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt: II, 1999; Cilt: VIII, 2002, Kaynak Yayınları, İstanbul.
Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Dışişleri Yayını, Cilt: I.
Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II. Baskı, Cilt: III, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara 1961.
Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006.
AVAGYAN, Arsen: "Kurtuluş Savaşı'nda Ankara-Sovyet İlişkileri", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 159, Bileşim Yayınları, İstanbul 2007.

- AYDEMİR, Şevket Süreyya: *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1965.
- BAYUR, Yusuf Hikmet: "Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Antlaşmalarımız", *Belle-ten*, Cilt: XXX, No: 117, Ankara 1966.
- _____ : "Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu", *Belle-ten*, Cilt: XX, Sayı: 80, Ankara 1956.
- _____ : *Türk Devleti'nin Dış Siyaseti*, II. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1995.
- _____ : *Türk İnkılabı Tarihi*, III. Baskı, Cilt: II/IV, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- _____ : *Yeni Türk Devletinin Harici Siyaseti*, İstanbul 1935.
- BELEN, Fahri: *Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Ankara 1973.
- BİÇER, Ali Rıza: *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri ve Mustafa Suphi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2000.
- BİLGE, Suat: *Güç Komşuluk-Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.
- CARR, Edward Hallett: *A History of Soviet Russia*, Cilt: III, Londra 1966.
- CEBESÖY, Ali Fuat: *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul 1953.
- _____ : *Moskova Hatıraları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- DUMONT, Paul: "Bolşevizm ve Doğu-Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Partisi 1918-1921", *Birikim*, Mart 1980.
- _____ : *Düstur*, III. Tertip, Cilt: II-III, İstanbul 1929.
- EROĞLU, Hamza: *Kurtuluş Savaşımız (1919-1922)*, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973.
- _____ : *Türk İnkılabı Tarihi*, Savaş Yayınları, 1990.
- FİGES, Orlando: *The Whispepers: Private Life in Stalin's Russia*, Picador, New York 2007.
- GOLOĞLU, Mahmut: *Üçüncü Meşrutiyet*, Başnur Matbaası, Ankara 1968.
- GÜRSEL, Haluk: *Tarih Boyunca Türk-Sovyet İlişkileri*, Baha Matbaası, İstanbul 1968.
- GÜRÜN, Kamuran: *Ermeni Dosyası*, TTK Basımevi, Ankara 1983.
- _____ : *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- _____ : "17 Aralık 1925 Türk-Rus Anlaşması", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, TTK Basımevi, Ankara 1999.
- _____ : *Hacim Muhittin Çankı'nın Kuwayt Milliye Hatıraları (1919-1920)*, (Edit. Şerafettin Turan), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1967.
- _____ : *Halil Mentеше'nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
- JAESCHKE, Gotthard: *Türk İnkılabı Kronolojisi (1918-1923)*, (Çev. Niyazi Recep Aksu), Cilt: I, İstanbul Üniversitesi Yayını, 1939.
- KANDEMİR, Feridun: *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, İstanbul 1965.
- KANSU, Mazhar Müfit: *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk İle Beraber*, Cilt: II, TTK Basımevi, Ankara 1997.
- KAPUR, Harish: *Soviet Russia and Asia, 1917-1927: A Study Sovet Policy Towards Turkey, İnan and Afghanistan*, The Humanities Press, New York 1967.
- KAZIM KARABEKİR: *İstiklal Harbimiz*, II. Baskı, İstanbul 1969.
- _____ : *İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*, (Edit. Orhan Hülagü), I. Baskı, Cilt: I, Emre Yayınları, İstanbul 2001.
- _____ : *İstiklal Harbimizin Esasları*, Timaş Yayınları, İstanbul 1991.
- KERENSKY, Alexandr: *Kerensky ve Rus İhtilali*, (Çev. Rasih Güran), Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1967.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur - BERGE, Metin: *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- KURAT, Akdes Nimet: *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- _____ : *Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi Hakimiyet-i Milliye Yazıları*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
- _____ : *Kurtuluş Savaşımız (1919-1922)*, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973.
- LENİN, Viladimir İlyiç: *Emperyalizm-Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, (Çev. Cemal Süreyya), VII. Baskı, Sol Yayınları, İstanbul 1979.
- _____ : "Rusya'da Şimdiki Durum ve İşçi Hareketinin Taktiği", *Partizan Savaşı*, III. Baskı, Yar Yayınları, İstanbul 1994.

MELEK, Kemal: *Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

MONTEFIORE, Simon Sebag: *Young Stalin*, Weidenfeld & Nicholson, Londra 2007.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin: *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1990.

ORAN, Baskın: *Türk Dış Politikası*, Cilt: I, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 2004.

ÖZALP, Kazım: *Milli Mücadele*, III. Baskı, Cilt: I, TTK Basımevi, Ankara 1988.

ÖZDEMİR, Metin: *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtlarında Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1933)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1986.

ÖZKAYA, Yücel: *İstiklal Harbinde Yararlı ve Zararlı Cemiyetler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2011.

PERİNÇEK, Mehmet Bora: *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, III. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011.

POTSKHVERİYA, Boris: "1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşmasının İmzalanmasının Nedenleri", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991)*, Cilt: II, ATAM Yayınları, Ankara 1996.

RIZA NUR: *Moskova-Sakarya Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.

RUSTOW, Dankwart: *Politics and Westernisation in The Near East*, Princeton 1956.

SANDER, Oral: *Siyasi Tarih*, Ankara 1984.

SARAY, Mehmet: *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1975.

_____ : *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, MEB Yayınları, İstanbul 1998.

SELEK, Sabahattin: *Anadolu İhtilali*, Cilt: I, Kastaş Yayınları, İstanbul 2000.

SONYEL, Salahi: "Orgeneral Kazım Özalp'in Anıları ile İlgili Bir Açıklama", *Belleten*, Cilt: XXXVII, Sayı: 146.

_____ : *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: I, TTK Basımevi, Ankara 1973.

_____ : *Soviet Foreign Policy*, Cilt: I, Moskova.

ŞİMŞEK, Cihat: *Türkiye'de Aşırı Sol Faaliyetler ve Rusya Faktörü (1908-1938)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1999.

TANSEL, Selahattin: *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt: III, MEB Yayınları, İstanbul 1991.

_____ : *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, (I. Devre), Cilt: I, TBMM Matbaası, Ankara 1959.

_____ : *TBMM Zabıt Ceridesi*, (I. Devre), Cilt: VII.

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal: *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

TEVETOĞLU, Fethi: *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara 1967.

TOPRAK, Zafer: "Bolşevik İttihatçılar ve İslam Kominterni, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İttihad-ı Selamet-i İslam)", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 43, Temmuz 1997.

TUĞLACI, Pars: *Çağdaş Türkiye*, Cilt: I, Cem Yayınevi, İstanbul 1987.

TUNÇAY, Mete: "Paul Dumont'un Yazısı Dolayısıyla Mustafa Suphi Üzerine Notlar", *Birikim*, Mart 1980.

_____ : *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1978.

YAVI, Ersal: *Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır?*, Yazıcı Yayınevi, İzmir 2001.

YERASİMOS, Stefanos: *Ekim Devriminden Milli Mücadele'ye Türk Sovyet İlişkileri*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.

_____ : *Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri*, Boyut Yayınları, İstanbul 2000.

YILMAZ, Mustafa: "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası", *Türkler*, Cilt: 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

_____ : *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

YÜCEER, Saime: *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Ekin Kitabevi, Bursa 1997.

TÜRKİYE'DE SULTAN GALİYEV ALGISI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Murat ÇAY**

Öz

Genelde Sovyetler, özelde ise Türkistan Tarihi'nde yer almış, dünya tarihi açısından son bir asrın en önemli kişilerinden birisi Mirseyid Sultan Galiyev'dir. Ancak gerek Sovyet deneyimi aşamasında gerek genel dünya tarihi bakımından en az bilinen ve en çok çarpıtılan bir şahsiyet olan Sultan Galiyev'in, Türkiye'de de adeta kendi talihinin bir tezahürü olarak tam anlamıyla anlaşılmadığı görülmektedir. Şahsı, bazı fikir çevreleri tarafından ideolojik sapmalarla farklı karakterlere büründürülmüş, olduğu gibi değil de görülmek istendiği gibi kabul edilmiştir. Sadece devrimci yanı ön planda tutulduğu zamanlarda sol tarafından tanınmış, tartışılmış, kabul veya reddedilmiş; milliyetçi tarafta ise Türkçülük-Turancılık perspektifinden değerlendirilerek dar bir çerçevede ele alınmıştır. Böylece Sultan Galiyev olayı, Türkiye'de uzun yıllar bir meçhul haline gelmiştir/getirilmiştir. Onu, ilk dile getirenlerden birisi olan Attila İlhan'ın betimlemesiyle adeta Hayalet Adam olarak kalmak, onun sağken de kurtulamadığı talihsizliklerin ölümü sonrasına yansımaları olarak kabul edilebilir. Türkiye'de Sol, Sultan Galiyev'in Türkçü-Turancı hatta bir yönüyle de İslamcı fikirlerinden çekinmiş; Sağ ise onun taşıdığı devrimci kişilik nedeniyle şahsına ve fikirlerine oldukça mesafeli durmuştur.

Türkiye'de Sultan Galiyev adı ilk kez 1966 yılında sol yayınlarda geçmiştir. Takip eden yıllarda yine sol yayınlar çoğunlukta olmak üzere Sultan Galiyev adına sıklıkla rastlanılacaktır. Burada en çok üzerinde durulması gereken husus, Sultan Galiyev olayını büyük oranda sol akımın sahiplenmesidir. Bu sahiplenme, çoğunlukla onun Türkçü-Turancı-İslamcı karakterine temkinli yaklaşma şeklinde olmuştur. Son zamanlarda ise Türkiye'de bazı sağ milliyetçi köşe yazarlarının bir cümle içinde dahi olsa sıklıkla Sultan Galiyev adına atfı yapması, bu konuda az da olsa yol kat edildiğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Günümüz dünyasında Sultan Galiyev, fikirleri ve mücadelesiyle hiçbir ideolojik kalıba sokulmadan özgün bir şekilde etüt edildiğinde, özellikle Türk Dünyası için çok önemli kazanımlar sağlayabilir.

* Bu makale, 15-17 Kasım 2019 tarihinde Ankara'da düzenlenen II. Uluslararası Türk-Rus Dünyası Akademik Araştırmalar Kongresi'nde (UTRAK 2019) sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Gaziantep Üniversitesi Nizip Eğitim Fakültesi Temel Eğitim Bölümü.

Bu çalışmada daha önce Sultan Galiyev ile ilgili yazılan eserler perspektifinde bir biyografi ortaya konmayarak tekrarlardan kaçınılmış ve günümüz Türkiye'sinde Sultan Galiyev algısı üzerinde durularak, gelecekte Sultan Galiyev'in kuramının Türk Dünyası'na ışık tutabilecek bir nitelikte olup olmadığı sorgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: Sultan Galiyev, Türkçülük, Turancılık, Milli Komünizm, Bolşeviklik.

An Evaluation Of The Perception Of Sultan Galiev In Turkey

Abstract

One of the most important figures of world history is Mirsaid Sultan Galiev, who was generally involved in Soviet History, especially Turkistan History. However, Sultan Galiev, one of the least known and the most falsified figures in world history and the Soviet experience phase, is not comprehensively understood in Turkey, just as the manifestation of his fate. His figure was turned into different characters with ideological deviations by various ideological quarters and arbitrarily considered, rather than as he was. When only his revolutionist side was emphasized, he was recognized, discussed, accepted or rejected by leftist groups. On the nationalist side, he was approached within narrow framework by evaluating him from the Turkism-Turanism perspective. Thus, Sultan Galiev's case has turned into an unidentified one in Turkey for many years. As Atilla İlhan first describe him, he remained a Ghost Man, the postmortem reflection of his fate from which he could not escape while he was alive. The left-wing in Turkey abstained from his ideas that were in line with the Turkism-Turanism perspective, even Islamist in certain aspects, while the right-wing remained distant to his figure and ideas due to his revolutionist character.

In Turkey, the name, Sultan Galiev, was first mentioned in leftist publications in 1966, which continued to reoccur thereafter. Here, the most important point to emphasize is that Sultan Galiev's was majorly embraced by the left current. This embrace was mostly conducted with cautionary approaches to the Turkism-Turanism-Islamist character of his ideological world. Recently, the fact the referral of certain right-wing nationalist columnists in Turkey to him, even in one sentence, can be regarded as progress, even if a small one. Today, when Sultan Galiev is authentically studied with his ideas and struggle and without ideologically stereotyping him, significant gains can be obtained, especially for the Turkish world.

In this study, repetition was avoided by not presenting biographies as the previously written papers about Sultan Galiev. Instead, the perception of Sultan Galiev in today's Turkey was emphasized and whether his doctrine has a quality to shed light on the Turkish world in the future was questioned.

Keywords: Sultan Galiev, Turkism, Turanism, National Communism, Bolshevism.

Giriş

Bolşevik devrimci kadrolarında yer alan ve kısa zaman içerisinde yıldızı parlayarak Müslüman unsurların lideri konumuna yükselen şahsiyet; ölümden sonra da uzun yıllar büyük tartışmalara sebep olmuş olan, üzerinde değişik komplo teorileri üretilen, her kesimden insanın kendisine göre yorumladığı, çoğu insanın adını anma konusunda günümüzde dahi birtakım endişeler taşıdığı Mirseyid Sultan Galiyev'dir. Sultan Galiyev algısı üzerinde

bir çözümlenmeye gidilmeden önce ilk olarak onun dünyaya geldiği ortam ile şartların ne olduğu, hayatını geçirdiği coğrafyanın tarihsel birikimini ve bunların yansımalarının rasyonel bir tutumla değerlendirmek gerekmektedir. Elde edilecek sonucun Sultan Galiyev'in kişiliğinde ne şekil ve şiddette etki bıraktığı tahlil edilirse Sultan Galiyev'i anlamak kolaylaşmış olacaktır.

Rusya gibi geniş bir coğrafyaya sahip bir ülkede doğal olarak siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmeler oldukça değişkenlik göstermiştir. Söz konusu coğrafyada hâkim olan rejim/rejimlerin ve mevcut sosyo-kültürel özelliklerin Türkiye'den oldukça farklı oldukları gerçeği; Sultan Galiyev'i olduğu gibi algılamada bir engel teşkil etmemesi gerekirken; bu unsurların Galiyev'in doğru bir şekilde anlaşılması konusunda kimi zaman birtakım engellere sebep olduğu görülmektedir. Sultan Galiyev'in ve Galiyevizm'in¹ anlaşılabilmesi için dönemin şartlarının ve bu şartların kişiler üzerindeki etkilerinin duygusalıktan uzak bir şekilde etüt edilmesi gerekmektedir. Galiyev hakkında adeta klişeleşmiş bir tanımlama olan; "Sağcılar için solcu, solcular için sağcı" sözü, Galiyev odaklı algı sorununun varlığına en somut örnektir. Bazı analizlerde ise Sultan Galiyev ile Mustafa Kemal Atatürk karşılaştırılmış, benzetilmiş veya farklılaştırılmıştır. Ancak farklı coğrafyalarda, farklı rejimler altında ve bunlara bağlı

¹ Galiyevizm veyahut Galiyevcilik, Galiyev'in öğretisini savunmak ve takip etmek olarak açıklansa da döneminde Sovyetler'de kendisini takip edenlerle Sovyet Sosyalizmi'nde milliyetçi sapmalara verilen isim olmuştur. Günümüzde dahi Galiyevciliğin tam anlamıyla bir tarifi yapıldığını söylemek zordur. Galiyevcilik, zaman içerisinde değişik biçimlerde tarif edilmiştir. Türkiye'de Galiyev üzerine ilk söz edenlerden Aclan Sayılğan, *Ansiklopedik Marksist Sözlük*'te Galiyevciliği, şu şekilde tarif etmiştir: "Sultan Galiyev'in en orijinal yönü Batı endüstrisine karşı meydana gelmiş Marksist teoriden başlayarak onu değişikliğe uğratması, daha başka bir ifade ile Asyalaştırması ve Asya'nın ihtiyaçlarına bilhassa tarımla uğraşan toplumlara göre düzenleyerek uygulamaya kalkmasıdır. Sultan Galiyev'in öğretisine Turancı ya da Milliyetçi Komünizm de diyebiliriz. Sultan Galiyev, sömürgeci ülkelere karşı koloni ihtilallerinin ilk teorisyenidir. 1917 İhtilali'ni ve sosyalizmi bütün Asya topluluklarına yayarak Müslüman halkların önderliğinde bir işçi devleti ile Turan'ı kurmak için çalıştı. Asya'da başlamış olan bir sosyalist ihtilal aynı zamanda bir kurtuluş savaşı olacaktır ve muhtemel bir zafer Asya'daki Rus üstünlüğüne kuvvetli bir darbe indirecekti." (Aclan Sayılğan, *Ansiklopedik Marksist Sözlük*, Otağ Yay., İstanbul 1976).

A. Bennigsen ile C.L. Quelquejey'in çalışmalarına göre ise Galiyevciliğin tanımı şöyledir: "...Milliyetçi bir idareyle komünizme yönelen Müslüman devrimcilerin 1923 ile 1928 yılları arasında devrimin yönelişinden düş kırıklığına uğrayarak artık "Sultan Galiyevcilik" diye anılan ve 1936'ya kadar hatta daha sonraki tarihlere dek Moskova'nın merkezîyetçiliğine karşı çıkan tüm Müslüman direnişlerinin doktrin silahı olacak olan bir ideolojinin çevresinde birleşmeleridir. Sultan Galiyevcilik, Rus Komünist Partisi'nin ve Komintern'in siyasetlerine yöneltilmiş en ateşli, en tutkulu, en tehlikeli ilk eleştirilerinden birini oluşturmaktadır. Komünizmden ve hatta fikir babasının başlangıçta düşünmelerinden de sürekli uzaklaşarak ve düzenli bir biçimde devrimcilik öncesi milliyetçiliğe yaklaşarak yıllarca yaşatıldığı ve aralıksız bir biçimde geliştirdiği SSCB'nin tüm Müslüman Cumhuriyetleri'ndeki etkisi çok büyüktür." (A. Bennigsen - C.L. Quelquejey, *Sultan Galiyev-Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası*, Çev. Erden Akbulut - T. Ahmet Şensilay, Sosyalist Yayınlar, İstanbul 1995).

Galiyevciliğin bir diğer tanımı ise, Galiyev'in 1923'te hazırladığı ve "Türk Halklarının Sosyal-Siyasal, İktisadi ve Kültürel Gelişmelerinin Temelleri Üzerine Görüşler" adlı programa bağlananlar ve bu programın takipçilerine verilen ad olarak ortaya çıkar. Bu makaleden çıkan gerek özet sonucu gerekse diğer tarifler göz önüne alındığında, Oğuz Şaban Duman'ın Galiyevciliği getirmiş olduğu tarif daha net durmaktadır. Buna göre Galiyevcilik;

1- Batıda doğan gelişen Marksizm'in Avrupa'dan alınarak Asya şartlarına uyarlanmasına ve Asyalaştırılmasına verilen isim olarak karşımıza çıkan belli bir düşünceye ve kuramlar disiplinine dayanan öğreti ve felsefenin anlatım biçimidir.

2- Sovyetler'de sosyalist emperyalizme karşı milliyetçi tepki ile eş anlamlı olarak Sovyet uygulamasına karşı çıkan her türlü muhalefete verilen addır. (Oğuz Şaban Duman, *Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1999).

olarak büyük ölçüde sosyal farklılıklara sahip toplumların bireyleri durumunda olan her iki liderin karşılaştırılması konusuna, temkinli yaklaşma zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Çarlık Rusyası ile Osmanlı saltanatının gerek yönettiği toplumlar gerekse de bu idarelerin rejimleri ve dinamiklerini karşılaştırma eğilimi, aynı zamanda içinden çıkılması güç bir paradoksa da sebep olabilir.

Sultan Galiyev'in Çarlık rejimine karşı tutumu, onu siyaseten Bolşevikliğe götüren şartlar, Türk Dünyası'na bakışı, sömürgecilik kavramını ele alışı, yazdıkları ve mücadelesini verdiği fikirleri, ortaya koymuş olduğu kuramı, yaşadığı Türkistan coğrafyasının merkeze alınarak düşünülmesiyle anlaşılacak. Bu bakımdan Sultan Galiyev'i herhangi bir ideolojiye sabitlemek ve bu açıdan ele almaya çalışmak onun, algılanması güç veya anlaşılmamış bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmasına sebep olmuştur.

Sultan Galiyev'in fikir dünyasına bakıldığında, gerek hayatında gerek ortaya koymuş olduğu kuramında üç akımın etkili olduğu bilinmektedir. Bu üç akım, aslında Türkistan'ın hayatta kalma mücadelesinde zaman ve mekâna bağlı olarak farklı şekillerde teberrüz etmiştir. Sosyalizm, Milliyetçilik ve İslamcılık fikirlerinin çeşitli frekanslarda seyretmesi, doğrudan siyasal şartlara bağlı olmuştur. Galiyev ve Kuramı özelinde asıl önemli olan, hangi akımın daha etkili olmuş olduğu sorusu değil, bunların bir bütün halinde bizi Sultan Galiyev algısı üzerinde hangi sonuca ulaştırdığıdır. Sultan Galiyev'i sadece tek bir düşünce kalıbıyla değerlendirmek çok doğru olmayacaktır. Bu gerçeklik, onun kozmopolit bir kişilik olarak kabul edilmesini de gerektirmemektedir. Zira bu konuda, Sultan Galiyev'in gerek teorisyen gerek aksiyon adamı olarak ne öncüllerine ne de ardıllarına benzememiş olduğu fikri önem kazanmaktadır. Sultan Galiyev'in sıra dışı olarak değerlendirilen kişiliği, onun doğal olarak farklı kesimler tarafından öngörülen kalıplarda değerlendirilmesine ve yahut algılanmasına neden olmuştur.

Sultan Galiyev'in Marksizm okumalarını, Bolşevikliğe yönelmiş olmasını, dine bakışını, sömürgecilik karşısında tutumunu, milletine bağlılığı ekseninde geliştirmiş olduğu milliyetçilik ve Turan Devleti ideali ve bu hayat tarzı perspektifinde sürdürmüş olduğu mücadelesini, hem zaman hem de mekân ve şartlar göz ardı edilmeden ele almak gerekmektedir. Bununla birlikte Sultan Galiyev'in ortaya koymuş olduğu kuramın, günümüz dünyasında geçerliliğinin sorgulanması eylemi de dikkate alınmalıdır.

Galiyev'in Fikir Dünyası Üzerine Bazı Notlar

Galiyev'in düşünce dünyasının dayanaklarından biri Usul-ı Cedid adıyla bilinen reformist ve aydınlanmacı Cedid Hareketi; ikincisi Cedidçilikten yola çıkılarak gelişim göstermiş olan Türkçülük ve Turancılık fikri; üçüncüsü ise Marksizm'dir. Sultan Galiyev, materyalizme de farklı bir bakış açısı getirmiştir. Klasik anlamda materyalizmden de sıyrılan Sultan Galiyev, kuramını bu ayırım perspektifinde geliştirmiş ve bu noktada Diyalektik Materyalizm merkezine bağlı olan Bolşeviklerden de ayrılmıştır.

Sultan Galiyev, fikirlerini tarif ederken diyalektik materyalizmden farklı olarak; "*Enerjetik Materyalizm*"² adını verdiği yeni bir kavramdan söz etmiş-

² Ayrıntılı bilgi için bkz: Özgür Erdem, *Sultan Galiyev: Bütün Eserleri*, İleri Yay., İstanbul 2006.

tir. Bu konuyla ilgili ifadeleri kısaca şöyledir: “Bizim, tarihsel materyalizm taraftarlarına bağlılığımız, onların beyan ettikleri, keza diyalektik materyalizmin Rus ve Avrupa tekelcileri tarafından takdim edilen her türlü fikri ve nesneyi kutsal bir şeymiş gibi tartışmasız olarak kabul etmemizi de kesinlikle gerektirmez.”³ Bu sözler, Kakinç’ın da vurguladığı gibi onun son derece analitik düşündüğünün ve hiçbir şeyi sorgulamaktan kaçınmadığının önemli göstergelerindedir. Zira dogmatizme karşı çıkan pozitivist anlayış bile materyalizmi adeta bir dogma haline getirmiştir. Sultan Galiyev, materyalizmden söz ettiği zamanlarda daima sosyal gelişmelerin dinamiklerine atıf yapmıştır. Şartlara bağlı olarak kabullendiği çok açık şekilde belli olan ateizmini bile klasik materyalistlerin tercih ettiği şekilde propaganda aracı olarak kullanmamıştır. Bu yöndeki düşüncelerini lâik ve inanç ayrılıkçılığından uzak bir zemine oturtmaya çalışmıştır.

Türkistan merkezli bir değerlendirilmeye gidildiğinde; aynı coğrafyayı büyük ölçüde paylaşan Ruslar ile Türklerin, tarihin doğal bir sonucu olarak sık sık temas geçtikleri görülmektedir. Robert F. Baumann’ın, Rusların güneylerindeki Türk kavimleriyle karşı karşıya gelmelerinin niteliğini ve sonuçlarını gösteren çalışmasında belirttiği üzere; 1552 yılından itibaren her iki etnik grup için temas süreci, sadece savaş ve diplomasiyi değil, aynı zamanda Rusların sömürgeleştirme, kısmi asimilasyon ve sayısız kültürel etkileşim şekillerini de beraberinde getirmiştir.⁴ Sultan Galiyev’in doğup büyüdüğü ortamın tarihi süreç içerisinde taşıdığı şartların analiz edilmesi, onun kişiliğinin ve fikir hayatının oluşmasında etkili olan unsurları kavramak adına son derece önemli bir eylemdir. Galiyev ile ilgili yapılan tenkitlerde ve araştırmalarda dikkat çektiği üzere, onun Marksizm’e, Bolşevizm’e, milliyetçiliğe veya ateizme yönelmesinde yaşadığı bu çevrenin taşıdığı sosyo-kültürel ve ekonomik bakiyenin birinci derecede etkisi olmuştur. Sultan Galiyev’in memleketi olan Kazan, Türkistan ve Türkler için ne kadar büyük önem taşıyorsa, aynı şekilde Ruslar için Rus sömürgeciliklerinin önünde duran büyük bir engel olarak kabul edilmiştir. Rus yayılmacılığının başladığı zaman dilimi kabul edilen IV. İvan döneminde, Rus sömürgecilik hareketi Ortodoks Hristiyanlıkla sembolleşmiş durumdaydı ve Rusların önünde en büyük engel, İslam’ı temsil eden Kazan Hanlığı idi. Bu sebeple Kazan’ın düşürülmesi, Ruslara büyük bir zafer kazandırmıştır.⁵

Sultan Galiyev’in ilk öğretmeni babasıdır ve onun kişiliğinin oluşumu ve gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Babasının mesleği dolayısıyla Rus İmparatorluğu sınırları içinde farklı yerlerde hayatını sürdürmek zorunda kalan Sultan Galiyev’in fikri gelişimi üzerinde değişken çevre şartları da oldukça etkili olmuştur. Yıllara yayılan uzun bir süreçte, Çarlık rejiminin uygulamış olduğu politikalar neticesinde büyük zarar görmüş olan Türk Dünyası’nın vahim durumu, Galiyev’i henüz çocuk denilecek yaşlarda oldukça derinden

³ Halit Kakinç, *Sultangaliyev ve Millî Komünizm*, Bulut Yay., İstanbul 2003, s. 151.

⁴ Robert Baumann, “Rusya’nın Türk Bölgelerinde Yayılması”, (Çevrimiçi), <https://www.altayli.net/rusyanin-turk-bolgelerinde-yayilmasi.html>, 21 Ocak 2019.

⁵ Baumann, a.y.

etkilemiştir. Galiyev'in özellikle çevresinde gördüğü yoksulluğun acı sonuçları karşısındaki hissiyatı, onun fikir hayatını şekillendiren en önemli unsurdur. Bu sebeptendir ki onun genç yaşlarda devrimci fikirlere yönelmesinde, Türkistan coğrafyasında şahit olduğu bu açlık ve sefalet görüntülerinin başat rol oynadığı söylenebilir. Galiyev'e göre; insanların mutsuzluğunun, yoksulluğun, açlık⁶ ve sefaletin, köleliğin, kötülüklerin altında yatan temel sebep, insanların sadece kendileri için yaşamalarıdır. Fikir dünyasını şekillendirme sürecinin başlarında Galiyev, sorduğu sorulara mantıklı cevaplar ve çözüm yolları aramıştır. *"İnsanlar sadece kendileri için değil, diğer insanlar için yaşamayı öğrendikleri zaman insanlığa barış ve huzur gelecek, yoksulluk ve sefalet de son bulacaktır"* sonucuna ulaşan Galiyev, yazılarının ve şiirlerinin çoğunda bu konuya sıklıkla değinmiştir. 5 Ocak 1914 tarihli Musulmanskaya Gazeta'da *"Ben İnsanım (Darbe)"* başlıklı bir yazısında; eski İran tanrıları olan Hürmüz ve Ehrimen'e atıfta bulunarak devrimci karakterinin oluşumunda son derece etkili olan ana sebebi de ortaya koymuştur.⁷

Sadece Sultan Galiyev'de değil, diğer Türk aydınlarının fikir hayatlarının şekillenmesinde devrim ve sosyalizm kavramlarının etkilerini doğru anlamak gerekmektedir. Bu kavramların bir dönem dahi olsa milliyetçilikle de eklemlenmeye çalışıldığı bilinmektedir. Böyle bir durumda, 19. Yüzyıl Türkçülüğü'nün sosyalist teoriden beslenmiş olduğu gibi bir kanıya ulaşılmaktadır. Zira Hüseyin Cahit Yalçın da anılarında bu durumu doğrular mahiyette, o dönemin kültürel iklimini *"O zaman hepimiz sosyalisttik"* ifadeleriyle resmetmiştir.⁸ Burada Rusya Türkleri ile İstanbul ilişkisini de belirtmek faydalı olacaktır. Rusya Türkleri arasında yayılma gösteren aydınlanmacı fikirlerin dar bir çerçevede kalmadığı, Halifelüğün sembolü durumunda olan İstanbul ile de sürekli bağlantılı olduğu bilinmektedir. Hanifi Altaş, *"Sosyalizmden Etkilenen Türkçüler"* başlıklı bir yazısında, Kırmımlı bir Türk düşünürü olan Bekir Sıtkı Çobanzade'nin 1918 yılında Budapeşte'de yayımlanan *"Turan"* dergisinde bastırıldığı *"Rusya Tatarlarının Kültürel Faaliyetleri"* başlıklı yazısına atıfta bulunmuştur. Bu makaleye göre; Rusya ile yaşanan savaş dönemleri hariç, İstanbul ile özellikle Karadeniz ve Hazar denizinin kuzeyindeki Türkler arasında çok sıkı bir etkileşim, karşılıklı gidip gelişler söz konusudur. Hacca gitmek için deniz yolunu tercih eden Rus tebaası Türklerin ilk durağı İstanbul olmuştur. Kazan medreselerinde ders veren müderrisler İstanbul medreselerinden yetişmektedir; Kırım ve Kazan'da İstanbul'da basılan eserler okunmakta, hatta İstanbul modası takip

⁶ Açlıkla ilgili olarak dönem itibarıyla insanlık dışı manzaralara rastlandığı tarihi bir hakikattir. Öyle ki; insanların yamyamlık örnekleri sergileyerek bazı bölgelerde yakınlarını bile yedikleri bir dönem yaşanmıştır. Sultan Galiyev bu tür dramalara tanık olmuştur. Moskova ve Petersburg gibi Rus kentleri ile özellikle Türk asıllı nüfusun yaşadığı bölgeler arasında büyük bir uçurum meydana gelmiş olması da Galiyev'in zihninde daima soru işaretlerine sebep olmuştur. (Sercan Meriç, (Çevrimiçi), <https://www.sozcu.com.tr/hayatim/kultur-sanat-haberleri/halit-kakinc-unutturulmaya-calisan-komunist-mirseyid-sultangaliyevi-yazdi/>, 26 Ocak 2019).

⁷ Erdem, a.g.e., s. 69-70.

⁸ Sadık Usta, "Kim Bu Türkçülerle Sosyalistleri Birleştiren İsmail Gaspıralı?", *OdaTv*, 22 Mayıs 2016, (Çevrimiçi) <https://odatv.com/kim-bu-turkculerle-sosyalistleri-birlestiren-ismail-gaspirali-2205161200.html>, 30.04.2019.

edilmektedir. Kazanlı bir Türk olan Sultan Galiyev'in yetiştiği iklim de böyle bir iklimdir.⁹ İlber Ortaylı da İstanbul'da okumuş olan Kazanlı aydınların sayısının hiç de azımsanamayacak düzeyde olduğunu belirtirken bunların kültürel faaliyetlerinin oldukça yoğun olduğu gerçeğini ifade etmiştir.¹⁰

Rusya Türkleri arasında aydınlanmacı hareketin en kuvvetli tarafı Cedid Okulları'dır. İlminskiy¹¹ stratejisine karşılık olarak gösterebileceğimiz Cedid Okulları'nın rasyonel gelişimi, İsmail Gaspralı sayesinde olmuştur. Çünkü İsmail Bey, sahip olduğu Pantürkist fikirleri perspektifinde 1880'li yıllarda İslamî Eğitim Reformu ile yalnız Kırım Tatarları ile değil, tüm Rusya Müslümanları ile ilgilenmiştir. İsmail Bey, "*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*" sloganıyla, tüm hayatını Cedid Okulları'nın açılmasına adanmıştır. Cedidçilerin Ruslar yanında bir de Kadimciler ile mücadele etmek zorunda kaldıkları görülmektedir. Bu durum, onların Batı yanlısı Rus aydınları ve Rus sosyalistlerine yakınlaşmalarına sebep olmuştur.¹² Böylelikle daha önce belirttiğimiz şekilde aydınlar arasında Cedidçilik ile Sosyalizm arasında bir sentez oluşturma çabaları başlamıştır. Bu çaba sonucunda çok sayıda Cedidçi'nin Bolşevik Partisi'ne üye olduğu bilinmektedir. Bu sentez fikri, süreç içerisinde doğal olarak Tatar milliyetçiliğini de etkilemiştir. Aslında İsmail Gaspralı'nın "*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*" ideali, bir yönüyle Sultan Galiyev'in kültürel Türkçülüğünün omurgasını oluşturmaktadır.¹³ Cedidçiler, Bolşevik Partisi'ne kaydılduktan kısa bir süre sonra kendi ideolojileri ekseninde teşkilatlanmışlar ve lider sorununu Sultan Galiyev ile çözümlenmişlerdir.

Frantz Fanon¹⁴ ve Che Guevara¹⁵ gibi isimler anıldığında, Üçüncü Dünya Devrimcilerinin babası olarak vasıflandırılan Sultan Galiyev, tek tarafı

⁹ Hanifi Altaş, "Sosyalizmden Etkilenen Türkçüler", (Çevrimiçi), <https://www.aydinlik.com.tr/sosyalizmden-etkilenen-turkculer-ozguruluk-meydani-mart-2018-1>, 26 Ocak 2019.

¹⁰ İlber Ortaylı, "Kazan Günlüğü: Bir Ayağı Doğuda Bir Ayağı Batıda", (Çevrimiçi), <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/kazan-gunlugu-bir-ayagi-doguda-bir-ayagi-batida-40610749>, 26 Ocak 2019.

¹¹ Nikolay İvanoviç İlminskiy, Rus Ortodoks bir misyoner olarak faaliyet göstermiştir. Öğrenimini Kazan Ruhani Akademisi'nde tamamlayarak aynı yerde öğretmenlik yapmıştır. 1861'de Kazan Üniversitesi Türk-Tatar Kürsüsü'nde profesör olan İlminskiy, Tatarca ve Arapça'ya da hâkimdir. Türk lehçeleri ve ilahiyatı üzerinde özellikle yoğunlaşmıştır. (Faaliyetleri için bkz: Mehmet Aça, "Misyoner Şarkiyatçı İlminskiy'in Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri", *Yeni Türkiye*, Sayı: 55, Yıl: 9, Kasım-Aralık 2013, ss. 1464-1477, (Çevrimiçi) <https://www.academia.edu/9993606/Misyoner->, 23 Ocak 2019.

¹² Kakinç, a.g.e., s. 100.

¹³ Yeniçağ, 3 Ağustos 2014, (Çevrimiçi), <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/turkcu-ve-turanci-bir-aydin-100909h.htm>, 30.04.2019.

¹⁴ "Batı'da "Ey siyah derililer... Yüzlerinizdeki beyaz maskeleri çıkartın" diyen bir Frantz Fanon... Doğu'da da Sultangaliyev... Eğitim ve kültür seviyesi diplerde olan toplumlardaki cahilane özentinin, kapitalizm ile birleşince uyuşturucu etkisi yaptığını yıllar önce söylemişlerdir." (Sercan Meriç, (Çevrimiçi), <https://www.sozcu.com.tr/hayatim/kultur-sanat-haberleri/halit-kakinc-unutturulmaya-calisilan-komunist-mirseyid-sultangaliyevi-yazdi/>, 26 Ocak 2019).

¹⁵ Halit Kakinç'in ifadesiyle; "Sultangaliyev, ne ölümünden önce ne de ölümünden sonra Che Guevara kadar şanslı olamamıştır. Ne gençliğinde motosikletlerle içine Türkiye'yi de alan dünya turlarına çıkabilmiş ne de ölümünden yıllar sonra popstar olarak gençlerin göğüslerini süsleyebilmiştir.", (Çevrimiçi), <https://www.ntv.com.tr/sanat/halit-kakinc-son-kitabisultangaliyev-ve-kizil-turani-anlattı>, 26 Ocak 2019.

bir bakışla sadece devrimci özelliği önde tutularak Sosyalist ve Marksist düşüncece önemli bir yer elde etmiştir. Onun klasik Marksizm ve sosyalizmden oldukça farklı şekilde bir kavramı ortaya atmış olması, Marksist çevrede kendisine yöneltilen eleştirilere mesnet teşkil etmiştir. İlerleyen yıllarda bakış açısını genişleterek “*Sömürgeler Enternasyonalı*” olarak ifade bulan ideolojisi, Marksizm’i Doğu toplumlarının şartlarına uyarlamayı amaçlayan bir girişim olmuştur. Hasan Basri Gürses, bu yönüyle Galiyev’in “*Üçüncü Dünya Devrimcilerin babası sayılmasının*” yanlış olmayacağını belirtmektedir.¹⁶

Sultan Galiyev’in benimsemiş olduğu devrim ideali ise diğer devrimcilerin benimsedikleri ve takip ettikleri şekilden farklılık arz etmiştir. Galiyev’in düşünceleri, Batılı ve Rus Marksist hareketlerin nihai hedef olan Dünya Devrimi’ni gerçekleştirme konusunda stratejik yöntemler bakımından ayrı bir yer işgal etmiştir. Galiyev’in açıktan kullanmadığı veya tercih etmediği ancak batılı araştırmacıların “*Müslüman Ulusal Komünizmi*” olarak isimlendirdiği düşünceleri, son derece özgündür ve bir “*Türk-İslam-Sosyalizm*” sentezi izlenimini vermektedir.¹⁷ Galiyev, her şeyden önce dünya olaylarına bir Doğulu gözüyle bakarak diğer Marksist kuramcılarının savunmuş olduğu sınıf çelişkileri ve sınıflar arasındaki mücadele kavramlarına yeni bir boyut kazandırmıştır. Galiyev’in fikir dünyasında merkeze aldığı ana tema ve problem, sömürenler ve sömürülenlerdir. Bu bağlamda Doğu’nun halkları her kesimiyle proleter halklardır ve dünyanın sömürülen kısmını oluşturmaktadır. Batı toplumları ise işçisiyle, köylüsüyle, burjuvazisiyle birlikte sömürgeci halklardır. Batı toplumlarındaki gibi sınıfsal çelişki, sınıfsal farklılık Doğu toplumlarında yoktur. Dolayısıyla esas çelişki, sömürülen Doğu toplumları ile sömürgeci Batı toplumları arasındadır.¹⁸ Sultan Galiyev, bu fikirleriyle Marksizm’in ortaya koymuş olduğu sınıf mücadelesi tezine, “*Ezen Uluslar ve Ezilen Uluslar*”, “*Sömürgeciler ve Sömürgeler*” paradoksu ile Doğu’nun dinamiklerini merkeze alarak yeni bir boyut getirmiştir. Galiyev’in, tasarısını gerçekleştirme yolunda Cedidçileri de Bolşevik Partisi içerisinde kendi düşünceleri doğrultusunda teşkilatlandırdığı görülmektedir.¹⁹

Sultan Galiyev, olayları son derece analitik bir yöntemle ele almıştır. Rusya coğrafyasında varoluş mücadelesi veren Türk topluluklarının tarihi, sosyo-kültürel ve ekonomik yapılarını hassasiyetle gözlemlemiştir. Ona bu yönde büyük ölçüde yol gösteren önemli bir eylemi de Marksist klasikleri Tatar Türkçesi’ne çevirmiş olmasıdır. Böylelikle kendisi tarihsel verilerden yola çıkarak aynı zamanda siyasî gerçeklere erişebilme imkânını elde etmiştir. Galiyev, ortaya koymuş olduğu fikirlerle klasik Marksizm’den ayrılmış olduğunun farkındadır. Yani kuramının tesadüfi bir şekilde Marksizm’in klasik biçiminin dışına çıktığı söylenemez. Burada bilinçli bir şekilde ayırım söz konusudur.

¹⁶ Hasan Basri Gürses, *Sosyalist Turan ve Doğu Birliği -Sultan Galiyev-*, Sosyalist Yayınlar, İstanbul 1998, s. 12.

¹⁷ A.e., s. 19.

¹⁸ Oğuz Şaban Duman, “Sultan Galiyev’de Medeniyet Tartışmaları, Milliyetçilik, Sosyalizm ve Din”, *İslamiyat*, Sayı: 2, Cilt: 5, Nisan-Haziran 2002, s. 105.

¹⁹ Kakinç, a.g.e., s. 106.

Haddizatında Galiyev'in çağdaşı olan Müslüman düşünürlerin bile çok ötesinde farklılaştığı görülmektedir. Bu farklılaşma, gerek söylem gerek eylem aşamalarında da belli olmaktadır. Bir tespite göre; Galiyev'in içinde yer aldığı durum, ne Afgani'de ne Akif'te ne Akçura'da ne İkbâl'de ne de daha sonraları Türk Komünist hareketinin kurucuları arasında rastlanan bir durum değildir.²⁰ Buradan hareketle şu sonuca varılması mümkündür: Türklerin sahip oldukları sosyo-kültürel yapı ve birikim, esasen ne Rus Sosyalizminin anladığı anlamda bir sınıfsal yapı, ne de İslam birlikçilerin anladığı anlamda bir ümmet karakteri taşımamıştır.²¹ Netice olarak Sultan Galiyev'in Marksizm'e ve Sosyalizme hatta İslamiyet'e son derece farklı bir bakış açısı kazandırdığı gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Sultan Galiyev'in, yukarıda sözü edilen dünya devrimi konusunda diğer Marksistlerden oldukça farklı düşünmesi, Bolşevik Devrimi'nin ilk günlerinde bile Lenin ve Lenin'in yol arkadaşlarıyla karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. Lenin ve Sultan Galiyev'in Marksizm anlayışlarındaki farklılık konusunda Erel Tellal'in yorumu, bu meseleyi gayet açıkça ifade etmektedir. Buna göre; Lenin Bolşevik Devrim için nasıl Marksizm'i yorumladıysa, Galiyev de ulusal bağımsızlık için Bolşevizm'i yorumlamaya çabalamıştır.²² Ancak burada, Bolşevizm'in bir isimlendirme olup olmadığı ve yorumlanıp yorumlanamayacağı konusunun da farklı bir tartışma başlatacağının altını çizmek gerekiyor. Galiyev'in üzerinde durduğu asıl konu, Doğu-Batı paradoksudur. Böylesi bir düşüncenin ise Lenin'in önceliklerinden olmadığı bilinmektedir. Bu paradoksu merkeze alan Galiyev, sosyalizmin yerleştirilmesi konusunda da farklı ve özel metotların uygulanması gerektiğini savunmuştur. 1917'de Sultan Galiyev, Lenin gibi bir teorisyene Asyatik üretim biçimi ile Marksizm uygulamaları arasında yeni bir dengenin kurulması gerektiğini söylemiştir.²³ Sömürgecilik kavramı konusunda da Marks'tan ayrılan Galiyev, Marks'ın savunduğu şekilde sömürgeciliğin, geri kalmış ülkelerdeki geri üretim biçimlerini parçalamaya yarayan, acı ama zorunlu, olması gereken bir süreç olduğu fikrini kabul etmemiştir.²⁴

Sultan Galiyev'in, Devrim'in ilk aşamasında özellikle Stalin ile ters düşmesi, kendi ve takipçileri açısından sonun başlangıcı olarak kabul edilebilir. Galiyev'in savunduğu fikirler, bizzat kendisi tarafından geliştirileceğinden ve uygulanacağından dolayı bu girişim, Rusya coğrafyasının büyük bölümüne dağılmış olan Türk nüfusu üzerinde Sultan Galiyev'in söz sahibi olacağı anlamına gelmiştir. Sovyetler açısından muhtemel bu tehlikenin boyutlarını İsmet Bozdağ'ın yerinde bir yorumuyla açıklamak mümkündür. Buna göre; Galiyev'in büyük bir nüfuza sahip olması değil Lenin'in, Marks'ın bile kabul lenemeyeceği bir durumdu ve her iki isim de Sovyetler'in bu yoldan parçalan-

²⁰ (Çevrimiçi), <https://issuu.com/sebilurreadergisi/docs/sebilurresad-ocak-2017/9>, 25 Şubat 2019.

²¹ Erol Kaymak, "Türk Dünyası Tarihinin Ardılları ve Sultan Galiyev", *Türkistan*, Sayı: 12, Yıl: 3, 1990, s. 42.

²² Erel Tellal, "Mirsaid Sultan Galiyev", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Sayı: 1, Cilt: 56, Ocak-Mart 2001, s. 119.

²³ İsmet Bozdağ, *Kemal Tahir'in Sohbetleri*, Bilgi Yay., Ankara 1980, s. 158.

²⁴ Kakinç, a.g.e., s. 125.

masına razı olmazdı. Kısaca Sultan Galiyev, gerek kuramsal gerek pratikteki farklılığıyla Sovyet ideolojisi karşısında tehdit haline gelmiştir.²⁵

Sultan Galiyev, Batılı sömürgecilere karşı, sömürülen Doğu halklarının çıkarlarını savunan bir enternasyonalist fikirden yana olmuştur. Bu kurama, daha önce de belirttiğimiz üzere Sömürgeler Enternasyonalisi adını vermiştir. Galiyev'in idealinde bu şekildeki bir milletler gruplaşmasının ilk aşaması, her ne kadar ismini açık etmemiş olsa da büyük bir Türk milli devleti halinde tezahür edecek olan Turan Devleti olacaktır. Turan Devleti ve kolonyal enternasyonal, köylü sınıfı, proleterler ve küçük burjuvalardan ibaret Müslüman kütleleri temsil eden, “Müslüman, sosyalist ve işçi” bir parti tarafından yönetilecektir.²⁶

Galiyev'in Rus devrimcilerle artık kırılma noktasına geldiği ve zıtlıkların sadece dilde ve fikirde kalmadığı, bir bakıma Galiyev ve takipçileri için hatta daha kapsamlı bir ifadeyle mazlum durumdaki Türkistan Türkleri için ciddi şekilde bir tasfiyenin, Yeni Ekonomi Politikasının (NEP) pratiğe geçirilmesiyle başladığı görülmektedir. Aclan Sayılğan'a göre; 1921'de toplanan 10. Kongre tarafından ilan edilen NEP, Sultan Galiyev'in komünizme bağladığı bütün umutları yıkmıştır. Galiyev'in gözünde Rus sömürgecileri için NEP, ilerleyen günlerde Müslüman ülkelerden, Türklerden ve diğer Rus olmayan azınlıklardan bir öğ alma vasıtası ve büyük şehirlerin zulmü olmuştur.²⁷ Gün Zileli ise NEP'in, halkın maddi koşullarında belli bir düzelme sağladığını belirterek bu gelişmeyi, Sayılğan'dan oldukça farklı bir şekilde ele almaktadır. Zileli, NEP'in her ne kadar bir iyileşme getirmiş olsa da Galiyev ve arkadaşlarının eski sömürgeci düzendeki hâkim sınıfların, can düşmanları olan Rus tüccar ve memurlarının olduğu kadar, aralarındaki bütün köprüleri yaktıktan sonra Müslüman tüccar ve din adamlarının da iktidarını yeniden kurmuş olduğunu belirtmektedir.²⁸

Sultan Galiyev'in ve kuramının Türkçülük ve milliyetçilik boyutunu, yüzeysel bir şekilde ele alarak bunun bir reaksiyon göstergesi olduğu fikrine oldukça temkinli yaklaşmak gerekmektedir. Haddizatında milliyetçilik karşısında duran akımların, milliyetçiliği sadece tepkisel bir hareket şeklinde göstermeye çalışmaları yine bu akımlar için adeta geleneksel bir tutum olmuştur.²⁹ Bu tutum, milletlere ve coğrafyaya göre değişiklik gösterme adına sınırlı olarak doğru olabilir. Ancak Türk milliyetçiliğinin tepkisel bir hareket olduğu yönündeki fikirlerin geçersizliği, tarihin vermiş olduğu somut delillerle de doğrulanmaktadır. En azından Orhun Yazıtları'ndan yola çıkarak milliyetçilik kavramının, Türk Milleti için tepkisel bir hareket olmadığı ve bu kavramın reaksiyondan ziyade aksiyonu ifade etmiş olduğu anlaşılabilir. Bu gerçeğe Sultan Galiyev de yakındır ve tarihçi olmamasına karşın Türk tarihi ile ilgili okumalarının son derece zengin olduğu bilinmektedir. Rusların Velikorus (Büyük Rusya)

²⁵ Bozdağ, *a.g.e.*, s. 159.

²⁶ Helene Carrere D'Encausse - Stuart Schram, *Asya'da Marksizm ve Milliyetçilik*, Çev. Sevil Avcıoğlu - Adil Aşçıoğlu, Yön Yay., İstanbul 1966, s. 60.

²⁷ Aclan Sayılğan, *SSCB ve Sultan Galiyev*, Mars Matbaası, Ankara 1966, s. 45.

²⁸ Gün Zileli, “Galiyev Üzerinde El Sıkışmak”, *Birikim*, Sayı: 111-112, Temmuz-Ağustos 1998, s. 147.

²⁹ Daha geniş bilgi için bkz: Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, Metis Yayıncılık, İstanbul 1993.

politikaları, Sultan Galiyev'in taşıdığı milliyetçilik duygusunu daha zenginleştirmiş, onun aksiyoner kişiliğini canlandırmıştır. Bu yüzden Çarlık yöneticilerini Rus olmayanlara ve özellikle de Türklere yönelik baskı ve sömürü politikalarını uygulamaya iten Rus Şovenizmi; "1900'lü yıllarda Müslüman/Türk milliyetçiliğini doğurmuştur."³⁰ kanaati yerine; "var olan milliyetçilik duygusunu harekete geçirmiştir" demenin daha yerinde olabileceği düşünülebilir.

Sultan Galiyev'in, devrimin ilk yıllarında dile getirmekten kaçındığı milli hislerini, daha sonraki yıllarda aktif siyasete yansıtılabileceği fırsatları aramış olduğunu görmekteyiz. Özellikle, Ekim Devrimi'nin hemen ertesinde Rus Bolşeviklerinin, Türk aydınlarına vermiş olduğu sözleri yerine getirmedikleri gerçeğini unutmamak gerekmektedir. 1921 yılında Avrupa'da düşünülen ihtilâl fikrinin başarısız olacağı kanısı, Rus Bolşeviklerini adeta imparatorluğu yeniden ayağa kaldırma gibi bir ikileme sürüklemiştir. Bu sebeple Rus yöneticiler, derhal kendilerinden ayrılma eğilimi gösteren milliyetçi hareketleri tasfiye etme yoluna gitmişlerdir.³¹ Galiyev, 1923 ilkbaharında Ufa'daki Başkurt Komünistlerine yazdığı gizli bir mektupta, hem bu gerçeğe vurgu yapmış hem de Türkler için izlenecek politikanın ana perspektifini ortaya koymuştur:

"Merkez hükümetini iyice bildiğim için sizi katıyetle temin ederim ki bu hükümetin Rus olmayan milliyetlere karşı güttüğü siyaset, Velikorusların eski emperyalist siyasetinden katıyen farklı değildir. 1917'de verilen vaatler gerçekleştirilmemiştir. Buna göre de biz, yakın gelecekteki kongrelerde müşterek bir cephe kurmak ve kendi menfaatlerimizi savunmak için Kazak Türkleri ve Türkistanlıları birleştirmeliyiz."³²

Bu ifadeler değerlendirildiğinde Galiyev'in, milliyetçiliği bir araç olarak gördüğü yorumu da tartışılır hale gelmektedir.

Sultan Galiyev'in inanmış bir sosyalist olduğu konusu tartışılabilir ancak inanmış bir milliyetçi olmadığını tartışmak pek akılcı görünmemektedir. Taşıdığı milliyetçi ideolojiyi, yeri geldiğinde ihtiyarî veya gayri ihtiyarî açığa vurmuş olduğu gibi, İslam'ın etki alanının dışında kalmadığı da fark edilmektedir. Bu konuyla ilgili olarak Mehmet Bedri Gültekin'in yorumuna hak verilebilir. Gültekin, Galiyev'in hissiyatını belli belirsiz açığa vurmasıyla ilgili olarak yaptığı bir yorumda; "Sosyalist bir iktidara karşı mücadele eden bir Doğu toplumunun burjuva milliyetçi aydınının başka türlü davranamayacağını" ifade etmiştir.³³ Ancak Gültekin'in bu yorumunun biraz da komünizm adına Galiyev'i suçlayıcı bir yönünün olduğu anlaşılmaktadır.

³⁰ Tellal, "a.g.m.", s. 113.

³¹ D'Encausse - Schram, *a.g.e.*, s. 63; 1921 Mart'ında Stalin, X. Parti Kongresi'ne sunduğu "Ulusal Sorun Konusunda Partini İvedi Görevleri" başlıklı raporda; yerli komünistlerin saflarında görülen ve Doğu'da kendi Panislamizm, Turancılık gibi akımlarla nitelendirilen yerel milliyetçilik sapmasına karşı Kongre'yi uyarmıştır (Joseph - Stalin, *Marksizm ve Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu*, Çev. Muzaffer Erdost, Sol Yay., Ankara 1994, s. 120). Milliyetler politikasındaki dönüşümün resmen açıklanması ise Nisan 1923'te toplanan XII. Kongre'de gerçekleşmiştir (Tellal, "a.g.m.", s. 109).

³² Ayşe Çakırca, "Bir Sosyalist Düşünür Olarak Mirsaid Sultan Galiyev", *KHUKA (Kamu Hukuku Arşivi)*, Sayı: 1-62, Yıl: 9, Mart 2006, s. 60.

³³ Mehmet Bedri Gültekin, *Sultan Galiyev Eleştirisi*, Kaynak Yay., İstanbul 1999, s. 94-95.

Sultan Galiyev, Türk milliyetçiliğini aksiyoner bir duygu ve fikir olarak ele almasının yanında, hayatı boyunca daha geniş bir bakış açısıyla değerlendirmiş ve yaşamıştır. Bu yönü, Galiyev üzerine düşünenlerin çoğunu onun milliyetçilik anlayışını tepkisel bir hareket olarak değerlendirme açmazına sürüklemiştir. Sultan Galiyev'in Türk (Tatar) kimliği de tıpkı Müslüman kimliği gibi emperyalizm karşıtlığından kaynaklanmaktadır fikri, son derece tek taraflı bir bakış açısını ifade etmektedir. Oysa emperyalizm karşısında tetiklenen Türk Milliyetçiliği duygusu, zaten var olan bir gerçekliktir. Bazı yazarların (Gültekin vb.) Galiyev'deki Türk milliyetçiliğinin, sadece emperyalizme bağlı olarak doğmuş olduğu gibi bir algı oluşturmasının, klasik materyalizm saplantısından başka bir şey olmadığı düşünülebilir. Millet, milliyet ve komünizm konusunda Sultan Galiyev'in ideoloğu olarak kabul gören Hanefi Muzaffer'in fikirlerine dikkat etmek gerekmektedir.³⁴ Galiyev de bir bakıma Hanefi Muzaffer'in yolundan giderek mazlum milletlerde sınıf mücadelesini, sömürücü devletten kopması ve istiklâlini elde etmesi yanında ikinci dereceye itmiştir. Böylece Galiyev'in Turan projesinin sadece Türk milletlerini kapsamadığı tüm ezilen sömürge halkları da içine aldığı görülmektedir. Böyle bir amaç tespit edildiğinde ise Galiyev kuramını, tek tip ve birbirinden bağımsız olarak Pantürkist, Panislamist, Komünist, Marksist veya Bolşevik olarak nitelendirmek sağlıklı görülmemektedir. Dolayısıyla Galiyev kuramını, bir bütün halinde olmak kaydıyla Milliyetçi, Ceditçi, Marksist dinamiklere dayanan bir aksiyon hareketi olarak değerlendirmek daha mantıklı gözükmektedir. Halit Kakıncı da Galiyev'in köktendincilik veya ırkçılıkla suçlanmasıyla ilgili olarak şunları söylemiştir:

"Köktendinciymiş... İrkçiymiş... Bütün bu yalan yanlış yakıştırmaları fırlatıp atın. Sultan Galiyev için, Turan ve Turancılık olguları, şoven ve ırkçı bir özlem değil, kendine özgü tarih ve toplum analizinin doğal ve kaçınılmaz bir sonucuydu. Sultan Galiyev, iki radikal hareketin, ifrat ile tefritin karşısında oldu. Bunlardan biri yerel milliyetçilik, diğeri ise süper devlet şovenizmiydi. İnce sınırı şöyle anlatıyordu: 'Bizler dünya sosyal devrimini gerçekleştirmeliyiz.' Bunun için de uluslararası emperyalizmi yenmeliyiz... Bunun için de öncelikle uluslararası kapitalizmi yenmeliyiz."³⁵

³⁴ Hanefi Muzaffer, dünya Müslümanlarının temel sorununu var olma sorunu olarak gösterecek; "Milletimizin var olması, bütün Müslüman dünyanın var olması ve boyunduruk altındaki bütün milletlerin var olmasıdır" şeklinde ifade etmiştir. Marksizm ile kurulması gereken bağı ise şu şekilde açıklamıştır: "Bizler ezilmiş ve Avrupa'nın boyunduruğu altında inlemekte olan milletler, aynı emperyalizme karşı savaştan Marksizm'i tanımayacak olursak, büyük tarihsel bir hata işlemiş oluruz." (Bennigsen - Quelquejay, a.g.e., s. 76.). Bu kurama göre, dünyadaki tüm felaketlerin başlıca sorumlusu emperyalizmdir. Komünizm ise bu emperyalizme karşı savaşımaktadır. Komünizmle yapılacak işbirliği ise Müslüman halkların vazgeçilmez gerçeği olan İslamiyet'ten ödün vermeden yapılmalıdır. Hanefi Muzaffer'e göre, temelde komünizm ile İslamiyet'in bağdaştırılması mümkündür. Çünkü İslamiyet, bir sınıf dini değildir, sınıfları aşan bir dindir ve evrenselidir. Her sınıf kendi biçiminde din olgusunu değerlendirebilir, onu kendi ele alabilir fakat bu tamamen bir sınıf tutumudur, yoksa İslamiyet'e ait bir tutum değildir (D'Encausse - Schram, a.g.e., s. 61.). Hanefi Muzaffer'e göre Müslüman Türk halkının bütün sosyal sınıfları yabancı sömürgecilerin (Rusların) kurbanıdır. Bu bakımdan onlar toptan proletaryadır. Proletarya deyimi böylece bütün milliyetçi kuvvetleri kapsayan bir anlam taşımaktadır (Sayılğan, SSCB ve Sultan Galiyev, s. 40.).

³⁵ Füsün Saka, "Çağın 100 Yıl Sonra Sultangaliyev Umud Olabilir mi?", (Çevrimiçi), <http://www.gazetevatan.com/fusun-saka-1119654-yazar-yazisi-cagindan-100-yil-sonra-sultangaliyev-umut-olabilir-mi/>, 26 Ocak 2019.

Bolşevik Devrimi'nin ilk yıllarında Sovyetler'in hakimiyetindeki Müslüman coğrafyanın geleceği, sosyalizme inanmış ancak Cedid hareketinin yoğun bir şekilde etkisi altında bulunan Türk aydınının elinde bulunmuştur. Kendilerini Sosyalizme veya Komünizme irtibatlandırma konusunda birtakım farklılıkların bulunması da son derece doğaldır. Temelde bu, amaç olarak olmasa da metodolojik olarak farklılaşmanın bir ifadesidir. Buna rağmen Galiyev'in Bolşevikliği hakkında Zeki Velidi Togan şu yorumda bulunmuştur: "Sultan Galiyev'in bizden farkı, komünizme bizim gibi zaruret icabı değil, bizzat inanarak intisap etmiş olmasıdır."³⁶ Oysa Galiyev'in iddia edildiği üzere bu inanın samimiyeti tartışmaya açık bir konudur. Zira Galiyev'in hissiyatını açık ettiği bazı konuşmalarına rastlamaktayız. 21-22 Şubat 1918'de Kazan'da gerçekleştirilen *Volga Çevresi ve Güney Urallar Sovyetleri Yerel Kongresi*'nde tartışılan konularla ilgili olarak şunları dile getirmiştir:

"...Ayrıca Rusya ve başka ülkelerdeki Müslümanların millî hareketi sorunu vardır. Bu hareket milliyetçi değil, millî-sınıfsaldır. Müslüman ülkeleri proleter halklardır. Ekonomik açıdan İngiliz, Fransız proletaryasıyla Fas, Afganistan proletaryası arasında büyük fark vardır. Müslüman ülkelerin millî hareketinin sosyalist devrim karakteri gösterdiğinin altı çizilebilir. Bu eğilimse Rusya Müslümanlarının millî eğiliminde ifadesini bulmuştur. Eğer herkesten eşit ölçüde vergi alındıysa, o zaman Müslüman kültürel nimetlerden Ruslara göre çok daha az yararlanmıştı. Kuşkusuz buradan millî hareketlerinde Tatar proletaryasının kendi burjuvasıyla aynı yoldan gidebileceği sonucu çıkmaz. Devrimin ilk günlerinde Kadetler'le birlikte olmamıştı. Hiçbir zaman da onların peşinden gitmez."³⁷

Sultan Galiyev'in en başından beri, her bakımdan Sovyetler Birliği'nde sosyalizmin yerleştirilmesinden ayrı olarak kendi milliyetçi hedefleri olduğu ve bunlardan taviz vermediği anlaşılmaktadır. Gültekin, Bennigsen'in bir yorumunu vurgulayarak bu konudaki varsayımı doğrulamaktadır. Buna göre; Sultan Galiyev henüz 1918 Ocak ayından itibaren Narkomnatz'daki ve Müslüman Merkez Komiserliği'ndeki faaliyetlerine paralel olarak özerk bir Müslüman Komünist Partisi'nin temellerini atmak ve böylelikle Rusya Müslümanlarını Sovyetlerin denetimi dışında kalan, kendi özgün ve bağımsız yönetimlerine kavuşturmak istemiştir.³⁸

Aslında bu milliyetçi bağımsızlık anlayışı, yüzeysel bakıldığında bile komplike bir fikirmiş izlenimi vermesinin aksine, gayet açıktır ve sadece Galiyev'in şahsıyla sınırlı değildir. Bayram Bayraktar'ın bir tespiti, Bağımsız Türk Dünyası söylemi perspektifinde ele alındığında bu gerçeği ifade etmektedir. Bu tespite göre Büyük Türk Dünyası Projesi'nin Kazan'daki adı *Galiyevcilik*, Azerbaycan'daki adı *Nerimanovculuk*, Türkiye'deki adı *Kemalcilik*, Türkistan'daki adı ise *Rıskulovculuk*'tur. Hepsinin ortak amacı ise Türk böl-

³⁶ Çakırca, "a.g.m.", s. 61.

³⁷ Erdem, a.g.e., s. 112.

³⁸ Gültekin, a.g.e., s. 58.

gelerinin SSCB'den ayrılması ve bağımsız birer devlet olarak inşa edilmesidir.³⁹

Sultan Galiyev'in en başından beri taşıdığı fikirlerden dolayı onun Bolşeviklere olan inancının 1923 yılında partiden atılmasıyla kaybolduğunu iddia eden görüş de böylece boşa çıkmaktadır. Yukarıda Sultan Galiyev'in henüz 1918 yılında ifade etmiş olduğu görüşlerden yola çıkarak onun daha bu yıllarda Ruslarla beraber hareket etmenin boşuna bir çaba olduğunun farkına vardığını tespit etmek mümkün olmaktadır. Sonraki yıllarda Galiyev'i suçlamak amacıyla da olsa Hacı Zahidullahoviç Gabidullin, Sultan Galiyev'in kendisine 1918'de şunları söylediğini belirterek bu gerçeği vurgulamıştır: "...1918'de Sultan Galiyev'e rastladığım zaman bizi Rus Komünist örgütlerinden ayrılarak kendimize özgü bağımsız Doğu Komünist Partisi'ni kurmaya davet etti."⁴⁰ Galiyev, böylelikle önceliği millî bağımsızlığa vererek sosyal devrimin geciktirilmesine olan inancından dolayı klasik çerçevede düşünen sosyalist veya komünistlere göre milliyetçi bir sapma göstermiştir.⁴¹ Ayrıca kendisinin Tatar halkının bağımsızlık ve özgürlük sembolü olan Süyün Bike minaresinin yeniden yaptırılması ve yine Hz. Osman'a ait olup, Petrograd kütüphanesinde bulunan Kur'an-ı Kerim'in iade edilmesi yolunda sarf etmiş olduğu çabaları, halkın nazarında millî bir kahraman haline gelmesinde etkili olan unsurlardır.⁴²

Galiyev'in teorik alanda enternasyonal proletaryanın bir olgu olarak var olmasının, ekonomik ve siyasî imkânsızlığını göstermiş olduğuna dair yorumlar daha mantıklı görülmektedir. Buna göre; Galiyev'in kuramı, ideolojik paradigmalara bağlı kalınarak değerlendirildiğinde büyük oranda Marksizm'in dışında kaldığı gerçeğine ulaşılmaktadır. Galiyev'in "*Milliyetçi değilim, Enternasyonalistim*" şeklindeki enternasyonalizme bağlılık açıklamasının, Sovyet İdaresi tarafından yargılanması sürecindeki bir taktik olduğu anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkarak Galiyev'in genç yaşlardaki radikal olarak nitelendirilen milliyetçi yaklaşımı, Bolşevik saflara katıldıktan sonra sosyalist bir karakter kazanmış ve Üçüncü Dünya Milliyetçiliğine ulaşmıştır.⁴³

Türkiye'de Sultan Galiyev Hakkında Yazılanlar

Türkiye'de 1980 yılı öncesinde Sultan Galiyev ismine sınırlı da olsa sol yayınlarda rastlanmaktadır. Türkiye Komünist Partili Aclan Sayılğan'ın SSCB

³⁹ Bayram Bayraktar, "Tutar Riskulov, Sultan Galiyev ve Mustafa Kemal Atatürk'te Türk Dünyası Ülküsü", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 2, Cilt: VIII, Kış/Winter 2008, s. 22. Ayrıca burada Riskulov ismine değinmek gereği doğmuştur. A. Bennigsen ve C.L. Quelquejey'in tespitlerine göre; Ocak 1920'de Taşkent'te toplanan Türkistan Komünist Partisi Beşinci Bölgesel Konferansı'nda Riskulov, katılan delegelere "*Türkistan Özerk Cumhuriyeti*" adını "*Türk Cumhuriyeti*", "*Türkistan Komünist Partisi*" adını "*Türk Komünist Partisi*" olarak değiştirmeyi kabul ettirmiştir. Ülke kimliği yerine ulusal kimliğe getirilen vurgu pratik bir sonuca işaret etmiştir. Yalnızca Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin yerlileri yeni komünist partisine katılabileceklerdir. Böylece Ruslar ve diğer Avrupalılar dışlanmıştır. Riskulov'un önerisi açıkça milliyetçi ve Pantürkist bir hava taşımaktadır ve Moskova'nın Bolşevik yöneticileri bunu ayrılıkçı bir girişim şeklinde değerlendirmek suretiyle yanılmadıklarını da göstermişlerdir (Bennigsen - Quelquejey, *a.g.e.*, s. 126).

⁴⁰ Bayraktar, "a.g.m.", s. 22.

⁴¹ Bennigsen - Quelquejey, *a.g.e.*, s. 141.

⁴² Erol Cihangir, "3. Dünya, Millî Komünizm ve Sultan Galiyev", *Yeni Türkiye*, Sayı: 15, Yıl: 3, Mayıs-Haziran 1997, s. 346.

⁴³ Erdem, *a.g.e.*, s. 35-36.

ve *Sultan Galiyev* isimli kitabı ve bir iki makalesi dışında, yine Yön Yayınevi tarafından basılan Helene Carrere D'Encausse ve Stuart Schram'ın *Asya'da Marksizm ve Milliyetçilik* isimli kitabında, *Kemal Tahir'in Notlarında*, Cemil Meriç'in *Sosyoloji Notları ve Konferanslarında* yer verdiği şekliyle iki paragrafta Sultan Galiyev ismine değinilmiştir.⁴⁴ Ancak Cemil Meriç'i de Sultan Galiyev ile düşünce bazında eleştirenlerin varlığı bilinmektedir.⁴⁵ Türkiye'de bu yıllarda Galiyev ile ilgili tüm yayınların bunlardan ibaret olduğu ve bunların da sol ağırlıklı yayınları kapsadığı görülmektedir. Tüm kısıtlı bilgilere rağmen Sultan Galiyev'in bir şekilde göz önüne gelmiş olduğu da bilinen bir gerçektir. Salih Tuna, 14 Şubat 2017 tarihli *Yeni Şafak*'taki yazısında; "*Orta Mektep sıralarında Necip Fazıl'dan Dostoyevski'ye, Cemil Meriç'ten Orhan Kemal'e kadar okur, Soljenitsin'den Sultan Galiyev'e kadar bildirdik*"⁴⁶ demiştir.

Sovyetler Birliği'nde Galiyev isminin yasaklanması ve itibarsızlaştırılmasının yanı sıra tüm Rusya'da rejime muhalif fikirlerin Galiyevcilik ile suçlanması ihtimâli doğmuştur. Sovyetler'in Galiyev olayını ele alış şekli, Türkiye'de de düşünce insanların olaya bakış açısını dolaylı yönden etkilemiştir. Türk Dış Politikası'nın gerek Moskova ile uzlaşmacı bir yönde ilerlemesi gerek Türkiye'de sol düşüncenin büyük ölçüde kendisini Moskova'ya endekslemesi, Türkiye'de Galiyev isminden imtina edilmesinin ana sebeplerinden biri olmuştur. Günümüzde bile bir yönüyle Galiyev ambargosunun ve korkusunun Rusya hatta Galiyev'in memleketi Tataristan'da birçok çevre ve makamlarca devam ettirildiği gerçeğini, kendisi hakkında gayet kapsamlı bir eser veren Renat Muhammedi, Uludağ Üniversitesi Türk Dünyası Kültürü Topluluğu'nun "*Ekim Devrimi'nin 100. Yılı ve Sultan Galiyev*" konulu bir etkinliğindeki konuşmasında vurgulamıştır.⁴⁷ Sovyetler'de uzun yıllar rejime muhalif aydınlar Galiyevcilik ile suçlanmıştı. Durum böyle olunca Türkiye'de sol düşüncenin Moskova'ya endekli kesimleri tarafından Galiyev isminin anılmamasının önemli sebeplerinden birisi de anlaşılabilir.

⁴⁴ Cemil Meriç'in ifadeleri şöyledir: "...Bolşevikler ilk defa sosyalist bloğun içindeki sömürge insanın ıstıraplarıyla karşı karşıya idiler. Bolşevik Parti kendi ülkesindeki millî hareketleri nasıl değerlendireceğini bilmez. Milletlerin kendi kaderlerini tayin hakkı, Rusya'yı parçalıyordu. Sınıf solidaritesi diye bir şey yoktu, endüstrisi kurulmayan Doğu ülkelerinde mesele karmaşıklaşmaktadır. Rus proletaryası bilgili ve şuurlu idi. Avrupa'da bir proletarya ve burjuvazi vardı. Orta Asya'da bir proleter millet var. Sömürülen milletler el ele vererek metropole karşı gelmelidir. Rus burjuvazisinin yerine Rus proletaryasının geçmesi, Doğu insanının kaderini değiştirmez. Sultan Galiyev adında bir Tatar komünisti, bu düşünceleri daha sonra dile getirecektir. İslamiyet bir sınıf dini değildir, sınıflar ortadan kaldırdığı için komünizmle uyusabilir. Rusya'da mazlum milletler birleşmelidir: Turan. Bağımsız ve haysiyetli bir İslam Türk Komünist Cumhuriyeti'nin kurulması lazımdır. Galiyev, 1923'de tasfiye edilir. Eserleri de öyle..." (Cemil Meriç, "Avrupa Sosyalistleri ve Asya", *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yay., İstanbul 2004, s. 261).

⁴⁵ Oğuz Çetinoğlu, "Cemil Meriç ve Bu Ülke", *Mürekkep*, 5 Ocak 2017, (Çevrimiçi), <https://www.murekkep.com/cemil-merc-ve-bu-ulke/4887/>, 30.04.2019.

⁴⁶ Salih Tuna, "Senin Bu Ahlakın Ne Olacak Asuman?", *Yeni Şafak*, 14 Şubat 2017, (Çevrimiçi), <https://www.yenisafak.com/yazarlar/salihTuna/senin-bu-ahlakın-ne-olacak-asuman-2036172>, 30.04.2019.

⁴⁷ "Bursa'da Tatar Fikir ve Eylem Adamı Sultan Galiyev'e Vefa", (Çevrimiçi), <http://www.bur-sadabugun.com/haber/bursa-da-tatar-fikir-ve-eylem-adami-sultan-galiyev-e-vefa-899246.html>, 26 Ocak 2019.

Türkiye’de Galiyev ile ilgili ayrıntılı bilgilere ise ancak 1980’li yıllara gelindiğinde ulaşılabilmektedir. Bu da Rus asıllı bir Fransız araştırmacı ve Türkolog olan Aleksandre Bennigns tarafından kaleme alınan eserle mümkün olabilmektedir. Ancak bu çalışmalar da Türkiye’de bazı kesimler tarafından Amerikan politikaları içinde değerlendirilmiş ve bu türden çalışmaların Amerika güdümünde finanse edildiği iddiası ortaya atılmıştır.⁴⁸ Türkiye’de de yayınlanan bir diğer önemli eser Renat Muhammedi’ye aittir. 1990 sonrasında Tataristan Yazarlar Birliği Başkanlığı, Sovyetler Birliği Kültür Komisyonu Başkan Yardımcılığı ve milletvekilliği yapmış olan Kazanlı Renad Muhammedi, Boris Yeltsin’den aldığı özel izin sayesinde ulaştığı KGB arşiv belgelerine dayandığı biyografik belgesel türündeki romanı olan “*Sultan Galiyev: Sırat Köprüsü*”nü yayınlamıştır.⁴⁹ Türkiye’de sağ çizgide popüler milliyetçi Uğraş Dergisi’nin de sahipliğini yapmış olan Oğuz Şaban Duman ise *Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev*⁵⁰ adlı araştırma eserini kaleme almıştır. Duman, araştırmasında; “*Türkiye’de neden Sultan Galiyev’in mücadelesi uzun süre saklandı?*”⁵¹ diyerek bir bakıma ülkemizde Galiyev açmazına da önemli bir atıfta bulunmuştur.

Galiyev için “*Avrasya’da Dolaşan Hayalet*” betimlemesini yapan Attila İlhan da Sultan Galiyev üzerinde duran düşünce adamları arasında yerini almış hatta kendisinin Sultan Galiyev olayına daha fazla yoğunlaşmış olduğu görülmüştür. Çoğu değerlendirmelerde Attila İlhan’ın Galiyev’in Türkiye’deki temsilcisi durumuna vurgu yapılmıştır.⁵² Haddizatında Attila İlhan da kendisini bir bakıma Galiyevist olarak tanımlıyordu. Son yıllarda ise Sultan Galiyev üzerine ağırlıklı eğilen isim Halit Kakinç olmuştur. *Sultan Galiyev ve Millî Komünizm* adlı eseri kapsamlı bir çalışmanın ürünüdür. Bu konudaki çalışmalarına devam eden Kakinç, son olarak da *Kızıl Turan-Sultan Galiyev*⁵³ adlı eseri kaleme almıştır. Eserin yayınlanması aşamasında bazı gazete yazarlarının kitaba dikkat çektiği görülmektedir. Hıncal Uluç, köşesinde kitapla ilgili bilgiler verirken aslında Türkiye’deki Galiyev algısına da dikkat çekerek şunlar ifade etmiştir:

“*Ama ülkemizde hele de solcular tarafından çok ama çok ihmal edilen Sultan Galiyev’i yeniden tartışmaya açmak, onu hiç bilmeyenlere tanıtmak*

⁴⁸ Gültekin, a.g.e., s. 119.

⁴⁹ Renad Muhammedi, *Sırat Köprüsü: Sultan Galiyev*, Türkçe’ye Akt. Mustafa Öner, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1993.

⁵⁰ Oğuz Şaban Duman, *Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1999.

⁵¹ Hanifi Altaş, “Sosyalizmden Etkilenen Türkçüler”, (Çevrimiçi), <https://www.aydinlik.com.tr/sosyalizmden-etkilenen-turkculer-ozgurluk-meydani-mart-2018-1>, 26 Ocak 2019.

⁵² Kakinç, “*Attila İlhan Sultan Galiyevci Bir Millî Komünistti*” başlıklı yazısında; Sultan Galiyev’in Attila İlhan haricinde neredeyse kimse tarafından pek önemsenmediğinden bahisle İlhan’ın eserlerindeki önsözlerinden bazı alıntılara yer vermiştir: “...Onun Sosyalist Turan fikri, Türkçülerimizi, Galiyef’in tilmizi Mustafa Suphi Bey’in Türk Ocağı aydını olması, Komünistlerimizi allak bullak ediyordu...”; “...Görevin tamamlanabilmesi için tek şey kalmış; ...Galiyef Külliyyatı’nın yayınlanması! O zaman aydınlık öyle bir yoğunluğa kavuşacaktır ki, nice köstebeğin gözleri kamaşacak!”; “...Çoğu zaman üç beş kişi için yazdığımızı sanırsınız, onlar bizi okumazlar... Asil seslendiklerimiz, hiçbir zaman tanımayacağımız, başka üç beş kişidir.” (OdaTv, 10 Ekim 2016, (Çevrimiçi), <https://odatv.com/atilla-ilhan-sultangaliyevci-bir-mill-komunistti-1010161200.html>, 30.04.2019).

⁵³ Halit Kakinç, *Kızıl Turan-Sultangaliyev*, Wizart Edutainment, İstanbul 2017.

yolunda önemli bir işlevi var, "Kızıl Turan"ın... Bu ülkede bir zamanlar aşırı sağın, ırkçılığın simge ismi Turan'ın önünde "Kızıl" lafı varsa hele, bu kitabı karıştırmak lazım..."⁵⁴

Türkiye'de günümüze kadar Sultan Galiyev'i ve onun tarihteki yerini konu eden araştırmacılar veya yazarların büyük bir kısmının, duygusallıktan sıyrılamamalarının yanı sıra genelde konuya oldukça temkinli yaklaşmış oldukları dikkat çekmektedir. Galiyev olayını ele alan kişilerin içine düşmüş oldukları bu saplantıyı eleştiren Halit Kakinç'a göre Türkiye'de konuyu ele alanlardan bazıları Galiyev kuramında Müslümanlık öğesini abartılı bir şekilde ele alıp diğerlerini soyutlamışlardır. Kakinç'ın eleştirdiği kesimler hakkındaki bir yorumunda belirttiği gibi; bu kesimlerin Galiyev'i Türk milliyetçiliğinin bayrağı olarak algıladıklarını ve böylece olayın özü ile baştan ters düşmüş olduklarını ifade etmiş olması da önemli bir gerçeği ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Kemalist olarak nitelendirilen bazı kesimler, Galiyev ile Mustafa Kemal arasında zorlama bir köprü kurmaya çalışmışlardır.⁵⁵ Sovyetler Birliği yıkılana kadar sınırlı da olsa Galiyev'den söz eden kaynakların anti-Sovyet fonlar ile gerçekleştirilmiş izlenimi vermesi, başka bir açmazla sebep olmuştur. Bu görünüm, Stalinist görüşü savunan çevreleri haklı çıkarırcasına Galiyevcilğin SSCB'nin yıkımı için kullanılan bir ideoloji olduğu yönündeki anti-propagandalarına hizmet etmiştir.⁵⁶ Kakinç'ın bu yöndeki eleştirisi son derece yerindedir. Mesela Mehmet Bedri Gültekin'in, *Sultan Galiyev Eleştirisi* adlı kitabında, Bennigsen ve Wimbush'un birlikte kaleme aldıkları ve 1979 yılında yayımlanmış olan *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliği'nde Millî Komünizm* adlı kitabın önsözünde yer alan bazı ifadeler bu görüşü yansıtmaktadır. Buna göre Gültekin, kitabın Ford Vakfı tarafından finanse edilen ve Amerikan-Slav İncelemelerinin Geliştirilmesi Derneği tarafından yönetilen SSCB'de Millet İnşası ve Millî Bütünleşme Projesi'nin kanatları altında tamamlanmış olduğunu belirten ifadelerden yola çıkarak, Galiyev araştırmalarının Amerikan politikasının bir ürünü olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Yine aynı yerdeki eleştirilerinde Harvard Üniveristesi'nde çalışmalarını yürütmüş olan Masayuki Yamauchi'nin⁵⁷ araştırmalarının da Amerika'nın ve büyük tekelci grupların cömert fonları tarafından desteklenmiş olduğunu iddia etmiştir.⁵⁸

Türkiye'de Galiyev olayı, yayınlanan eserlere yansımış olduğu şekliyle aslında üç ana kriter üzerinde ele alınmıştır. Türkçülük-Turanlılık, İslamcılık, Komünistlik. Bu kriterler ya tek tek ve birbirlerinden ayrıştırılarak ele alınmıştır ya da komplike görüldüğü için sentezleme yoluna gidilmiştir. Bu kriterleri bir bütün halinde deyim yerindeyse birbirleriyle konsensüs sağlayacak şekilde sentezleyen bakış açısına göre de Galiyevizm'i; Marksist, Ceditçi,

⁵⁴ Hıncal Uluç, "Kızıl" Turan Olur mu?", (Çevrimiçi), <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/uluc/2017/12/06/kizil-turan-olur-mu>, 26 Ocak 2019.

⁵⁵ Kakinç, a.g.e., s. 26.

⁵⁶ A.y.

⁵⁷ Masayuki Yamauchi, *Sultan Galiyev, İslam Dünyası ve Rusya*, Bağlam Yay., İstanbul 1998.

⁵⁸ Gültekin, a.g.e., s. 119.

Milliyetçi bir bağımsızlık hareketini hedefleyen bir teori olarak kabul etmek gerekmektedir.⁵⁹

Sol'da Galiyev Algısı ve Galiyevizm'in Bolşeviklik Boyutu

Sultan Galiyev için adeta tek cümlelik klişe bir tanımlama haline getirilmiş olan “*Sağcılar için solcu, solcular için sağcı, İslamcılar için ateist*” tanımlaması, aslında onun hakkında ne kadar sığ düşünüldüğünün de bir göstergesidir. Türkiye’de Galiyev’in ilk dile getirilmesi, sosyalist çevreler içinde olmuşsa da neredeyse kaçınılmaz hale gelen algı sorunu, bu çevrelerde de bakış açılarının birbirlerinden oldukça farklılaşması sonucunu doğurmuştur.

Sultan Galiyev, Türkiye’de Sol üzerinde dolaylı bir şekilde etki yapmıştır. Bunda temel sebep, sol grupların taşıdığı Kremlin tarafından dışlanma korkusudur.⁶⁰ Yavuz Selim Demirağ, 20 Şubat 2015 tarihli Yeniçağ gazetesinde “*Kalpaklı Kim?*” başlığı altında sunduğu tartışmada, Türk sosyalistlerinin halen Galiyev’den açıkça bahsetmekten çekindiklerini belirtmiştir.⁶¹ Aslında sorunun kaynağı, Galiyev hakkında tam anlamıyla bilgi sahibi olunmadan tanımlamaya çalışmak olmuştur. İçine düşülen belirsizlik ise ortaya birden fazla Galiyev’in çıkmasına ve onun hakkında duygusal tarafı ağır basan yorumlara sebebiyet vermiştir.

Türkiye’de Sovyetler Birliği yıkılana kadar Galiyev üzerinde ayrıntılı bir araştırma yapılmamış olması, aslında Galiyev hakkında oluşan algı probleminin başlangıcını teşkil eder. Duman’ın da belirttiği gibi, belki de Sultan Galiyev’in eylem ve tezleri Türk aydınından ve Türk gencinden bilerek saklanmıştır.⁶² “*Türkiye’de neden Sultan Galiyev’in mücadelesi uzun süre saklandı? Herhalde ister “Ak” isterse “Kızıl” olsun Turancı olmasından...*” diyen Duman’a göre; Galiyev’in mücadelesinin uzun süre saklanmasının sebebi, Galiyev’in Turancı kimliğidir.⁶³ Sultan Galiyev’in Rusya Türklüğü, sosyalizme bakışı ve katkısı ile Türkiye sol ideolojisine etkilerine ilişkinin tanınması ve tanıtılması yönünde pek fazla çabanın olmadığına dikkat çeken Erol Kaymak ise resmî tarih yazıcılarının Galiyev hakkındaki hükümlerinin resmî ön yargılara dayandığını vurgulamıştır.⁶⁴

Erol Kaymak’ın bir makalesinde tarihçi Marc Bloch’tan alıntılacağı gibi; “*İnsanın kendi kendisine soru sorması çok yararlıdır, fakat bunlara cevap vermek çok tehlikelidir.*”⁶⁵ Sultan Galiyev, kendisi için sorduğu birazdan sıralayacağımız sorular ve bunlara verdiği cevaplarla aslında dönemi itibariyle bedenini ve ölümünden sonra da günümüze kadar ulaşabilen fikirlerini tehlikeye atmıştı.

⁵⁹ Tellal, “a.g.m.”, s. 114.

⁶⁰ (Çevrimiçi), http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/966655/inancli_komunistten_milli_devrimciye.html, 26 Ocak 2019.

⁶¹ Yavuz Selim Demirağ, “Kalpaklı Kim?”, *Yeniçağ*, 20 Şubat 2015, (Çevrimiçi), <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/kalpakli-kim-33622yy.htm>, 30.04.2019.

⁶² Duman, *a.g.e.*, s.12.

⁶³ *A.e.*, s. 15.

⁶⁴ Erol Kaymak, *Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonalı*, İrfan Yayınevi, İstanbul 2000, s. 231.

⁶⁵ Kaymak, *a.g.e.*, s. 39.

Hayat öyküsü duygusallıktan uzak bir şekilde tahlil edildiğinde, bu davranışın çok da bilinçsiz bir şekilde yapılmadığı sonucuna ulaşılabilir. Galiyev, sonunun ne olacağını tahmin etmenin de ötesinde farkına varmıştır. Soruları yukarıda da değinildiği gibi tehlikeli akıbetinin başlangıç safhasını oluşturmuştur:

“Sahiden ben kimim? Komünist mi? Devrimci mi? Siyasî şantajcı mı? Maceracı mı? Provokatör mü? Karşı devrimci mi? Tüm yaşantımı kafamda canlandırıyor ve görüyorum ki, ben bir devrimci ve komünist olmuşum. Beni hayatın kendisi doğurmuş. Kölelik, ağır zulüm ve yüzlerce yılın yoksulluğu doğurmuş. Ben, ezilen bir halkın ezilenlerinin oğluyum. Evet, devrimciyim... Ama, köle bir devrimci!... Sadece, Ekim Devrimi'nin ilk yıllarında kendimi özgür hissedebildim. Fakat üçüncü yıldan sonra, bana, “Biz sana güvenmiyoruz. Çünkü sen kölesin” dediler. Oysa ben devrimciydim. Zira, köleliğin aşığılanmanın ve yoksulluğun evladı olarak doğmuştum... Ama anladım ki ben köle olamam. Ben devrimci olarak devam etmek ve öyle ölmek istiyorum.”⁶⁶

Sultan Galiyev, “Sağcı mıydı, solcu muydu? Marksist miydi? Samimi bir Bolşevik miydi? Turancı bir Panislamist miydi?” soruları, her ne kadar kısır bir döngü içerisinde hareket etse de tartışılmaması gereken tek nokta, idealist bir devrimci olarak görünmesidir. Bu bakış açısının doğruluğu, Kakinç'in vermiş olduğu örneklerle de anlaşılmaktadır. Ho Şi Minh'den Hayri Bumedyen'e kadar birçok üçüncü dünyacı devrimciyi eserlerinde kendisinden “*Fikir Babamız*” şeklinde söz ettirecek kadar etkilemiştir.⁶⁷ Bennigsen ve Quelquejay ise ilerleyen yıllardaki gelişmelerden örnekler vermişlerdir. Adı geçen yazarlara göre; Galiyev, Üçüncü Dünya Ülkeleri'nde aynı zamanda iki cephede; hem Batı Emperyalizmi'ne hem de Sovyet Emperyalizmi'ne karşı savaşmış olmasıyla da yücelen bir görüntü vermekte ve bu niteliğiyle de Humeyni'nin ve Müslüman Kardeşlerin de öncüleri olmaktadır. SSCB'nin Müslüman dünyasında görüntüsünün soluklaştığı ve Ruslar, diğer tüm Avrupalı ve Amerikalılar'dan olumsuz bir görüntü verdikleri ölçüde bu ülkelerde Galiyev'in saygınlığı artmıştır.⁶⁸ Bu potansiyel etkinin ileride ne kadar büyük sonuçlar doğurabileceği, Stalin ve Sovyet Komünist idaresi tarafından zamanında tespit edilmiştir ki; kimliği ve kişiliği unutturularak üzerine büyük bir sis perdesi örtülmüştür. Türkiye için de bu gerçek değişmemiş, Galiyev'in; sağcılar için solcu, solcular için sağcı olarak algılanması, gerçekte ise algılanamaması sağlanmıştır.

Türkiye'de esasen sol için durum oldukça komplikedir. Çok sayıda fraksiyona ayrılmış olan sol düşünce, özellikle Galiyev'in Marksist oluşu ve Bolşevikliği konusunda oldukça şüpheye düşerken -Bu algıda Galiyev'in “*Ben Bolşevizm'e, halkımın kalbimde derin bir yeri olan büyük sevgisinin itmesiyle geldim*”⁶⁹ sözü önemli derecede etkilidir- Turancılık yönü dolayısıyla da tem-

⁶⁶ Kakinç, “Sultan Galiyev Efsanesi Diriliyor”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 50, Cilt: 9, Şubat 1998, s. 37.

⁶⁷ “A.g.m.”, s. 36.

⁶⁸ Bennigsen - Quelquejay, *a.g.e.*, s. 205.

⁶⁹ Bennigsen - Quelquejay, *a.g.e.*, s. 78. Yazarlar, 1917 yılında Kazan'da bir şaka yollu bilmecenin kulaktan kulağa yayılmış olduğunu aktarmaktadırlar. Aslında bu şaka, Türkler arasındaki Bolşe-

kinli olmanın ötesinde meseleye uzak kalmayı tercih etmiştir. Hasan Basri Gürses, Galiyev'in komünizme sarılmasının temel nedenini "Ulusal Kurtuluşçuluk" idealine bağlamıştır.⁷⁰ Bu konuda Stalinist, Maoist ve bu arada Ulusal Sol'un da diğer temel konularda olduğu gibi meseleyi kendi ideolojik çerçevelerine hapsedtikleri görülmektedir. Sultan Galiyev'in Türkiye Sol hareketlerinde özellikle Sovyet Komünizmi'ne ve Maoizm'e bağlı çevreler tarafından yok sayılmasının yanında suçlanmış olduğu dikkat çekmektedir. Onun ilk zamanlarda bir şekilde Bolşevikliği benimsemesi, daha sonra da işbirliğine girdiği Bolşeviklerin insanları büyük bir sona götürdüğü gerçeğine erişmiş olması sonucunda belirlediği kuramı, bu çevreler tarafından "Milliyetçi Sapma" olarak değerlendirilmiştir. Stalinist çizgide olanlar, Sultan Galiyev'in "Vatan Haini (Sovyet Rusya'ya göre)", "Burjuva Milliyetçisi" ve "Turancı" olduğu yönünde vurgu yaparak onun sosyalist literatürde yeri dahi olamayacağını savunmuşlardır.⁷¹ Gültekin, Sultan Galiyev'in Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla, Batı güdümlü milliyetçi hareketlerin bütün Sovyet Cumhuriyetleri'nde iktidar olması sürecinde, bu gelişmeye uygun bir tarihi arka plan oluşturulmak istenmesi sebebiyle gereksiz şekilde ön plana çıkartılmış olduğunu iddia etmiştir.⁷² Necdet Ekinci ise Sultan Galiyev'in milliyetçilikle komünizmi birleştiren kuramının gerek enternasyonalistler gerek Sovyetler güdümlü çevreler tarafından anlaşılmadığı için komünizme ilk kez ulusal bir nitelik vermiş olan Sultan Galiyev'in, tüm bu çevreler tarafından suçlandığına ve ayrıca anlaşılmasına da izin verilmediğine dikkat çekmiştir.⁷³

1980'lerin ortalarına kadar Türkiye'de Sultan Galiyev hakkında yetersiz bilgilerin oluşu, yöneticilerin de meseleye şüpheli bir tavırla yaklaşmasına sebep olmuştur. Özellikle üniversite gençliği göz önüne alındığında Galiyev isminin, gençliği bazılarına göre *Komünist*, bazılarına göre *Turancı* yapacağı düşüncesi hâkim olmuştur ve bu durum adeta bir paranoya halini almıştır. Belki de ortaya çıkan korku ve vehimlerin önlenmesi adına 12 Eylül idaresi daha kolay bir yolu seçmiş ve Galiyev ile ilgili yayınları yasaklar listesine eklemiştir.⁷⁴ 1970'li yıllara ait bir bilgi ise oldukça ilginçtir. Bu yıllarda, Ankara'da Sultan Galiyev'in fikir örgüsü çevresinde bir akım doğmuştur. Ancak bunun da gittikçe güçlenen sağ ve sol ideoloji grupları arasında bir denge veya ajitasyon unsuru olarak değerlendirilmiş olduğu söylenmiştir. 1980 sonrasında Galiyev çizgisinde bağımsızlığı bir fikir yapılanmasından söz etmek mümkün olsa da oldukça dağınık olan bu yapılanmanın niteliği hakkında somut bilgilere ulaşılamamıştır.⁷⁵

vizm algısının da ironik bir açıklamasını yapmaktadır. Bu bilmece şöyleydi: "Bolşevik Tatar diye kime denir? - Savaşta kaybettiği kafasının yerine bir Rus kafası yerleştirilmiş kimseye!"

⁷⁰ Gürses, a.g.e., s. 379.

⁷¹ Erol Cihangir, *Sultan Galiyev Davası*, Çev. Arif Acaloğlu, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2006, s. 70.

⁷² Gültekin, a.g.e., s. 54-55.

⁷³ Necdet Ekinci, "Türkçü-Turancı Bir Komünist: Sultan Galiyev", *Yeni Türkiye -Türkojoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı*, Sayı: 46, Yıl: 8, Temmuz-Ağustos 2002, s. 423.

⁷⁴ *Sultan Galiyev Davası*, s. 5.

⁷⁵ Kaymak, a.g.e., s. 234.

Galiyev'in 1980 yılı öncesinde tanınmasında veya tanıtılmasında ise ilk etapta Kemal Tahir ve Attila İlhan isimlerinin diğerlerine göre öne çıkmış olduğu görülmektedir. Kemal Tahir'in özellikle Türkiye'nin toplumsal tarih oluşumuna bakış biçimiyle sol ideolojinin Türkiye konjonktürüne ilişkin yorumları, Sultan Galiyev formasyonu taşımaktadır.⁷⁶ Şevket Süreyya ve Atilla İlhan; Türk milliyetçiliğinin özel bir yorumu olan Kemalizm ile Galiyevçiliği telif etmeye çalışırken, Kemal Tahir ise bunun yerine Osmanlılık ile Doğucu/ Ulusal sosyalizmi birleştirme yolunu aramıştır.⁷⁷ Marksist bir kökenden yola çıkmasına rağmen gerek Marksizm'e gerek Batı toplumlarına ve Türk tarihine bakışta Türkiye solundan tamamen ayrı bir tutum içerisinde olmuştur. Bu tutumu dolayısıyla ki Kemal Tahir, Galiyev'in yeni bir yorumcusu olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Doğu-Batı çelişkisinde ve sermaye-proleter çelişkisine bakışta Kemal Tahir'in düşüncelerinin Galiyev'in düşünceleri ile örtüştüğü⁷⁸ görüşüne hak verilebilir.

Mehmet Bedri Gültekin'e göre; Galiyev ile Mustafa Kemal arasında önemli benzerlikler olduğunu söyleyen Attila İlhan ise (Ulusal Dergisi çevresi ile beraber) ayrı bir kategoridedir.⁷⁹ Haddizatında Attila İlhan Galiyev modeli ulusal sol projesi sunmaktadır. İlhan'a göre; "*Sultan Galiyev, Sovyet Devrimi'nin çalkantısı ortasında üç şeyi birden gerçekleştirmeye çalışmıştı: Tam bağımsızlık, ulusal demokratik devrim, sosyalist devrim; üstelik bunu Türklüğün tarihi gelişmesini ve toplumsal yapısını göz önünde tutarak tasarlamıştır.*"⁸⁰ Attila İlhan, Galiyev konusunun Türkiye'de karanlıkta kalmasının önemli bir sebebini duyulan çekincelere bağladığını şu sözlerle ifade etmiştir: "...Yok ama beni asıl şaşırtan, sağda da solda da Türkiye'de Sultan Galiyev üzerinde yeterince bilginin olmayışı. Galiba sağcılar solcu diye bir köşede bırakmışlar, solcular da sağcı diye!"⁸¹ Attila İlhan'ın gerek Türk yayın hayatındaki Galiyev çelişkisi gerek Rusya'daki olumsuz Galiyev algısı üzerinde sis perdelerinin kalkacağına olan inancı, Sovyetlerin dağılmasıyla ilintili olmuştur. Sovyetler Birliği'nin yeni bir yapılanmaya girdiği sürecin henüz başlarında Sultan Galiyev ismi, Türk Cumhuriyetleri devlet başkanları tarafından da dile getirilmiştir. İlk olarak Azerbaycan Cumhuriyeti Başkanı Ebulfeyz Elçibey; "*Sultan Galiyev isminin Neriman Nerimanof ve diğer Pantürkistler ile birlikte anılması gerektiği*" üzerine bir demeç vermiş, daha sonra Kazakistan Devlet Başkanı Nur Sultan Nazarbayev, kendisinin Sovyetler zamanı boyunca gizli bir "*Sultan Galiyevci*" olduğunu açıklamıştır.⁸²

1 Haziran 1990 tarihli Güneş gazetesinde Galiyev'in aklandığına dair verilen bir haberin ardından Attila İlhan tarafından "*Gözün Aydın Galiyev*" başlık-

⁷⁶ Kaymak, *a.g.e.*, s. 231.

⁷⁷ Duman, *a.g.e.*, s. 121.

⁷⁸ *A.e.*, s. 128.

⁷⁹ Gültekin, *a.g.e.*, s. 9.

⁸⁰ Tellal, "a.g.m.", s. 128.

⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Attila İlhan, *Hangi Atatürk?*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009.

⁸² Cihangir, "a.g.m.", s. 349.

lı bir makale kaleme alınmıştır.⁸³ Attila İlhan bu makalesinde, Moskova merkezli düşünen Türkiye'deki Sol'un Galiyev'e sahip çıkmamasını eleştirmiştir.

*"Türkiye'de hareketin eskileri, Mustafa Suphi'yi yere göğe koyamaz, Sultan Galiyev'den asla söz etmezlerdi. Niçin? Stalin tarafından mahkûm edildiği için mi? Oysa Galiyev, bir çoğuna KUTV'da (Doğu Halkları Üniversitesi) hocalık etmiş, Mustafa Suphi'yi yanına alarak O'nun TKP'yi kurmasında ön ayak olmuştur."*⁸⁴

İlhan, bu eleştirisiyle Türkiye siyasi hayatında önemli bir yere sahip olan Kadro Hareketi'ni de hatırlatmıştır. Şevket Süreyya Aydemir, Galiyev'in hem öğrencisi (Doğu Halkları Üniversitesi'nde) hem de kendi özgün düşünce ve yorumlarını da katarak takipçisi olmuştur. Türk İnkılabı'nı da bu Galiyevci anlayış içinde yorumlamaya ve felsefesini vermeye çalışmıştır. Şevket Süreyya'nın görüş ve düşünceleri dikkatlice incelenirse bu öğretmen-öğrenci etkileşimi fark edilmektedir.⁸⁵

İnan Kahramanoğlu, Özgür Erdem'in hazırladığı kitaba yazdığı önsözde, Türk Solu'nun Galiyev ile tanışmasının yeni olsa da Türkiye'de Ulusal Sol'un, daha ilk çıktığı andan itibaren Galiyev ile önemli bir bağlantı kurduğunu ifade etmiştir. Kahramanoğlu'nun dikkat çektiği en önemli nokta ise Şevket Süreyya'nın Türkiye'ye döndükten sonra TKP'den ayrılması sebebiyle sol içinde bir dönük olarak suçlanmış olmasıdır. Ancak Kahramanoğlu'na göre Galiyev ve Kadro arasındaki ilişki, doğru olarak ele alındığında bu dönüklik suçlamasının temelsiz olduğu ortaya çıkmaktadır. Kahramanoğlu, Kadro'nun Avrupa merkezliliği reddeden, Batı ve Liberalizm karşıtı fikirlerinin oluşumunda bütünüyle Galiyev'in fikirlerinin etkisi olduğuna inanmaktadır. Bununla birlikte Kahramanoğlu'nun ulaştığı sonuca göre; Kadro'nun metropol ve sömürge tahlili ile kapitalizm ve sosyalizm tahlilleriyle bunlara karşıt olarak önerdiği Ulusal Kurtuluş Hareketleri ve otarşik yönetim önerileri de yine Galiyev'den kaynaklanmaktadır.⁸⁶

Duman'a göre ise Şevket Süreyya'ya bakış açısında birtakım ideolojik saplantıların özü çarpıttığıdır. Bu düşünceye göre; sol ve sol düşünce konusunda uzun süre Türk Kimliği'ni ve Türklük sorununu inkâr eden kimliksiz sol ve Marksist zihniyet egemen olmuştur. Bu inkârcı ve kimliksiz anlayışa karşı Şevket Süreyya ve benzerleri ısrarla "*Sol Milliyetçilik*" veya "*Milliyetçi Komünizm*" anlayışının takipçilerinden olmuşlardır.⁸⁷

⁸³ Duman, *a.g.e.*, s. 168.

⁸⁴ Attila İlhan, *Sosyalizm Asıl Şimdi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1995, s. 233-234.

⁸⁵ Mesela Aydemir'in şu sözlerinin Galiyev kuramıyla örtüşmesi tesadüf olmaktan ziyade etkileşimin göstergesi olarak kabul edilebilir: "*Bugün sermayedar-proleter çelişmesi, ancak sanayinin ve emperyalist maliyeciliğin hâkim olduğu ülkelerin bir hadisesidir. Halbuki sanayi proletaryasının değil, düpedüz köleleştirilmiş halkların ve milletlerin yaşadığı milyonlarca kilometrekarelik ülkeler ve kıtalar var ki onların ıstırapı aynı zamanda o sanayici ülkelerde bu sermayedar-proleter nizamının varlığından doğuyor. Çünkü bu halklar ve milletler, yalnız sanayici ülkelerdeki sermayedarı değil, onunla bir nevi menfaat birliği içinde yaşayan yani sömürge ve yarı sömürgelerden çekilen hammadde, fazla kıymetler, aşırı gelirler hesabına devam edip duran bu sermayedar-proleter dengesinin de aleyhindedirler.*" (Duman, *a.g.e.*, s. 122).

⁸⁶ Erdem, *a.g.e.*, s. 43.

⁸⁷ Duman, *a.g.e.*, s. 126. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz.: Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılâp ve Kadro*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.

Aclan Sayılğan, Türkiye’de sol hareketlerde merkez dışında bağımsız olma dürtüsünün, 1960 Kasım ayında 81 Komünist parti temsilcisinin Moskova’da toplanan kongresi sonunda yayınlanan bir bildirin tarihine rastladığını ifade etmektedir. Kongrede, özellikle sosyalizmin gerçekleşmesinin o ülke şartlarına bağlı olduğu kararı vurgulanmıştır.⁸⁸ Karara dikkat edilirse, bunun Galiyev tarafından zamanında oldukça sık dile getirilmiş olduğu hatırlanmaktadır. Komintern’in yayınladığı bu karardan sonra Türkiye sol hareketinde de parçalanmalar görülmüştür. Bu yönde ilk tartışmayı açan kişilerden biri olarak TİP Genel Başkanı M. Ali Aybar öne çıkmaktadır. Aybar’ın, Dönüşüm ve Ant dergilerine yansıyan beyanatlarından alıntı yapan Erol Kaymak, Aybar’ın şu ifadelerine yer vermiştir:

“Sosyalizmin Türkiye’ye ait tarihi koşullarla, bu koşullar içindeki uygulamasına ilişkin teorinin değerlendirilmesinde meydana gelen Türkiye’ye özgü sosyalist-teori-eylem üçlüsüne Türkiye Sosyalizmi adını veriyoruz. Türkiye Sosyalizmi teori ve eylem olarak, TİP’in millî bağımsızlık, emekçi halkımızın sömürden kurtulması, anayasasının eksiksiz uygulanması için, ikinci büyük kongremiz ikinci millî kurtuluş mücadelesinden ayrı tutulamayacağını ifade etmiştir (...) Millî kurtuluş mücadelesini yalnız sosyalistlerin yürüteceği anlamına gelmez. Millî kurtuluş mücadelesi, emperyalizme karşı olan bütün kuvvetlerin millî cephe kurmaları şeklinde yürütülecektir.”⁸⁹

1967’de ise “Türkiye Sosyalizmi” üzerine ifade ettiği görüşünde belirtmiş olduğu gibi; “Türkiye İşçi Partisi’nin sosyalizmi, ithal malı değildir. Bu ne Batı’daki ne Doğu’daki örneklerine benzer. Çünkü Türkiye ne Batı’dır, ne Doğu’dur. Türkiye kendine özgü koşulları olan bir ülkedir.” Bu görüşler ise henüz Ekim Devrimi sırasında Galiyev tarafından gündeme getirilmiştir.⁹⁰

Galiyev’in Marksist olmadığı yönündeki eleştirilerin temelinde, onun milliyetçi kökene bağlı olduğu kanısı yatmaktadır. Bu kanıyı taşıyanlar, Galiyev’in Ekim Devrimi’nin estirdiği rüzgârla eskinin birçok milliyetçisi gibi Bolşevizm saflarına katılmış olduğu⁹¹ üzerinde durmaktadırlar. Mesela Gültekin, Galiyev’in devrim saflarına katıldıktan sonra da fikirlerinde önemli bir değişiklik olmadığını belirtmektedir. Başka bir yoruma göre de Galiyev’i hiçbir zaman Marksist olmamak ya da Marksist devrim şemalarını reddetmekle suçlamak komiktir ve bu bakış açısına göre; Galiyev’i Galiyev yapan şey, onun mazlum milletler coğrafyasında Avrupa merkezci bakış açılarını yıkarak mazlum milletlere yön gösterecek bir ideolojik çizgi oluşturmasıdır. Galiyev’in bu noktadaki en önemli başarısı ezilen dünyanın Marksist şablonlardan kurtulmasını sağlamak olmuştur.⁹² Galiyev’i Marksist olup olmadığı yönünde sorgulayan Gültekin, Bennig-

⁸⁸ Sayılğan, *a.g.e.*, s. 36.

⁸⁹ Kaymak, *a.g.e.*, s. 224.

⁹⁰ A.e. Sol’daki fikir ayrılıkları için ayrıca Çetin Yetkin’in kitabına bakılabilir. (Çetin Yetkin, *Türkiye’de Sol’daki Bölünmeler*, Toplum Yay., İstanbul 1970).

⁹¹ Gültekin, *a.g.e.*, s. 56.

⁹² Erdem, *a.g.e.*, s. 47.

sen ve Quelquejay'ın bu konudaki yorumlarının da kendi fikrini desteklediğini belirterek adı geçen araştırmacılarından aşağıdaki ifadeleri nakletmiştir:

“Ekim Devrimi, Rusya'daki ezilen milletlerin burjuva milliyetçiliğinin konumu açısından çok önemli bir değişikliğe yol açmıştır. Devrim öncesinde burjuva milliyetçiliği, emperyalist Rus Çarlığı'na karşı mücadele etmiştir. Sosyalist hareketin müttefiki konumundadır ve ilericidir. Çarlık karşısında ilerici bir konumda olan ezilen milletlerin burjuva milliyetçiliği, Ekim Devrimi sonrasında Sovyetler'e karşı emperyalizmin yanında saf tutan gerici bir konuma geçmiştir.”⁹³

Gültekin, Galiyev'in Bolşevikliği'nin tamamen oportünist kaygılardan kaynaklandığı üzerinde durmuştur. Özellikle 1920 sonrasında Galiyev'in başında bulunduğu illegal örgütlenmenin, Bolşevik Partisi'nin imkânları ve örgütü kullanılarak yürütüldüğünü belirtmiştir.⁹⁴ Yine Gültekin'e göre; 1920'lerin dünya dengeleri içinde Galiyev'in düşüncesi ve eylemi İngiliz emperyalizmi adına askerlik yapmaktan başka bir anlam taşımamaktadır.⁹⁵ Gültekin'in Galiyev'i sert bir şekilde eleştirdiği bu yorumlarda, gelişmeleri tamamıyla Moskova hissiyatıyla algılamaya çalışmış olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Moskova politikalarına ters düşen tüm düşünce ve faaliyetler, böyle bir bakış açısına göre emperyalizme hizmet etmektedir.⁹⁶ Ancak Gültekin ve onun gibi düşünenler için cevabı verilemeyen en önemli soru, Sovyet emperyalizminin taşıdığı karakter ve yeri ile ilgilidir.

Gültekin, Burjuva Milliyetçi akımı olarak adlandırdığı Cedid Hareketi içinde Galiyev'in edindiği ideolojik formasyonunu Bolşevik Partisi içinde de koruduğunu belirtmektedir. Gültekin'e göre; Galiyev'in sosyalizm, milliyetçilik ve din kavramlarını birleştirmiş olduğu algısı ve iddiası da yanlıştır. Gültekin, Nurer Uğurlu'nun⁹⁷ Galiyev'in hem aşırı bir milliyetçi hem de inanmış bir Marksist olduğunu söylemesine ve Cemil Meriç'in Galiyev'in, Doğu'nun özel koşullarında sosyalizm, milliyetçilik ve din gibi kavramları birleştirmeye çalıştığını ileri sürmesine karşı çıkmıştır. Gültekin'e göre; din feodal topluma, milliyetçilik burjuvaziye, bilimsel sosyalizm ise işçi sınıfına ait ideolojilerdir. Dolayısıyla feodalizm, kapitalizm ve sosyalizmi uzlaştırmaya çalışmak ne kadar mantıksızsa, bu üç unsuru birleştirmeye çalışmak da o derece mantıksızdır.⁹⁸ Attila İlhan ise; Türkiye'de sosyalist, komünist, Türkçü ve İslamcıların

⁹³ Gültekin, *a.g.e.*, s. 59.

⁹⁴ *A.e.*, s. 64.

⁹⁵ *A.e.*, s. 73.

⁹⁶ Gültekin'in doğrudan Moskova endeksli yorumlarına bir örnek de şu ifadeleridir: “Bugün eğer dünyanın hiçbir bölgesinde olmadığı kadar eski Sovyetler Birliği coğrafyasında bir halklar zenginliği varsa, bu Sosyalist Sovyetler Birliği sayesinde. Sovyetler Birliği kurucularının daha devrimin ilk haftasında ilan ettikleri ulusal soruna ilişkin programlarına sadık kaldıklarının ispatıdır. Galiyev'in istediği olsaydı ve Sovyetler Birliği'ndeki Müslüman halklar, İngiliz veya Amerikan emperyalizmine bağlı olarak kalsalardı, bugünkü sonuç, birçok Afganistan ve Pakistan'ın varlığı anlamına gelecekti.” (*A.e.*, s. 88-89).

⁹⁷ Nurer Uğurlu Broy dergisinin 1986 ve 1987 yılı sayılarında *Tarih ve Şiir* başlığı altında bir yazı dizisi kaleme almıştır. Bu yazı dizisinin sekizincisi Sultan Galiyev üzerinedir.

⁹⁸ Gültekin, *a.g.e.*, s. 93-94.

emperyalizm karşıtlığında bir araya gelmelerini tavsiye etmekte, bu unsurların birleşemez unsurlar olmadıklarını vurgulamaktadır.⁹⁹ Başka bir yerde ise; “...Ben başından beri neden Sultan Galiyev’de ısrar ediyorum? Çünkü Sultan Galiyev bir bileşkedir, Türkçülükle komünistliğin bir bileşkesidir.”¹⁰⁰ demiştir.

Türk Milliyetçilerinde Galiyev Algısı

Şubat Devrimi’ne kadar geçen süre içerisinde diğer Kazan Türk aydınları gibi siyasal alanda görülmeyen Galiyev’in bu dönemdeki faaliyetleri ve siyasal karakteri hakkında net bir kanıya ulaşılamaması doğaldır. Ancak Sultan Galiyev, bu dönemde Türkçü düşünceden oldukça etkilenmiş görünmektedir. Bu etkileşimin yanında inanmış bir Marksist olarak da eski düşüncelerini korumuştur.¹⁰¹ Sultan Galiyev’in Türkçülüğü’nü, Yusuf Akçura’nın Türkçülüğü gibi düşünmek gerçekçi bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Bunu, dönemin koşulları dolayısıyla bir savunma mekanizması olarak görmek de mümkündür.¹⁰²

Galiyev, Marksist bir temelden yola çıkmış olsa da onun düşüncelerini ve eylemlerini genel olarak Türk Milliyetçiliği’nden soyutlamak, aslında gerçeklerden de uzaklaşmak anlamına gelebilir. Bu bağlamda gerek İttihatçıların gerekse Kemalistlerin anti-emperyalist milliyetçilik çizgisinin Sultan Galiyev’de de aynı olduğunu¹⁰³ söylemek mümkündür. Bu sebeple Bayram Bayraktar’ın da belirtmiş olduğu gibi; bugün gerek Türk/Kazak milliyetçisi Rıskulov’u gerek Sultan Galiyev’i ve diğer pek çok kişiyi Rus komünizminin savunucuları olarak göstermek oldukça hatalı bir tutumdur. Sovyetler döneminde her türlü unutturma ve itibarsızlaştırma propagandalarına rağmen bu isimler, Rusya Türkleri’nin çoğunun nazarında hâlâ Rus emperyalizmine karşı savaşan ve bu yolda ölüme giden bağımsızlık kahramanları olarak bilinmektedir.¹⁰⁴ İsminin, ülkücü olarak nitelendirdiği Enver Paşa ile yan yana anılmaya layık olduğunu söyleyen Aclan Sayılğan’a göre Galiyev, Rus sömürgeciliğinden kurtulmak için, kişiliğini yoğuran Marksizm’den azamî ölçüde yararlanmak yolunu seçmiş, tehlikeli bir kumara baş koymuştur. Mazlum milletlerin, bilhassa Asya Türkleri’nin Rus sömürgeciliğinden kurtulmaları için savaşmış ve bu uğurda hayatını vakfetmiş, Turancı bir Türk şehididir.¹⁰⁵

Aynı yönde fikir yürüten ancak Aclan Sayılğan’dan farklı bir milliyetçi bakış açısına sahip olan Oğuz Şaban Duman ise; Galiyev’in idam edildiği güne kadar Turancı-Marksist görüşlerinden asla ayrılmadığını belirtmiştir. Buna ek olarak Galiyev’in, Türkiye’li Türkçü-Milliyetçiler tarafından “*Kızıl Turancı*” ola-

⁹⁹ İlhan, “Avrasya Kutbu ve Siyaset Tarihi Üzerine”, *Ulusal*, Sayı: 4, 1997, s. 36-37.

¹⁰⁰ İlhan, *Sultan Galiyef: Avrasya’da Dolaşan Hayalet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2005, s. 37.

¹⁰¹ Ekinci, “a.g.m.”, s. 425.

¹⁰² Cihan Erken, “Koşullar Değişiyor Ama Sömürü Düzeni Değişmiyor”, (Çevrimiçi), <http://www.hurriyet.com.tr/kitap-sanat/kosullar-degisiyor-ama-somuru-duzeni-degismiyor-40670678>, 26 Ocak 2019.

¹⁰³ Duman, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁰⁴ Bayraktar, “a.g.m.”, s. 34.

¹⁰⁵ Sayılğan, *a.g.e.*, s. 25.

rak adlandırıldığını fakat Sovyetler yıkılana kadar söz konusu edilen kesimin klasik takımından yeteri kadar bir ilgi görmemiş olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁶

Attila İlhan'ın da belirttiği gibi Türkçülüğün tabanı, Rusya'daki Cedid Hareketi'dir. Attila İlhan, bu konudan hareket ederek Türk milliyetçiliğinin reflekslerine de değinmiştir. Ona göre;

“Gerçekte Türkçülük; Gaspirinskiy'den Molla Nur Vahidof'a, Validof'dan Sultan Galiyefe, Mustafa Kemal'den Ziya Gökalp'e, Mustafa Suphi'den Şevket Süreyya'ya, Türklerin tam bağımsızlıkçı antiemperyalist halk cephesiydi. Bunu böyle saptamadıkça, Türkçülüğü çıkarları için kullanmak isteyen ecnebinin tuzağına düşülür. Düşülmüştür de!”¹⁰⁷

Oğuz Karaçay'ın Galiyev konusunda Türkiye'li milliyetçilerin refleksleri hakkındaki yorumu ise son derece dikkat çekmektedir. Karaçay'a göre; yakın zamanlara kadar Sovyetler Birliği'nde yaşamak zorunda kalmış Türkler konusuna hassasiyetleri olan Türk milliyetçilerinin, bu konuda hassasiyetin ötesinde bir şuurlanma noktasından uzak oldukları bilinmektedir.¹⁰⁸ Karaçay'ın özellikle Sultan Galiyev merkezli Sovyet Müslümanları ele alındığında Rusya Türkleri'nin; Rus Bolşevizmi'ne, Lenin ve Stalin'e adeta kurbanlık koyun gibi teslim olmadıkları¹⁰⁹ yönündeki fikrine de hak verilebilir. Servet Avcı ise günümüz Türk milliyetçilerine zımnen eleştiri getirdiği *“Neden mi Sivil Milliyetçilik?”* başlıklı yazısında, Sultan Galiyev ismini özellikle ön plana çıkarmıştır.¹¹⁰ Sinan Baykent, *“Namık Kemal Zeybek ve Türkçülerin Yarını”* başlığını taşıyan *Aydınlık*'taki yazısında; 2013 yılının Ekim ayında CNN Türk televizyon kanalında katıldığı *Aykırı Sorular* programında, Sultan Galiyev'den örnekler vererek benimsediği Türkçü ideolojinin ana hatlarını aktaran Namık Kemal Zeybek için; *“Yıllar içinde aşındırıp kaybettiğimiz milliyetçi ruhu 21. yüzyılın gereksinimleriyle bağdaştırabilen ender düşünenlerdendir”* demek suretiyle, Türk milliyetçiliğinin anti emperyalist mücadele tarafını Galiyev noktasında somutlaştırmıştır.¹¹¹

Son yıllarda düzenlenen bazı konferanslarda da Türk milliyetçilerinin Rusya Türkleri konusundaki hassasiyetlerine, Sultan Galiyev hassasiyeti de eklenmeye başlanmıştır. Erzurum Türk Ocakları tarafından düzenlenen bir konferansta, Dr. Hüsamettin Olgun Sultan Galiyev'i anlatmıştır. Konuşmasında daha çok Sultan Galiyev'in Türkçülük ve Turan konularındaki düşüncelerine işaret eden Olgun, Sultan Galiyev'in hayatının iyi tahlil edilmesi gerektiğini vurgulayarak, kendisinin bir kapı açtığını ve dinleyicilerin de Galiyev olayına eğilmeleri gerektiğini ifade etmiştir.¹¹²

¹⁰⁶ Duman, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁰⁷ İlhan, *Sultan Galiyef.*, s. 121.

¹⁰⁸ Oğuz Karaçay, “Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları”, *Töre*, Sayı: 171-172, s. 22.

¹⁰⁹ Karaçay, “a.g.m.”, s. 31.

¹¹⁰ Servet Avcı, “Neden mi Sivil Milliyetçilik”, *Yeniçağ*, 6 Ocak 2017, (Çevrimiçi), <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/neden-mi-sivil-milliyetcilik-41168yy.htm>, 30.04.2019.

¹¹¹ Sinan Baykent, “Namık Kemal Zeybek ve Türkçülerin Yarını”, *Aydınlık*, 07.07.2017, (Çevrimiçi), <https://www.aydinlik.com.tr/ozgurluk-meydani/2017-temmuz/namik-kemal-zeybek-ve-turk-culerin-yarini>, 30.04.2019.

¹¹² *Hürriyet*, 23 Nisan 2017, <http://www.hurriyet.com.tr/dr-olgun-sultan-galiyevi-anlatt-40435416>, 30.04.2019.

Bir Türk ilim adamının başına gelenlerle ilgili olarak İlham Tohti adına yer verilen başka bir örnekte ise Uygur Türklerinin bağımsızlık mücadelesinden bahsedilmiştir. Bu konudaki görüşlerini aktaran Cazim Gürbüz'ün yazı başlığını "21. Yüzyılın Sultan Galiyev'i: İlham Tohti" olarak belirlemesi ve "Biz Galiyevler'e, Tohtiler'e bigâne kalmayız, kalamayız"¹¹³ demiş olması, yakın zamanlarda Türk milliyetçilerinde Galiyev refleksinin harekete geçtiği/geçirilmeye çalışıldığı izlenimini uyandırmaktadır. Cazim Gürbüz, 31 Aralık 2016 tarihli Yeniçağ gazetesindeki "Son Okuduklarımızın Üçü" başlıklı yazısında ise Mithat Akar'ın 21. Yüzyılda Türkçülük adlı kitabını tanıtırken Akar'ın; en iyi Türkçü'nün Atatürk olduğuna dikkat çektiğini, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Sultan Galiyev, Attila İlhan ekseninde bir Türkçülüğü savunduğunu ve savunusunu güne uyarlamaya çalıştığını ifade etmiştir.¹¹⁴

Türkiye'de genel anlamda Türk milliyetçileri arasında Galiyev konusu, maalesef net olarak tanımlanamamıştır. Galiyev'i bu kesim içerisinde kimileri Türkçü, kimileri komünist, kimileri ise Pantürkist ve Turancı olarak kabul etmişlerdir. Konuya farklı bir bakış açısı getirmek isteyenler de belki de inkâr ve kabul çıkmazından sıyrılmak için Sultan Galiyev ile Mustafa Kemal'i yan yana getirmek istemişlerdir.¹¹⁵ Bu yaklaşımı kabul edenlerin çoğunluğu, Türkiye'de Ulusal Sol olarak adlandırılmaktadır. Bilindiği üzere Mustafa Suphi'nin ölümünden sonra Türkiye Komünist Partisi'nin başına Şefik Hüsnü geçmiştir. Şefik Hüsnü ile birlikte Türk Solu içinde Ulusal Sol'a karşı bir Komprador Sol belirlemiştir. Bu gelişmeden sonra Türkiye'de Ulusal Sol-Komprador Sol mücadelesi meydana gelmiştir. Komprador geleneği sahiplenener de Maoist görüşte olanlardır. Sultan Galiyev konusunda henüz bir bilgilenme ve bilinçlenme süreci başlamadan yıllar önce bu hareket, Galiyev düşmanlığına başlamıştır.¹¹⁶

Gün Zileli, konuyu daha farklı bir mecraya taşıyarak son zamanlardaki ideolojik atıflara ihtiyatla yaklaşmak gereğine vurgu yapmıştır. Galiyev'in fikirlerinin sentezlenerek bir politik ittifak içerisinde girilme gayretlerinden bahsetmiştir. Ancak bu ittifakın da en başında ideolojik temel farklılıklarından dolayı mümkün olamayacağını iddia etmiştir. Yazısında söz konusu edilen politik ittifakın üç saç ayağı olduğunu söylemiştir. Bu saç ayaklarını sıralarken dikkat çeken ortak nokta milliyetçilik kavramıdır:

1. Kendi tanımlarına dayanarak "Atatürk Milliyetçisi" diye adlandırılacaklar.

2. Yeni Hayat Dergisi ve Ortadoğu gazetesinden bazı yazarların oluşturduğu yine kendi tanımlarıyla "Türkçü-Ulusçu" bir çevre.

3. Aydınlik ve İşçi Partisi (Vatan Partisi oldu) çevresi.¹¹⁷

¹¹³ Cazim Gürbüz, "21. Yüzyılın Sultan Galiyev'i: İlham Tohti", *Yeniçağ*, 14 Şubat 2017, (Çevrimiçi) <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/21-yuzyilin-sultan-galiyevi-ilham-tohti-41664yy.htm>

¹¹⁴ Gürbüz, "Son Okuduklarımızın Üçü", *Yeniçağ*, 31 Aralık 2016, (Çevrimiçi), <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/son-okuduklarimin-ucu-41092yy.htm>, 30.04.2019.

¹¹⁵ *Sultan Galiyev Davası*, s. 70.

¹¹⁶ Erdem, *a.g.e.*, s. 45.

¹¹⁷ Zileli, "a.g.m.", s. 140.

Aslında Zileli'nin saptamaları son derece sert ve keskin ifadeler taşımaktadır. Attila İlhan'ın Galiyev'i sentezleme fikrine karşı duranlar için sarf ettiği; *"Türkiye'de Türkçüler, Komünistler ve İslamcılar Galiyev'de mutabakata varırlarsa yandılar hepsi... Yandılar... Bunun telaşı içindeler"*¹¹⁸ tarzındaki fikrini sert olmakla beraber ironik bir şekilde eleştirmiştir.¹¹⁹ Hüseyin Mümtaz'ın Yeni Hayat'taki yazısından da yola çıkan Zileli, Mümtaz'ın Türk milliyetçileriyle Galiyeciler'in ortak noktasının Turan olduğu, ancak Türklüğü kesinlikle ağızlarına almayan Ümmetçi yaklaşımla bir bağ kurulamayacağı yönündeki fikirlerini nakletmiştir.¹²⁰ Bu bağlamda Zileli, İrfan Ülkü'nün de 16-17 Aralık 1997 tarihli Ortadoğu gazetesindeki makalesine göre; Galiyecilik konusunda Türk Solu ile Türk Milliyetçilerinin ideolojik yakınlaşmasının mümkün olacağı görüşüne yer verdiğini belirtmektedir. Ancak Aydınlikçılar'ın, böyle bir ideolojik yakınlaşmanın mümkün olmadığını belirttiklerini ve İrfan Ülkü'nün algıladığı şekilde eski ideolojik temellerinden kaydıkları yönündeki iddialarını reddettiklerini söylemektedir.¹²¹ Gün Zileli, tek bir milliyetçi ideolojide birleşmenin mümkün olmadığı şeklindeki yorumuyla, aslında kendisinin ne kadar ideolojik bir saplantıda olduğunu da göstermektedir. Zileli, bu açıktan yanlı ve sabit bakış açısıyla birlikte, Galiyev'in milliyetçiliği ile ulusal cephe dediği Ulusal Sol'un milliyetçiliğinin tek ortak yanının aynı etnik kökenden olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Galiyev'in otoriterliğinin geçici olduğunu, ulusal cephecilerin ise kalıcı devlet otoritesinden yana durduklarını ifade etmiş ve ulusal cephecilerin devletçilik konusunda Galiyev ile zorlama bir bağ kurmalarının da teorik planda kaldığını söylemiştir. Zileli bu konuyu şu şekilde özetlemiştir:

*"Şu tarihi ironiye bakın ki; Mustafa Suphi'yi Karadeniz'e gömen egemen Türk milliyetçilerinin bugünkü bir kısım takipçileriyle, Mustafa Suphi'nin yakın arkadaşı Sultan Galiyev'i ortadan kaldıran merkezîyetçi büyük Rus sovenizmini, "Sosyalist Sovyetler Birliği" diye göklere çıkaran Aydınlikçılar, bugün yine kendi merkezîyetçi-otoriter-devletçi politikaları uğruna haleflerinin bu mezarları bile belli olmayan kurbanları üzerinde el sıkışıp onları yetmiş yıl sonra, bir kere de ideolojik olarak katletmektedirler..."*¹²²

Son yıllarda ise sağdaki Türk milliyetçiliğinde, Sultan Galiyev ismine özellikle atıf yapıldığı görülmektedir. Ancak bu atıflar, genel bir Sultan Galiyev değerlendirmesi olmaktan ziyade son derece spesifik ve tamamıyla milli kaygılarla ilgilidir. Şevket Apuhan, *Analiz* adlı köşesinde; *"Şangay Türkiye'nin Dertlerine Çare Olur mu?"* sorusunu cevaplarken; Galiyev'in kuramındaki millilik ilkelerine atıfta bulunmuş ve Türkiye'nin çıkarlarının Avrupa'nın sömürgeci

¹¹⁸ Arslan Bulut'un Attila İlhan ile yaptığı söyleşi, "Galiyev Üç İdeali Birleştirmiş Zaten", *Ortadoğu*, 19 Şubat 1998.

¹¹⁹ Zileli, "a.g.m.", s. 141.

¹²⁰ "A.g.m.", s. 142.

¹²¹ *Aydınlık*, "Ülkücüler Milliyetçiliği Tartışıyor", 21 Aralık 1997.

¹²² Zileli, "a.g.m.", s. 160-161.

karakteri unutulurak sağlanamayacağını dile getirmiştir.¹²³ Bu tarz ifadelerde, milli ekonomi ilkesi bağlamında da Galiyev'in görüşlerine vurgu yapılmıştır. Mesela Cazim Gürbüz, *Atatürk Ekonomi ve Milliyetçilik*¹²⁴ adlı kitabının hemen başında Galiyev'in görüşlerine yer vermiştir. Galiyev'in "Eğer milli kültür istiyorsan, milli ekonomiye sahip olmaya çalışmalısın" dediğine vurgu yapan Gürbüz, olası bir çelişki ihtimaline karşı da açıklama yapmak gereksinimi hissetmiştir. Atatürk'ün ise; "Biz Türkler yüz sene evveline kadar her şeyi kendi çekicimizle, kendi örsümüz üzerinde vücuda getirir, kendi çarşımızda kendi elimizde satardık. İşte bunun için büyük millettik" sözlerini de aktaran Gürbüz, Galiyev'in "Milli Ekonomiye ekonomik milliyetçilik güdülerek varılır" ilkesinden hareketle, milliyetçilik noktasında Atatürk ile Galiyev'i buluşturmaya çalışmıştır. Her iki durumda da devletçilik ve milliyetçilik ilkesinin vazgeçilmezliğini savunan Gürbüz'e göre; Galiyev'in kuramı son derece doğrudur ve "hem milliyetçi bir dünya görüşüne sahip olup hem de liberal ekonomiye taraftar olunamaz." Gürbüz, devamla şunları ifade etmiştir:

"Türkiye Cumhuriyeti, kuruluş yıllarında siyaseten Türködür, ekonomide ise halkçı, toplumcu ve korumacı olmuştur. Yani piyasanın gerekleri tamam ama devlet gerektiği zaman bu piyasaya girer, girmeli. Atatürk devletçiliğinin esası şudur ama: "Devlet işletmeciliği geçici, devletçilik kalıcı." 24 Ocak 1980 ekonomik kararları ile birlikte bu ilkenin "devletçilik kalıcı" bölümü düşman ilan edilmiştir. Bugün eksikliğini çektiğimiz işte budur..."¹²⁵

Galiyevizm'de İslam Teması

Sultan Galiyev, iyi yetiştirilmiş bir Müslüman olarak ergenliğini tamamlamıştır. 15 yaşına kadar namazları dahi aksatmamış olduğu, şarap içmediği kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. Sultan Galiyev'in gençlik yıllarıyla birlikte itikadi manada yaşadığı dönüşümün sebepleri yerinde tahlil edilmelidir. 23 Mayıs 1923'te Stalin'e yazmış olduğu mektupta; "On altı yaşıma geldiğimde gerçek bir ateist olmuştum" diyen Galiyev'in, kendisini tanımlarken kullandığı "Ateist'im" kavramını sosyo-psikolojik açıdan irdelemek gerekmektedir. Dindar olmamasına, ateizm çerçevesinde düşünmesine rağmen -en azından kendi ifadelerinde bu vardır- bu konuda son derece dikkatli davranmıştır.

Sultan Galiyev'in dine bakışı aslında kültürle eklemlidir yani kültürel bir İslam inancına bağlı olduğu görülmektedir. Camilerin kapatılmasına karşı çıkmasını, bu uygulamanın komünist propagandaya zarar vereceği düşüncesinde olduğuna bağlayanların sadece Galiyev'in ifadelerine göre haklı olduğu anlaşılmaktadır. Galiyev, Hristiyan Bolşeviklerin kiliseleri yakmalarının Türk bölgelerinde uygulanmasına karşı çıktığında şunları ifade etmiştir: "Benim

¹²³ Şevket Apuhan, "Şangay Türkiye'nin Dertlerine Çare Olur mu?", *Yeniçağ*, 24 Kasım 2016, (Çevrimiçi), <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/sanghai-turkiyenin-dertlerine-care-olur-mu-151306h.htm>, 30.04.2019.

¹²⁴ Gürbüz, *Atatürk, Ekonomi ve Milliyetçilik*, Nergiz Yay., İstanbul 2017.

¹²⁵ (Çevrimiçi), <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/milli-kultur-milli-ekonomi-ekonomik-yasayis-birligi-47825yy.htm>, 26 Ocak 2019.

*halkımı toplu halde bularak propaganda yapabileceğim sadece ve sadece camiyelerim var...*¹²⁶

Sultan Galiyev'in kültürel İslam'a bağlı olması aslında şahsına münhasır bir tercih değildir. Toplumun genel yapısı, kültürel bir din anlayışına uygundu ve Kazan Türklerinin genelinde din değil, millet birinci sırada gelmekteydi. Kazan toplumunda önemli görülen unsurlar dil ve kültür olmuştur. Renad Muhammedi, bir söyleşisinde bu toplumsal gerçeği belirterek aslında Galiyev'in dine bakışını da özetlemiştir.¹²⁷ Galiyev için milleti ve milliyeti, Bolşeviklikten ya da dinden daha ön planda yer almıştır. Onun devrime katılma gerekliliği de millete hizmet etmek fikrinden kaynaklanmıştır. Tüm bu gerçeklere rağmen Türkiye'de İslamcı karakteriyle bilinen Sebülürreşad Dergisi, ilginç bir şekilde 2017'nin ilk ayındaki kapakta, Sultan Galiyev'e yer ayırmıştır. Dergi, Galiyev için söylenen "*milliyetçidir*" veya "*komünisttir*" söylemlerinin tam tersi yönde doğrudan; "*Galiyev İslamcıdır*" ifadesini vurgulamıştır. Bu vurgulamanın üzerine kendisine yapılan eleştirilere ise herhangi bir şekilde cevap vermemiştir/verememiştir.¹²⁸

Galiyev'in Müslüman olup olmadığı tartışması bir yana bırakılarak onun İslam'ı, dönemin şartları çerçevesinde nasıl ele alıp yorumlamış olduğuna dikkat edilmelidir. Dolayısıyla Galiyev'in kuramının merkezinde yer alan "*Mazlum Milletler*" kavramında "*İslam'ın yeri nedir?*" sorusunun cevabı, Galiyev ve İslam bütünleşmesini de açıklamış olacaktır. Bennigsen ve Quelquejay'ın ifade ettikleri şekilde; ateist olan bir kişiliğin tuhaf bir evrim sonucunda dışarıdan gelen din düşmanı maddeciliğe karşı İslamiyet'i savunan bir modele dönüşmesi, gerçekten bir paradoks muydu? Hayatının hiçbir döneminde açıkça dinden çıktığını veya İslam cemaatinden çıkmak istediğini söylememiş olması,¹²⁹ hangi gerçeğin ifadesiydi?

Galiyev'in İslam ile ilgili söylemiş olduğu sözlerin, ortaya koymuş olduğu faaliyetlerin bir arada değerlendirilmesi, ortaya ilginç bir şekilde Bolşeviklik konusunda olduğu gibi "*oportünist mi pragmatist mi?*" tartışmasını önümüze getirmektedir. Yani Galiyev, ateistliği mi araç edinmiştir yoksa İslam'ı mı? Bu, oldukça önemli bir sorudur ve net bir cevabı vermek ise duygusallıktan kurtulabilme başarısına bağlıdır. Galiyev, bir din âlimi olmamasının yanında, dine dayalı bir ideolojinin de savunucusu olmamıştır, belki de olamamıştır. Bu bakımdan Devrim Rusyası'nda salt dine dayalı bir siyasetin ne derece rasyonel bir hareket olabileceği gerçeği göz ardı edilmemelidir. Galiyev, kuramını dayandırdığı materyalist (kendisinin "*Enerjetik Materyalizm*" olarak tanımla-

¹²⁶ (Çevrimiçi) http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/966655/inancli_komunistten__milli_devrimciye.html, 26 Ocak 2019.

¹²⁷ Bu söyleşide Renad Muhammedi şunları dile getirmiştir: "*Moskova'da bir din görevlisi ile karşılaştım. Bana; 'Biz ilk önce Müslüman, sonra Tatar Türküyüz' dedi. Karşı çıktım. 'Biz ilk önce öz milletin çocukları sonra Müslümanız' dedim. Bizim büyük bir şairimiz der ki; 'Her şey değişebilir bu dünyada, vatan bile gider ama süt kalır.'*" (Yasin Baturhan Ergin, "Renat Muhammediyev İle Söyleşi", (Çevrimiçi), <https://odatv.com/mustafa-kemal-umit-bagliyorum-2012171200.html>, 26 Ocak 2019).

¹²⁸ Mehmet Şeker, "Sebülürreşad", *Yenişafak*, 2 Ocak 2018, (Çevrimiçi), <https://www.yenisafak.com/yazarlar/mehmetseker/seblurresad-2041820>, 30.04.2019.

¹²⁹ Bennigsen - Quelquejay, *a.g.e.*, s. 209.

diği bir materyalizm) anlayışın bir gereği olarak ateisttir. Hatta bu ateistliğinde Zeki Velidi Togan'a göre oldukça samimidir. Togan, *Hatıralarında* Galiyev için şunları dile getirmiştir: "...Sultan Galiyev'in bizden diğer farkı; komünizme bizim gibi bir zaruret icabı değil, bizzat buna inanarak intisap etmiş ve samimi olarak din aleyhtarı kesilmiş olması idi."¹³⁰ Oysa Galiyev, ateizm ve din konusuna bakışını; "...Rakiplerimizin elinden, bizi bu sorun konusunda yenebilecekleri bütün silahları almamız gerekir; kime gerekiyorsa herhangi bir dinle savaşımız olmadığını, sadece kendi ateist inançlarımızın propagandasını yaptığımızı, bu konudaki doğal hakkımızı kullandığımızı açıkça söylemeliyiz..."¹³¹ ifadeleriyle açıklamıştır. Galiyev, Togan'ın üzerinde durduğu bu din aleyhtarlığı konusunda ateizmi saldırı aracı olarak kullanmamıştır. Oğuz Şaban Duman'a göre; tam tersine halkının inançlarına yaklaşırken daha tedbirlî ve yumuşak metotların bilinci içindedir. Bu bilinç içinde de din karşıtı propaganda için yeni metotlar ve yollar aranması gerektiğine işaret etmiştir.¹³²

Galiyev'in İslam konusu üzerinde en belirgin görüş ve düşünceleri onun "*Müslümanlar Arasında Din Karşıtı Propagandanın Yöntemleri*" isimli makalesinde yer almaktadır. Ancak, ilgili makalenin de farklı kesimler tarafında manipüle edilmiş olduğu görülmektedir. Burada öne sürülen fikirler bölünerek adeta iki ayrı makale gibi ele alınmıştır. Oğuz Şaban Duman'ın da belirtmiş olduğu üzere; sağ kesim bu makalenin İslam'ı övücü yönünü verirken, sol kesim ise Galiyev'in ateistlik durumunu ön plana çıkarmıştır.¹³³ Duman'ın da tespitine göre bu makaleden yola çıkarak Galiyev için; "*Müslüman mıydı?*" sorusuna olumlu bir cevap vermek söz konusu değildir. Ancak meseleye daha önce de değinildiği gibi Galiyev'in Müslüman olup olmadığı sorusundan değil, İslam'ın Galiyevizm'de nerede yer almış olduğu perspektifinden bakılması önem arz etmektedir. Diğer taraftan ilk soru üzerinde durulursa, Sultan Galiyev'in her ne kadar ateist olsa da kültür bakımından Müslüman olarak tanımlanabildiği anlaşılmaktadır.

Galiyev'in düşüncesinin yanı sıra Galiyevci akımın dine yaklaşımının daha önemli olacağı fikrini önceleyen Erel Tellal,¹³⁴ Oliver Roy'un Galiyevci akım için söylemiş olduğu Laik Panislamist¹³⁵ kavramını aktarmıştır. Galiyev'in belirlediği din karşıtı propaganda yöntemlerinden yola çıkarak Müslümanlığı, Bolşevizm için kullanmış olduğu kanısının,¹³⁶ genelleme haline getirilmesinin aslında son derece yüzeysel bir saptama olduğu da düşünülebilir. Bu halde şu soru akla gelebilir: "*Galiyev, Müslümanlığı mı Bolşevizm için kullanmıştır yoksa İslam toplumunun geleceği için mi Bolşevizm mi kullanmıştır?*" Böylece Galiyev'in Lâik bir Panislamist olabileceği yorumuna katılmakla birlikte,

¹³⁰ Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1999, s. 289.

¹³¹ Erdem, *a.g.e.*, s. 436.

¹³² Duman, *a.g.e.*, s. 113.

¹³³ Duman, "Sultan Galiyev'de Medeniyet Tartışmaları...", s. 113.

¹³⁴ Tellal, "a.g.m.", s. 111.

¹³⁵ Oliver Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, Çev. Mehmet Morali, Metis Yay., İstanbul 2009, s. 81.

¹³⁶ Tellal, "a.g.m.", s. 112.

Müslümanlığı Bolşevizm için kullanmıştır yorumunu kabul etmek çelişkili durmaktadır. Hasan Basri Gürses'in ise söz konusu makaleden yola çıkarak, Bennigsen ve Quelquejay'ın Galiyev'in bu yazısının İslamiyet üzerine yazılmış üstü örtülü bir kaside olduğu¹³⁷ yönündeki açıklamalarını önemsemesi, yukarıdaki sorunun cevabına yönelik önemli ipuçları vermektedir. Her ne kadar Galiyev'in bu makalesi, Bolşevik idaresi için acemice din karşıtı propagandanın aşırılıklarına karşı açık bir uyarı niteliği ve görünürde Bolşevikler için fayda taşısa da Stalin, bu makalede Galiyev'in Marksizm'den farklı ve açıkça bir İslami Komünizm'in temellerini atma iradesini görmüştür.¹³⁸

Galiyev'in özellikle Müslüman din adamlarının (Mollaların) toplumdaki önemini belirten sözlerinden ve onların halk üzerinde Papa'nın Rus mujiği (köylüsü) üzerinde sahip olduğu etkiden daha fazlasına sahip olduklarına yaptığı vurgudan hareket eden Mehmet Bedri Gültekin de böyle bir fikre sahip olan Galiyev için din karşıtı olmanın söz konusu olamayacağını ve Galiyev'in makalesinin başlığının tersine bir mesaj verdiğini ve hatta onun "takiye" yaptığını ifade etmiştir.¹³⁹ Bu şekilde yaklaşım, aslında Sovyet Komünizmi perspektifinden kurtulamayan bir bakış açısına sahip Galiyev karşıtlığının, yine aynı ağızlar tarafından dillendirilmesinden başka bir şey değildir. Sultan Galiyev'in sosyalizmin ilk etapta İslam'ı kollaması gerektiğine yapmış olduğu vurgular, kendisinin daima bu çevre tarafından -tamamen Sovyet anlayışıyla beslenmiş olan fikir çevreleri- Panislamizm ile suçlanmasına sebep olmuştur.¹⁴⁰ Galiyev'e göre etkisi son derece ortada olan bir İslam dininin, toplumun yaşama biçimi ve inanç manzumesi olması, onun tamamen ortadan kaldırmayacağı gerçeğini göstermektedir. Yine Galiyev'e göre temelde İslamiyet'e Lâiklik eklenilebilirdi. Bu suretle İslam, geleneksel yapısıyla muhafaza edilebilir ve fanatik unsurlardan arındırılabilirdi.¹⁴¹

Kadimciler ile Ceditçiler arasındaki mücadelenin boyutları düşünüldüğünde Galiyev gibi ilerici ve devrimci bir kişiliğin, Ceditçiler arasında yer alması da onun İslam'a bakış açısını ortaya koymaktadır. Galiyev'in dinlere eşit mesafeli yaklaşmasına rağmen, Müslüman bölgelerde camilerin kapatılmasına şiddetle karşı çıkmış olması, onun tutuculuğundan veya salt Panislamist olmasından kaynaklanmamaktadır. Camilerin kapatılmasına karşı çıkışının sebebini şu şekilde açıklamıştır: "Toplum henüz ulus-devlet aşamasına ulaşmadı. Kurumsal olarak yalnızca camilerde bir araya gelebiliyorlar. Onları toplu halde karşımda bulup propaganda yapabileceğim yegâne mekânları da kendi ellerimizle kapatamayız."¹⁴² Onun, devrim adına başarılı olunmak isteniyorsa Müslümanların devletin tüm kademelerinde ekonomik, idarî ve sosyal organlarının içine çekilmesi gerektiğine olan düşüncesi, Türkiye'de de Mos-

¹³⁷ Gürses, *a.g.e.*, s. 19.

¹³⁸ Çakırca, "a.g.m.", s. 59.

¹³⁹ Gültekin, *a.g.e.*, s. 96-97.

¹⁴⁰ Karaçay, "a.g.m.", s. 26.

¹⁴¹ Pekmezci, "Sultan Galiyev", *Türkistan*, Sayı: 5, Yıl: 2, 1989, s. 15.

¹⁴² Kakinç, *a.g.e.*, s. 202.

kova veya Pekin endeksli düşünen sol çevrede Panislamizm ile suçlanması sebep olmuştur.

Sultan Galiyev İle Mustafa Kemal Atatürk Arasında Bağ Kurma Çabaları

Türkiye'de Sultan Galiyev okumalarında dikkat çeken önemli bir nokta da Sultan Galiyev ile Mustafa Kemal Atatürk arasında bir bağ kurulmaya çalışılmasıdır. Bu bağ, kimilerine göre oldukça mantıklı ve gerçekçi, kimilerine göre hayali ve zorlama, kimilerine göre ise mutlaka kurulması gereken bir bağıdır.

Birinci ve üçüncü kategoridekiler, Türkiye'de daha çok "Milliyetçi Sol" ya da "Ulusal Sol" olarak adlandırılmaktadır. Vedat Bilgin, Akşam'daki "Nerede O Eski Komünistler?" başlığı altındaki yazısında, millici tavrıyla ön plana çıkan komünist anlayışta bulunarak, örnek gösterdiği şahsiyetlerin Sultan Galiyev'den beslenmiş olduklarına vurgu yapmıştır.¹⁴³ Aslında bu kategorinin en tipik örneği Attila İlhan'dır. Attila İlhan, emperyalizm karşıtı Anadolu hareketinin Galiyevizm ile aynı değerleri paylaştığını, mazlum halkların zalimlere karşı savaşında örnek olduğunu öne sürerek, Galiyev-Mustafa Kemal çizgilerini birleştirmeye çalışmıştır.¹⁴⁴ Bu düşüncede olanların ağırlık merkezi gerek Sultan Galiyev'de gerek Mustafa Kemal Atatürk'te görülen antiemperyalist tutumdur. Mustafa Kemal Atatürk, Batılı emperyalistlerin Anadolu Türklüğünü tarihten silmek adına yaptıkları hamlelerin önüne geçmiş, etrafında oluşan dirayetli kadronun desteğiyle topyekün bir mücadele sonucunda antiemperyalist savaşı kazanmıştır. Sultan Galiyev ise hem Çarlar hem de Sovyetler tarafından tüm ekonomik ve kültürel değerleri sömürülen Tıran halkları için ölümüne girilen bir kavgayı kaybetmiştir.¹⁴⁵ Bu kaybedişte, Galiyev'in yanında Mustafa Kemal Atatürk için var olan nitelikli kadroların eksikliğinin de etkisi dikkate alınabilir. Çünkü çok önemli isimler bir şekilde Sovyet yönetimi tarafından tasfiye edilmiş, bazıları ise ortadan kaldırılmıştır. Dolayısıyla Galiyev'in etrafında oldukça sınırlı sayıda dava arkadaşı kalmıştır.

Sultan Galiyev ile Mustafa Kemal Atatürk'ü yakınlaştırma gereği fikrinde olanlara göre; yapılması gereken sentezin Galiyevizm/Kemalizm bileşkesinde olabileceğidir. Attila İlhan, bu sentezlemeyi savunurken, Ulusal yazarlarından Mehmet Gürsan Şenalp'in fikirlerine de yer vererek Şenalp'in şunları söylediğini aktarmıştır:

"Bu noktada yalın, net ve işlevsel yaklaşımlara sahip olan Mustafa Kemal ve Sultan Galiyef'in değerlendirilmesi gerekir. Aynı dönemde yaşamış bu iki devrimci/tarihsel kişiliğin fikirlerinin Avrasya Projesi'nin yol göstericisi olması zorunludur. Kemalist hareket, antiemperyalist ulusal kurtuluş mücadelelerinin ilki ve zaferle sonuçlandırılanı olup, pek çok mazlum ulusun kurtuluş ideolojisi olmuş tarihi bir yaklaşımdır. Batı'nın tahammülsüzlüğünü gizlemediği bir teori/pratik bütünüdür. Sultan Galiyef ise aynı dönemde, yaşadığı toplumu Rusya'daki devrim sürecine katabilmek için,

¹⁴³ Vedat Bilgin, "Nerede O Eski Komünistler?", *Akşam*, 5 Temmuz 2017, (Çevrimiçi), <https://www.aksam.com.tr/vedat-bilgin/yazarlar/nerede-o-eski-komunistler/haber-639728>, 30.04.2019.

¹⁴⁴ Tellal, "a.g.m.", s. 127.

¹⁴⁵ Ekinci, "a.g.m.", s. 424.

*Müslümanlığın, Türklüğün ve Sosyalizmin müthiş sentezini yaparak, hep-
sinin ortak noktasını anti-sömürgecilik olarak saptamıştır...¹⁴⁶*

Sultan Galiyev'in Ekim Devrimi'nin hemen sonrasında dile getirmiş olduğu teze göre; Türk İstiklâl Mücadelesi de Anadolu proletaryasının Batı emperyalizmine karşı bir başkaldırı hareketinden başka bir şey değildir. Ancak metodolojik olarak Sultan Galiyev'in dört aşamalı bir plan ileri sürmüş olduğu görülmektedir.¹⁴⁷ Aslında Sultan Galiyev ile Mustafa Kemal Atatürk arasında bir bağ kurma eğilimini, üç ana ölçüt ekseninde yorumlamak gerekir. Birincisi 1921 tarihli Sovyet-İngiliz Ticaret Antlaşması sonrası Türkiye-Sovyetler ilişkisi; ikincisi Mustafa Suphi Olayı; üçüncüsü ise Ekim Devrimi'ne Türkiye'den nasıl bakıldığıdır. Bu sıralanan ölçütler aynı zamanda Galiyev'in trajik sonunun da başlangıcı olmuştur.¹⁴⁸

1921 tarihli Sovyet-İngiliz Ticaret Antlaşması'nda yer alan; "*Rus Sovyet Hükümeti başta Hindistan ve Afganistan bağımsız hükümeti olmak üzere Asya halklarını, askerî, diplomatik veya herhangi bir eylem ve propaganda biçimiyle, İngiliz çıkarlarına veya İngiliz İmparatorluğu'na karşı, düşmanca eylemlere teşvik etme girişimlerinden, imtina eder...*" şeklindeki ifade, meselenin anlaşılması için son derece önemlidir. Bu maddeye bakıldığında, Moskova'nın yani Sovyet Komünizmi'nin "*Mazlum Milletler*" kavramını dert edinmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu yönüyle İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması, sadece sömürgelelerdeki ve nüfuz bölgelerindeki sosyalist mücadeleleri değil, İngiliz işçi ve sosyalist hareketini de olumsuz yönde etkilemekten geri kalmayacaktı. Aksi istikamette ise 1920'li yıllarda Ankara'nın tutumu daha çok "*Mazlumlar Enternasyonalizmi*" görüşünü savunan Sultan Galiyev'in tutumuna yakındır. Mustafa Kemal Paşa, Attila İlhan'ın da vurgulamış olduğu gibi; Moskova'nın mazlum milletlere verdiği sözü tutmadığından şikayetçi olmuştu ve aslında bu şikâyet, Galiyev'in şikayetiydi.¹⁴⁹

Sultan Galiyev ile Mustafa Kemal Atatürk arasında kurulması arzulanan bağın ağırlık merkezinin antiemperyalist yaklaşım olduğu görülmektedir. İlginç olan, bu yakınlaştırmada ısrarcı olduklarını söyleyebileceğimiz düşüncedekilerin, bu bağın kasıtlı olarak kesilmiş olduğunu belirtmeleri ve günümüzde ise tekrar kurulması gerektiği üzerinde durmalarıdır. Bu görüşe göre; Galiyev ile Mustafa Kemal Atatürk'ün mücadelesi aslında ortak bir ideali göstermektedir. Sultan Galiyev ile Atatürk arasında bağlantı kurarken, genel anlamda Atatürk algısının da değişkenlik göstermiş olduğu dikkat çekmektedir. Burhan Ayerî, 23 Nisan 2017 tarihli Yeniçağ gazetesinde Taha Akyol'un, *Ama Hangi Atatürk?* adlı etüdüne atıf yaparken, Akyol'un bu konudaki tespitine yer vermiştir. Akyol'a göre;

"Atatürk resimlerinden birini seçerek öbürlerinden çok farklı, hatta öbürlerine zıt Atatürk kurguları yazmak mümkün ve kolaydır. Sol Kemalistle-

¹⁴⁶ İlhan, *Sultan Galiyef...*, s. 130.

¹⁴⁷ İkinci, "a.g.m.", s. 428.

¹⁴⁸ Gürses, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁴⁹ İlhan, *Sultan Galiyef...*, s. 128.

*rin kurguladığı Mustafa Kemal, Milli Mücadele dönemindeki sol terimleri kullanan Mustafa Kemal Paşa'dır. Baş dostu Lenin'dir. Doğan Avcıoğlu'nun kurguladığı Atatürk'tür. Attila İlhan'ın Gazisi de elbette solcudur ama daha Asyalıdır. Sultan Galiyev'le tarihsel duruş beraberliği vardır. O bakımdan Avcıoğlu'nun Atatürk'üne göre Attila İlhan'ın Gazi'sinde Müslüman kimliği ve Asyalı vasfı hayli belirgindir.*¹⁵⁰

Ulusal Sol'un akıbetini ilgilendiren bir kaygının taşındığı izlenimini veren bu yaklaşım için Galiyev'in oluşturduğu kuram, Türkiye'de Atatürk tarafından Türk Devrimi ile hayata geçirilmiş ve Atatürkçülük adıyla bir ideoloji haline gelmiştir.¹⁵¹ Bu yaklaşımın, son derece duygusal ve gayri mantıklı olduğu, İnan Kahramanoğlu'nun Atatürk ve Galiyev'i tek bir çizgi olarak kabul etmeyi bir miras gibi algılamasından anlaşılmaktadır.¹⁵² Atatürk'ün, kapitalizmi, emperyalizmi, ezen-ezilen millet ayrımını Ekim Devrimi'nden, Lenin ve Stalin'den öğrenmiş olduğunu¹⁵³ dile getirmek, nasıl tartışmaya açık bir durum ise yine Atatürk'ün Sultan Galiyev'in görüşlerinden yola çıkarak Türk Devrimi'ni gerçekleştirdiğini kabul etmek de bir yanılsamadır. Başta belirtilen Atatürk'ün kapitalizm ve emperyalizm kavramlarını Ekim Devrimi'nden öğrendiği yönündeki görüşün dayanak noktası, Aralov'un davetinde Atatürk'ün Ekim Devrimi hakkındaki değerlendirmeleridir:

*"...Şimdi itiraf etmek mecburiyetindeyim ki, bu kıyam ve bu isyan vuku bulunduğu dakikada biz, Rusya'da olduğu gibi emperyalizm ve kapitalizmin manasını düşünmemiştik. Yalnız mevcudiyetimizi tehdit eden kuvvetleri idrak ediyorduk. Vaziyet inkişaf ettikten sonra bizi de tehdit eden kuvvetlerin, Rusya'daki inkılâba sebebiyet veren mevcudiyetler olduğu anlaşıldı. Filhalka Türkiye halkının karşısında emperyalistler, kapitalistler...mevcudiyetini, istiklâlini inhaya mütesaddi müstevililer ahz-ı mevki etmişlerdi..."*¹⁵⁴

Sovyet-İngiliz Ticaret Antlaşması'yla aynı yılda, Ankara Hükümeti ile Sovyetler arasında da bir dostluk antlaşması imzalanmıştır. 20 Ekim 1921'de Fransızlar ile imzalanan Ankara Antlaşması'ndan kısa bir süre sonra İngilizler, Anadolu'daki Yunan işgali fikrinden vazgeçmişlerdi. Türkiye için ise ortaya Batı ve Sovyetler arasında bir tercih denklemi çıkmıştır. Sovyetler ile imzalanan antlaşma gereği, her iki ülke birbirleri aleyhinde propaganda yapmayacaklarına dair söz vermiştir. Ankara Hükümeti'nin Sovyetler'e yönelik "Brest-Litovsk antlaşmasına uygun olarak" Türk savaş tutukluları arasında "Bolşevik propagandasının durdurulması" ve Yeni Dünya gazetesinin yayını-

¹⁵⁰ Burhan Ayeri, "İlk Kravatımı Bir 23 Nisan Günü Taktım", *Yeniçağ*, 23 Nisan 2017, (Çevrimiçi), <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/ilk-kravatimi-bir-23-nisan-gunu-taktim-42520yy.htm>, 30.04.2019.

¹⁵¹ Erdem, *a.g.e.*, s. 48. (İnan Kahramanoğlu'nun bu kitaba yazmış olduğu önsözde; "Galiyevçilik mi, Atatürkçülük mü?" diye bir açmaz meydana getirmesi de son derece ilginçtir).

¹⁵² *A.y.*

¹⁵³ Gültekin, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁵⁴ Sadi Borak, *Atatürk: Resmî Yayınlarla Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri*, Kırmızı Beyaz Yay., Ankara 2004, s. 180-181.

nın askıya alınması kararının uygulanması için notalar gönderdiği, Galiyev tarafından dahi bilinmekteydi.¹⁵⁵ Bunların yanı sıra Mustafa Kemal Paşa, Çarlık Rusya döneminden itibaren devam ettirilen Rus Politikası dolayısıyla Sovyetler'in dostluğuna güven duymamıştır. Çünkü Rus Politikası'nda Boğazlar, vazgeçilmeyen stratejik plan dahilindedir. Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'ya göre Sovyet Dostluğu, diplomatik endişelerden öte bir kavram değildir. Diğer taraftan Stalin, hiçbir zaman koloni ihtilallerinden vazgeçtiklerini açıkça belirtmemiştir. Sovyetler için, koloni ihtilalleri nihai bir amaç olmamıştır. Koloni ihtilalleri, kapitalist dünyayı zayıf düşürmeye yönelik bir araç olarak değerlendirilmiştir. Bu sebeplerdir ki; 1919-1924 yılları arasında Sovyet Dış Politikası, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki Milli Kurtuluş Savaşı'na destekçi görünmüştür. Hatta Mustafa Suphi ve 14 arkadaşının öldürülmesine, TKP'nin dış bürosunun sert protestolarına rağmen, kısa süre sonra Türk-Sovyet Paktı'nı imzalamışlardır.¹⁵⁶ Ancak daha sonraki süreçte özellikle İzmir İktisat Kongresi, Türk-Sovyet ilişkilerini değerlendirmede sonuçları itibariyle önemli bir gelişme olmuştur. İsmet Bozdağ'a göre; Liberal ekonomi anlayışı ile bir taraftan Batı'ya kendilerinden yana olunduğu ve Bolşevikliğin Akdeniz'e inmesini önleyen bir yangın duvarı olunacağı izlenimi verilirken, Sovyetler'e; *"Halk, liberal ekonomiden yana hatta işçiler bile liberal ekonomiden yana oy kullandılar. Bu durumda yapacak bir şey yok. Bekleyeceğiz."* denmiştir.¹⁵⁷ Sonuç itibariyle İzmir İktisat Kongresi ile Sovyetler, oyuna getirilmiş olduklarını anlamışlardır. Bu gerekçelerden dolayı Gültekin'in Mustafa Kemal'in bütün ömrü boyunca Sovyetler ile dost kaldığı yönündeki kabulü,¹⁵⁸ tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir.

Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerinde ve Sultan Galiyev'e karşı tutumda önemli bir diğer konu da Mustafa Suphi Olayı'dır. Türk İstiklâl Harbi ile Sultan Galiyev ve takipçilerinin faaliyetleri arasındaki ilişki ve bu ilişkide aracı olma görevini üstlenen Mustafa Suphi konusu, günümüzde dahi karanlıkta kalmış sorularla dolu olarak tam anlamıyla çözümlenememiştir. Mustafa Suphi, Sovyet Hükümeti'ne yandaşlığını sunan ilk Türk olarak tarihe kaydedilmiştir.¹⁵⁹ Sultan Galiyev ve Mustafa Suphi, ileri vadede bütün Türk dünyasını birleştirecek Turan Cumhuriyeti'nin önemli unsurlarından birisi olarak kabul ettikleri Anadolu'yu ve Kemalist hareketi hassasiyetle takip etmişlerdir.¹⁶⁰ Hatta

¹⁵⁵ "Mustafa Suphi Üzerine İki Belge", *Ant Dergisi*, Sayı: 182/9, Ocak 1971, s. 52.

¹⁵⁶ Sayılın, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁵⁷ İsmet Bozdağ, *Atatürk'ün Avrasya Devleti*, Tekin Yay., İstanbul 1999, s. 55.

¹⁵⁸ Gültekin, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁵⁹ "Mustafa Suphi Üzerine İki Belge", s. 51.

¹⁶⁰ Galiyev Türkiye hakkında görüşlerini ifade ettiği bir yazısında şu gerçekleri vurgulamıştır: *"Çok acı çekmiş olan Türk halkının ünlü düşmanları için bile artık bu ülkede neler olduğu apaçıktır: Sağlıklı bir millî diriliş süreci. Daha önceden buna inanmamış ya da bundan kuşku duymuş olanlar, bunu derilerinde hissediyorlar. Türk işçi ve köylülerinin ve ilerici Türk entelijensiyasının Türkiye'nin millî diriliş çalışmasına adanmış süngüleri, kime gerekirse gerçekçi düşünmeyi öğretti. Bundan dört yüz yıl önce Rus Çarları Doğu'ya ilerleyebilmek için Kazan Hanlığı'nu, kuzey Türklerinin bu kalesini yenmek ve Tatar savaşçıların cesetleri üzerinden geçmek zorunda kalmıştı; aynı şekilde Batı Avrupa emperyalistlerinin de Doğu'ya giden yolu kendilerine açmak için güney Türkleri olan Osmanlıları*

Attila İlhan, Sivas Kongresi'ne Rusya tarafından gönderilen Mahmudov isimli temsilcinin de Sultan Galiyev'in adamı olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁶¹

Türkiye'ye duyulan umuttan dolayı Galiyev ve Nerimanov başta olmak üzere Millî Komünistler, Türk İnkılabı'nın başarıya ulaşması için büyük çaba sarf etmişlerdir. Nerimanov'un Azerbaycan'ının Kemalist harekete yaptığı yardımların yanı sıra Galiyev de Türk İnkılabı'nın başarıya ulaşması için Sovyetler'in desteğini sağlamaya çalışmıştır.¹⁶² Renad Muhammedi, KGB arşivlerinden çıkan belgelerde Sultan Galiyev'in Türk elçiliğinden gelen dostlarına; *"Mustafa Kemal'e ümit bağlıyorum"* dediğini belirtmektedir.¹⁶³ Erol Manisalı, Masayuki Yamaguchi'nin 1990 yılında kendisine; Sovyet Devrimi'nden hemen sonra Moskova'nın Bakü'ye Sultan Galiyev'i gönderdiğini, Galiyev'in Bakü'ye ulaştığında her yerde asılı Atatürk posterlerini görünce oldukça şaşkınlığa düştüğünü ifade etmiştir.¹⁶⁴ Haddizatında Galiyev, Türkiye ile ilgili görüşlerinde özetle; *"Avrupalı hükümdarlara Türkiye'yi sindirmek kısmet olmadı, olamayacaktır da... Türkiye yalnızca kendisi yaşamakla yetinmeyecek, Avrupa tarafından zorla kapatılmış olan kendi eski parçalarına ve geri kalan tüm Orta Doğu'ya hayat verecektir."* demişti. Aynı şekilde küresel güçlerin bir gün Yugoslavya'yı da parçalayacağını gören Yugoslavya Devlet Başkanı Tito'nun da beklentisi aynıydı: *"Bu küresel hakimiyete karşı ayaklanma yine Mustafa Kemal'in ülkesinde başlayacaktır, mazlum milletlerin öncüsü yine Türkiye olacaktır."*¹⁶⁵

Mustafa Suphi'nin ve beraberindeki on dört kişinin bir Stalinist komploya kurban gittikleri yönünde öne sürülen görüşün tutarlılığı da bazı analizlerde kabul edilmektedir. Bununla beraber bu komplonun, Stalin ile Kazım Karabekir arasındaki iyi ilişkiler göz önüne alınarak bu iki isim marifetiyle¹⁶⁶ gerçekleştirilmiş olduğuna dair iddialarla da karşılaşılmaktadır. İddiaların gerçekliği tartışılabilir ama sonuçta Mustafa Suphi'nin ölümü ile Galiyev ve Mustafa Kemal Paşa arasında planlanan bir irtibatın kesildiği yargısına ulaşılabilmek-

yenmesi gerekiyordu. Batı halklarının Doğu'ya ilerlemesinden önce Türkiye onlara doğru umutsuz bir atak yapmamış mıydı? Asya ve Afrika'daki konumlarının gerçek sahipleri olabilmek için Avrupa halklarının Osmanlı savaşılarının cesetleri üzerinden geçmesi gerekiyordu. Kazan'ın Rus nallarının altında ezilmesi bir günde olmadı. Avrupa'nın da onları zayıflatmak ve onları Balkanlar'dan, Mısır'dan, Arabistan'dan, Mezopotamya'dan vb. çıkartmak için güney Türkleri ile yüzlerce yıl süren savaşlar yapması gerekti. Avrupalı yöneticiler Türkiye'nin gövdesinden parçalarını koparmayı başardılar ama Türkiye'yi parçalamayı başaramadılar. O yaşadı ve yaşayacak. Bize göre, o sadece yaşamakla kalmayacak, eskiden onun olan, ondan Avrupa'nın zoruyla koparılan parçalarına, Yakın Doğu'nun geri kalanına da yaşam verecek." (Erdem, a.g.e., s. 668-669).

¹⁶¹ Erol Manisalı, "Siyasal İslam, Batıcılar, ABD ve Rusya Arasında Sıkıştırılan Türkiye", (Çevrimiçi), http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/952730/Siyasal_islam__Batıcılar__ABD_ve_Rusya_arasında_sikistirilan_Turkiye.html, 30.04.2019.

¹⁶² Erdem, a.g.e., s. 44.

¹⁶³ Yasin Baturhan Ergin, "Renat Muhammediyev ile Söyleşi", (Çevrimiçi), <https://odatv.com/mustafa-kemal-umit-bagliyorum-2012171200.html>, 26 Ocak 2019.

¹⁶⁴ Cumhuriyet, 16 Mayıs 2017, (Çevrimiçi), http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/741567/Ona_hakaret_bir_Ataturk_meselesi_degildir.html, 30.04.2019.

¹⁶⁵ Sami Özçelik, "Mazlum Çoruh, Kusursuz Enerji Planı ve İsmail Şefik Aydın: Uyan Türkiye", 08 Haber, 30 Kasım 2013, (Çevrimiçi), <http://www.08haber.com/makale/yazdir.php?id=3559>, 30.04.2019.

¹⁶⁶ Erdem, a.g.e., s. 44.

tedir.¹⁶⁷ Mustafa Suphi'nin öldürülmesi, Galiyev çizgisindeki ulusal nitelikli Türkiye Komünist Partisi'nin de sonunu getirmiş olduğundan, bundan sonra Türkiye'de sol ve komünist hareketlerde Galiyevci çizgiden söz etmek mümkün olamayacaktır. Hatta bu konuda Galiyev söz konusu olduğu zaman bu isim, Türk sol hareketinin önde gelenleri tarafından "Ulusal fikirler taşıdığı gerekçesi" ile tıpkı Stalinist politikanın suçlamaları gibi "Burjuva Milliyetçiliği" ile suçlanarak, Türk solunun sert muhalefetiyle karşılaşacaktır. Bunun yanında Galiyev'in kişiliği ya da teorilerine ilişkin hiç söz edilmemiş olması da Türk solu için ayrı bir konudur.¹⁶⁸

Kemal Tahir'e göre; Galiyev'in ortadan kaldırılmasına karar verildiyse Mustafa Suphi'nin ortadan kaldırılması doğaldı. İsmet Bozdağ, Kemal Tahir'in Rusların Türkiye'ye maddi yardım yapmalarının, Mustafa Suphi'nin öldürülmesinden sonra gerçekleştiğini vurgulayarak, cinayetin kimin veya kimlerin emriyle olduğunun anlaşılabilirliğini söylediğini belirtmiştir.¹⁶⁹ Aslında Mustafa Suphi'nin üzerinde Moskova'nın ve özellikle de Stalin'in fikri nettir. Stalin, Zinovyev tarafından kendisine Türkiye'de "Baş Ajanımız" şeklinde sunulan Mustafa Suphi için; "Eski bir zabıt, daima milliyetçiliğe döner, hele bu Türk veya İranlı bir zabıtse!" demiştir.¹⁷⁰ Bu söz bile başı başına Mustafa Suphi için ileride verilecek kararın ne olacağını göstermesi bakımından önemlidir. Sultan Galiyev'in Marksizm yorumunun, Büyük Rusya'yı parçalayabileceği düşüncesi, Stalin başta olmak üzere Rus Bolşeviklerini daima meşgul etmiştir. İsmet Bozdağ'ın ulaştığı sonuca göre; Sovyet yönetimi için başka hiçbir çözüm yolu aramaksızın tek çare, Rusya'nın temellerine konacak olan dinamitleri yapan Sultan Galiyev ve sekreteri Mustafa Suphi'nin ortadan kaldırılmasıdır. Mustafa Suphi ve Galiyev, Marksizm'in doğu toplumlarında, Marks'ın Batı toplumlarını göz önüne alarak düşündüğü biçimin dışında bir yöntemle uygulanması gerektiğini savunmuşlardır. Böyle bir iddianın sahibi olmak, Rusya'nın yarısından fazlasını kapsayan Türk ve Müslüman toplumların yönetimi ele geçirmek demektir.¹⁷¹ Diğer taraftan Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında devam eden diplomasi sürecinde güçlenen Galiyev, Mustafa Suphi ve Enver Paşa üçlüsünün faaliyetleri hem Sovyet hem de Türk politikası için gerçek bir tehlike halini almıştır.¹⁷²

Sultan Galiyev ile Mustafa Kemal arasında bir ortak çizgi bulunamayacağı yönünde yapılan yorumlarda ise en çok dikkati çeken konu, Ekim Dev-

¹⁶⁷ Halit Kakinç, iki isim arasında varsayılan bir irtibatla ilgili olarak şunları ifade etmiştir: "Sultan Galiyev ile Mustafa Kemal Atatürk arasında bir temas ya da etkileşim var mı? Bu konuda birçok rivayet var... Ama ne Türkiye'de ne de Kazan'da somut bir veriye rastlayamadım." (Sercan Meriç, (Çevrimiçi), <https://www.sozcu.com.tr/hayatim/kultur-sanat-haberleri/halit-kakinc-unutturulmayacalisilan-komunist-mirseyid-sultangaliyevi-yazdi/>, 26 Ocak 2019).

¹⁶⁸ Kaymak, a.g.e., s. 222.

¹⁶⁹ Bozdağ, *Kemal Tahir'in Sohbetleri*, s. 164.

¹⁷⁰ Kaymak, a.g.e., s. 212.

¹⁷¹ Bozdağ, *Sovyet Marksizmi, Çin Marksizmi ve Türkiye Gerçekleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 463.

¹⁷² Kaymak, a.g.e., s. 213.

rimi ile Milli Mücadele arasında inorganik bir bağ olduğu yönündeki fikirler ve her iki hadiseyi birbiriyle özdeşleştirme çabalarının varlığıdır. Gültekin, dünyanın herhangi bir yerinde devrimci hareketten yana olup bir başka ülkede karşı olmanın mümkün olamayacağı fikrini taşımaktadır. Gültekin, ayrıca Erol Kaymak, Kemal Tahir, Hasan Basri Gürses, Fikret Başkaya, Yaşar Aksoy isimlerinin her iki devrime de karşı oldukları fikrinden hareket etmekle birlikte, Türk Kurtuluş Savaşı'ndan yana olup Ekim Devrimi'ne karşı olduğunu söylediği Ulusal dergisinin tutumunu ise tutarsızlık olarak nitelendirmektedir. Attila İlhan'ı ise her iki hareketi de savunan birisi olarak kabul ederken, onun Mustafa Kemal Atatürk ile Galiyev'in aynı çizgide olduklarını savunarak, *"olmayan bir şeyi kanıtlama çabasına düşmüş olduğunu"* ifade etmiştir.¹⁷³ Ancak Türk İstiklâl Harbi'ni ve Türk İnkılabı'nı, Ekim Devrimi gibi bir olayla irtibatlandırmak, tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. Gültekin'in vardığı sonuçlar göz önüne alındığında, kendisinin ifrata düşmüş olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır. Gültekin'in sorunsalı, Ekim Devrimi'ni yıkmak için çalışmış olduğunu söylediği Sultan Galiyev ile Ekim Devrimi'nin başarısı için çaba göstermiş olduğunu iddia ettiği Atatürk'ü aynı çizgide göstermenin boşa bir gayret olduğudur.¹⁷⁴ Ancak Mustafa Kemal Atatürk'ün Ekim Devrimi'nin başarısı konusunda diplomatik ilişkilerden ve Türk dış politikasının dayandığı temel esaslardan başka neler yaptığı ve neler hissettiği konusunda mantıklı gerekçeler gösterememiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün dış Türkler konusunda diplomatik ilişkileri bozmadan hassasiyetle hareket etmiş olduğu tarihi bir hakikattir. *"Dünyada şimdiye kadar başka milletlerin birlik kurdukları ve yüzyıllarca beraberce yaşadıkları görülmüştür. Bizim kurmak istediğimiz birliğin tarihte geçmişi olan birliklerin en üstünü olmasını isteriz."*¹⁷⁵ diyen bir Atatürk'ün, Bolşevik iktidarının bekasını istediğini söylemek gibi bir çelişkiye düşülmesi, olaylara son derece dar bir açıyla bakıldığına göstergesidir. *Atatürk: Entelektüel Bir Biyografi* isimli bir çalışmaya imza atan Şükrü Hanioglu da böylesi bir çarpıtma ile ilgili olarak; *"Atatürk Bolşevizm'den hoşlanmazdı, bunu Kurtuluş Savaşı öncesinde yazdıklarından da sonrasında da izliyor ve görüyoruz"*¹⁷⁶ diyerek, Mustafa Kemal Atatürk'ün esasen pragmatist bir metodu benimsemiş olduğuna dikkat çekmiştir.

Gültekin, meseleyi anti-emperyalist mücadele çerçevesinde ele alarak yapmış olduğu başka bir yorumda ise; Mustafa Kemal Atatürk'ün hiçbir zaman emperyalistlerin safında ezilen bir ülkeye, millete veya devlete karşı yer almadığını belirtmiştir. Bunun doğru olup olmadığını tartışmak elbette yersizdir. Ancak Basmacı Hareketi'ni, İngilizlerin desteklediği veya organize ettiği yolundaki iddiadan hareketle; Sultan Galiyev'in adeta İngilizlere uşaklık etmiş olduğu yönündeki bir yorum ise pek insafli görünmemektedir. Bilinir

¹⁷³ Gültekin, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁷⁴ Gültekin, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁷⁵ Bozdağ, *Atatürk'ün Avrasya Devleti*, s. 59.

¹⁷⁶ *Habertürk*, 18 Ağustos 2012, (Çevrimiçi), <https://www.haberturk.com/gundem/haber/769043-ataturku-hala-bilmiyoruz>, 30.04.2019.

ki Basmacı Hareketi, Rus boyunduruğu altında kalan Türklerin bir İstiklâl Harbi'dir. Gültekin, dünya üzerindeki devrim hareketlerini ele alarak yapmış olduğu yorumlarda, bu hareketin Rus emperyalizmine karşı bir Türk Devrim Hareketi niteliği taşımış olabileceği gerçeğini göz ardı etmektedir. Gültekin, iddiasını Mustafa Kemal Atatürk ile Sultan Galiyev'i aynı konumda göstermenin en başta Mustafa Kemal Atatürk'e karşı saygısızlık olacağı şeklinde devam ettirmiştir.¹⁷⁷ Bununla birlikte Galiyev'in Basmacı Hareketi'ne destek olduğu ve Sovyet Devrimi'ne ihanet ettiği şeklindeki yorumlara başka açıdan da bakmak gerekmektedir. Galiyev, Basmacı Hareketi ve Zeki Velidi Togan ile ilişkisinin sadece bu hareketin, İngilizlerin Ekim Devrimi'ne vereceği zararı engellemek için olduğunu söylemektedir. Kendi savunmasında da Togan'ı neredeyse Bolşeviklerle işbirliği yapmaya ikna ettiğini ancak Togan'ın son anda bu işbirliğinden vazgeçtiğinden bahsetmektedir.¹⁷⁸ Elbette Galiyev'in bu hareketinin, Rus komünistlerine karşı bir taktik olup olmadığı da tartışılabilir.

Sultan Galiyev ile Mustafa Kemal arasındaki bir karşılaştırmanın mümkün olamayacağı yönündeki başka bir görüş, Duman'ın "*Kemalist Söylem ile Marksist öğretisi ve Komünist ideoloji arasında*" sıkıştığını söylediği¹⁷⁹ Teori Dergisi çevresinden gelmiştir. Veysel Yıldız, Sultan Galiyev-Mustafa Kemal yakınlaştırmasını rasyonellik ve hayalperestlik bağlamında ele almıştır. Sonuç olarak da illaki bir yakınlık kurulmak isteniyorsa Mustafa Kemal'e yakın olan; "*Turan Sosyalizmi hayali peşindeki Galiyev'in değil; Ekim Devrimi hazırlıklarına girişen ve emperyalist kuşatmaya karşı Tatar işçilerinin mücadelesini örgütleyen Galiyev'in kabul edilmesi gerektiğini*" belirtmiştir.¹⁸⁰ Gün Zileli de Aydınlikçılar'ın Galiyev konusunda Attila İlhan kadar samimi bir coşku içinde olmadıklarından bahsetmiştir. Zileli, Aydınlikçılar'ın bir yandan Attila İlhan'dan ve Türkçüler'den bol bol alıntı yapma yoluna giderlerken bir yandan da Teori dergilerinde saflarını daha soğuk kanlı bir dille bilgilendirmeyi tercih ettiklerini ifade etmiştir.¹⁸¹

Sonuç itibariyle Galiyev ile Mustafa Kemal Atatürk arasında olası bir bağı savunanlarla, bu bağın bir hayal ürünü ve zorlama bir fikir olacağını iddia edenlerin net olarak bir kanıya vardıkları pek söylenemez. Galiyev ile Mustafa Kemal Atatürk arasında benzer kabul edilen yönlerin de farklılıkların da durum ve şartlara göre değişkenlik gösterdiği; bu yönüyle her iki lideri birbiriyle örtüşürmenin veya ayırıştırmanın boşuna bir çaba olduğu ve her ikisinin de ayrı olarak ele alınması gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

*"Vatan; ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan
Vatan; büyük ve müebbet bir ülkedir; Turan."*

¹⁷⁷ Gültekin, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁷⁸ Erdem, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁷⁹ Duman, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁸⁰ *A.y.*

¹⁸¹ Zileli, "a.g.m.", s. 143.

Yukarıda Ziya Gökalp'in dizelerine yansımış olduğu üzere Turan tabiri, aslında somut şekilde sınırlarını çizmenin oldukça zor olduğu büyük Türk Dünyası'nı ifade etmektedir. Bu coğrafya, asırlar boyunca Çarlık Rejimi'nin baskı ve asimilasyon politikalarıyla tarumar edilmiştir. Türk Dünyası'nın içinde bulunduğu vahim şartlar, bu coğrafyada hayatta kalma mücadelesi veren Türkleri, çeşitli şekillerde kurtuluş çareleri aramaya sevk etmiştir.

Çarlık Rejimi'nin yıkılma sürecinde, Türk aydınlarının yoğun bir şekilde siyasî yaşamda yer almaya başladığı ve rejimin karşısında baş gösteren devrim hareketlerinde bizzat rol oynadığı bilinmektedir. Türkistan genelinde Kazan, Türk aydınlarının yetiştiği önemli bir merkez olma özelliğiyle karşımıza gelmektedir. Bu gerçeklik, Ruslar nezdinde de geçerli olmuş ve Kazan, İslam'ın ve Türklüğün bir merkezi olarak değerlendirilmiştir.

Türkistan'ın 20. yüzyıldaki istiklâl ve istikbâl mücadelesindeki isimlerinden birisi de Mirseyid Sultan Galiyev'dir. Galiyev, 1917 Bolşevik İhtilâli'nin Lenin, Stalin ve Troçki'den sonra dördüncü önemli ismi olarak bilinmektedir. Kendisinin, Bolşevik Partisi'ne girme ve mücadelesini bu partide sürdürme süreci oldukça zor şartlarda geçmiş ve ideallerini gerçekleştirme yolunda sarf ettiği eylemler, trajik bir şekilde sonunu hazırlamıştır. Galiyev'in dramatik serencamının, geniş perspektifte incelendiğinde tesadüflerden ibaret olmadığı, esasen Galiyev'in inandığı dava uğruna kendisini feda etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye'de uzun yıllar boyunca Türkistan ve Türk Dünyası'nın ihmâl edilmiş olduğu maalesef acı bir gerçektir. Bu ihmâlde, elbette Sovyet politikaları da etkili olmuştur. Türkiye'de Türkistan ile ilgili değerlendirmelere gidildiğinde, iki tehlikeli unsurun önümüzde engel oluşturduğunu görmekteyiz. Birincisi; Türkiye'nin taşımış olduğu dış politika hassasiyetinden dolayı takındığı resmî söylem, diğeri ise Türkistan ile ilgili söz söyleyen çoğu kişinin bir şekilde ideolojik saplantılardan uzaklaşmamasıdır. Her iki durumda da olay ve kişileri olduğu şekilde kabul etmek ve aktarmak konusunda sıkıntı yaşanmakta, böylece subjektivite çıkmazına sürüklenilmektedir. Bu yaklaşımın ise Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında kurulması düşünülen tarihî ve kültürel bağı zora soktuğu anlaşılmaktadır.

Türkiye'de uzun yıllar boyunca göz ardı edilen ve hâlâ bazı endişelerden dolayı isminin anılmaktan imtina edildiği Sultan Galiyev olayı, maalesef yukarıda vurguladığımız çekincelere kurban edilmiştir. Sanki 12 Eylül'ün hassasiyeti devam eder şekilde Galiyev'in, adı anıldığı takdirde kimilerini *Komünist*, kimilerini *Turanca* yapacağı gibi bir endişenin taşındığı düşünülebilir. Son zamanlarda Türkiye'de genç nüfusun bir bölümünün, kendisine Atlantik ötelere bir kahraman bulması karşısında; Sultan Galiyev, İsmail Gaspralı, Osman Batur gibi isimlerden bihaber yetişmesi son derece üzücü bir durumdur.

İdeolojik ve siyasî çekincelerden dolayı Sultan Galiyev olayına temkinli yaklaşılması bir yana, Galiyev'in düşünce dünyasının ve mücadelesinin salt bir kalıba yerleştirilmeye çalışılması da ayrı bir konudur. Bu paradoks Türki-

ye'de Galiyev'in, bu çalışmada da değinildiği üzere uzun yıllar boyunca "sağcılar için solcu, solcular için sağcı" olarak algılanmasına sebep olmuştur. Alğıdaki bu problem, dış politikada güdülen hassas dengelerin de araya girmesiyle oldukça girift bir hal almıştır. Öyle ki; Türkiye'den bakıldığında Sultan Galiyev olayı neredeyse Rusya, Osman Batur ismine yaklaşım ise Çin ile olan ilişkilerin parametrelerine bağılı olarak belirlenmektedir. Konunun resmiyetteki boyutu kısaca bu şekilde özetlenebilir. Fikir çevrelerinde ise algılama daha farklı dinamiklerle açıklanabilmektedir. Mesela *Soldaki* algı problemi ve konu üzerindeki ihtilâflar bir yana, Türkiye *Sağında* Sultan Galiyev olayına çoğunlukla bigâne kalınması ise Türk Milliyetçiliğinin kendi içerisinde çözümlenmesi gereken hassas bir konu olarak durmaktadır. Son yıllarda Türkiye'de Türk milliyetçileri arasında gerek yazımda gerek söylemde Sultan Galiyev isminin anılması, Türk Milliyetçiliği'nin önünde duran fikir bariyerlerini kendi eliyle kaldırmasının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Sultan Galiyev olayı üzerindeki çekinceler sadece Türkiye'deki fikir çevreleri için geçerli değildir. Bu çalışmanın bildiri olarak sunulduğu kongreye iştirak etmiş Türk Cumhuriyetleri'nden çoğu bilim insanının Sultan Galiyev isminden adeta ürkmesi, konunun ne derece komplike bir hale getirilmiş olduğunun açık göstergeleridir ve bu, son derece üzüntü ile kaygı verici bir durumdur. Bunda Sovyet politikalarının tesiri elbette göz ardı edilmemelidir ancak bağımsızlıklarını kazanmış olan Türk Cumhuriyetleri'nde bile hâlâ bu endişenin çoğunlukla devam ettiği aşıkârdır.

Sultan Galiyev'in ortaya koymuş olduğu şekliyle *Mazlum Milletler* kavramı, Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasında öncelik kazanırsa, Türkistan ile kurulması ve devam ettirilmesi arzu edilen tarihi, kültürel, sosyal birlikteliğın adının *Turan* olması kaçınılmazdır. Bu fikir, elbette tarih içinde olduğu gibi günümüzde de yayılmacı bir politikayı gerekli kılmamaktadır. Zaten böyle bir politikanın dünya gerçekleriyle bağdaşmayacağı herkesin malumudur. Söz konusu birlikteliğın, tarih ve kültür birlikteliği perspektifinde algılanması gerekmektedir. Bu yaklaşımın benimsenmesiyle birlikte Sultan Galiyev olayının da gizeminden kurtarılarak bir hakikat halini alması sağlanacaktır. Galiyev Kuramı'nın 21. yüzyıla uyarlanıp uyarlanamayacağı sorusundan daha önce, onun Türkistan ve Türk Milleti için ne anlam ifade ettiği hakkaniyetle belirtmeli ve Türk Gençliğı nezdinde tanınması sağlanmalıdır.

Kaynaklar

"Mustafa Suphi Üzerine İki Belge", *Ant Dergisi*, Sayı: 182/9, Ocak 1971.

AÇA, Mehmet: "Misyoner Şarkiyatçı İl'minskiy'in Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri", *Yeni Türkiye*, Sayı: 55, Yıl: 9, Kasım-Aralık 2013.

ANDERSON, Benedict: *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğın Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, Metis Yayıncılık, İstanbul 1993.

AYDEMİR, Şevket Süreyya: *İnkılâp ve Kadro*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.

BAYRAKTAR, Bayram: “Turar Riskulov, Sultan Galiyev ve Mustafa Kemal Atatürk'te Türk Dünyası Ülküsü”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 2, Cilt: VIII, Kış/Winter 2008.

BENİĞİSEN A. - QUELQUEJAY C.L.: *Sultan Galiyev-Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası*, Çev. Erden Akbulut - T. Ahmet Şensılay, Sosyalist Yayınlar, İstanbul 1995.

BORAK, Sadi: *Atatürk: Resmî Yayınlara Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri*, Kırmızı Beyaz Yay., Ankara 2004.

BOZDAĞ, İsmet: *Atatürk'ün Avrasya Devleti*, Tekin Yay., İstanbul 1999.

_____ : *Kemal Tahir'in Sohbetleri*, Bilgi Yay., Ankara 1980.

_____ : *Sovyet Marksizmi, Çin Marksizmi ve Türkiye Gerçekleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

CİHANGİR, Erol: “3. Dünya, Millî Komünizm ve Sultan Galiyev”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 15, Yıl: 3, Mayıs-Haziran 1997.

_____ : *Sultan Galiyev Davası*, Çev. Arif Acaloğlu, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2006.

ÇAKIRCA, Ayşe: “Bir Sosyalist Düşünür Olarak Mirsaid Sultan Galiyev”, *KHUKA (Kamu Hukuku Arşivi)*, Sayı: 1-62, Yıl: 9, Mart 2006.

D'ENCAUSSE, Helene Carrere, SCHRAM, Stuart: *Asya'da Marksizm ve Milliyetçilik*, Çev. Sevil Avcıoğlu - Adil Aşcıoğlu, Yön Yay., İstanbul 1966.

DUMAN, Oğuz Şaban: “Sultan Galiyev'de Medeniyet Tartışmaları, Milliyetçilik, Sosyalizm ve Din, *İslamiyat*, Sayı: 2, Cilt: 5, Nisan-Haziran 2002.

_____ : *Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1999.

EKİNCİ, Necdet: “Türkçü-Turanlı Bir Komünist: Sultan Galiyev”, *Yeni Türkiye -Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı-*, Sayı: 46, Yıl: 8, Temmuz-Ağustos 2002.

ERDEM, Özgür: *Sultan Galiyev: Bütün Eserleri*, İleri Yay., İstanbul 2006.

GÜLTEKİN, Mehmet Bedri: *Sultan Galiyev Eleştirisi*, Kaynak Yay., İstanbul 1999.

GÜRBÜZ, Cazım: *Atatürk Ekonomi ve Milliyetçilik*, Nergiz Yay., İstanbul 2017.

GÜRSES, Hasan Basri: *Sosyalist Turan ve Doğu Birliği -Sultan Galiyev-*, Sosyalist Yayınlar, İstanbul 1998.

İLHAN, Attila: “Avrasya Kutbu ve Siyaset Tarihi Üzerine”, *Ulusal*, Sayı: 4, 1997.

_____ : *Hangi Atatürk?*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009.

_____ : *Sosyalizm Asıl Şimdi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1995.

_____ : *Sultan Galiyef: Avrasya'da Dolaşan Hayalet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2005.

KAKINÇ, Halit: “Sultan Galiyev Efsanesi Diriliyor”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 50, Cilt: 9, Şubat 1998.

_____ : *Kızıl Turan-Sultangaliyev*, Wizart Edutainment, İstanbul 2017.

_____ : *Sultangaliyev ve Millî Komünizm*, Bulut Yay., İstanbul 2003.

KARAÇAY, Oğuz: “Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları”, *Töre*, Sayı: 171-172.

KAYMAK, Erol: “Türk Dünyası Tarihinin Ardılları ve Sultan Galiyev”, *Türkistan*, Sayı: 12, Yıl: 3, 1990.

_____ : *Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonalı*, İrfan Yayınevi, İstanbul 2000.

MERİÇ, Cemil: *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yay., İstanbul 2004.

MUHAMMEDİ, Renad: *Sırat Köprüsü: Sultan Galiyev*, Türkçe’ye Akt. Mustafa Öner, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1993.

PEKMEZCİ, Sultan: “Sultan Galiyev”, *Türkistan*, Sayı: 5, Yıl: 2, 1989.

ROY, Oliver: *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, Çev. Mehmet Morali, Metis Yay., İstanbul 2009.

SAYILGAN, Aclan: *Ansiklopedik Marksist Sözlük*, Otağ Yay., İstanbul 1976.

_____ : *SSCB ve Sultan Galiyev*, Mars Matbaası, Ankara 1966.

STALİN, Joseph: *Marksizm ve Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu*, Çev. Muzafer Erdost, Sol Yay., Ankara 1994.

TELLAL, Erel: “Mirsaid Sultan Galiyev”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Sayı: 1, Cilt: 56, Ocak-Mart 2001.

YAMAUCHİ, Masayuki: *Sultan Galiyev, İslam Dünyası ve Rusya*, Bağlam Yay., İstanbul 1998.

YETKİN, Çetin: *Türkiye’de Sol’daki Bölünmeler*, Toplum Yay., İstanbul 1970.

TOGAN, Zeki Velidi: *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1999.

ZİLELİ, Gün: “Galiyev Üzerinde El Sıkışmak”, *Birikim*, Sayı: 111-112, Temmuz-Ağustos 1998.

İnternet Kaynakları

<https://www.altayli.net>,
<https://www.sozcu.com.tr>,
<https://odatu.com>,
<https://www.aydinlik.com.tr>,
<http://www.hurriyet.com.tr>,
<https://www.yenicaggazetesi.com.tr>,
<https://www.ntv.com.tr>,
<https://issuu.com>,
<http://www.gazetevatan.com>,
<https://www.murekkephaber.com>,
<https://www.yenisafak.com>,
<http://www.bursadabugun.com>,
<https://www.sabah.com.tr>,
<http://www.cumhuriyet.com.tr>,
<https://www.aksam.com.tr>,
<http://www.08haber.com>,
<https://www.haberturk.com>.

BİR SUİKASTÇİNİN PORTRESİ: ZİYA HURŞİT

Muzaffer YARDIMCI*

Öz

Bu makalede Ziya Hurşit'in (1980-1926) hayatı incelenmiştir. Bu konuyu çalışmamızdaki amaç; Ziya Hurşit'in hayatı ve siyasi faaliyetleri ile ilgili gelişmeleri, önemli olay ve durumları tarafsız ve objektif tarih anlayışı içerisinde ortaya koymaktır.

Ziya Hurşit, ilk ve orta öğretimini tamamladıktan sonra Almanya'da Gemi İnşa ve Telsiz Telgrafçılığı öğrenimi gördü. 1920'de Eskişehir Sultanisi'nde Almanca öğretmenliği yaparken, TBMM 1. Dönemi milletvekili seçildi. Bu görevine devam ederken İkinci İnönü Savaşı'na gönüllü olarak katıldı. Mecliste muhalif grup arasında yer aldı. Kürsüde yaptığı eleştirilerle dikkat çekti. Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi; muhalefetini daha da artırdı ve İkinci Meclis'te görev almaması üzerine Meclis dışındaki faaliyetleriyle muhalefetini sürdürdü.

Ziya Hurşit muhalif parti Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş çalışmasında görev aldı. Mustafa Kemal Paşa'ya Ankara ve İzmir'de suikast teşebbüsünde bulundu. İzmir Suikast Teşebbüsü'nün açığa çıkmasından sonra İstiklal Mahkemesi kararıyla idam edildi.

Ziya Hurşit'in hayatı Modern Türkiye'nin kuruluşunda iktidar mücadelesi ve muhalefetin taşıyıcı sürecini anlamak ve bu süreç hakkında bilgi sahibi olmak bakımından çok önemlidir.

Anahtar kelimeler: Ziya Hurşit, İzmir Suikast Teşebbüsü, Türkiye Büyük Millet Meclisi, İstiklal Mahkemesi.

The Portrait Of An Assassin: Ziya Hurşit

Abstract

This thesis study focuses on life of Mr. Ziya Hursit. Our purpose in this study is to show important events of political activities and life of Ziya Hursit in the scope of objective history comprehension.

After completing elementary and secondary education, Ziya Hursit studied Ship Construction and Radiotelegraphy in Germany. While working as German Teacher in Eskişehir Sultani, he was elected as a member of parliament for the first period of TBMM. He took part in 2th Inonu War voluntarily while he was parliament member. He had position in Opposition Group in parliament.

* İstanbul Hezarfen Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi Öğretmeni.

He drew attentions with his criticisms. He has increased his criticisms after the murder of Mr. Ali Sukru, Parliament Member of Trabzon, and pursued his opposition outside of parliament as a result of non-being member in the second period of TBMM.

Ziya Hursit took part in the foundation of the opposition party of Progressi-ve Republican party. He attempted in assassination of Mustafa Kemal in Ankara and Izmir. After he has been known for his attempt to assassinate in Izmir, he was put to death by Tribunals of Independent.

Life of Ziya Hursit takes important place in understanding struggle for power and process of settlement of Opposition, and having information about this stage in the foundation of Modern Turkey.

Keywords: *Ziya Hursit, Izmir Assassination, The Grand National Assembly Of Turkey, The Court Of Independence.*

1901¹ yılında Lazistan² sancağının, Atina (Pazar) kazasına bağlı Hemşin'de doğdu.³ Meclis arşivinden elde ettiğimiz seçim mazbatasında⁴ doğum tarihi ve yeri yazmamakla birlikte “*Memleketi ve memleketindeki mufassal (ayrıntılı) adresi*” kısmı altında “*Atina’da Hemşin Nahiyesi Kürtzade Ziya*” olarak yazmaktadır.

Annesi Emine Hanım’dır.⁵ Babası 35 sene kadılık ve kadı naipliği⁶ yapan Hurşit Efendi’dir.⁷

İlk ve orta öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra Almanya’da Gemi İnşa Mühendisliği ve Telsiz Telgrafçılık eğitimi alırken 3. sınıfta iken okulu bırakarak⁸ Milli Mücadele’ye katılmak üzere Anadolu’ya döndü.

1920 yılında Eskişehir Sultanisi’nde Almanca öğretmenliği yaparken burada Milli Mücadele’nin örgütlenmesinde ve gençlerin işgale karşı bilinçlenmesinde etkin rol oynadı.

¹ Ziya Hurşit’in yaşı Milletvekili seçilmesi için mahkeme kararıyla 9-10 yaş büyütülmüştür. Bu durum mahkemede gündeme gelmiştir. Ali Çetinkaya, Ziya Hurşit’e “*Kanuni yaşta olmadığınız halde, evvelce Büyük Millet Meclisi’ne aza olduğunuz anlaşılıyor*” sorusuna Ziya Hurşit “*Evet öyledir*” şeklinde cevap veriyor. Milliyet gazetesine bir yazı dizisi hazırlayan Mekki Said Esen de Ziya Hurşit’in 1901 doğumlu olduğunu ve yaşının mahkeme kararıyla 9 yaş büyütülerek Vekil seçildiğini söylemektedir. Aynı bilgi ağabeyi Ahmet Faik Günday’ın hatıratında da mevcuttur. Ahmet Faik Bey, 1920 yılında Eskişehir, İngiliz işgali altındayken kardeşinin 19 yaşında olduğunu yazmıştır. Süleyman Beyoğlu, *İki Devir Bir İnsan, Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011, s. 353; Mekki Said Esen, “Atatürk’ü Öldürmek İstemişlerdi”, *Milliyet Gazetesi*, 24 Şubat 1964; Fahri Çoker’in “*Türk Parlamento Tarihi*” isimli eserinde ve 1994’de basılan “*Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümünde*” Ziya Hurşit’in doğum tarihi 1892 olarak geçmektedir. 2010 yılında basılan “*Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümünde*” ise doğum tarihi 1890 olarak geçmektedir. Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt: III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, No: 6, Ankara 1994, s. 721; *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü*, 23 Nisan 1920 - 20 Ekim 1991, Ankara 1994, s. 34; *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1920-2010*, Cilt: I, 1920-1950, Ankara 2010, s. 4.

² Lazistan Sancağı’nın merkez kazası olan Rize, 20.04.1924 tarihinde il olmuş ve kayıtlarda bu şekilde geçmeye başlamıştır.

³ Çoker, a.g.e., s. 721.

⁴ http://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM_306_1_1.pdf

⁵ Beyoğlu, *İki Devir Bir İnsan, Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011, s. 27.

⁶ Süleyman Beyoğlu, “Bir Bürokrat ve Milletvekilinin Portresi: Ahmet Faik Hurşit Günday”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 7, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 43.

⁷ http://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM_306_1_1.pdf

⁸ Ziya Hurşit’in Almanya’daki eğitimini yarıda bıraktığı bilgisi günümüzde yaşayan aile bireylerinden alınmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın, ağabeyi olan Ahmet Faik Günday'a duyduğu yakın ilgisi ve Eskişehir'deki yararlı faaliyetleri neticesinde dikkatini çeken Ziya Hurşit, yine ağabeyinin de etkisiyle TBMM'ye I. Dönem Lazistan Milletvekili olarak girdi.

24 Nisan 1920'de meclise katıldı. I. ve II. toplantı döneminde Dışişleri Komisyonu'nun katipliğini yapmakla birlikte Bütçe ve Tapu-Kadastro komisyonlarında da çalıştı.

Çok iyi Almanca ve Fransızca bilgisiyle muhalif olana kadar Mustafa Kemal Paşa'nın yakınında yer aldı. II. ve III. toplantı yıllarında divan katibi oldu.⁹ Asker kaçakları ve Yozgat bölgesindeki ayaklanmaları ile ilgili sorunlar için kurulan Yozgat İstiklal Mahkemesi¹⁰ üyeliğine seçildi ise de bu göreve Hukukçu olmadığı için gitmeyi kabul etmedi.¹¹

İnönü Savaşı'na Kazancı sırtlarında II. Süvari Grubu'nda diğer yedi milletvekili arkadaşı ile gönüllü olarak katıldı. Düşman siperlerine 300 metre kadar yaklaşarak ateş baskını yapmalarından dolayı meclise özel kurdeleli İstiklal madalyası almaları meclise teklif edildi ama bu talep CHF'li mebusların itirazıyla kabul edilmedi.¹²

Cesur ve ateşli birisiydi; öyle ki, İngilizler Porsuk nehri üzerindeki köprüyü kapattıklarında elinde tüfekte bir grup genci yanına alarak köprüden çekilmedikleri takdirde ateş edeceklerini söylemiş, bunun üzerine İngilizler karargahlarına çekilmişti.¹³

Düşüncelerini ve fikirlerini söylemekten çekinmezdi. Mustafa Kemal Paşa Sakarya Savaşı'nı kazanınca Mecliste, tezahürat ve alkışlar eşliğinde büyük bir törenle karşılandığında, Ziya Hurşit mecliste bulunan kara tahta üzerine Tevfik Fikret'in "*Beşerin böyle delaletleri var, Putunu kendi yapar kendi tapar.*"¹⁴ beytinden esinlenerek "*Bir millet putunu kendi yapar, kendi tapar*" diye yazacaktı.¹⁵

Her ne kadar, her işe itiraz ve muhalefet ettiğini söyleyenler¹⁶ olsa da mecliste gerçekleştirdiği konuşmalarda yaptığı yapıcı eleştirilerde çoktur. Kanunda gördüğü eksiklikler hakkındaki yerinde görüşleri, yaptığı katkılar ve yine kanun oylamalarında verdiği kabul oylarının yüksekliği, onun böyle bir yapıda olmadığını göstermektedir. Fakat meclis zabıtlarından yaptığımız araştırma ve tespitlerimize göre karşı olduğu kanun veya kanun maddesine olan muhalefetini de sonuna kadar sürdürmüştür.

⁹ Çoker, *a.g.e.*, s. 721.

¹⁰ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Bilgi Yayınevi, 1. Baskı, Ankara 1975, s. 175.

¹¹ Ergün Aybars "*İstiklal Mahkemeleri*" isimli çalışmasında, Ziya Hurşit'in mahkemedeki görevini yapıp yapmaması konusunda herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Buna karşın Fahri Çoker Ziya Hurşit'in bu göreve gitmediğini söylemektedir. Aybars, *a.g.e.*, s. 175-178; Çoker, *a.g.e.*, s. 721.

¹² *TBMM Tutanak Dergisi*, 2. Dönem, 1. Cilt, İçtima 6, s. 91-92; *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Sayı: 2645, Dosya Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 7.27.6, Tarih: 5/8/1923.

¹³ Beyoğlu, *İki Devir Bir İnsan, Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, s. 353.

¹⁴ Ziya Hurşit'in bu beyitten esinlendiğini, büyük amcası olan Ziya Hurşit'in hayatını "*Ziyan*" ismiyle romanlaştıran Hakan Günday söylemektedir. Hakan Günday, *Ziyan*, Doğan Kitap, İstanbul 2011, s. 209.

¹⁵ Kılıç Ali, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, Der. Hulusi Turgut, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, s. 462.

¹⁶ Mahir İz, *Yılların İzi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1990, s. 98; Kılıç Ali, *a.g.e.*, s. 461.

Muhalefeti sadece bununla sınırlı kalmadı. Müdafaa-ı Hukuk Grubu'nun kurulmasından sonra, muhalefetteki II. grup üyeleri arasında ateşli bir hatip olarak yer aldı.¹⁷ İkinci grup üyesi Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in, Topal Osman Ağa tarafından öldürülmesi, Ziya Hurşit için bir kırılma noktası oldu ve meclis içi ve dışı muhalefetini daha da artırdı. İkinci grup üyesi olmasından dolayı II. dönem meclis seçimleri için aday gösterilmedi. Aday gösterilse Lazistan, Trabzon ve Gümüşhane'den seçilme olasılığı yüksekti. Aday gösterilmemesine rağmen Ziya Hurşit'e karşı tertibat alınmış ve ağabeyi Ahmet Faik Günday bunu hatıratında, "*gerekirse Lazistan'da isyan çıkmış ve asilerin başına geçmiş demeyi ve iftira etmeyi dahi kararlaştırmışlardı.*" şeklinde ifade etmekteydi.

Vekillikten sonra bir süre akrabası olan Esat Bey'le ortak iş yaptı. Ağabeyi Ahmet Faik Bey'in tanıdığı Hariciye Müsteşarı Tevfik Kamil Bey vasıtasıyla İsmet Paşa'dan Paris seferinde bir göreve getirilmesi istendiyse de İsmet Paşa'nın "*bu ikinci gruptandır; devlet kadrosunda buna ve bunun gibilere yer verilmemez*" cevabıyla ticarete devam etmek zorunda kalmıştı.¹⁸ 1925 yılında kurulan Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası'nın Samsun şubesi kuruluş çalışmasını yürüttü. Ankara'da fırsat buldukça kulüpte kendisinin ve karşısındakinin kaç sayı alacağını hesap edecek derecede bildiği piket oyununu oynardı.¹⁹ Milletvekilliği süresince 53'ü meclis oturumunda, 27'si gizli oturumlarda olmak üzere toplam 80 konuşma yaptı.²⁰ Toplam 96 oylamaya katılıp 2 müstenkif (çekimsen), 17 red, 79 kabul oyu vermiştir.²¹

TBMM 23 Nisan 1920'de 104'ü yeni seçilen, 23'ü de İstanbul'dan gelen olmak üzere 127 üye ile açılmıştır. Toplantı yılının sonu olan 28 Şubat 1921 tarihine kadar meclise katılanlarla bu sayı 358'i bulmuştur. Ziya Hurşit de bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün teşviki ve gayretiyle meclise Lazistan (Rize) milletvekili olarak girmiştir. Olağanüstü yetkilerle donatılmış bu meclis, 23 Nisan 1920'de en yaşlı üye Şerif Bey'in başkanlığında ilk toplantısını yapmıştır.²²

Ziya Hurşit'in Saltanatın Kaldırılması ve Ali Şükrü Bey'in Öldürülmesi İle İlgili Yaptığı Meclis Konuşmaları

Saltanatın Kaldırılması

Saltanatın kaldırılmasına doğru giden süreçte, itilaf devletleri, itilaf çıkarmak için 28 Ekim'de İsviçre'nin Lozan kentinde toplanacak olan konferansa, İstanbul ve Ankara hükümetlerini resmen davet etmiştir. Bunun üzerine iki gün sonra toplanan TBMM, İstanbul hükümetinin tasfiyesine yönelik

¹⁷ İpek Çalışlar, *Latife Hanım*, Doğan Kitap, İstanbul 2006, s. 371.

¹⁸ Beyoğlu, *İki Devir Bir İnsan, Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, s. 458.

¹⁹ Ömer Faruk Lermioğlu, *Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları*, Sebül Yayınevi, İstanbul 2007, s. 238.

²⁰ Fahri Çoker, Ziya Hurşit'in mecliste toplam 75 konuşma yaptığını söylemektedir. (Çoker, *a.g.e.*, s. 722) 1. Dönem Meclis zabıtlarında yaptığımız taramada Ziya Hurşit'in toplam 80 konuşma yaptığını tespit ettik.

²¹ *TBMM Tutanak Dergisi*, 1. Dönem Meclis Zabıtları; F. Kandemir, *İzmir Suikastının İç Yüzü*, Cilt: 1, s. 32; Çoker, *a.g.e.*, s. 721-722.

²² *TBMM Tutanak Dergisi*, 1. Dönem, 1. Cilt, İçtima 12, s. 1.

82 imzalı karar tasarısını görüşmüşse de aynı gün sonuç alamamış, ancak 1 Kasım tarihli toplantıda, Mustafa Kemal'in sert müdahalesi üzerine saltanatın kaldırılmasına karar vermiştir.

Saltanatın kaldırılması ile ilgili meclis görüşmeleri 30 Ekim 1922'de başlamıştı. Dr. Rıza Nur Bey ve 78 arkadaşının imzasıyla birlikte bir önerge verilmiştir. Önerge de; "Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur Bey'le 78 arkadaşının, Osmanlı İmparatorluğu'nun münkariz olduğuna ve yeni Türkiye Hükümeti'nin onun vârisi bulunduğu ve Makamı Hilâfetin esaretten kurtulacağına dair"²³ ibare vardır. Yapılan oylama sonucu 132 kabul, 2 red, 2 çekimser oy çıkmasına karşın 161 olan görüşme yeter sayısına ulaşamadığı için toplantının 1 Kasım 1922'ye bırakılmasına karar verilmiştir.²⁴

1 Kasım 1922'de yapılan oturumda, önceki oturumda gelen eleştiriler de dikkate alınarak Hüseyin Avni Bey ve 24 arkadaşı tarafından teklifin hilafetle ilgili değişiklik getiren aşağıdaki 2 maddelik teklifi vermişlerdir.

Bu değişikliklerden sonra oylamaya geçilmiştir. Oylama süresince Ziya Hürşit ısrarla söz istemiş, Meclis Reisi'ne hitaben "Efendim, söz söylenmeden takrirler nasıl müzakere olunur?" diyerek itiraz etmiştir. Reisin "Oturun yerinize." demesi üzerine "Müsaade buyurunuz söz söyletmiyorsunuz. Bir kişinin söz almasıyla olmaz." diyerek reise seslenmiştir. Görüşmelerin devamında Ziya Hürşit; "Reis Bey bu gayet mühim olan mesele hakkında söz verilmezse yüz kere encümeneye, Gruba gidip gelecek..." demiştir. Reisin yine söz vermeme si üzerine "Bu mesele hakkında söz isterim. Takrirden benim de inzam vardır." diyerek itirazlarını sürdürmüştür.²⁵

Meclis Reisi'nin oylama sonucunda "Üç encümenin müttefikan ihzar ettikleri beyanname ve mevaddı kabul buyuranlar lütfen ellerini kaldırsın. Efendim müttefikan kabul edilmiştir, yani oy birliği ile kabul edilmiştir."²⁶ beyanı üzerine Ziya Hürşit "Ben muhalifim. Binaenaleyh ittifakla değil, ekseriyetle kabul edilmiştir."²⁷ demesiyle tek muhalif olarak kayıtlardaki yerini almıştır.

"O gün toplantı salonunun başkanlık makamına göre sağ yanına düşen dinleyici locasının merdivenin yanındaki direğin dibinde ve her zamanki gibi ayakta yer aldım" diyen Hıfzı Veldet Velidedeoğlu saltanatın kaldırılmasını şöyle anlatıyor:

"İki nokta hiç belleğimden çıkmaz, Birisi başkanın 'Oybirliği ile kabul edilmiştir' sözüne karşı, Rize Milletvekili Ziya Hürşit'in 'Ben muhalifim, oy birliğiyle değil, çoğunlukla kabul edilmiştir' diye bağırmasıdır. Unutmadığım ikinci nokta ise, bu kararın verildiği akşamın 12 Rebiülevvel gününe rastlaması, yani Peygamberin doğum günü olmasıdır. Bu sebeple Başvekil Rauf (Orbay) kürsüye gelerek bu kutsal günü hatırlattı ve o gece ile ertesi günün bayram olması ve kürsüde bir dua okunmasını önerdi. Bu

²³ TBMM Tutanak Dergisi, Zabıt Cerideleri, 24. Cilt, 129. Birleşim, s. 292.

²⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Zabıt Cerideleri, 24. Cilt, 129. Birleşim, s. 297.

²⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Zabıt Cerideleri, 24. Cilt, 129. Birleşim, s. 311-314.

²⁶ Saltanatın kaldırılması yaygın kanının aksine kanunla değil, Büyük Millet Meclisi'nin 1 Kasım 1922'de kabul ettiği "Osmanlı İmparatorluğu münkariz olduğuna dair" 308 numaralı kararname ile gerçekleşmiştir.

²⁷ TBMM Tutanak Dergisi, Zabıt Cerideleri, 24. Cilt, 129. Birleşim, s. 315.

öneri alkışlarla kabul edildi. İşte 650 yıllık bir saltanat gözlerimin önünde böylece sona erdi.”²⁸

Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey’in Kaybolması ve Öldürülmesi

Osmanlı Devleti adına Amerika’da görev yapan ve İkinci Grub’un önde gelenlerinden olan Trabzon mebusu, emekli deniz binbaşısı, Ali Şükrü Bey’in²⁹ 27 Mart 1923’de aniden ortadan kaybolması ve iki gün boyunca haber alınmaması üzerine, 29 Mart 1923’te Meclis’te bununla ilgili bir müzakere açılmıştır.

Ziya Hurşit’te yaptığı konuşmada Ali Şükrü Bey’in bulunamaması nedeniyle İcra vekili Reisi (Hükümet Reisi) Hüseyin Rauf (Orbay)’ı suçlamış ve meclis kürsüsünden birbirlerine sataşmışlardır. Ziya Hurşit konuşmasında:

“İcra Vekilleri Reisi Beyefendinin beyanatını kâğıt üzerinde okuyacak olursak görürüz ki pek büyük bir kıymeti vardır. Fakat hepimiz tarih okuduk. Birçok şeyler olur, birçok vukuat olur. Bütün Reis kârda bulunan hükümetlerden daima böyle beylik sözler işitildiğini biliyoruz. Fransız Meclisi’nde böyle söylendi. Kont Rostor katlolunduğu zaman Avusturya Reisi Hükümeti böyle söyledi, tabii böyle söylenir. Tabii Hükümet Reisi’nden burada bundan başka bir söz sudur edeceğine intizar edilmezdi. İnsan ne kadar ahmak ve akılsız olmalıdır ki, böyle bir şey söylesin, tabii öyle söyleyecekti. Hükümet Reisi Beyefendi söylenmesi lâzım gelen klişeyi burada söylediler.”³⁰

diyerek özetle Trabzon da daha önce meydana gelen Yahya Kahya olayından bahsetmiş ve onların faillerinin bulunamadığını şu sözlerle ifade etmiştir. *“Rauf Beyefendi o zaman da Hükümet Reisi idi. Katillerin bulunacağını vaat etti, hala vaadini bekliyoruz ve bekleyeceğiz.”*

Daha sonra söz alan Hüseyin Rauf (Orbay)’da Ziya Hurşit’e Trabzon’daki olay için: *“Meclisi Âliniz kuvvei icraiyesine istinaden bir Heyeti Tahkikiye izam etti”* demesi üzerine Ziya Hurşit meclis sırasından *“Salâhiyetsiz bir Heyeti Tahkikiye.”* diye seslenmiş ve *“Trabzon’da öğrendik ne kadar salâhiyeti olduğunu”* demiş ve tartışmaları kısa bir süre daha devam etmiştir.³¹

Ali Şükrü Bey’in cesedi Çankaya’ya birkaç kilometre mesafede Mühye Köyü’nde ıssız bir yere gömülü olarak bulunmuştur. Ceset yerinin bulunmasına gömü yerinde büyük sineklerin uçuşmalarının görülmesinin etkili olduğu söylense de, Osman Ağa’nın adamı olan iki laz kardeşin, cesedin olduğu yeri jandarmaya ihbar ettiği daha gerçekçidir.³²

Daha sonra yapılan tahkikatta cinayeti işleyen Topal Osman Ağa olduğu anlaşılmış ve Topal Osman Ağa öldürülmüştür.³³ Van Mebusu Haydar Bey’le

²⁸ Atatürk Ansiklopedisi, May Yayınları, Mart 1981, s. 279-280.

²⁹ Teoman Alpaslan, Mustafa Kemal Paşa’nın Koruma Birliği Komutanı “Öncü Kuvvacı” Gazi Milis Yarbay, Topal Osman Ağa, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2007, s. 577.

³⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Zabıt Cerideleri, 28. Cilt, 13. Birleşim, s. 231.

³¹ TBMM Tutanak Dergisi, Zabıt Cerideleri, 28. Cilt, 13. Birleşim, s. 232.

³² Salih Bozok - Cemil S. Bozok, Hep Atatürk’ün Yanında, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1985, s. 118-119.

³³ Süleyman Beyoğlu, Milli Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa, Bengi Yayınları, İstanbul 2009, s. 276; S. Bozok - Cemil S. Bozok, Hep Atatürk’ün Yanında, s. 118.

arkadaşları meclise Topal Osman'ın cesedinin meclis kapısı önünde teşhir edilmesi için bir takrir vermişler ve bu teklif oy birliğiyle kabul edilmiştir.³⁴

Ziya Hurşit'te Topal Osman'ın arkadaşlarından Muhafız Bölüğü Kumandanı Mustafa Kaptan'ın rütbesinin düşürülmesi ve hapishaneye nakledilmesine dair takrir vermiş ve bununla ilgili de tartışmalar yaşanmıştır. Ziya Hurşit'in "zapta geçmesi kafidir" sözüne karşın Meclis Reisi bu meselenin adli bir mesele olduğunu ve devletin diğer kurullarının karar vereceğini söylemiştir.³⁵

Ali Şükrü Bey'in ölümünden sonra Ziya Hurşit meclisten üç ay süreyle izin almıştır.³⁶ Ali Şükrü Bey'in cenazesi al bayrağa sarılmış bir otomobille Ankara Mebusu Hacı Mustafa Efendi'nin ettiği dualar eşliğinde önce arabayla Kastamonu'nun İnebolu ilçesine oradan da vapurla Trabzon'a gönderilmiştir. Cenazeye Ziya Hurşit, Abidin, Nebizade, Ahmet Hamdi Beylerde eşlik etmişlerdir. Ziya Hurşid, Ali Şükrü Bey'in cenazesiyle meclisten "arz-ı veda" ederken, Hüseyin Avni Bey'de, Ziya Hurşit'e "hemşerilerime selam et!..." diye seslenerek cenazeyi yolcu etmiştir. Ali Şükrü Bey'in mezarının üstüne hanımının verdiği çiçek demetini Ziya Hurşit koymuştur.³⁷

İzmir Suikastı

Mustafa Kemal 7 Mayıs 1926'da geniş bir yurt gezisine çıktı.³⁸ Konya'ya uğradıktan sonra 10 Mayıs'ta Mersin'e vardı. Mersin bölgesindeki ziyaretinden sonra Bursa'ya gelen Mustafa Kemal, 14 Haziran'a kadar burada kalacaktı. Bu süre içinde Mustafa Kemal Paşa'nın gezisi pek hoş geçmedi. Reformların uygulanmasında, özellikle şapka kanununda İstiklal Mahkemeleri'nin verdiği kararlar halkın tepkisini çekiyordu.³⁹ Halkta zaten genel bir huzursuzluk vardı. Reformlar ve ekonomik durumdaki bozukluk nedeniyle bazı protesto gösterileri yapılıyordu.⁴⁰ Ayrıca, 5 Haziran'da imzalanan Ankara antlaşmasıyla Musul meselesi İngiltere'nin lehine çözümlüyor⁴¹ ve Irak'a bırakılıyordu.⁴² Lozan'da Musul meselesi görüşülürken mecliste en büyük

³⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Zabıt Cerideleri, 28. Cilt, 16. Birleşim, s. 308.

³⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Zabıt Cerideleri, 28. Cilt, 16. Birleşim, s. 310.

³⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Zabıt Cerideleri, 28. Cilt, 16. Birleşim, s. 310.

³⁷ Kadir Mısıroğlu, Trabzon Meb'usu Şehid-i Muazzez Ali Şükrü Bey, Sebül Yayınları, İstanbul 1978, s. 251, 255-256.

³⁸ Funda Selçuk Şirin, İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Bir Aydın: Falih Rıfkı Atay, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014, s. 351.

³⁹ Erik Jan Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 216; Kemal Arı, "İzmir'deki Suikast Girişimi Sırasında Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir Gezisi ve Onun Suikastı Nasıl Karşılacağına İlişkin Bir Anı", Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Cilt: I, Sayı: 1, İzmir 1991, s. 248; M. Goloğlu, Devrimler ve Tepkiler, s. 174-176.

⁴⁰ Zürcher, a.g.e., s. 214.

⁴¹ Antlaşma sağlandıktan sonra Kazım Karabekir bu meselenin bu şekildeki çözümünden dolayı, "teessürlerimizi sunmaktan başka yapacak bir şey kalmamıştır" diyecekti. Mim Kemal Öke, Musul Kürdistan Sorunu 1918-1926, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 343.

⁴² Ahmet Mumcu, Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, İnkılap Yayınevi, Ankara 2001, s. 162.

tepkiyi, Topal Osman tarafından öldürülen Ali Şükrü Bey ile Mustafa Kemal'e suikast planının baş faili, "Kimse sözümüzü kesemez sonuna kadar konuşacağız" diyen Ziya Hurşit göstermişti. Yükselen muhalefet iktidar açısından bir tehlike arz ediyor ve bazı grup ve kişilerde oluşturduğu birikim, her an patlama eğilimi içinde bulunuyordu.⁴³

Mustafa Kemal Paşa, Bursa'dan sonra 15 Haziran'da Balıkesir üzerinden İzmir'e gelmeyi planlanmıştı.⁴⁴ Ancak yola çıkışını beklenmedik şekilde 1 gün erteledi. Mustafa Kemal Paşa'nın bu kararı herkesi şaşırtacaktı.⁴⁵

15 Haziran'da Giritli Şevki isimli bir kişi İzmir Valiliği'ne ihbarda bulundu. İzmir Valisi Kazım (Dirik) Paşa;⁴⁶ Mustafa Kemal Paşa'ya "15 Haziran'da bir suikast girişimi olduğunu ve İzmir'e hareketlerinin ertelenmesi" gerektiğini söyledi.⁴⁷ Kazım Dirik'in Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafı bulamadık. Bu sebeple 15 Haziran olarak verilen tarihin doğruluğundan emin değiliz. Bu tarih bazı kaynaklarda 17 Haziran olarak verilmektedir.⁴⁸ Fakat Giritli Şevki'nin Kazım Dirik'e verdiği ihbar mektubunun tarihi, elimizde bulunan belgeye göre 15 Haziran'dır.⁴⁹ Dolayısıyla 17 Haziran tarihi doğru değildir. Bu veya buna benzer bir telgraf ihbar mektubundan önce Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir gezisini ertelemeden⁵⁰ çekildiyse; bu bize suikast planının daha evvel devlet erkanınca bildirildiğini gösterecektir. Ama elimizde bu kanaati doğrulayacak bir belge yoktur.

Giritli Şevki'nin Kazım Dirik'e verdiği ihbar mektubunun orijinali şöyleydi:

⁴³ Arı, "İzmir'deki Suikast Girişimi Sırasında Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir Gezisi ve Onun Suikastı Nasıl Karşılığında İlişkin Bir Anı", s. 251.

⁴⁴ F. Kandemir, *İzmir Suikastının İç Yüzü*, Ekicigil Yayınları, Cilt: 1, İstanbul 1955, s. 4-5; Hakan Özoglu, *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası, 150'likler, Takriri Sükün ve İzmir Suikastı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 170; Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 216; Goloğlu, *Devrimler ve Tepkiler*, s. 210.

⁴⁵ Bu yaşananlardan sonra suikast planı ortaya çıktı ve karışanların ifadesine başvuruldu. Bu ifadelerin birçoğunda Cumhurbaşkanı'nın gelen belgelerdeki bilgileri kullandık.

⁴⁶ Yücel Özkaya 1991'de yazdığı makalede bu tarihi 14 Haziran olarak vermektedir. (Yücel Özkaya, "İzmir Suikastı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 22, Cilt: VIII, Kasım 1991, s. 22). Doğrusu 15 Haziran olmalıdır.

⁴⁷ F. Kandemir, *İzmir Suikastının İç Yüzü*, Cilt: 1, s. 4; Cemal Avcı, "İzmir Suikastı", <http://atam.gov.tr/izmir-suikasti-2/>, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: 28.

⁴⁸ Mahmut Goloğlu, Azmi Nihat Erman, Fahrettin Altay, İbrahim Aslan, Orhan Erinc, Şerafettin Turan, Orhan Koloğlu, Mustafa Kemal'in 17 Haziran'da İzmir'de olacağını söylemektedir. Bu tarih doğru bir tarih değildir. Goloğlu, *Devrim ve Tepkiler*, s. 210; Erman, *İzmir Suikastının İç Yüzü*, s. 14; Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası: Görüp Geçirdikleri*, İnsel Yayınevi, İstanbul 1970, s. 417-418; İzzet Aslan, *Atatürk Silifke'de*, Kamal Matbaası, Adana 1981, s. 88-104; Orhan Erinc, *Atatürk'ün Emniyet Müdürü Ekrem Baydar*, Destek Yayınları, İstanbul 2010, s. 155; Orhan Koloğlu, "İzmir Suikastında Son Hesaplaşma", *Popüler Tarih Dergisi*, Haziran 2001, s. 42; Şerafettin Turan, *Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2004, s. 440.

⁴⁹ *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Vesika No: 1000, A-V-2, D 79-5, F 15.

⁵⁰ Zürcher, Mustafa Kemal'in İzmir'e gelişinin bir gün ertelenmesinin sebebini suikasttan haberdar olabileceği ihtimali olabilir demektir. Ali Fuat Paşa; "Giritli Şevki'yi suikastçılarla tanıştıran ve ortadan kaybolarak suikastı ihbar etmesine neden olan Sarı Efe Edip daha önce hükümet ajanı olarak çalışmış ve yine bu durumundan şüphelenilebilirdi." diyerek böyle bir ihtimalden o da bahsetmiştir. Hakan Özoglu, Mustafa Kemal Paşa'nın ziyaretini bir gün ertelenmesinin sebebini "beklenmedik bir şekilde" olarak yorumlamaktadır. Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 216; Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, Cilt: 2, Temel Yayınları, İstanbul 2002, s. 212-214; H. Özoglu, *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası, 150'likler, Takriri Sükün ve İzmir Suikastı*, s. 170.

Gazi Paşa Hazretleri'ne

Bendeniz Yunan Harbi'nde Sarı Efe Edip Bey'in arkadaşı idim. Dün akşam haber gönderdi. Bir yere gittim. Orada tanıdığım Hilmi isminde bir zabıt ile hiç tanımadığım sonradan anladığım sabık Lazistan Mebusu Ziya Bey isminde birisi vardı ve size suikast edecekleri ve onlara muavenet etmeğimi teklif ettiler. Bendeniz hemen orada işlerini bitirmek şiddetle fikrimden geçse de daha evvel halaskarımıza haber vermek daha iyi olacağını hissettim ve muavenet edeceğimi söyledim ve bütün plan ve arkadaşlarını anladıktan sonra ayrıldık. Buranın zabıtasına emin olmadığım için doğrudan doğruya zat-ı alinize haber veriyorum. Planlarını anlatmak için yazım az olduğundan emir buyuracağınız zata şifahi anlatmaya hazır olduğumu arz ile hürmet eylerim.

Giritli Şevki

15 Haziran 1926⁵¹

Giritli Şevki'nin verdiği mektup da sadece Ziya Hurşit'in ismi vardı. Buna rağmen Giritli Şevki'nin verdiği bilgilerle öteki suikastçılar da İzmir'de çeşitli otellerde ele geçirildiler. Suikast planının sorumlusu olarak sabık Lazistan Mebusu Ziya Hurşit idaresindeki Çopur Hilmi, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf aynı gün yakalandı. Yine yakalananların verdiği ifadelerle Ankara ve İstanbul'da suikast planı ile alakası olanların yakalanmalarına başlanacaktı.⁵² Tutuklananların her biri İzmir Polis Müdüriyeti'nde ayrı bir odaya yerleştirildi.⁵³ Suikast planı ilk başta Balıkesir'de bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya haber verildi ve diğer kimselerden gizli tutuldu. Başvekil İsmet Paşa, Dahiliye Vekili Recep Bey, İstanbul Valisi Süleyman Sami Efendi ve Polis Müdürü Alim Bey bu olaydan, kendilerine 16 Haziran'da çekilen telgrafla haberdar oldular.⁵⁴

Giritli Şevki, yukarıda ismi geçen kişilerin suikasttan sonra teknesiyle Yunanistan'ın Sakız Adası'na kaçırılmasından sorumluydu. Ancak Mustafa Kemal'in İzmir'e varışının beklenmedik şekilde bir gün gecikmesi ve kendisini Ziya Hurşit ve diğerleriyle tanıştıran Sarı Efe Edip'in ortadan kaybolması nedeniyle suikast planının anlaşılması olduğundan korkarak Vali Kazım Dirik'e bahsettiğimiz mektubu vermiştir.⁵⁵ Ali Fuat Paşa bu durumu farklı yorumlamaktadır: “*Giritli Şevki'yi suikastçılarla tanıştıran ve ortadan kaybolarak suikastı ihbar etmesine neden olan Sarı Efe Edip daha önce hükümet ajanı olarak çalışmıştı ve yine bu durumundan şüphelenilebilirdi.*” Buna rağmen suikast planından sonra idam edilmesinin sebebini ise “*bu hizmet esnasında ya yanlış bir hareketine, yahut başka bir sebebe bağlanabilir*” diyerek yanıtlıyordu.⁵⁶

⁵¹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Vesika No: 1000, A-V-2, D 79-5, F 15.

⁵² F. Kandemir, *İzmir Suikastının İç Yüzü*, Cilt: 1, s. 4.

⁵³ Cavit Bey, *İdama Beş Kala*, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 62.

⁵⁴ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Vesika No: 1000, A-V-2, D 79-5, F 8-1.

⁵⁵ Cemal Avcı, “İzmir Suikastı”, <http://atam.gov.tr/izmir-suikasti-2/>, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: 28; F. Kandemir, *İzmir Suikastının İç Yüzü*, Cilt: 1, s. 16; Orhan Erinc, *Atatürk'ün Emniyet Müdürü Ekrem Baydar*, İstanbul 2010, s. 155.

⁵⁶ A. Cebeşoy, *Siyasi Hatıralar*, Cilt: 2, s. 212-214.

Eğer bu iddiası doğru ise Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'e gelişini neden bir gün ertelediğini anlayabiliriz.

Gaffarzade Otelinde kalan Ziya Hurşit ihbardan sonra gece yarısı uyku halindeyken gözaltına alındı. Herhangi bir mukavemette bulunmadan silahları ve bombaları kendi eliyle teslim ederken⁵⁷ başka bir otelde de Laz İsmail, Çopur Hilmi ve Gürcü Yusuf yakalanıyor ve ifadeleri alınmak üzere polis müdürlüğüne getiriliyordu.

Ziya Hurşit 16 Haziran'da verdiği ilk ifadede; *“İzmir'e iş aramaya⁵⁸ geldiğini, Giritli Şevki Bey'in evine gittiğini, Laz İsmail'i askerden tanıdığını, Karşıyaka Kulübü'nde Kilisli Rasih Bey ile İzmir Milli Eğitim Müdürü Saruhan Mebusu Abidin Bey ile görüştüğünü söyledi. Kendisine yöneltilen suçlamaları kabul etmeyip suikastı inkar etti.”*⁵⁹ Ziya Hurşit 16 Haziran'daki ifadesinde suikastı inkar etmesine karşın, Feridun Kandemir *“İzmir Suikastı'nın İç Yüzü”* adlı eserinde bu ifadeden bahsetmeyip Ziya Hurşit için *“odasında bulunan silah ve bombaları iade etmiştir”* demesi kaynakların doğruluğu noktasında bir kafa karışıklığına sebep olmaktadır. Bir başka hususta Ziya Hurşit'le Mustafa Kemal Paşa arasındaki görüşmedir. Şöyle ki; Feridun Kandemir hiçbir kaynak göstermeden olayı şöyle nakleder: 16 Haziran'da İzmir'e gelen Mustafa Kemal Paşa Ziya Hurşit'le görüşmek ister ve ona şu soruyu sorar: *“Ziya Hurşit! Seninle uzun zaman arkadaşlık ettik, bir gaye uğruna çalıştık. Nedir bu suikast? Hem şebekenin ele başısı, ruhu imişsiniz öyle mi?”* Bu soruya Ziya Hurşit; *“Öyle doğrudur, suikast yapmaya geldim ama fikirde kaldı.”* diye cevap vermiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın *“Sizden bunu beklemezdim.”* sözleri üzerine Ziya Hurşit *“Hayat beklenmedik şeylerle doludur Paşam. Ne yapayım ki, karşınızda bu vaziyette, suçlu olarak bulunuyorum. Ne diyebilirim?”* diye cevap vermiştir.⁶⁰ Aynı görüşmeyi hatıratında anlatan Kılıç Ali, Mustafa Kemal Paşa'nın *“Bu kadar ileri gitmenin sebebi neydi, nedir bu suikast”* sorusuna, Ziya Hurşit'in karşılık olarak hiçbir cevap vermediğini yazmaktadır.⁶¹ Bu da kaynaklardaki başka bir çelişkidir. Ayrıca 16 Haziran'da Ankara'da bulunan Kılıç Ali'nin ve gazeteci Feridun Kandemir'in İzmir'de gerçekleşen bu görüşmeye şahitlik etmesi mümkün değildir. Kanaatimizce her iki yazar da başkalarından dinlediklerini nakletmektedir. Ziya Hurşit ile Mustafa Kemal Paşa arasında gerçekleştiği iddia edilen bu konuşma ile ilgili elimizde güvenilir bir belge bulunmamaktadır.

16 Haziran'da alınan bu ifadeler, 17 Haziran'da Cumhurbaşkanlığı Özel Kalem Müdürü Hayati, Seryaver Binbaşı Nasuhi, Başkatip Tevfik Bey, İzmir Valisi Kazım Paşa'nın imzasıyla Mustafa Kemal Paşa'ya gönderildi.⁶² Kande-

⁵⁷ Andrew Mango, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Remzi Yayınevi, İstanbul 1992, s. 515.

⁵⁸ Aynı belgeyi Gazi Paşa'ya suikast isimli eserinde Uğur Mumcu *“İzmir'e Vali aramaya geldim”* diye okumuştur. Doğrusu *“iş aramaya geldim”* olmalıdır. Uğur Mumcu, *Gazi Paşaya Suikast*, Umag Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 5.

⁵⁹ *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Vesika No: 1063, A-V-2, D 79-5, F 25-4.

⁶⁰ Kandemir, *İzmir Suikastının İç Yüzü*, Cilt: 1, s. 19.

⁶¹ Kılıç Ali, *a.g.e.*, s. 424.

⁶² *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Vesika No: 1063, A-V-2, D 79-5, F 25-4.

mir'e göre 16 Haziran'da Mustafa Kemal Paşa Ziya Hurşit'le yukarıda yazdığımız görüşmeyi gerçekleştirdikten sonra 17 Haziran'da Mustafa Kemal Paşa'yla tekrar görüşüyor. Kandemir bu görüşmenin sabah olduğunu söylemekte.⁶³ Elimizdeki belgeye göre bu görüşme saat 19.00'da gerçekleşiyor. Ziya Hurşit burada, Mustafa Kemal Paşa'ya:

"Dün eski arkadaşılığımızdan bahsetmeniz beni müteessir ettiği için her şeyi açık söyleyeceğim. Ben teceddüd (yenilik) ve cumhuriyet aleyhtarı değilim. Yalnız vatanperverliğin bazı şahıslara istishar (uygun) ettirilmesine karşıyım. Ben yabana atılacak bir kimse değilim. Evet suikastı biz yani ben İzmit Mebusu Şükrü Bey Abdulkadir'le tertip ettik. Şükrü Bey'in evinde toplandık. Laz İsmail ve Yusuf masumdurlar. İsteyerek yapmıyorlardı. Onlar bize cürm yapmayız, paralı iş varsa varız, yapalım diyorlardı. Geçen kış filhakika (doğrudur) Ankara'ya gittim. Biraderim Faik Bey muamenet etti ve bizi İstanbul'a iade etti. Kazım Karabekir, Refet ve Rauf'la aram iyi değildir. Hafız Mehmet, Çolak Selahattin, Canik Emin vesairenin müdahili ve iştirakleri yoktur, korkarlar."⁶⁴

Mustafa Kemal Paşa Ziya Hurşit'le bu görüşmesini, Başvekil İsmet Paşa, Dahiliye Vekili Recep Bey ve İstanbul Valisi Süleyman Sami'ye şu telgrafla bildirmiştir:

"Ziya Hurşit'in bu gün benimle ikinci defa görüşmek istedi, kabul ettim. Suikastı İzmit Mebusu Şükrü ve esbak Ankara Valisi Abdulkadir beylerle birlikte tertip ettiklerini itiraf etti. Abdulkadir Bey'i tevkif ediniz. Mumaileyhimin (adının) gizlenmesi muhakkaktır. Dikkatli tedbir ve tertip alınmalıdır. Kendisiyle alakadar olanların mevcudiyeti muhakkaktır. Bu suretde nazarı dikkatte bulundurulmalıdır." diyecekti. Ama Ziya Hurşit'in ismini verdiği Şükrü Bey idam sehvasında bile bu iddiaları asla kabul etmeyecekti.

İdama Giden Süreç

11 Temmuz 1926'da müddeiumumi (Savcı) Denizli Mebusu Necip Ali Küçüka talepnameini okudu. Ziya Hurşit Dahil 12 kişinin idamını istedi.

Savcının talebini açıklamasından sonra 12 Temmuz'da sanıkların müdafasına geçildi. Müdafasını ilk olarak yapan Ziya Hurşit şunları söyledi:

"Ben, müdafaaname mahiyetinde bir şey yazmadım. Şifahen söyleyeceğim. Müddei Umumi Bey, bir seneden beri suikast fikrini kafaya yerleştirmiş olduğunu iddia ediyor. Bunu inkar etmiyorum. Doğrudur. Fakat aynı müddei Umumi Bey bir taraftan da bu suikast düşkünlüğünü bir sabit fikir haline koymuş olduğunu söylüyor; işte benim müdafaam da bu noktadadır: Ben Teşkilat-ı Esasiye kanununu taşıyır veya tadile teşebbüs etmedim. Büyük Millet Meclisi'ni vazifelerini ifadan menetmek da hatırımdan geçmemiştir. Yalnız suikast yapacaktım. Muhakemem esnasında da bunun sabit olduğunu gördünüz, şu halde Müddei Umumi Bey'in hakkımda tatbikini

⁶³ Kandemir, *İzmir Suikastının İç Yüzü*, Cilt: 1, s. 19.

⁶⁴ *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Vesika No: 1064, A-V-2, D 79-5, F 25-1.

istediği madde beni ilgilendirmez. Bu madde bana tatbik edilemez. Çünkü tekrar edeyim ben, ne icra vekili heyetini devirmeği, ne de teşkilatı esasıye kanununun tadilini falan istemedim. Kimseyi silahlı isyana davet etmedim. Bu sebeple beni ancak tevkif edildiğim zaman geçerli olan 46. maddeye göre cezalandırabilirsiniz. O da şudur: Suikast fikri gerçekleşmemişse kanunun sarahati olmayan yerlerde cinayet kabul edecek cürmü, bir nedenle eksik olmamak üzere kalebentliğe tahvil olunur. Ben suikastı yani cürmü yaptıktan sonra hükümeti devirmek, meclisi vazifeden men etmek isteseydim, memleketten bir tarafa ayrılmaz burada kalırdım. Halbuki siz de anladınız ben Sakız'a kaçacaktım. Hülasa: Kanun açıktır. Kanunun açık olarak cezalandırdığı fillerden başka hiçbir surette ceza verilemez.”⁶⁵

Ziya Hurşit'ten sonra diğer sanıklar müdafaalarını yaptılar. 13 Temmuz 1926 Salı günü Ceza Kanunu'nun 55. maddesi gereği; “Türkiye Cumhuriyeti'nin Teşkilat-ı Esasıye Kanunu'nu tamamen ya da kısmen bozmak ve değiştirmek veya kaldırmak ve adı geçen yasaya dayanılarak kurulmuş bulunan Büyük Millet Meclisi'ni düşürmek ya da kaldırmaya ve görevini yapmasına engel olmaya zor kullanarak girişenler idam olunur” hükmü ile Ziya Hurşit idama mahkum ediliyordu.⁶⁶

İdamın Gerçekleştirilmesi

Diğer sanıkların idamı gerçekleştirildikten sonra en son Ziya Hurşit'in idamına geçildi.

Ziya Hurşit o esnada hücrelerinde uyumaktaydı. Uyandırıldığında karşısındakilere soğukkanlı bir şekilde gülümseyerek “Ne var” diye sordu. “Hakkınızdaki karar tebliğ olunacak, sizi bekliyorlar.” Ziya Hurşit “Ya” çekerek giyinmeye başladı ve “Demek mahkemeye gideceğiz? Fakat mahkeme heyeti böyle erken saatte kararını tefhim etmek için neden zahmet etmiş. Mamafi ortalıkta aydınlanmış.” İdam hükümlerinin sabaha karşı infaz edildiğini bilen Ziya Hurşit kendisinden evvel 12 kişinin idam edildiğini bilmediğinden vaktin bu kadar gecikmiş olduğunu anlamlandıramıyordu.

Dışarı çıkarken bileklerine kelepçeler geçirilince, şüphesi kalmadı. “Şimdi anladım. Daha evvel de aklıma gelmedi değil. Fakat bir an için hakikaten mahkemeye sevk edileceğimi sanmıştım.” dedi. Müdüriyet odasında karar yüzüne okundu. Karar bitince “İdama mahkum edilen daha kimler var?” diye sordu. “12 kişi olduğunu ve hepsinin infaz edildiği cevabını alınca”⁶⁷; “Galiba bazıları idamı hak etmiş değildi. Herhalde bir yanlışlık olmalı”⁶⁸ dedi ve “En sonraya biz

⁶⁵ Azmi Nihat Erman, *İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri*, Temel Yayınları, İstanbul 1971, s. 147-148; Kandemir, *İzmir Suikastının İç Yüzü*, Cilt: 1, s. 104-105; İbrahim Uyar, *İzmir Basınına Göre Atatürk'e İzmir Suikastı*, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 154.

⁶⁶ Cemal Avcı, *İzmir Suikastı / Bir Suikastın Perde Arkası*, IQ Yayınları, İstanbul 2007, s. 99; E. Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 450; Gülten Savaşal Savran, *1926 İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 62.

⁶⁷ Ali Yıldırım, *Bir Cellatın Anıları, Darağacında Kan Sesleri*, İtalik Yayınları, İstanbul 2004, s. 244.

⁶⁸ Erman, *İzmir Suikastının İç Yüzü*, s. 162; Kandemir, *İzmir Suikastının İç Yüzü*, Cilt: 1, s. 119.

mi kaldık, desene ki bu işte bile yaya kaldık... Hey gidi talih hey! Ölümde bile geç kalıyoruz.”⁶⁹ diyerek espri yapacaktı.

Sonra ayağa kalkmış, cebindeki iki yüz lirayı hapisane müdürüne vererek: “Bunu Ağabeyim Faik’e verin. Kabrime şerefime layık bir mezar taşı diktirsin. Vasiyetim bu. Nuri Bey vasiyetimi yerine getirmezsen bak karışmam yarın öbür dünyada iki elim yakandadır. Sana da orada suikast yaparım, hem de elimden kurtulamazsın...” Biraz sonra beyaz gömleği giyerek; “Beyaz da bana çok yakışır... Vatandaşımın karşısına böyle temiz bir kıyafetle çıkmak çok iyi bir şey. Yalnız traş olmadım.” dedi. Yolda giderken asılmış arkadaşlarını görünce, hepsine bir isim takıyor ve hepsini bir şeye benzetiyordu. İsmail Canbolat için “Lüks Lambası” demişti. Tam suikast yapmayı kararlaştırdığı yerde, Kemeraltı Cami’nin köşesindeki can vereceği sehpaye geldiğinde; “Ne de mükemmel şey! İyi bir salıncağa benziyor. Hem oraya asılınca diğer insanlardan da daha yüksek olacağım değil mi” dedi.⁷⁰ “En son gelir bezmi ekabir derler ya... Ben de sonuncu asılan mıyım?”

Cevap alamayınca, sesini yükselterek: “Ben zaten başka bir şey beklemiyordum. Sizin elinizden yalnız bu gelir. Ama bu da bir zevk. Hürriyetsiz bir memlekette yaşamaktansa, namusuyla ölmek daha hayırlıdır. Zahmet buyurmayın, ben işimi kendim görürüm...” der ve sehpaye bakarak: “Ne mükemmel şey! Salıncağa da benziyor. Yüksekliğine de diyecek yok, yerde kalan insanlara yüksekte bakacağım... İstedğim de buydu” derken etrafındaki insanlardan birine gözünü dikerek: “Kılıç Ali mi o? Nerede bakayım? deyince, celladın anlattığına göre Kılıç Ali de görünmemek için çömelivermişti.⁷¹

Ziya Hurşit daha sonra cellata dönerek: “Beni kim asacak”, cellat Ali cevap verdi; “Ben asacağım efendim”, “İpi iyi hazırladın mı, sakın ben asılırken düğüm filan olmasın?”, “Hayır merak etmeyiniz, bir şey olmaz.”, “Teşekkür ederim. Sen işinin ehli bir adama benziyorsun. Öyle kimseleri takdir ederim. İp sağlam değil mi? Kopmaz ya...”, “Kopmaz efendim, sizden daha ağır arkadaşlarınızı da çeken aynı iptir, merak buyurmayınız.”, “Oh oh çok güzel, çok güzel. Fakat şu ipin sağlamlığını bir defa da kendim kontrol etmek isterim.”⁷²

İşini bir an evvel bitirmek isteyen cellat Ali telaşla: “Aman beyim vakit geçiyor çabuk ol...” deyişine gülen Ziya Hurşit: “Canım ne acele ediyorsunuz? Ne telaş ediyorsunuz? Ölecek olan ben değil miyim? Tabii rahat rahat ölmek isterim” dedi. Sonra cellata; “Göreyim seni vazifeni hakkıyla yap bize eziyet çekirme! Beş dakika sonra öbür tarafta, soyuna sopuna kavuşacağım. Mektubun falan varsa ver de götüreyim... Haydi Allaha ısmarladık” demiş ve Polis müdürü Azmi Bey’in: “Uğurlar olsun!...”⁷³ cevabına gülümseyerek 25 yaşında iken can vermiştir.⁷⁴

⁶⁹ Yıldırım, a.g.e., s. 244.

⁷⁰ Kandemir, *İzmir Suikastının İç Yüzü*, Cilt: 1, s. 118-119; Erman, *İzmir Suikastının İç Yüzü*, s. 162; Yıldırım, a.g.e., s. 244.

⁷¹ Erman, a.g.e., s. 165; Kandemir, a.g.e., s. 119.

⁷² Yıldırım, a.g.e., s. 245.

⁷³ Kandemir, a.g.e., s. 119; Yıldırım, a.g.e., s. 245; Erman, a.g.e., s. 166.

⁷⁴ Ziya Hurşit 13.07.1926 tarihinde idam edilmiştir. Mernis’ten çıkarılan vukuatlı nüfus kayıt örneğinde 16.09.1926 tarihinde vefat ettiği yazmaktadır. Bu tarih doğru değildir.

Sabaha doğru bütün mahkumların asılması tamamlanmıştı. Asılanların göğüslerine birbirlerine benzeyen iri harflerle yazılmış idam hükümleri iliştirilmişti. Ziya Hurşit'in üzerine yapıştırılan yafta da şunlar yazıyordu:

"Türk, vatan ve namusunu kurtaran Aziz Reisicumhur Hazretleri'ne suikast icra (gerçekleştirerek) ve heyeti Vekiliyeyi iskat ve taklîbi hükümet edeceği (düşürerek değişik hükümet kuracakları) bir anda derdest edilip bilmuhakeme (yakalanıp mahkeme edildikten sonra), cürmiyeti sabit olan ve Kanun-u Ceza'nın 53. maddesi delaletiyle 57. maddesinin fıkra-i mahsusuna tevfikân (uyularak) salben idamına karar verilen Rize Mebusu Ziya Hurşit..."⁷⁵

Diğer sanıklarla birlikte asılanlar, saat 10.00'a kadar sephalarda bırakılarak oraya gelen insanlara teşhir edilmişler, saat 10.00'dan sonra arabalara yüklenen cesetler, önce karantinadaki merkez hastanesine götürülüp üzerlerindeki eşya alınmış⁷⁶ ve oradan Kadifekale civarındaki Kokluca Mezarlığı'na sevk edilerek gömülmüşlerdir.⁷⁷

Ziya Hurşit'in en büyük ağabeyi Ahmet Faik Hurşit Günday, Giritli Şevki'nin ihbarından sonra göz altına alınmasına rağmen mahkeme safhasından sonra serbest bırakılmış ve herhangi bir ceza almamıştır. 1967 yılında da vefat etmiştir.

Ziya Hurşit'in ailesi günümüzde de devlet kademelerinde önemli görevler almıştır. Ziya Hurşit'in diğer abisi, Fazıl Hurşit Günday'dır. Fazıl Hurşit Günday'ın oğlu Sebahattin Günday ise 1965-1973 tarihleri arasında Eskişehir Belediye Başkanlığı yapmış ve 1973'te ölmüştür. Fazıl Hurşit Bey'in diğer oğlu Orhan Günday halen hayattadır. Öğrenciliği esnasında Paris ataşeliğinde çalışan Orhan Günday, Üsküdar ve Beşiktaş Belediye Başkanlıkları da yapmıştır.

Ailenin günümüzde bilinen ve tanınan isimlerinden birisi de ünlü roman yazarı ve senarist Hakan Günday'dır.

Sonuç

Bu çalışma ile alınan sonuçlar şöyledir:

- Ziya Hurşit'in yaşı ile ilgili olan tartışmalar giderilmiş, o dönemin tanıkları ve gazete haberleriyle, milletvekili seçilmesi için yaşının 10 yaş büyütüldüğü tespit edilmiştir.
- İzmir suikastı ile ilgili kafalarda oluşmuş olan komplo iddiaları giderilmiştir. Suikastın gerçek olduğu, suikasta teşebbüs edildiği, ancak planın tam uygulanmadan, Giritli Şevki'nin ihbarı üzerine Ziya Hurşit'in otel odasında yakalanmasıyla son bulması tarihi belgeler ışığında açığa kavuşturulmuştur.
- İzmir suikastının birinci derece zanlısı Ziya Hurşit'in bu suikastı gerçekleştirmek için birtakım sebepler ortaya koyduğu görülmüştür. Bunlar şahsi

⁷⁵ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 246.

⁷⁶ Kandemir, *İzmir Suikastının İç Yüzü*, Cilt: 1, s. 115-124; Erman, *İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri*, s. 157-167; Sümer Kılıç, *İstiklal Mahkemeleri Adil miydi? İzmir Suikastı İddianame ve Kazım Karabekir'in Savunması*, Emre Yayınları, İstanbul 1994, s. 77-80; Cemil Tokpınar, *İzmir Suikastının İç Yüzü*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 1994, s. 120-131.

⁷⁷ Cemal Avcı, *İzmir Suikastı, Bir Suikastın Perde Arkası*, IQ Yayınları, İstanbul 2007, s. 128.

meseleler, siyasetin dışında kalmak ve muhalefetin susturulması olarak sıralanabilir.

- Kaynaklarda Giritli Şevki'nin suikastı ihbar eden İzmir Valiliği'ne verdiği mektubun tarihi hakkında var olan karmaşa giderilerek bu mektubun 15 Haziran da verdiği kesinleştirilmiştir.

- Yine literatürde Ziya Hurşit'in tutuklanmasıyla beraber suçunu itiraf ettiğine dair iddiaların gerçeği yansıtmadığı aksine ilk ifadesinde suikast teşebbüsünü reddettiği, daha sonraki ifadesinde suçunu kabul ettiği ortaya konmuştur.

Kaynaklar

1- Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Cumhurbaşkanlığı Arşivi, TBMM Meclis Zabıtları.

2- Kitap ve Makaleler

ALPASLAN, Teoman: *Mustafa Kemal Paşa'nın Koruma Birliği Komutanı "Öncü Kuvvaci" Gazi Milis Yarbay, Topal Osman Ağa*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2007.

ALTAY, Fahrettin: *10 Yıl Savaş ve Sonrası: Görüp Geçirdiklerim*, İnsel Yayınevi, İstanbul 1970.

ARI, Kemal: "İzmir'deki Suikast Girişimi Sırasında Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir Gezisi ve Onun Suikastı Nasıl Karşılıdığına İlişkin Bir Anı", *Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, İzmir 1991.

ASLAN, İzzet: *Atatürk Silifke'de*, Kamal Matbaası, Adana 1981.

Atatürk Ansiklopedisi, May Yayınları, Mart 1981.

AVCI, Cemal: *İzmir Suikastı, Bir Suikastın Perde Arkası*, IQ Yayınları, İstanbul 2007.

_____ : "İzmir Suikastı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 28, <http://atam.gov.tr/izmir-suikasti-2/>

AYBARS, Ergün: *İstiklal Mahkemeleri*, 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975.

BEYOĞLU, Süleyman: *İki Devir Bir İnsan Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011.

_____ : *Milli Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa*, Bengi Yayınları, İstanbul 2009.

_____ : "Bir Bürokrat ve Milletvekilinin Portresi: Ahmet Faik Hurşit Günday", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 7, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.

BOZOK, Salih - BOZOK, Cemil S.: *Hep Atatürk'ün Yanında*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1985.

CAVİT BEY: *İdama Beş Kala*, Emre Yayınları, İstanbul 1993.

CEBESOY, Ali Fuat: *Siyasi Hatıralar*, Temel Yayınları, İstanbul 2002.

ÇALIŞLAR, İpek: *Latife Hanım*, Doğan Kitap, İstanbul 2006.

ÇOKER, Fahri: *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt: III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, No: 6, Ankara 1994.

_____ : *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü, 23 Nisan 1920 - 20 Ekim 1991*, Ankara 1994.

_____ : *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü, 1920-2010*, Cilt: 1, Ankara 2010.

ERİNÇ, Orhan: *Atatürk'ün Emniyet Müdürü: Ekrem Baydar*, Destek Yayınları, İstanbul 2010.

ERMAN, Azmi Nihat: *İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri*, Temel Yayınları, İstanbul 1971.

ESEN, Mekki Said: "Atatürk'ü Öldürmek İstemişlerdi", *Milliyet Gazetesi*, 24 Şubat 1964.

GOLOĞLU, Mahmut: *Devrimler ve Tepkileri*, İşbankası Yayınları, İstanbul 2006.

GÜNDAY, Hakan: *Ziyan*, Doğan Kitap, İstanbul 2011.

İZ, Mahir: *Yılların İzi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1990.

KANDEMİR, Feridun: *İzmir Suikastinin İcyüzü*, Cilt: 1, Ekicigil Yayınları, İstanbul 1955.

_____ : *İzmir Suikastinin İcyüzü*, Cilt: 2, Ekicigil Yayınları, İstanbul 1955.

KILIÇ ALİ: *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, Derleyen: Turgut Hulusi, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.

KILIÇ, S.: *İstiklal Mahkemeleri Adil miydi? İzmir Suikastı İddianame ve Kazım Karabekir'in Savunması*, Emre Yayınları, İstanbul 1994.

KOLOĞLU, Orhan: "İzmir Suikastında Son Hesaplaşma", *Popüler Tarih Dergisi*, Haziran 2001.

LERMİOĞLU, Ömer Faruk: *Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları*, Sebil Yayınevi, İstanbul 2007.

MANGO, Andrew: *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Remzi Yayınevi, İstanbul 1992.

MISIRLIOĞLU, Kadir: *Trabzon Mebus'u Şehid-i Muazzez Ali Şükrü Bey*, Sibel Yayınları, İstanbul 1978.

MUMCU, Ahmet: *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İnkılap Yayınevi, Ankara 2001.

MUMCU, Uğur: *Gazi Paşaya Suikast*, Umag Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

ÖKE, Mim Kemal: *Musul Kürdistan Sorunu 1918-1926*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.

ÖZKAYA, Yücel: "İzmir Suikastı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 22, Cilt: VIII, Kasım 1991.

ÖZOĞLU, Hakan: *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası, 150'likler, Takriri Sukun ve İzmir Suikastı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

SAVRAN, Gülten Savaşal: *1926 İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

ŞİRİN, Funda Selçuk: *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Bir Aydın: Falih Rifki Atay*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014.

TOKPINAR, C.: *İzmir Suikastının İç Yüzü*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 1994.

TURAN, Şerafettin: *Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2004.

UYAR, İbrahim: *İzmir Basınına Göre İzmir Suikastı*, Marmara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

YILDIRIM, Ali: *Bir Cellatın Anıları, Darağacında Kan Sesleri*, İtalik Yayınları, İstanbul 2004.

ZÜRCHER, Eric Jan: *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

3- İnternet Adresleri

<http://atam.gov.tr/izmir-suikasti-2/>

http://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM_306_1_1.pdf

28. YILINDA HOCALI KATLIAMINDAKİ BELGESEL FOTOĞRAFLARIN TARİHİ KANITLIĞI VE BASIN MENSUPLARININ TANIKLIĞIYLA DEĞERLENDİRİLMESİ

Tuğba ÜREKLİ*

Öz

Görsel imgelerin, onu görenlerin üzerinde hem kısa hem de uzun vadede güçlü etkiler bıraktığı bilinmektedir. Savaş fotoğrafları, dünyanın bir köşesinde yaşananlara ilişkin haber alma özgürlüğünden çok daha fazlasını ifade ederler. Bu fotoğraflar, neyi ne zaman göstermesi gerektiğine karar veren sistemin ölçüleri içinde yalnızca şiddeti kaydetmenin değil, aynı zamanda tanımlamanın da bir yoludurlar.

Bu çalışmanın amacı, savaşın ve toplumsal faciaların kanıtı olarak fotoğrafın, toplum üzerindeki etkisi ve toplumsal bilinç oluşturmada nasıl bir rol üstlenebileceğine vurgu yapmaktır. Özellikle savaşa dair olayın yansımaları olarak geçmişe ait fotoğraflar, aynen yazılı belgeler gibi birer “arşiv kaydı” ve “kanıt” olarak değerlendirilebilirler ki, bu hiç de küçümsenecek bir işlev değildir. Ancak bu fotoğrafları sergilemenin ve onlara bakmanın bunun ötesinde ne gibi anlamları ve rolleri olabilir? Asıl üzerinde durulması gereken sorun budur.

Dünya, 25 Şubat 1992 Hocalı katliamını, bir hafta geçtikten sonra fotoğrafların basında yer almasıyla öğrenmiş, olayın vahim boyutu ancak bu fotoğraflarla anlaşılmuştur. Buradaki ilk görüntüleri kaydedenlerden birisi ise, Azerbaycanlı basın mensubu Cengiz Mustafayev ile Milliyet gazetesi muhabiri Rehber Beşiroğlu olmuştur. Bu fotoğraflar, katliamları yaşayıp sağ kurtulanların bile sözlü ya da yazılı anlatımlarından daha fazla detayı yansıttığı için çok etkili olmuştur. Haber amaçlı ve dünyaya duyurmak üzere tespit edilen bu fotoğraflar, tanıklarıyla birer “kanıt” ve “gerçeğin” ifadesidir. Öte yandan, tanıkların ifadeleriyle de örtüşen bu fotoğraflar, katliama sebebiyet verenlerin nasıl bir ruh hali içinde olduklarını da yansıtmaktadır. Dolayısıyla, 21. yüzyılda sürekli örtbas edilmeye çalışılan bu faciayı “ifşa” eden fotoğrafların, çok boyutlu sorgulamayla, insanlık tarihinin ortak vicdanı olarak bir kez daha tarihe kaydedilmesi, hatta “delil” olarak kullanılması zaruridir.

Anahtar kelimeler: Hocalı, Karabağ, Azerbaycan, Rusya, Ermenistan, Rehber Beşiroğlu, Cengiz Mustafayev, Fotoğraf.

* Grafik Tasarım Uzmanı.

The Documentary Photographs As Historical Proofs Of The Khojaly Massacre And The Assessment Of The Event By The Witnessing Of The Journalists In Its 28th Anniversary

Abstract

It's a well-known reality that visual images have both short and long term effects upon the onlookers. War photos express more than the freedom of speech regarding the events that occur all over the globe. In the extent of the system that imposes what and when to show, those war photos are not only the tool to record the violence but also to define it.

The aim of this paper is to stress upon the effect of photography on the society as a means of creating social conscience about war and other disasters. Especially in respect to the concept of war photography can serve as written documents like the archival records and can be accepted as proofs; and that cannot be disregarded. However, there is another point that deserves more attention: What other meanings and roles does a photograph have apart from being exhibited and seen.

The world could know the Khojaly Massacre (February 25, 1992) only after a week as the photos of the mass murder featured by the press, and the horrible extent of the event was thus understood. Two of the first journalists taking the first shots were Cengiz Mustafayev of Azerbaijan and Rehber Besiroglu of Turkey, from Milliyet paper. Those photos were more effective than the narratives of the surviving victims of the massacre. The photos that were taken to be disseminated as news for the world are claimed to be "proofs" and the "reality" itself. On the other hand, matching with the accounts of the victims, those photos also reflect what kind of a mood the perpetrators were in. So, it is important for those photos -as a common conscience of the world and disclosing the tragedy that is still tried to be whitewashed in the 21st century- to be seen and used as proofs.

Keywords: Khojaly, Karabakh, Azerbaijan, Russia, Armenia, Rehber Besiroglu, Cengiz Mustafayev, Photograph.

Giriş:

Belgesel Fotoğrafların Kanıtlanabilirliği ve Toplumsal Bilinç Oluşturmadaki Gücü

Bu çağda, toplumsal olayları, diğerlerinden farklı olarak fotoğraflamak, onları bu malzemelere dayanarak analiz etmek ve açıklamak büyük önem taşımaktadır. Birçok sosyoloji uzmanı, görsel malzemelerden fotoğrafı "belgesel kant" ya da "arşiv belgesi" olarak kullanmayı, onların daha detaylı analizlerini yapmaktadırlar. Yine fotoğrafçıların da, çağdaş sorunlara ilgi duydukları; göç, yoksulluk,ırka dayalı sosyal huzursuzluk insanları heyecanlandıran ve eyleme geçiren fotoğraflar kaydettikleri bilinmektedir. Esasında bu tür fotoğrafçılık geleneğinde, tipik bir şekilde kötülüklerin "teşhiri" ve bunları düzeltmek için bir "davet" vardır. Fotoğrafçılar yalnızca insan hakları hareketine katılmayıp, savaşları da belgelemişlerdir.¹

Bu çalışmanın amacı, savaşın ve toplumsal faciaların kanıtı olarak fotoğrafın, toplum üzerindeki etkisi ve toplumsal bilinç oluşturmada nasıl bir rol üstlenebileceğine vurgu yapmaktır. Yalnız günümüzde, savaşı yansıtan görüntülerin, profesyonelce kurgulanarak görüntü-mesaj ilişkisini istenen yönde sağlayacak şekilde manipüle edilmekte olduğunu da göz ardı etmemek

¹ Howard Becker, "Photography and Sociology", *Studies in the Anthropology of Visual Communication* 1, Northwestern University Press, Evanston 1974, s. 14.

gerekir. Böylelikle oluşturulmuş imaj, belirli ölçüde gerçekliğin yerine geçer ve giderek gerçeklikten daha üstün bir hale gelmektedir.²

Sosyolojik araştırma sürecinde fotoğraf, sosyal bilimcilerin toplumu anlama ve tanımlama çabasında geniş bir araştırma ortamı sağladığı açıktır. Fotoğraf tarihi içerisinde toplumcu belgesel fotoğraf türleri, görüntülerle çalışmayı amaçlayan sosyologlar için temel kaynaklar olarak ele alınmaktadır. Sosyal yaşamın birçok alanına ilişkin ve özellikle modernizmin yarattığı toplumsal problemlere odaklı bu tür fotoğraflar, sosyal bilim araştırmalarında referans olmaktadır. Çünkü bu tür görüntüler, yoruma ve analize açık kaynaklar olarak, sosyal bilimlerin klasik araştırma yöntemlerine farklı açılımlar getirmekte, eleştirileri zenginleştirmekte ve disiplinlerin ortak bilgi üretimine bir zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla, sosyolojik araştırmalarda yaygın kullanımlarının yarattığı ortamın zenginliği ve gündelik hayatın adeta bir parçası haline gelmesi, bu konunun önemini daha da arttırmaktadır.

Sosyolojik araştırmalarda kitle iletişim araçlarında önemli bir işlevi olan fotoğraf, geçmişte yaşanan olayların hatırlanmasında kitlelere tanıklık eder; hatta yansıttığı ve hatırlattığı olaylar üzerinde, yaşananlara ilişkin insanları düşünmeye sevk eder, kitlelerin bakış açılarını değiştirebilir. Öyle fotoğraflar vardır ki toplumsal sorunlara dikkat çekme ve çözüm üretmede adeta birer simge olmuşlardır.³

Fotoğraflar, aynen yazılı belgeler gibi birer arşiv kaydı ve “kanıt” olarak değerlendirilebilir ki, bu hiç de küçümsenecek bir işlev değildir. Özellikle savaşa dair fotoğraflar, olayın yansımaları olarak geçmişe ait kanıtlar ve belgelerdir. Ancak bu fotoğrafları sergilemenin ve onlara bakmanın bunun ötesinde ne gibi anlamları ve işlevleri olabilir? Asıl üzerinde durulması gereken sorun budur. Toplumcu belgesel fotoğrafın en etkili kullanım alanlarından biri, insanı insana anlatma, çağdaş insanlık sorunlarına eğilme ve bu sorunlar konusunda bilinç uyandırma işlevidir.⁴ Fotoğraf, kamuoyunun farkında olması gereken kritik konulara dikkati çekerek bir dürtü uyandırır.

Ö. Yurdalan, belgesel fotoğrafı, “fotoğrafçının kendisini de içine katarak tuttuğu kayıtlara işaret eder. Gerçeğin görünümüne bağlı kalarak hayattan alıntılar yapar ve bunları anlamlı bir bütünlük haline getirerek tanıklık üzerinden hikâye kurar” şeklinde tanımlamaktadır. Yani, fotoğraf sadece nesnel bir kanıt değil, fotoğrafçının tanıklığının da kanıtı olarak bir anlam ifade etmektedir: “Ben bunu böyle gördüm” demektir. Bu nedenle her fotoğraf, gerçekliğin öznel algısının, fotoğrafçının kültürel, estetik, siyasi, etik varoluşuyla ortaya çıkarak belirginleşen ifadesidir.⁵

² Piotr Sztomka, *Vizualnaya Sotsiologiya Fotografiya Kak Metod Issledovaniya (Görsel Sosyoloji - Araştırma Yöntemi Olarak Fotoğrafçılık)*, Moskova 2007, s. 8.

³ Sosyolojik araştırmalarda fotoğrafın rolü ve etkisi konusunda bkz. Tuğba Ürekli, *Sosyolojik Araştırma Sürecinde Toplumcu Belgesel Fotoğrafın Kullanımına Bir Örnek; Hocalı Katliamı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Isparta 2013.

⁴ A. Beyhan Özdemir, *Toplumsal Bilincin Oluşmasında Belgesel Fotoğrafın Önemi*, <http://www.belgeselfotograf.com/aid=14.phtml>

⁵ Özcan Yurdalan, *Belgesel Fotoğraf ve Fotoröportaj*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2007, s. 59.

Fotoğraflardan geniş ölçüde yararlanan kurumların başında basın gelmektedir. Toplumun olaylar hakkında bilgi sahibi olmasında önemli rolü olan yazılı basının, fotoğrafın icadından ve gazetelerde basılabilir gelişime ulaşmasından sonra inandırıcılık gücü artmıştır. Basındaki fotoğraflar, olayların birer kanıtı olarak yer almaktadırlar, okuyucuya bilgiler görüntülü olarak iletilmektedir. Gazete okumak demek bir anlamda görüntüleri de okumak demektir.⁶ Belgesel fotoğraf, basın fotoğrafçılığı ve foto röportaj gibi kavramlar, benzeri yolları izlediklerinden sıklıkla birbirlerinin yerlerine kullanılan kelimelerdir, ancak anlamlarında ve amaçlarında farklılıklar vardır. Bunlara ilişkin ortak görüş, basın fotoğrafçısının basılı sayfa aracılığıyla geniş bir izleyici kitlesiyle iletişim kuran bir belgesel fotoğrafçı olduğu, ancak tüm belgesel fotoğrafçıların basın fotoğrafçısı olmadıkları yolundadır.⁷

Fotoğrafların yanlarında yer alan metinler, izleyicileri fotoğrafları nasıl anlamaları gerektiği konusunda yönlendirir. Açıktır ki, söz konusu olan acının, vahşetin, savaşın, yoksulluğun fotoğrafları “gerçek” fotoğrafların gösterdiğinden çok daha karmaşıktır. Gördüğümüzü ve fotoğrafların kanıtladığı şeyleri anlamaya çalışmak, bu gösterilen olgulara kimlerin sebep olduğunu ve çoğu zaman da devletlerin şiddet araçlarının ve yöntemlerinin rolünü kavramayı gerektirir. Böyle bir sorgulama yapılmadığında, fotoğraflar sadece insan doğasının ve hayatın kötü ve acı verici yanlarını hatırlatan bir başka imgeye düşebilirler. Sontag’a göre bunun nedenlerinden biri, fotoğrafların bize “*enformasyonla dolup taşan bir çağda, bir şeyi kavramanın hızlı bir yolunu ve onu hatırdan tutmanın yoğunlaşmış bir formunu sunmalarıdır.*”⁸

Belgesel fotoğrafın bir alt başlığı olan savaş fotoğrafının kanıt olarak kullanımını önemlidir. Savaşların algılanması, anlaşılması, savaşa karşı toplumsal bir bilinç oluşturulmasında savaş fotoğraflarının rolü büyüktür ve fotoğraf tarihinde çokça örnekleriyle doludur. Ken Light bu durumu, “*en başarılı belgesel fotoğrafçılar, savaşları ve zaferleri anlatan antik dönem öykücülerinin işlevlerini üstlenmişlerdir; günümüzde ise bunu fotografik görüntüler aracılığı ile yapıyorlar*” şeklinde ifade etmektedir.⁹

Savaş fotoğrafları, dünyanın bir köşesinde yaşananlara ilişkin haber alma özgürlüğünden çok daha fazlasını ifade ederler. Bu fotoğraflar, neyi ne zaman göstermesi gerektiğine karar veren sistemin ölçüleri içinde yalnızca şiddeti kaydetmenin değil, aynı zamanda tanımlamanın da -özellikle savaş deneyimi yaşamamış insanların gözünde- bir yoludurlar. Ayrıca bu tür görüntülerin, herkes tarafından eşit bir şekilde ya da en azından insanî refleks olarak savaşın korkunçluğunu, vahşetini tasvir eden görüntüler biçiminde algılandığını da söyle-

⁶ Feyyaz Bodur, “Fotoğraflarla Siyasal Propaganda: 21 Temmuz 2007 Tarihli Gazetelerde Siyasi Partilerin Propaganda Amaçlı İlanlarında Kullandıkları Fotoğraflardaki Söylemler”, *İletişim Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2007, s. 41.

⁷ Ken Light, “Sosyal Belgesel Fotoğrafçı”, çev: Merter Oral, *Toplumbilim*, Sayı: 19, Bağlam Yayınları, İstanbul 2006, s. 14-15.

⁸ Susan Sontag, *Başkalarının Acısına Bakmak*, çev: Osman Akinhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2004, s. 21-22.

⁹ Light, “Sosyal Belgesel Fotoğrafçı”, s. 13.

mek mümkün değildir. Çünkü bu tür görüntülere bakan gözün savaşın hangi tarafında durduğu, o görüntülerin yaratacağı etkiyi de belirleyecektir. Parçalanmış insan bedenleri, kimileri için vahşet görüntüleri olabilirken, kimileri için haklı davasının kanıtı olabilirler ya da çoğunlukla yapıldığı gibi görüntülerin sahte olduğu iddia edilerek gruplar kamuoyunda aklanmaya çalışılabilir.¹⁰

Bütün bunlara rağmen savaş görüntülerinin, hafızamızda savaşa dair belli bir yargı oluşturmadaki rolleri göz ardı edilemez. Dünyanın herhangi bir köşesinde yaşanan savaşa ve insanlık dramına dair hiçbir bilgileri olamayan ve daha önce herhangi bir savaş deneyimi bulunmamış insanların düşünceleri, onlara ulaşan görüntüler vasıtasıyla kurulmaktadır. Savaşla ilgili fotoğraflar bir yanıyla, insafsızca, haksız ve giderilmesi gereken bir acıyı sergilerken; öbür yanıyla dünyanın o köşesinde böyle bir felaketin gerçekten yaşandığını doğrular.¹¹

Olanlar ve nedenleri unutulur, geriye hafızalarda sabitlenmiş imgeler kalır. Tüm bu nedenlerle, fotoğrafların belgelerin ve sözlü tanıklıkların birlikte sunulması bu durumda önem kazanmaktadır. Fotoğraflar ve sözlü tanıklıklar, saldırıya maruz kalanların ve o gün yaşananlara tanıklık edenlerin deneyimlerini duymamızı ve biraz olsun hayal edebilmemizi mümkün kılarken, kitap şeklinde yayınlamak, fotoğraflarda ve belgelerde bulunan kanıtlarla desteklenerek tüm bunları anlamlandıracak bir çerçeve sunar.

Sontag, “eğer fotoğrafına baktığımız acıya, adaletsizliğe hemen müdahale etme şansımız yoksa fotoğrafların gösterdikleri geçmişte kalmışsa veya olduğumuz yerden uzakta gerçekleşiyorsa-bunun ne anlamı vardır?” diye sorar. Cevabı, düşünmektir; tüm bunların yaşandığı ve yaşanmaya devam ettiği bir dünyada yaşadığımızın farkında olmak, teşhir edilen ya da “ifşa” edilen suçlara sebep olanlar ve bunların nasıl durdurulabileceği üzerine düşünmektir. Dolayısıyla, bu zamana kadar bilinmeyen fotoğrafların gün ışığına çıkmasının harekete geçirdiği şok dalgalarıyla birlikte, daha uzak geçmişe bakışımızın kurulmasına ve gözden geçirilmesine katkıda bulunurlar.

İçinde bulunduğumuz yüzyılda dünya medyasında yer alan ya da almayan, görüntülenmeyen savaşlar, şiddet olayları, katliamlar yaşanmış ve yaşanmaktadır. Bu olayları yansıtan pek çok belgesel nitelikli fotoğraflar görmezlikten gelinmektedir. Olayların kanıtları sayılan fotoğraflardan bir kısmı ortaya çıksa da diğerleri, ortaya çıkacakları güne kadar görünmezliklerini sürdürmüşlerdir.

Bu bağlamda elde ettiğimiz verilerden yola çıkarak böyle bir çalışmanın yapılmasının en önemli nedeni, kamusal alanda tespit edilen bu fotoğrafların varlığına dikkat çekmek ve dolayısıyla herhangi bir şekilde “yok olmalarını” engellemektir. Bu “ifşa” etmek ve başkalarını da “tanık” olmaya davet ederek fotoğrafların örtbas edilmelerini önleme arzusundan kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, “Tanıklarıyla Hocalı Katliamı Fotoğrafları” büyük trajedilerde insanlığın ortak vicdanı olarak tarihe kayıtlar düşen belgesel fotoğraflardır.

Çünkü dünya Hocalı katliamını, olayın üzerinden bir hafta geçtikten sonra fotoğrafların basında yer almasıyla öğrenmiş, olayın vahim boyutu ancak bu

¹⁰ Sontag, *Başkalarının Acısına Bakmak*, s. 7-12.

¹¹ Sontag, *Başkalarının Acısına Bakmak*, s. 72.

fotoğraflarla anlaşılıştı. Buradaki ilk görüntüleri kaydeden ise, Azerbaycanlı basın mensubu Cengiz Mustafayev ile Rehber Beşiroğlu olmuştur. 21. yüzyılda, sürekli örtbas edilmeye çalışılan toplumsal katliamı “ifşa” eden bu fotoğraflar, sorgulamaya tabi tutularak, insanlığın ortak vicdanı olarak bir kez daha tarihe kaydedilmelidir. *Bazen bir fotoğraf bin kelimeye bedeldir.* Kanıt niteliği taşıdığı için fotoğraf ve tüm katliama ait fotoğraflar sosyolojik araştırmada oldukça önemlidir.

Dağlık (Yukarı) Karabağ Üzerinde Ermeni İddiaları ve İşgal Politikası

Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ Savaşı'nın birçok boyutu bulunmakla birlikte, insan hakları ihlalleri diğer boyutlarını geride bırakmış olup bu süreçte çok acı olaylar yaşanmıştır. Tarih boyunca Türklerin yaşadığı bir mekân olarak bilinen bu bölgeyi Ermenistan'ın işgal etmesiyle birlikte binlerce insan mülteci durumuna düşmüş, yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Bu olayları belgeleyen çok sayıda fotoğraf bugün bulunmakla birlikte, daha pek çok fotoğrafın ortaya çıkabileceği de düşünülmektedir.

Dağlık (Yukarı) Karabağ, Azerbaycan, Ermenistan ve İran arasında önemli bir geçit noktasında bulunan yerleşim yeridir. Coğrafi konumu ve stratejik önemi dolayısıyla, bölgedeki güçlerin ele geçirmek için tarihin hemen her safhasında sürekli mücadele verdiği, savaşlar yaptığı bir bölge olmuştur. Elde edilmesi veya elde tutulması uğruna savaşların yaşandığı Dağlık Karabağ'da verilen mücadele, Ermeni nüfusunun bölgeye yerleştirilmesi şekline dönüşmüştür. Rusların desteğini almayı başaran Ermeniler, adım adım bölgeye hâkim olmaya ve Dağlık Karabağ üzerinde hak iddia etmeye başlamıştır. 20. yüzyılın başlarından itibaren bölgede yaşayan Azerbaycan Türkleri'nin anavatanlarından sürgün edilmesi şeklinde yeni bir boyut kazanmıştır.

19. yüzyılın sonlarında, Anadolu'da başlayan Ermeni terör olayları, 20. yüzyılın başlarında Kafkasya'da da etkili olmuştur. 1905 Rus ihtilali sonrasında, Ermeniler, Kafkasya bölgesinde tek hâkim unsur olarak bağımsız bir Ermeni Devleti kurmak amacıyla Türklere karşı silahlı mücadele başlatmışlardır. 1905 Rus ihtilali sonrasında Ermeniler ile Türklere arasında Bakü'de çatışmalar yaşandı. Bakü'den sonra Suçi'de meydana gelen çatışmalar artık küçük çaplı çatışmalar olmaktan çıkmış, Ermeni katliamı boyutuna varan saldırılar almış; çok sayıda Türk öldürülmüştür. Ermeni saldırıları Bakü'den sonra, Erivan, Nahçıvan, Gence, Tiflis, Şuşa ve Karabağ'a sıçramıştır. Bakü'den sonra Türklere karşı en büyük saldırı ise Karabağ ve Şuşa'da olmuştur. 1905-1907 yılları arasında Erivan ve Gence'ye bağlı 200 köy Şuşa Zengezur, Cebrail bölgelerinde çok sayıda köy Ermeniler tarafından yakılmıştır.¹²

1918'de Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Azerbaycan hükümetinin ilk icraatlarından birisi de, Birinci Dünya Savaşı'nın baş-

¹² Cemil Ünal, “Ermeni Meselesi ve Azerbaycan Olayları”, *Azerbaycan Türk Kültür Tarih Dergisi*, Azerbaycan Türk Kültürü Derneği Yayınları, (Ocak-Mart 1988), Ankara, s. 36; Dursun Yıldırım - M. Cihat Özönder, *Karabağ Dosyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990, s. 12 vd.; Elnur Ağaoğlu, “Ermenilerin Azerbaycan Topraklarını İşgali ve Azerbaycanlıların Soykırım Günü”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, c. 11, Ankara 2001, s. 1031.

langıcından itibaren Ermeniler tarafından Türklerin can ve mallarına yönelik saldırıları araştırmak üzere bir kurul oluşturulmasıdır. Bu kurulun görevi, Ermeniler tarafından Müslümanlara yönelik yağma ve katliam faaliyetlerinin tamamının kaydedilmesi, suçlu ve sorumluların tespiti ile bu tür faaliyetlerin hangi şartlar altında yapıldığının belirlenmesi şeklinde açıklanmıştır.¹³

18 Mart 1918'de ateşli silahlarla donanmış binlerce kişiden oluşan Ermeni çeteleri, Bakü'de Müslüman mahallelerine saldırarak yaklaşık 11 bin Müslümanı öldürmüşlerdir. Kadınlara tecavüz edilmiş, göğüsleri kesilmek suretiyle çok ağır işkenceler yapılmıştır. Çocuklar, süngülerin uçlarına takılarak öldürülmüşlerdir. Mahalleleri, devlet binaları, oteller, gazeteler ateşe verilmiştir.¹⁴

1918-1920 yılları arasında, gerek Azerbaycan ve gerekse Ermenistan sınırları içerisinde Ermeni saldırılarına maruz kalan yüz binlerce Müslüman yüzyıllardır yaşadıkları yurtlarını terk etmişlerdir. Göç sırasında da, Ermeniler saldırmışlar, Gümrü yakınlarında kadın ve çocuklardan oluşan 3 bin kişilik göç kafilesi Ermenilerce katledilmişlerdir.¹⁵

1918'de Ermeni saldırılarında on dört kişilik bir ailenin katledilmesi ve insanların göğüsleri, burunları ve kulaklarının kesilmesi, kadınlara insanlık dışı vahşetin uygulandığına dair Ermeni olayları hakkında Fevkalâde Soruşturma Kurulu'nun raporlarında yer almıştır. Yine Ermenilerce esir alınıp zorla Erivan'a götürülen Müslüman kadın ve kızların çirkin ve küçük düşürücü hakaretlere uğradıklarına dair belgeler vardır.¹⁶

Bu dönemde Ermenistan'ın Karabağ ve Nahçıvan'ı işgal ettiği dramın ilk perdesinden pek bahsedilmez. Ermeni vahşetinin en kötüsü, kırk köyün yok edildiği, Zangezur'da görülmüştür. Kanlı ve acımasız saldırılar, 1920 kışının sonuna kadar devam etmiştir. Bundan sonra ise Bolşevik idaresi bölgeye hâkim olmuştur.¹⁷ 1920'de Sovyet Kızıl ordusu Azerbaycan'ı işgal etmiş, sonra da Ermenistan ve Gürcistan'ı kontrolü altına almıştı. Bu Bolşevik döneminde, iktidar çevresinde özellikle Ermeniler faaliyet gösteriyorlardı.¹⁸

Dağlık Karabağ, birkaç ay içindeki çatışmalarda tümüyle Ermenilerin eline geçecek noktaya nasıl geldi? sorusu üzerinde durmak ve nedenlerini açıklamak gerekir. İşin bu noktaya gelmesinin birkaç ciddi nedeni vardır. Bunlardan birincisi, Ermenilerin 1988 yılından bu yana yoğun bir şekilde silahlanması ve düzenli bir ordu kurmasıdır. Burada gözden kaçırılan nokta ise, 1988 depreminden sonra Ermenistan'a Batı'dan Fransa'dan ve tahminen Amerikan Ermeni lobisi tarafından insani yardım kisvesi altında silah aktığı ve silah-

¹³ Zafer Atar, Kurtuluş Demirkol, "Ermenilerin Azerbaycan'da Yaptığı Katliamların Soruşturulması (1918-1920)", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 1, (Mart 2015), Manisa, s. 278 vd.

¹⁴ Mart Katliamı hakkında bkz. Abdülhaluk Çay, "Ermenilerin Bakü'de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1985, s. 243-257.

¹⁵ Vilayat Çuliyev, *Azerbaycan'da Ermeni Zulmü*, Ozan Neşriyat, Bakü 2001, s. 22.

¹⁶ *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, Ankara 2001, s. 27, 59-61.

¹⁷ Erich Feigh, *Gerçekleri Resimlerle Ortaya Çıkartıyor-Ermeni Mitomonyası*, çev. Can Ceylan, 2007, s. 125.

¹⁸ Mecbure Eroğlu, *Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi*, Köksav Yayınları, Ankara 1999, s. 23.

lanmasının büyük kısmını bu şekilde yaptıdır. İkinci önemli unsur, bölgede bulunan eski Sovyet ordusuna mensup birliklerin dağılması ve başıboş kalmasıdır. Bu arada, eski Sovyet ordusundan Ermenilere cephanelerden silah satışı dahi yapıldığı anlaşılmıştır.¹⁹ Hatta Sovyet tanklarının bile satıldığı iddiaları da vardır. Başka bir ifadeyle, Ermeniler iki yıldır sürekli silahlanarak, bu saldırı için hazırlanmışlardır.

Ermeniler, bundan sonra, siyasi-ideolojik propaganda enformasyon savaşları alanında sistematik bir etkinlik sergilemeye çalışmışlardır. Ülkede halkı, milli ideoloji çerçevesinde birleştirmek, Azerbaycan'a karşı toprak iddialarının tarihi ve hukuki açıdan dayanaklarını belirlemek, çeşitli ülkelerde yerleşen Ermeni diasporalarının²⁰ güçlerini verimli olarak kullanmak suretiyle Karabağ Ermenilerini bağımsız olarak sunmak, bu ideolojik faaliyetin en önemli noktalarıdır.²¹

18 Kasım 1987'de Fransa'da Gorbaçov'un baş ekonomik danışmanı olan Aganbekyan'ın "Dağlık Karabağ Ermenilerindir ve bu topraklar Ermenistan'a katılmalıdır" şeklinde ilk defa açık bir beyanatta bulunması Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki sürtüşmeyi başlatır. Şubat 1988'de Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermeniler topyekün katıldıkları mitinglerde, Karabağ'ın Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçası olduğu şeklinde bir karar kabul ederler. Bundan sonraki aşamalar Ermenilerin Karabağ'ı merkezden ele geçirme faaliyetleridir. Ermeni gönüllüleri tarafından oluşturulan silahlı grupların Karabağ'a yerleştirilmesinden sonra Gorbaçov'un 25 Temmuz 1990'da, SSCB kanunları dâhilinde olmayan silahlı grupların kurulmasını yasaklayan ve silahların kanunsuz olarak saklanması halinde bunlara el konulmasını içeren bir kanunu yayınlamasıdır. Bu kanunla birlikte derhal Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde av silahlarına varıncaya kadar toplanmış ve böylece savunmasız hale getirilmiştir. Dağlık Karabağ'da ise bu kanunun uygulanması Rus askerleri tarafından yapılmıştır. Bu arada Azerbaycan'da Ayaz Niyazi Muttalibov, 24 Temmuz 1990'da Azeri ve Ermeni köyleri arasında barış anlaşması imzalanmasını teklif etse de Ermeniler buna yanaşmayınca bir anlaşma zemini oluşturulamamıştır.²²

1990 yılı boyunca Ermeniler, birtakım eylem faaliyetlerde bulunurlar, ardından saldırılarını doğrudan Azerbaycan Türklerine yöneltirler; otobüs baskınlarından, yolların kesilmesine kadar her tür teröre başvururlar. Bu dönemde yaşananlar savaşı kaçınılmaz hale getirmiştir. Ermeni devleti ise terörizmi bir devlet politikası haline getirmiş ve bu amaçla birçok terörist teşkilat kurulmuş, her yönüyle desteklenmiştir. Rus askerleri tarafından da desteklenen Ermeniler, Dağlık Karabağ'ın Türk köylerini işgal etmeye başlarlar; Tuğ, Hocavend, Kerkicihan, Yukarı Divanalılar, Todan, Cemilli, Meşeli, Nebiler, Güneşli, Malıbeyli, Karadağlı, Yukarı Veyselli'yi ele geçirirler.

¹⁹ *Milliyet*, 3 Mart 1992, s. 1.

²⁰ Diasporanın anlamı: 1. Herhangi bir ulusun veya inanç mensuplarının ana yurtları dışında azınlık olarak yaşadıkları yer. 2. Herhangi bir ulusun yurdundan ayrılmış kolu, kopuntusu.

²¹ Fuad Hasanoglu, "Ermenistan, Azerbaycan, Dağlık Karabağ İhtilafı ve Bilimsel Yönleri", *Karabağ, Sorular ve Gerçekler*, GYF 2011, s. 112.

²² Nesrin Sariahmetoğlu, *Karabağ*, IQ Yayınları, İstanbul 2011, s. 80-82.

1991'in sonlarında SSCB'nin çökmesi sonucu post-Sovyet mekânında oluşan yeni jeopolitik ortamda, Ermeniler resmen Azerbaycan'a karşı savaş başlatmışlar, öncelikle Dağlık Karabağ'da Türklerin yaşadığı topraklar işgal edilmiştir. 15 Ocak 1992'de Kerkicihan, 10 Şubat'ta Malibeyli ve Kuşçular köyü işgal edildikten sonra Hocalı ve Şuşa'nın abluka çemberi daraltılmaya başlandı. Ermeniler tarafından Şubat'ın ortalarında, Dağlık Karabağ'ın köy ve kasabaları tamamen işgal edildi.²³

Azerbaycan Türkleri'nin durumuna gelince, Muttalibov'un Moskova'ya güvenmesi nedeniyle ciddi bir hazırlık ve tedbirler alınmadığı anlaşılıyor. Halkın cephesi milislerinden başka Dağlık Karabağ'da çarpışma olmadığı gibi, bu dönemde organize güç oluşturulması çabası da yoktur. Hatta Muttalibov, bu dönemde, Azerbaycan'ın karışması ve iç savaş çıkmasından korkmuştur.²⁴

Ermenilerin tarihi süreçte görülen ve belgelerle de sabit olan terör faaliyetleri Hocalı'da tekrarlanmıştır. Hocalı olayları, Karabağ Savaşı'nın ayrılmaz bir parçası olarak görülmektedir.

Hocalı Soykırımı

Hocalı soykırımı, 25 Şubat 1991'de Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde Hocalı kentinde yaşanmış olup, çok sayıda sivilin, kadın, çocuk, bebek demeden Ermeniler tarafından katledilmesi olayıdır.

Yukarı Karabağ bölgesinin en önemli tepelerinden birisinde olan Hocalı, stratejik olarak Ermenistan silahlı kuvvetleri için askeri bir hedef halindeydi. Hocalı, stratejik olarak Karabağ dağ silsilesinde Ağdam-Şuşa, Eskeran-Hankendi yollarının üzerinde bulunan bir yerleşim yeridir. Ayrıca, Azerbaycan'ın çok eski tarihe sahip yerleşim alanlarından biridir burası, Dağlık Karabağ özerk vilayetinin merkez şehri olup stratejik öneme sahiptir. Hocalı'nın stratejik konumu Ermeni silahlı birliklerinin buraya saldırmasına müsaittir. Karabağ'daki tek mevcut hava alanının burada olması ve demiryolunun da buradan geçmesi dolayısıyla kentin stratejik önemi vardır.

Hocalı, 1991 yılının Ekim ayından itibaren ablukadaydı. Ekim'in 30'unda kara yoluyla ulaşım kapanmış ve tek ulaşım vasıtası helikopter kalmıştı. Hocalı'ya son helikopter 28 Ocak 1992'de gitmiştir. Şubat'ın ikinci yarısından itibaren Hocalı, Ermeni silahlı birliklerinin ablukasına alınmış ve her gün toplarla, ağır makineli silahlarla saldırıya maruz kalmıştır. Hocalı, 26 Şubat 1992 tarihinde yüzyılın en büyük katliamına maruz kalmış, kasaba tamamıyla yok edilmiştir. İnsanlık adına tarihin en acımasız soykırımı burada gerçekleştirilmiştir.²⁵ Bu katliamda 487 kişi ağır yaralı olarak kurtulmuş, 1275 kişi rehin alınmış, 150 kişi ise kaybolmuştur. Cesetler üzerinde yapılan incelemelerde birçoğunun yakıldığı, gözlerinin oyulduğu, kulakları, kafaları ve burunları ile vücutlarının çeşitli uzuvlarının kesildiği görülmüştür. Aynı vahşetten hamile kadınlar ve çocuklar da kurtulamamıştır.²⁶ Buradaki kıyım, bir "imha" hareketiydi.

²³ Yakub Mahmudov, "Karabağ Tarihi", *Karabağ Sorunları ve Gerçekler*, GYF, 2011, s. 40-42.

²⁴ *Milliyet*, 3 Mart 1992, s. 1.

²⁵ Tayfun Atmaca, *Sosyal Sömürülen Topraklarda Sürgünler ve Soykırımlar*, Ankara 2009, s. 63.

²⁶ Atmaca, *Sosyal Sömürülen Topraklarda*, s. 62-63.

Daha önceden de belirtildiği gibi, Hocalı'daki katliama giden süreçte Rusların, Ermenileri desteklediği, Ermeni gönüllülerinden oluşan silahlı gruplar sistematik olarak Karabağ'a yerleştirildikleri tespit edilmiştir. Bu olayın hemen ardından Gorbaçov, 25 Temmuz 1990'da yayımladığı bir kanun ile SSCB yasadışı silahlı grupların kurulmasını yasaklamış ve kanunsuz olarak saklanan silahlara el konulmasını sağlamıştır. Bu kanunla birlikte Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde av silahları da dâhil olmak üzere bütün silahlar toplanmış.

Hocalı uzun süredir Ermeni birliklerinin ele geçirmek için plan yaptığı ve planlarını uygulamaya koyduğu bir yerleşim yeridir. Sıkıntı içinde bulunan gerek Hocalı sakinlerinin gerekse Hocalı'daki yönetim birimi Bakü hükümetine kendilerine yardım için müracaat etmelerine rağmen bu talepleri nedense cevapsız kalmıştır. Muttalibov yönetimi, olayların çok öncesinde hiçbir önlem almayıp, ihtiyaç ve talepleri de karşılamamıştı. 7 Nisan 1992'de Bakü'de yayınlanan *Halk Ordusu* gazetesi, "Hocalı o kanlı geceden 3 ay 25 gün önce unutulmuştu" diye yazarak bu durumu çok net özetlemiştir. Hocalı'nın aylardır Ermeni işgali altında olması ve Eskeran yolunun derin hendekler ve mayınlarla döşenmesi, aynı durumun Hocalı-Şuşa için de geçerli olması yüzünden ulaşım vasıtası olarak tek çare helikopterlere kalır. Ancak, yaşanan işgal ve çatışmalarda helikopterlerle çok az yardım malzemesi ulaştırılabilir, ciddi sosyal problemler halkın yaşama ümidini de kırar. Karayolu açılmadığından Hocalı halkının beklediği yardım gidemez. Buna yol açan ve tedbir almayan Bakü yönetimi o dönemde sert bir şekilde eleştirilmiştir. Bu katliam ve mağlubiyetin bir halk ayaklanmasına yol açabileceğini düşünen hükümet, Hocalı'da yaşananların ertesinde devletin yayın organlarında, basında, televizyonda bu habere yer vermez. Üstelik bütün devlet yayın organları Hocalı'nın Ermeniler tarafından ele geçirilişinin tamamen uydurma bir haber olduğunu belirtir.²⁷

Türkiye'de, bu mezalime dair en detaylı bilgi veren gazetelerden birisi *Milliyet*'tir. *Milliyet* gazetesinin 1 Mart 1992 tarihli nüshasında, uluslararası başlatılan barış çabalarının nafile olduğunu, Hocalı ve Şuşa'dan kaçıp Ağdam'a sığınmak isteyen sivil Azerbaycan Türkleri'nin Ermeni ateşi altında kaldığı belirtilmiştir. Haberde, ilk belirlemelere göre Hocalı'da 1234 ceset bulunurken, Ermenilerin topyekûn saldırıya hazırlanarak yığınak yaptığı, halkın panik içinde kenti terk etmekte olduğu da bildirilmiştir.²⁸

Hocalı'da yangın ve saldırıdan kurtulanlar gece Ağdam'ın Şelli köyüne ve civar bölgelere hareket etmişlerdir. Bu esnada, yüzlerce Hocalı sakini yaşlı, kadın ve çocuk orman ve dağ yollarında kardan donarak hayatını kaybetmişlerdir. Ermeniler ise, Ağdam'a da top ve füze saldırılarını yoğunlaştırmışlardır.²⁹

Azerbaycan Türkleri ve Ermeni Savaşı sadece Hocalı ile sınırlı değil, daha sonra bölgeye yayılan ve Azerbaycan topraklarının beşte birinin işgali, 20 bin kişinin ölümüne, 100 bin kişinin yaralanmasına, 50 bin kişinin sakat kalma-

²⁷ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Karabağ*, IQ Yayınları, İstanbul 2011, s. 84-85.

²⁸ *Milliyet*, 1 Mart 1992.

²⁹ *Milliyet*, 2 Mart 1992, s. 7.

sı ile sonuçlanan bir süreçtir. Mülteci ve göçmen sayısı milyonu geçmiştir.³⁰ İnsanlık dramının bir başka boyutu da Ermenilerin, rehine ve esirlerin gerçek sayılarını uluslararası insanî yardım kuruluşlarından saklayarak, onlara insanlık dışı acımasızca davranması, köle gibi çalıştırması ve onlara hakaret ederek aşağılamaları olmuştur.³¹

Ermeni saldırılarında Azerbaycan'ın kültürel varlıklarını, köprüler, yollar ve sağlık kuruluşları da yağmalanmış ve tahrip edilmiştir.

Ermenilerin işgal ettiği bölgelerde Azerbaycan halkının dramını yansıtan fotoğraflar ve çok sayıda görgü tanıkları vardır. Yerli ve yabancı basın mensupları, foto muhabirlerin yanında Rus idarecilerinin ve Ermenistan yöneticilerinin itirafları da dikkati çekmektedir. Esirler ve rehinelerin yaşadıklarına dair anlattıkları ise insanlık vicdanı ile bağdaşmamaktadır.

Katliamı Belgeleyen Tanıklar:

Azerbaycan Televizyonu Muhabiri Cengiz Mustafayev

Bu soykırımı dünyaya duyuran ve dünyanın dikkatini buraya yönlendiren gazeteciler ve bu gazetecilerin gizlice çekip yayınladıkları fotoğraflar olmuştur. Bu olayla ilgili değişik tarihlerde dünyanın birçok gazetesinde haber ve fotoğraflar yayınlanmıştır. Bu fotoğraflar, cephede savaşan askerlerin fotoğrafları değil, savaşın sivil halk üzerindeki trajik yansımalarıdır. İlk defa, 28 Şubat 1992'de olay yerine helikopterle ulaşan basın mensuplarının çektiği bu fotoğraflar, Karabağ ve Hocalı bölgesindeki katliamı önleyememiş; ama diğer bölgelerdekilerin katledilmesini durdurmuştur. Tek bir fotoğraf karesi bile bazen dünya kamuoyunun dikkatini çekmekte ve tepki göstermesini sağlamaktadır. Uzun bir makale veya bir kitaptan daha fazla kamuoyunda tesir gösteren -adeta ibretlik denilebilecek- fotoğraf kareleri vardır.

Hocalı katliamı haberinin dünyaya ulaştırılmasında ve Ermenilerce esir alınan Türklere karşı yapılan zulümleri cesur Azerbaycan Televizyonu muhabiri Cengiz Mustafayev kaydetmiştir. Daha sonra savaş ortamında görevini yaparken Nahçıvannik kasabası yakınlarında hayatını kaybeden Mustafayev, Azerbaycan Milli Kahramanı olarak ödüllendirilmiştir.³²

Cengiz Mustafayev gördüklerini şu sözlerle anlatmıştır:

"İlk kez 28 Şubat'ta iki askeri helikopter eşliğinde olay mahalline gittik. Havadan, büyük bir alanın insan cesetleriyle dolu olduğunu gördük. Pilotlar helikopteri indirmeye korkuyordu, çünkü o bölge Ermenilerin kontrolü altındaydı. Buna rağmen yere indik ve helikopterden çıktık, o sırada bize ateş edildi. Bizimle beraber gelen polis memurlarının, cesetleri yakınlarına teslim etmek üzere helikoptere almaları gerekiyordu. Ama onlar topu topu 4 ceset alabildi, geri kalanlarını almak mümkün olmadı. Gördüğümüz dehşetli manzara karşısında şok geçiriyorduk."³³

³⁰ Vefaddin İbayev, "Yukarı Karabağ İhtilafında Ermenistan'ın Uluslararası Hukuku Çığnediği Durumlar", *Karabağ, Sorular ve Gerçekler*, GYF, 2011, s. 87.

³¹ Yakub Mahmudov, "Karabağ Tarihi", *Karabağ, Sorunlar ve Gerçekler*, GYF, 2011, s. 43.

³² Boran, *Mart Faciasından Hocalı'ya*, s. 172.

³³ Ganire Memmetova Paşayeva, *Hocalı Soykırımı 26 Fevral 1992 Tanıkların Dilinden*, Bakü 2013, s. 188.

“Soykırımın nişaneleri olarak ilk defa iki helikopter, 28 Şubat’ta gelmiştir. Daha gökyüzünde iken 500 metrelik bir alanın insan cesetleriyle dolduğunun şahidi olduk. Helikopterden indiğimiz gibi Ermeniler ateş etmeye başladı. Ancak dört ceset helikoptere alabildik. Gördüğümüz manzara çoğumuzun aklını başından almıştı. Kendimize gelemiyorduk. 2 Mart tarihinde yabancı gazetecilerle tekrar aynı yere gelince de, aynı vaziyetle karşılaştık. Cesetlerin çoğu daha iğrenç bir şekil almıştı. Cellâtların, bu süre içinde her gün vahşiliklerini devam ettirmekten zevk aldıkları görülmektedir.”³⁴

Azerbaycanlı Gazeteci-Yazar Rehber Beşiroğlu’nun Tanıklığı

Katliam yerini gören Karabağ’daki Milliyet gazetesinin muhabiri Rehber Beşiroğlu, bu fotoğrafları ağılayarak çektiğini ifade etmiştir. Ermeniler tarafından, bebeklerin karınlarının deşildiğini, kadınların süngülendiğini, erkeklerin gözleri oyulup, kulakları ve burunlarının kesildiğini, her tarafın cesetlerle dolu olduğunu yazmıştır. Beşiroğlu gördüklerini şöyle anlatmaya devam eder:

“Tüm dünyanın seyrettiği vahşi katliamı yaşadım. Gözü dönmüş Ermeni çeteleri Karabağ’daki Azerbaycan Türk’ü köylerini birer birer ele geçirirken, tarihte eşine az rastlanır bir soykırıma giriştiler. Delik deşik edilmiş, tanklar altında ezilmiş bebekler, kadınlar yaşlılar gördüm. Hocalı’da Gülsüm Hüseyin’in 3 yaşındaki kızı Nuriç’i, annesinin gözlerinin önünde süngüleyerek öldürdüler. Hemen yanında 4 yaşındaki bir başka bebe daha süngülenmiş yatıyor. Bir genç anneyi, bebeğini emzirirken öldürüp göğsünü kestiler. Bebek, kesik memeden bir süre kan emdi, sonra da öldü.”³⁵

69 yaşındaki Hatın Nine’nin biri kız iki torununu gözlerinin önünde Ermeniler öldürürken, o, yalvarıyordu: *“Onları bırakın, beni öldürün.”* Ermeniler, *“olmaz, torunlarını öldüreceğiz, sen seyredeceksin”* dediler. *“Kana susamış Ermeniler, can havliyle kaçan Azerbaycan Türkleri’ni kurşunluyor, süngülüyor, kesiyordu. Dondurucu soğukta, dağ, tepe, kayalık, çalılık demeden sırtlarında yatalak analarını, hamile karınlarını taşıyan insanlar gördüm”³⁶* diyor Hocalı Soykırımı’nın canlı tanığı Rehber Beşiroğlu.

Karabağ’ın Ağdam şehrinden olup Hocalı katliamının yakından tanığı Rehber Beşiroğlu ile 24 Şubat 2014’te İstanbul TDAV’da gerçekleştirilen bir söyleşide;

“Hocalı soykırımının bir hafta öncesinde, Azerbaycan’ın tüm yetkilileri, dünyanın orada olan büyükelçilerine, Ermeniler tarafından böyle bir katliam hazırlığı yapıldığını ve uygulanacağını bildirdiler; ama kimse umursamadı. Mesela, Hocalı, Azerbaycan’ın yönetimi altında olduğu halde, yardıma gitmek isteyen bir kişiyi dahi oraya sokmadılar. Bunu yapanlar, Ermeni olsa da yetki Ruslarda idi. Rusların orada özel yetkili bir askerî üssü vardı; 366. Tank Alayı. Ben hep söylerim, bu katliamı Ermeniler, Rusların aracılığıyla yaptı; Ruslar yönettiler, belgelerde de görülebilir, orada savaşan Ruslar, Ermenilerden fazlaydı.

³⁴ Aziz Boran, *Mart Faciasından Hocalı’ya Azerbaycan’da Ermenilerin Türk Soykırımı*, Aktaran: Sebahattin Şimşir, IQ Yayınları, İstanbul 2013, s. 172-173.

³⁵ *Milliyet*, 4 Mart 1992, s. 1.

³⁶ *Milliyet*, 4 Mart 1992, s. 1.

Ben o zaman fotoğraf makinesi kullanıyordum. Aynı olayları yalnız ben görmedim. Orada aynı tarihte yabancı gazeteciler de vardı. Bir Fransız da yazdı; Ermenilerin yaptıklarını. Çok tanınan Amerikalı gazeteci Thomas Goltz da vardı. Goltz, Hocalı soykırımını, ABD Senatosu'na tüm belgeleriyle "jenosit" olarak anlattı. Onu orada dinlediler. Ermeni vahşetini yabancıların da ifade etmesi, olayın gerçekliğinin en büyük kanıtı değil midir? Ben çektiğim fotoğrafları, orada bulunan on beş yabancı basınla paylaştım. Yani çektiğim fotoğrafları onlar da koysunlar diye paylaşmam, vatanuma hizmettir. Her bir çektiğim fotoğrafların farklı kareleri, farklı farklı gazetecilere verildi. Bunlar birbirinin aynı değildir. Bunlar, on sene, yüz sene de geçse, bir Azerbaycan Türk'ü yazarı, Azerbaycan Türk'ü gazetecinin çektiği fotoğraflar olarak belgelendi. Bir Azerbaycan Türk gazeteci olarak yaptıklarına bu gözle bakıyorum. Katliamın üzerinden yirmi iki sene geçse de, Hocalı'nın fotoğraflarına bakarken insanın kanı donuyor."

diyen Beşiroğlu, o günleri hatırladıkça gözlerinden yaşlar süzülmemekte, adeta boğazı düğümlemekteydi.

Olayın dehşetini anlatan fotoğraflı haberlerin, Türkiye'deki gazetelerde neden bir hafta sonra yer aldı? sorusuna ise Beşiroğlu, "O zaman, Azerbaycan ile Türkiye arasında haftada bir kere uçak olduğu için dehşet fotoğraflarını ve ayrıntılarını ancak bir hafta sonraki uçakla Türkiye'ye ulaştırabildim" şeklinde bir açıklama getirdi.³⁷

Azerbaycan Gazeteciler Birliği, tüm dünyadaki meslektaşlarına yayınladığı bir duyuruyla, Dağlık Karabağ bölgesinin Hocalı kasabasının Ermeni Militanları tarafından işgali sırasında yaratılan vahşeti görebilmeleri için, bölgeyi ziyaret etmeleri çağrısında bulundu. Azeri Kadınlar Birliği'nin yayınladığı bildiride de, "Ermeni neo-faşizmi" olarak nitelendirilen saldırganlığa karşı tüm dünya kamuoyu, Azerbaycan'daki saldırı kurbanlarına yardıma çağırıldı. Çok sayıda Azeri kadını, Ağdam'da Komünist Parti'nin merkezine giderek, "yakınlarımızın cenazelerini bize verin" şeklinde bağırıldılar.³⁸

Azerbaycan Televizyon Operatörü Seyidağa Mömsümlü

Azerbaycan'ın tanınan televizyon operatörlerinden Seyidağa Mömsümlü, Karabağ Savaşı'nda Hocalı dâhil, birçok çatışma bölgelerinde çekimler yaptı. 1992'de Hocalı katliamını tanık olarak kayda almıştır. Ancak, yıllar geçmesine rağmen, yer aldığı çekimler arasında Hocalı soykırımını yansıtan kareleri hala unutamadığını, bu feci manzarayı nasıl kaydettiğini de şöyle anlatıyor:

"Ben hayatımda ilk defa böyle bir katliamın tanığı oluyordum. Çevre ihtiyar, kadın ve çocuk cesetleriyle doluydu. O zamana kadar ben bu tür kareleri sadece filmlerde ve televizyon belgesellerinde görmüştüm. Ağdam taburunun askerleri cesetleri topluyor, gördükleri manzaraya dayanamayp ağlıyorlardı. Bu kareleri kameranın hafızasına aktarmıştım. Ben

³⁷ Söyleşinin tamamı için bkz. Tuğba Ürekli, "Hocalı Soykırımının Tanığı Rehber Beşiroğlu İle Söyleşi", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 327, Cilt: 55, Mart 2014, s. 16-17.

³⁸ *Milliyet*, 2 Mart 1992, s. 7.

gördüğüm her şeyi kaydetmeye devam ediyordum, o anın sorumluluğunu da idrak ediyordum. İdrak ediyordum ki, ikinci duble filmi çekmek imkan olmayacaktır. Açıkçası, hem de görevimi yaparken bir Azerbaycanlı olarak Ermeni askerleri önünde zaafımı, üzüntümü belli etmek istemiyordum. Tabii ki, bir gazeteci gibi kendi vatanında yaşanan savaşı, katledilmiş soydaşlarının katliamını aydınlatmak insanı acıtıyor. Gördüğüm feci manzara beni çok kötü etkilemiş ve sarsmıştı. Kendi soydaşlarını çirkin hale düşürülmüş durumda görmek, insanın aklını başından alır. Çekim zamanı dostum, Hocalı'nın kahraman oğlu Elif Hacıyev'in cesedine rastladım. O anda, ne yapacağımı, ne söyleyeceğimi bilemedim, dilim lal olmuştu..."³⁹

Ağdam'a döndüğünde, gördüklerini şöyle anlatır:

"Ağdam'a sığınmış ve o gece şans eseri sağ kalmış Hocalı sakinleri, getirilen cesetler arasında kendi yakınlarını arıyorlardı. Bu görüntüleri çekmek oldukça güçtü. Ağdam Camii'ne getirilen cesetlere bakmak mümkün değildi, onlar arasında bir tek bütün ceset yoktu; gözleri oyulmuş, derisi soyulmuş, dişleri sökülmüş cesetler herkesi dehşete düşürmüştü. Ben Bakü'ye döndüğümde bu görüntüleri yayınlamak için montaj çalışmalarına başlamıştım. Maalesef, Devlet Televizyonu bu veya diğer nedenlerden dolayı yayına izin vermedi. Azerbaycan halkı, o katliamı ilk kez Cengiz (Çingiz) Mustafayev'in çekimleriyle televizyondan seyretti ve şok oldu. Çektiğim görüntülerle bir belgesel hazırladık ve filmi çoğaltarak, Alman ve Türk şirketlerinin yardımıyla yurtdışına gönderdik. O dönem, Azerbaycan için çok zor bir dönemdi, savaş dolayısıyla ülkede askeri sansür hâkimdi. Ülke gerçeklerinin uluslararası kamuoyuna iletilmesinde inkân ve durum uygun değildi. Ancak, bu zorluklara rağmen, istiyorduk ki, dünya bizim sesimizi duysun, Hocalı'da Karabağ'da yaşanan olaylar hakkında gerçeği görsün ve öğrensin."⁴⁰

Yabancı Basın

İlk günlerde, Fransız gazetelerinden bir tek *Liberation*, 3 Mart 1992'de katliamla ilgili objektif bir haber yayınlamıştır. *Le Figaro* ve diğerlerinde sessizlik sürmüştür. İngiliz gazetesi, *Guardian*, basında süren bu sessizliği şiddetle eleştirmiş ve Karabağ katliam haberlerinin, fotoğraflarının ve televizyon çekimlerinin dünyaya yayıldığını bildirmiştir. Bunların kamuoyuna yansıtılmadığını ve "tutukluluk" devam ettiğini vurgulamıştır. İngiliz gazetelerinden *London Times*, bu konuda objektif yayını başından itibaren devam ettirmiştir.⁴¹ Alman gazeteleri ise, bu konuda önyargılı davranmışlardır. Karabağ'dan gelen katliam haberlerine bir ölçüde yer verilmiştir; fakat onların bölgede muhabirlerinin olmadığı ve ancak ajanslardan gelen bilgilerin özeti ile yetinmişlerdir. Alman gazetelerinin bu katliama pek ilgi göstermediği ve hatta *Die Welt* gazetesi haberinde, Azerbaycan'ı, savaşı bilinçli olarak büyütmekle suçlamıştır.

³⁹ Şamil Sabiroğlu - Efsane Bayramkızı, "Bir Kış Günü Vahşeti: Hocalı", *Eko Avrasya*, Ankara 2012, s. 96-97.

⁴⁰ Sabiroğlu - Bayramkızı, "a.g.m.", s. 97.

⁴¹ *Milliyet*, 2 Mart 1992, s. 7.

İngiliz basınında, bölgeye Moskova'dan gönderilen muhabirler, *Independent* ve *Daily Telegraph* gazetelerinde yayınlanan haberlerinde, katliamın var olduğunu doğrulamışlardır.⁴²

İtalyan basını ise, Ermeni katliamını, “*Tarihte görülmemiş vahşet*” olarak nitelendirerek varyansın etmiştir. İtalya’da ülkenin en çok satan *Corriere della Sera*, gazetesi, Ermeni milislerin Karabağ’da yaptıkları katliama ilişkin yazısında, Ermenilerin kadın, erkek, çocuk demeden bütün köy halkını katlettiğini, tarihin hiçbir döneminde görülmeyen bir vahşet yarattıklarını belirtmiştir. “*Karabağ Vahşet Tepeleri*”, başlıklı haberde, Hocalı köyü halkının katledildiğini belirterek olayın korkunçluğuna dikkat çekilmektedir. Hocalı’da, Ermenilerin katliam sonucu kırılmış kafataslarına, yakından açılmış ateş sonucu parçalanmış vücutlara, yüzülmüş kafa derilerine rastlanıldığı halkın panik ve korku içinde olduğu belirtilmektedir.⁴³

Amerikalı gazeteci Thomas Goltz: “*Fotoğrafçı arkadaşım öylesine etkilenmişti ki fotoğraf çekebilmesi için kendisini objelerin üzerine doğru itmem gerekiyordu. Cesetler, mezarlar, evet bunları kaldıracak mide lazımdı. Ama olanları anlatmak, dünyaya duyurmak gerekiyordu.*”⁴⁴

26 Şubat 1992 günü yaşanan vahşetten sonra Hocalı bölgesini gezen Fransız gazeteci Jean-Yves Junet, gördüğü katliamının boyutlarını şu cümlelerle anlatıyordu:

*“Biz Hocalı katliamına şahit olduk. Yüzlerce ceset gördük. Bunların içinde kadınlar, yaşlılar, çocuklar ve kenti savunanlar vardı. Ben savaş hakkında çok şey duymuştum. Alman Nazilerinin gaddarlığını okudum, ancak Ermeniler masum halkı ve 5-6 yaşındaki çocukları öldürmekle vahşilikte onları bile geride bırakmışlardı. Biz hastanede, vagonlarda, hatta anaokullarında ve sınıflarda çok sayıda yaralı gördük. Hocalı’daki gibi bir vahşete dilerim kimse tanık olmaz.”*⁴⁵

BBC TV’sinin 3 Mart 1992 günkü bülteninde, Azerilere göre, Hocalı’da bin dolayında sivilin yakın mesafeden ateş açılarak öldürüldüğünü belirtirken, öldürülen sivillerin görüntülerini de ekrana getirmiştir. BBC’nin haberinde, Ermenilerin, katliamı inkâr etmedikleri ve sadece öldürülen sivillerin sayısını düşürdüklerini kaydedilmiştir. BBC TV’nin bölgedeki muhabirinin yorumu, “*Artık Ermenilerin de kendi yaptıkları bir katliamı var*”⁴⁶ şeklindedir.

Financial Times gazetesi (Londra), 14 Mart 1992:

“General Polyakov, 366 numaralı alayın 103 Ermeni askerinin Dağlık Karabağ’da kaldığını bildirmiştir. Ermeniler, Hocalı’dan sonra Ağdam’a da yoğun bir saldırıya geçtiler. Ermenilere destek veren Rus askerleri, tank-

⁴² *Milliyet*, 6 Mart 1992, s. 6.

⁴³ *Milliyet*, 6 Mart 1992, s. 6.

⁴⁴ Paşayeva, *Hocalı Soykırımı*, s. 186.

⁴⁵ Akif Aşırılı, *Hocalı Türk’ün Soykırımı*, Bakü 2005, s. 69; Vefaddin İbayev, “Yukarı Karabağ İhtilafında Ermenistan’ın Uluslararası Hukuku Çığnediği Durumlar”, *Karabağ, Sorular ve Gerçekler*, GYF, 2011, s. 90; Paşayeva, *Hocalı Soykırımı*, s. 183.

⁴⁶ *Milliyet*, 4 Mart 1992, s. 19.

larla Azerilerin üzerine saldırdılar. Öldürdükleri Azerilerin cesetlerini bile para karşılığı veren Ermeniler gördüm.”⁴⁷

Binbaşı Leonid Kravets şöyle yazmaktadır (İzvestiya gazetesi, 13 Mart 1992-Moskova):

“26 Şubat tarihinde olağan uçuş sırasında yerde kırmızı lekeler dikkatimi çekti. Hızı azalttım, o sırada uçuş teknisyeni, ‘Yerde çocuklar ve kadınlar var’ diye bağırdı. Ben de 200 kadar cesedi bizzat görüyordum. Cesetlerin arasında ellerinde silah olan adamlar dolaşıyordu. Daha sonra cesetleri almak için helikopterle aynı yere gittik. Aslen Hocalı’dan polis yüzbaşı da bizimle beraberdi. Cesetlerin arasında dört yaşındaki oğlunu kafası ezilmiş olarak görünce aklını oynattı.”⁴⁸

Golos, V. Stacko: “Savaşın yüzü yoktur. Yalnızca çokça maske, kanlı göz yaşları, ölüm, acı, harabeler. Hocalı’da bebekleri ya da anneleri neden katlettiler? Allah insanı cezalandırmak istediğinde, onun aklını almış.” Bulgaristan’da yayınlanan *Nie* gazetesi Hocalı Soykırımı’na özel bir sayı ayırdı. Yazar Violetta Parvanova: “Hocalı tüm insanlığın faciasıdır.” İngiliz muhabir R. Patrik (olay mahallinde bulunmuştur): “Hocalı’da yapılan vahşet dünya kamuoyu nezdinde hiçbir suretle haklı gösterilemez!!!”⁴⁹

Rus Gazeteci Y. Romanov’un Tanıklığı

Kitlesel kırımın yaşandığı Hocalı’da Çingiz Mustafayev ile birlikte bulunmuş olan Rusyalı gazeteci Y. Romanov, Karabağ’ı anlattığı “*Ben Savaşı Çekiyorum*” adlı kitabına şu sözlerle başlamaktadır: “*Bu nasıl bir ulusal bağımsızlık hareketiymiş. Tanrım?*” Romanov, sivillerin katledildiği bölgeye gittikleri anı şöyle nakletmektedir:

“Ben helikopterin camından bakıyordum ve gördüğüm, bu insanlık dışı dehşet verici manzara gerçek anlamda beni hayretler içinde bırakıyordu. Karn eridiği dağ yamacının gölgesinde sararmış otların üzerinde insan cesetleri bulunuyordu. Büyük bir alan kadın, yaşlı ve çocukların cesetleri ile doluydu. Cesetler arasında bulunan ninesine (anneannesine) sarılmış küçük kız cesedi, insanı yakan bir manzara idi. Beyaz saçlı, başı açık ninenin yanına küçük kız uzanmıştı. Nedense, onların ayaklarını dikenli tellerle bağlamışlardı. Ninenin elleri de bağlıydı. Her ikisinin kafasında kurşun yarası vardı. Yaklaşık 4 yaşındaki kız çocuğu hayatının son anında ellerini ölmüş anneannesine uzatmıştı. Bu sahneden o kadar etkilendim ki, kamerayı bile unuttum... Okurum beni affetsin; ama gözümle gördüklerimi, kulaklarımla duyduklarımı dilimle anlatamıyorum. Böylesi anuların bir iz bırakmadan unutulup gitmesi mümkün değil, akşam bu bölümü yazdıktan sonra, ertesi gün şakaklarımdaki beyazların arttığını fark ediyorum...”⁵⁰

⁴⁷ *Milliyet*, 4 Mart 1992, s. 1.

⁴⁸ Paşayeva, *Hocalı Soykırımı*, s. 187.

⁴⁹ Paşayeva, *Hocalı Soykırımı*, s. 186.

⁵⁰ Paşayeva, *Hocalı Soykırımı*, s. 185.

Assa İrade Ajansı, Ermenilerin Hocalı'yı işgali sırasında ölenlerin sayısını 1234 olarak vermektedir. Azerbaycan'da yas ilân edildi. Burada ölenler anısına, tüm Azerbaycan'da bayraklar yarıya indirilirken, bayraklara siyah kurdeleler bağlanmıştır.⁵¹

ABD kongre üyesi Senatör Moody: “Ermeniler katliam yapıyor” diyerek isyanda bulunmuştur. Wisconsin eyaleti temsilcisi Jim Moody, yayınladığı bir açıklamada, kongre üyesi Wayne Owens'in, Azerbaycan Türkleri'ne ticari yaptırımlar gibi girişimlerini şiddetle eleştirerek, bölgede saldırılara uğrayanların asıl Azerbaycan Türkleri olduğunu kaydetmiştir. Moody açıklamasında, Ermeni teröristlerinin masum insanları köylerinde katlettiklerini belirtirken şunları da belirtmiştir: “Radikal Ermeniler, Türklere ve Türkiye'ye yıllardır saldırdılar. Türkiye ve Türk asıllı Amerikalılar bu saldırılara karşı koymaya başlayınca, bunlar bu sefer karşılık veremeyenler üzerine yönelttiler saldırılarını.” Moddy, ABD Kongresi'ne, bölgedeki olaylarla ilgili olarak tek taraflı bilgi verildiğini de belirtti. Çünkü, 1992 yılı aynı zamanda ABD'de seçim yılıydı ve Ermeni lobisi faaliyetlerini hızlandırmıştı.⁵²

Moskovskiye Novosti Gazetesi Muhabiri Viktoriya İvleva'nın İtirafı

Hocalı'da insanların vahşice katledilmesinin şahidi olan, *Moskovskiye Novosti* gazetesinin muhabiri Viktoriya İvleva'nın itirafı da tüyler ürperticidir:

“O, Hocalı'ya hücum eden birinci helikopterde değil, ikincisinde gelmiştir. O, karşıdan bulutu andıran bir şeye yaklaştığını görüp, kaydetmiştir ki, sonra anladım ki, bu bulut gibi görünen yarı çıplak insanlar grubu imiş. Türklerin grubunun sonunda üç çocuğu olan kadın gidiyordu. Karın üstünde, yalın ayak. O, çok zor hareket ediyordu. Sık sık yıkılıyordu. Onun çocuklarının en küçüğü iki günlük idi. Bu insanların sonraki durumlarını ise, biz cesur gazeteci Mustafayev'in çektiği görüntülerde görmüştük.”⁵³

Milliyet gazetesinde yer alan bir haberde, Ağdam'da Komünist Parti Merkezi'ne akın eden Azerbaycan Türk'ü kadınlar, gözyaşları arasında Hocalı baskınında canlarını yitiren yakınlarının cenazelerini istediler. Cenazeler teşhis edildikçe acıklı sahneler yaşanıyor. Çocuklarının, eşlerinin, yakınlarının cenazeleri başında Azerbaycan Türk'ü kadınlarının feryatlarını da yansıtan fotoğraf kareleri yürekleri sızlatmaktadır.⁵⁴

Hocalı Katliamını Fotoğraflardan Okumak / İnsanlığın Ortak Vicdanı Olarak “İfşa” Etmek

Hocalı'daki katliam üzerine ilk defa 28 Şubat 1992'de olay yerine helikopterle gelen basın mensupları, 500 metrelik arazinin cesetlerle kaplı olduğunu görmüşlerdi. “Savaşın neye benzediğini fotoğrafların kendileri söylüyor” diyen

⁵¹ *Milliyet*, 2 Mart 1992, s. 1, 7.

⁵² *Milliyet*, 4 Mart 1992, s. 19.

⁵³ Aziz Boran, *Mart Faciasından Hocalı'ya Azerbaycan'da Ermenilerin Türk Soykırımı*, Aktaran: Sebahattin Şimşir, IQ Yayınları, İstanbul 2013, s. 173.

⁵⁴ *Milliyet*, 2 Mart 1992, s. 7.

Sontag, "...savaş yırtar, savaş parçalar, savaş iç deşer, savaş bağırsakları söküp boşaltır, savaş teni yakıp kavurur, savaş yıkıp yok eder" ifadeleriyle⁵⁵ sanki Hocalı kıyımının korkunçluğunu anlatmaktadır. Sontag, *Başkalarının Acısına Bakmak* adlı, savaş fotoğrafçılığının misyonu ve başkalarının acıları ile ıstıraplarına duyarlı olmak üzere bir insanlık dersi verdiği kitabında, "savaşın ve dehşetin yüzünü sergileyen fotoğraflara bakmaya ne kadar dayanabiliriz?" diye sorar.

Aynı soruyu, Hocalı katliamı, sivil toplum üzerinde yaşanan acıyı yansıtan fotoğraflara bakarken de sormalıyız. Savaşların yıkıp yok ettiği, siviller, kadın, çocuk, hamile bedenler, bebeler... Bu fotoğraflara bakıp da acı duymamak, bunları görüp de irkilmemek, bu gibi kıyımlara yol açan zihniyeti ortadan kaldırmak için mücadele etmemek bir "insan" olarak mümkün mü? Bu savaş ve dehşet fotoğrafları, bir gerçeğin kanıtı olarak okunmalı ve olayın perde arkası ortaya konulmalıdır.

Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'da işgalci bir rejim oluşturmasının ve Hocalı katliamının en önemli belgeleri, kanıtları fotoğraflardır. Bu fotoğraflar, görgü tanıklarının, katliamdan kurtulanların anlatımlarıyla da birebir örtüşmektedir. Fotoğrafların yansıttığı ve tanıkların anlatımına göre, Ermenilerin yaptığı katliamdan sonra Hocalı bölgesi, adeta ölüm tarlaları durumundaydı.

Görgü tanıkları, söz konusu gece (26 Şubat), 2 yaşından 15 yaşına kadar onlarca çocuğun ve yaşlıların kurşuna dizildiğini, bazı cesetlerde birden fazla yara yerinin bulunduğunu, bu cesetlerden bazılarının kafasının otomatik silahla dağıtıldığını belirtmişlerdir. Bu ise, yaralıların silahla daha sonra öldürüldüğünü göstermektedir. Birkaç çocuk cesedinin kulakları kesilmiştir. Yaşlı kadının yüzünün sol kısmında derisi soyulmuş, yaşlı adamın kafa kemiği çıkartılmıştır.⁵⁶ Fotoğrafların çoğunluğu çocuk cesetlerini yansıtmalarının nedeni, büyüklere ait cesetlerin Ermeniler tarafından yığınlar halinde yakılmasıdır. Çağdaş anlamda soykırım (genosid); ırk, millet veya dini inancı yüzünden nüfusun büyük bir kısmının yok edilmesi olarak ifade edilmektedir.

Hocalı Olayı'na ilişkin gerçekleri hatırlatan ABD Kongre üyesi Den Barton, *Human Rights Watch, Memorial* ve diğer etkin kaynaklara dayanarak, Hocalı'da vahşice bir etnik arındırma eylemi yapıldığını, masum çocuk, kadın ve yaşlılara karşı akıl almaz gaddarlık yapıldığını, soykırım kurbanlarının cesetlerinin bile Ermeniler tarafından aşağılandığını bildirmiştir.

Barton, Hocalı Soykırımı'nın ardından olay yerini kaydeden ve bu savaş sırasında öldürülen Azerbaycanlı televizyoncu Cengiz Mustafayev'in röportajına dayanarak Ermeni vahşetini şu sözlerle anlatmıştır: "Çocukların kulakları kesilmiş, yaşlı kadının suratının sol tarafının derisi soyulmuş, erkeklerin kafası delinmiştir. Ermeni silahlı kuvvetleri, Hocalı'da yaptıklarını savaşın sonuna kadar kendileri için bir taktik adım olarak belirlemişlerdi."⁵⁷

⁵⁵ Susan Sontag, *Başkalarının Acısına Bakmak*, s. 6.

⁵⁶ İbayev, "Yukarı Karabağ", s. 89.

⁵⁷ Paşayeva, *Hocalı Soykırımı*, s. 196.

Katliamın Dünyaya Duyurulması ve Toplumsal Hafıza

Olayın gerçekleştiği günlerde bazı yabancı basın mensuplarının vahşeti görmezlikten geldiğine dikkati çeken Milliyet gazetesindeki haber şöyleydi: Bazı Fransız gazetecileri olmak üzere, batı basınının bir kısmındaki “görmezlikten gelme”, “sessiz kalma” marifeti ise, o vahşete suç ortaklığı yapmak demek değil midir? Üstelik Fransız basını katliamları, “Azerbaycan Türklerine saldırılarına karşı Ermenilerin korunması gereği” şeklinde bir ifadeyle geçiştirmeye çalışmıştır.⁵⁸

Katliamın çok sayıda görgü şahitleri de vardır. Bunlardan birisi olan 72 yaşında Hüseyin İbrahimioğlu şöyle anlatır: “Hocalı kasabasında bizim Türk köyünü iki saat içinde göğe savurdular. Çocukları, bebekleri, vahşice öldürürken dediler: Siz Türk’sünüz, ölmelisiniz...”. 28 yaşındaki Gülsüm Hüseyin: “3 yaşındaki kızım gözlerim karşısında karnından süngüye geçirdiler.”⁵⁹

İşte bu anlatılanlar yalan mıdır? Olayları görenler ve belgeleyenler hayal mi gördüler? Veya bunları bölgedeki Türk gazetecileri mi uydurdular? Peki, bütün fotoğraflar! Bunlar, şüphesiz yaşanan gerçeğin çürütülemez kanıtlarıdır. Ayrıca, kuşkuya yol açıcı böyle iddiaların öne sürülemediği, İngiliz gazetecilerinin yazdıklarıyla da bellidir. Kaldı ki, işte fotoğraflar ortadadır. Süngülenen gözleri oyulan kulakları kesilen insanların fotoğrafları...

Yayın yapan Ermenistan Radyosu bile, bunlara “yalandır” diyememiş, “abartmadır” demiştir. Yani “bir şeyler” olmuş ama durum anlatıldığı kadar değilmiş!... Belki, Hocalı kasabasının köyünü, Hüseyin İbrahimioğlu’nun anlattığı gibi iki saat içinde değil de dört saat içinde yok etmişlerdir veya Gülsüm Hüseyin’in üç yaşındaki kızına, süngüyü karnından değil de göğsünden batırmışlardır. Vahşet tüm boyutlarıyla, görüntüleriyle ortadadır. Onun, Karabağ ve çevresinde bıraktığı kanlı izler, hiçbir lafla hafifletilemez.

Bu savaşta bazıları anne babasını, bazıları da çocuklarını kaybetmiş. Bazıları da yaşanan kargaşa anında, onlarca kilometre yolu, kışın soğukunda yürüyerek kat etmek zorunda kalmıştır. Yurtlarını mecburen terk etmek zorunda olan birçok mülteci de bu arbedede kaybolmuş, bir iki yıl geçtikten sonra, Azerbaycan’ın bir köşesinde ortaya çıkmış.

Hocalı’da yaşananlar, Karabağ işgalinin acı ve zulüm dolu bir sahnesidir. Bazı fotoğraflar vardır ki, yaşananlara dair “simgedir”, siyasi kararların, askeri müdahalenin “anahtardır”. Örneğin, Afganistan’da mahzun bakan Afgan kızının yeşil gözleri, Afganistan’a askeri müdahaleyi tetikleyen, insani açıdan, “meşruiyet” belgeseli olmuştur. İşte, Hocalı katliamında tüm ailesini ve yakınlarını kaybeden ve bebek kardeşiyle kalan küçük kızın çaresizliği de, korku dolu bakışları da Afgan kızının gibi anlam yüklüdür. Fotoğraftaki 6 yaşındaki Azerbaycan Türk’ü kızı, ailesinden kimse kalmadığı için küçük kardeşini kucağına alarak sahiplenmiş, şaşkınlık ve şok içerisinde ayakta durmaya çalışmaktadır.

⁵⁸ Milliyet, 4 Mart 1992, s. 1.

⁵⁹ Milliyet, 4 Mart 1992, s. 1.

Ermeniler tarafından gerçekleştirilen bu eylemler, 1948’de imzalanan “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi”nde düzenlenmiş bulunan soykırım suçunun unsurlarıyla paralellik gösterdiği belirtilmektedir.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda 09.12.1948’de kabul edilen ve 12.01.1981’de yürürlüğü giren “Jenositin Önlenmesi ve Cezalandırılması Hakkındaki Sözleşme”de düzenlenmiş olan soykırım suçunun gerçekleşmesi için gerekli olan şartlar açısından değerlendirilmeye muhtaçtır.

Bu sözleşme, Almanya’da Naziler tarafından Yahudilere karşı yapılan eylemlerden hareketle, benzeri fiillerin cezalandırılması amacıyla imzalanmıştır. Sözleşmede belirtilen ve soykırım suçunu oluşturan fiiller, Hocalı’da Azerbaycan Türkleri’ne yönelik olarak gerçekleştirilen eylemlerle paralellik göstermektedir.⁶⁰

Hocalı’da sivillere yönelik yapılan bu saldırı mağdurlarının ve mağdur yakınlarının ifadeleri de basında yer alan haberlerle örtüşmekte, hatta katliamın canlı tanıklarının anlattıkları, basına yansıyanlardan daha büyük bir vahşetin gerçekleştiğini göstermektedir. Bu sebeple konu üzerinde ciddi bir kamuoyu oluşturulmalıdır.

Uluslararası İnsan Hakları İzleme Örgütü (Human Rights Watch), Hocalı katliamında çocuk cesetleri gördüklerini ve bunların yakın mesafeden ateş edilerek öldürüldüğünü rapor etmiştir. Hocalı katliamını, “*Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ anlaşmazlığı boyunca işlenmiş en büyük sivil kırmı*” olarak nitelendirmiştir. Örgüt ayrıca, Ermeni silahlı birliklerinin sivillerin ölümünden dolayı sorumluluk taşıdıklarını kaydetmiştir. Azerbaycan parlamentosu 1994’te Hocalı’da yaşanan katliamı “soykırım” olarak kabul etti. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi üyeleri Arnavutluk, Azerbaycan, Birleşik Krallık ve Türkiye’nin yanında, Bulgaristan, Lüksemburg, Makedonya, Norveç tarafından yayımlanan 324 nolu Avrupa Konseyi Bildirgesi’nde; “*Ermeniler tüm Hocaluları katlettiler ve tüm şehri harap ettiler*” ifadesi geçmiştir.

Meksika (2011), Pakistan (2012), Kolombiya (2012), Çek Cumhuriyeti (2013), Bosna-Hersek (2013), Peru (2013), Sudan (2014), İslâm İşbirliği Teşkilâtı Parlamentolar Birliği (2012), Hocalı’da yapılanları “soykırım” olarak tanımladılar. Ayrıca ABD’de on üç eyalet, yapılanları katliam olarak tanımlamıştır. Ayrıca, Avrupa Meclisi’nin otuz üyesi, Hocalı katliamının Ermeniler tarafından 19. yüzyıldan itibaren devam ettirilen “soykırımların bir aşaması olarak” ele alınması gerektiğine dair bir demeç vermiştir.⁶¹

Dağlık Karabağ Savaşı’na insan hakları açısından bakıldığında, bugünün modern dünyasının önem verdiği değerler bu savaşta ihlâl edilmekle kalmamış, insan hakları açısından kötü örnekler hafızalara kazınmıştır. Çünkü insan hakları alanında mücadele edilen “*etnik temizlik*”, “soykırım”, savaş suçlarına ilişkin birçok fiil tespit edilmiştir. İşkence, aç bırakma, şeref ve namusu alçaltma, tecavüz, insanları çeşitli tıbbi denemelerin objesi yapma gibi birçok suç Erme-

⁶⁰ Soykırım suçunun tanımı, unsurları soykırım suçunda sorumluluk ile soykırımın önlenmesi ve cezalandırılması sözleşmesinin Hocalı katliamına uygulanması hakkında bkz. Bahadır Bumin Arslan, “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Açısından Hocalı Katliamı”, *Hacettepe HFD*, 4.01.2014, s. 187-214.

⁶¹ Atmaca, *Sosyal Sömürülen Topraklarda*, s. 69-70.

ni yetkililerce doğrudan veya azmettirmesi sonucunda işlenmiştir. Bu fiillerle, Azerbaycanlı sivil halk ve esir alınan askerlere karşı yaşam, kadın, çocuk, hasta, esir, mülkiyet gibi haklar çiğnenmiştir. Ermenistan, bu hakları koruyan uluslararası sözleşmelere taraf olsa da bu sözleşmelere uymamakta ısrar etmektedir.

Katliamın boyutu ve faillerinin insanlık dışı intikam arayışı dikkate alındığında, ortaya konulan tepkilerin uluslararası toplumun vicdanını rahatlatmaktan uzaktır.

Hocalı katliamında, Ermenilerin Azeri halkına karşı soykırım suçunu işlediğini ispatlayan birçok fotoğrafın canlı tanıkları günümüzde bu “soykırımı” dünyaya anlatmaya çalışmaktadırlar. Bunlardan birisi de eşi ve çocuğu dâhil 22 yakınını kaybeden Rahile Guliyeva’dır. Rahile Guliyeva, katliam sırasında Hocalı kasabasında yaşıyordu. Ermeni askerleri buraya saldırdığında, önce evlerinin bodrumuna saklandılar. Askerler şehri ateşe verdiğinde, saklandıkları yerden çıkarak kentin tek çıkış noktasına, Ağdam kasabasına giden ormana koştular. Ancak, Ermeni askerleri, orman yolunu da tutmuştu. Ölüm artık önlerini kesmişti. Rahile Guliyeva, katliam günü üstelik üç aylık hamileydi ve iki yaşında bir oğlu vardı. Oğlunu kimselere veremedi. Onu sıkı sıkı göğsüne bağladı, fakat kaçarken tam 4 kurşun bedenine isabet etmişti. Kendi bedenini delip geçen kurşunlardan biri, oğlunun ölümüne neden olmuştu. Biricik evladı kollarının arasında can çekişerek ölmüştü. Bu kadar değil, eşini, kayınvalidesini, kayınbabasını, görümcelerini, kaynını ve onların çocuklarını da kaybetmişti. Ölüm kokan ormandan ağır yaralı halde kaçmayı başardıktan sonra karnındaki bebeği ile hayata tutunmaya, yaşamaya çalıştı. 6 ay sonra bebeği, kızı Zarife dünyaya gelmişti.

Zarife, 20 yaşına geldiğinde (2012’de) geçen yüzyılın en dehşetli katliamlarından birinin yaşandığı Hocalı’da Azerbaycanlı sivillere yönelik olarak gerçekleştirilmiş olan soykırımın faillerine hesap sormak istedi. Katliamın üzerinden yaşı kadar süre geçtiğini belirterek, olayın sorumlularının yargılanmadığını belirtmiş ve adalet istemişti. Annesinin vücudundaki kurşun yarasına ve hatta bütün Azerbaycanlıların kalbindeki kurşun ve şarapnel yaralarına dikkat çekti. Önce Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan’a, sonra da Fransa Cumhurbaşkanı Sarkozy’ye birer mektup yazarak yaşanan katliamı bütün dehşetiyle anlattı. Hocalı’da işlenen soykırımın tanınmasına ilişkin yasa tasarısının Fransa Senatosu’nda görüşülmesi önerisinde bulunmasını Sarkozy’den istedi. Bütün bu kamuoyuna anlatma çabalarına rağmen Ermenistan, Azerbaycan topraklarının % 20’sinin işgalini yasadışı olarak hala sürdürmekte ve savaş dolayısıyla yerlerinden, yurtlarından edilmiş 1 milyondan fazla sivil halk, Azerbaycan geneline dağılmış geçici mülteci kamplarında yaşamaya devam etmektedir.

Literatür ve mahkeme kararlarında soykırım,⁶² en ağır uluslararası hukuk suçu olarak nitelendirilmekte ve soykırım nedeni ile cezai sorumluluk, uluslararası hukukun emredici kuralları arasında kabul edilmektedir.

⁶² Genel anlamda soykırım: Açıkça düşman kabul edilen silahlı gücü bulunmayan çok sayıda insanın, savunmasız ve yardım alamadığı bir ortamda toplu olarak öldürülmesidir. Bkz. O. Değer, “Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı’nın Bosna-Hersek ve Sırbistan Karadağ Kararı”, *Uluslararası İlişkiler*, 6 (22), Yaz 2009, s. 62-63.

Kısaca, Hocalı'da gerçekleştirilen katliam, sivilleri hedef almış bir kıyımdır. “Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi” göz önüne alındığında, Hocalı katliamının adi suçlar sınıfına giremeyeceği belirtilmektedir. Öte yandan, Ermenistan'ın Hocalı'da eylemleri gerçekleştirenler üzerinde etkin denetime sahip olduğu bilindiğinden, eylemlerin faillerini engellemeye yönelik bir tedbir almaması ve irade beyan etmemesi, gerçekleştirilen eylemlerden sonra faillerle ilgili kovuşturma yapmaması, Ermenistan'ın sözleşme çerçevesinde soykırımı önleme ve cezalandırma yükümlülüğünü ihlâl ettiği sonucunu doğurduğu bilinmektedir.⁶³

Hocalı katliamına tepki Türkiye'nin çeşitli illerinde protestolar şeklinde gösterilmiş ve gösterilmeye de devam etmektedir. “Dünyaya sesleniyorum, bu olay üzerinde eşit mesafede ilginizi sürdürün!” diyen Türkiye'nin başbakanı Süleyman Demirel, bazı diplomatik girişimlerde bulunmuşsa da pek etkili olamamıştır.⁶⁴

Etnik terörü de, yaşanan kanlı kargaşaları da bu bağlamda görmek ve uygar insanlık adına; Vietnam'daki Amerikan, Afganistan'daki Sovyet, Kuveyt'teki Irak ve Karabağ'daki Ermenistan'ın işgallerini aynı terazilerde tartmak ve bütün bu işgaller konusunda aynı ölçüleri ve değer yargılarını kullanmak gerekir. Bu işgale ve toplu kıyımlara seyirci kalınırsa; yarın, bu saldırılar yeni yeni sorunlara yol açabilir.

Yaşadığımız çağ, bir “insan hakları çağı” diye nitelendirilmektedir. Birleşmiş Milletler'den, AÇIK'e kadar bir dizi kurum var, kural var ki, hepsinin hedefi, her türlü insan hakkı ihlâline karşı çıkılmasıdır. Uluslararası bir dayanışma içinde, uluslararası tepkiler gösterilmesidir. Medeni olma iddiasındaki her insanın, her kuruluşun katkısıyla... İnsanların yaşama hakkına -hem de bu kadar gaddarca, vahşice, barbarca tecavüz edilmesinden- daha ciddi bir “insan hakkı ihlâli” olur mu? Nerede o dayanışma? Nerede o tepkiler? Ve Batı'nın Fransa gibi belirli ülkelerindeki “insan hakları” bayrağını kimseye bırakmayan aydınlar, gazeteciler, yazarlar, televizyoncular, neredeler?

Olayların yaşandığı sırada da, şimdilerde de bu yürek parçalayıcı duruma seyirci kalmıyor, dünya seyrediyor! Vahşet, katliam tüm boyutlarıyla fotoğraf ve tanıklarıyla ortadadır, “abartmadır” diye de geçiştirilemez. Karabağ'dan göç eden binlerce insan yazın kavurucu sıcağında, kışın dondurucu soğukunda çadırlarda kalmak zorunda kalır. Genç yaşlarında yurdundan yuvasından zorla çıkarılan birçok insan, gençliğinin nasıl geçtiğini, genç yaşta ihtiyarladıklarını belirtirken, toprak derdinin hiçbir derde benzemediğini ifade etmekte.

Sonuç

Hocalı fotoğrafları, tarihi kanıtlığı, tanıklığı ve delil olma özelliği olan belgesel fotoğraflardır. Yerli ve yabancı basın mensuplarının, habercilerin, foto muhabirlerinin kaydettiği, savaşın, cephe gerisinde sivil halk üzerindeki dehşet verici görüntüleridir. Şimdi bunlara ibretle mi bakmalıyız? Acıyarak mı?

⁶³ Bu konuda bkz. Bahadır Bumin Özarlan, “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Açısından Hocalı Katliamı”, *Hacettepe HFD*, 4 (1), 2014, s. 187-214.

⁶⁴ *Milliyet*, 4 Mart 1992, s. 7.

Yoksa başkasının acısını paylaşarak mı? En doğrusu, olayın tanıklarının anlatımlarıyla bakarak olayı bütünüyle kavramaktır.

Belirtmek gerekir ki, bu çalışmanın odak noktası olan “*katliam fotoğrafları*”, propaganda amaçlı ve kurgusal olmayıp, “*nesnel*” ve “*gerçeğin kanıtı*” olarak üretilen görüntüler olarak algılanmalıdır. Bu olayı fotoğraflarla tespit eden fotoğraf muhabirleri, arka planda kalmayı göze alarak çok zor şartlar altında çalışmışlardır. Onların gözüyle ve tanıklığıyla tarihe, hafızalardan silinmeyecek kareler kazanmıştır. Bu nedenle, Hocalı Katliamı’nı Azerbaycan halkı fotoğraflar vasıtasıyla dünyaya anlatmaya devam etmelidirler.⁶⁵

Azerbaycan halkı 28 senedir mücadelesini kararlılıkla ve daha yoğun olarak dünya kamuoyunda sürdürmektedir. Azerbaycanlı masum sivillere karşı yapılan soykırım konusunda dünya devletlerinin gerekli tutumu takınacaklarına ve sorumluların cezalandırılmaları için de gerekli tavrı sergileyeceklerine olan inançlarını da korumaya devam etmektedirler. Bu konuda basına ve medyaya, bu olayların yegâne kanıtları olan görüntülerden fotoğrafları ve video kayıtları, yaşayan canlı tanıklarla birlikte yayınlanmaları, topluma yansıtılmaları konusunda büyük görevler düşmektedir. Azerbaycan halkının kalplerindeki kurşun yaraları iyileşinceye dek!

İlk zamanlar kamuoyuna yeterince verilmeyen bu görüntülerin yansıttığı katliamın boyutlarının büyüklüğü, daha sonra tanıkların anlatımlarında net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Haber amaçlı ve dünyaya duyurmak üzere tespit edilen bu fotoğraflar, tanıklarıyla birer “*kanıt*” ve “*gerçeğin*” ifadesidir. Olayın tanıklarının ifadeleriyle birebir örtüşen fotoğraflar, bu vahşete sebebiyet verenlerin nasıl bir ruh hali içinde olduklarını da göstermektedir. Bebeklere, hamile kadınlara, yaşlı ve çaresizlere insanlık dışı saldırı ve muamelelerde bulunan toplumun bu kesiminin de ayrıca, bir araştırma konusu olarak sorulanması gerekmektedir.

Bu fotoğraflar, katliamları yaşayıp sağ kurtulanların bile sözlü ya da yazılı anlatımlarından çok fazla detayı yansıtmakta ve çok etkili olmaktadır. Ayrıca, soykırım ve insanlık suçlarını yansıtan, geçmişin hafızası sayılan bu görsellerin hemen her ülkede sergilenmesi, diğer toplumların da bu acı ile yüzleşmesine vesile olacaktır. Zira görsel imgeler, bakanlar üzerinde hem kısa hem de uzun vadede güçlü etkiler bırakacaktır.

Daha da önemlisi, geçmiş ile bugün, ölen ile kalan arasında simgesel bağ kurmayı başaran ve tanıklardan gelecek kuşaklara bilgi aktarımı ile bir uyanış sağlanacaktır. Ancak bu süreç kışkırtıcı olarak yürütülmemelidir, kontrollü hareket edilmelidir. Aradan yirmi sekiz yıl geçmesine rağmen katliamın faillerine herhangi bir yaptırım uygulanmaması Azerbaycan halkının acısını daha da arttırmaktadır. Bununla birlikte, vahşet ve soykırım kurbanlarının imgeleri, işlenen suçlara sosyolojik ve duygusal açılardan tanıklık etmesinin yanı sıra, uluslararası hukuki süreçlerde ve mahkemelerde de kanıt olarak rolü vardır.

⁶⁵ Hocalı katliamının analizi ve uluslararası bakış açısıyla yorumlayan bir çalışma için bkz. *Khocaly Tragedy an international view*, Editör: Tale Heydarov - Taleh Baghiyev, The London Azerbaijan Society, 2007.

Hocalı katliamı, amaç, yöntem ve boyutu açısından Nazilerin İkinci Dünya Savaşı yıllarında gerçekleştirdikleri soykırım ile aynı özelliklere sahiptir. 21. yüzyılda, sürekli örtbas edilmeye çalışılan bu toplumsal faciayı “ifşa” eden fotoğraflar, tanıkların anlatımları ile sorgulanmakta ve insanlığın ortak vicdanı olarak bir kez daha tarihe kaydedilmektedir.

Bu çalışmanın hedeflerinden birisi de, kamuoyunda tespit edilen fotoğrafların varlığına dikkati çekmek ve herhangi bir şekilde “örtbas edilmelerini” engellemek gayretidir. Aynı zamanda, olayın tanıklarıyla “ifşa” edilen bu görüntülere, yani fotoğrafların belgelediği ve toplum üzerinde yarattıkları dehşet duygusunun çok ötesinde bir boyutu olduğunu göstererek, başkalarını da “tanık” olmaya davet etmektir.

Son söz olarak; bu katliamı yapanlara karşı kullanılacak en etkili silahın “tarihî bir kanıt” olarak bu fotoğraflar üzerinde çalışma olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü bunlar gerçektir. Olay, çeyrek yüzyılı aşkın süredir her ne kadar unutturulmaya çalışılsa da, bu fotoğraflar unutturmaz ve bütün detayları korur. Fotoğrafların belgelediği “Hocalı katliamı”, 21. yüzyılın sonunda dünyada gerçekleşen en korkunç olaylardan biridir ve Srebrenitska’da olanlara çok benzemektedir. Yalnız, Srebrenitska katliamını yapan Sırp lar uluslararası kanunlara teslim edilirken, Hocalı katliamından sorumlu Ermeniler, dünya kamuoyu karşısında hala başlarını dik tutabilmekte ve hala öldürülen Azerbaycan Türkleri’ne “kurban” gözüyle bakılmamaktadır.

Kaynaklar

Milliyet Gazetesi, 1 Mart 1992; 2 Mart 1992; 3 Mart 1992; 4 Mart 1992; 5 Mart 1992; 6 Mart 1992; 7 Mart 1992.

AĞAOĞLU, Elnur: “Ermenilerin Azerbaycan Topraklarını İşgali ve Azerbaycanlıların Soykırımı Günü”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, Sayı: 38, Mart-Nisan 2001.

AŞIRLI, Akif: *Hocalı Türkün Soykırımı*, Bakü 2005.

ATAR, Zafer - DEMİRKOL, Kurtuluş: “Ermenilerin Azerbaycan’da Yaptığı Katliamların Soruşturulması (1918-1920)”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 1, Mart 2015), Manisa.

ATMACA, Tayfun: *Sosyal Sömürülen Topraklarda Sürgünler ve Soykırımlar*, Ankara 2009.

Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920), Ankara 2001.

BECKER, Howard: “Photography and Sociology”, *Studies in the Anthropology of Visual Communication 1*, Northwestern University Press, Evanston 1974.

DEĞER, Ozan: “Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı’nın Bosna-Hersek ve Sırbistan Karadağ Kararı”, *Uluslararası İlişkiler*, 6 (22), Yaz 2009.

BODUR, Feyyaz: “Fotoğraflarla Siyasal Propaganda: 21 Temmuz 2007 Tarihli Gazetelerde Siyasi Partilerin Propaganda Amaçlı İlanlarında Kullandıkları Fotoğraflardaki Söylemler”, *İletişim Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2007.

BORAN, Aziz: *Mart Faciasından Hocalı’ya Azerbaycan’da Ermenilerin Türk Soykırımı*, Aktaran: Sebahattin Şimşir, IQ Yayınları, İstanbul 2013.

ÇAY, Abdülhaluk: “Ermenilerin Bakü’de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu Bil-*

dirileri (8-12 Ekim 1984), Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1985.

EROĞLU, Mecbure: *Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi*, Köksav Yayınları, Ankara 1999.

FEİGH, Erich: *Gerçekleri Resimlerle Ortaya Çıkarıyor-Ermeni Mitomonyası*, çev. Can Ceylan, 2007.

HASANOĞLU, Fuad: “Ermenistan Azerbaycan, Dağlık Karabağ İhtilafı ve Bilimsel Yönleri”, *Karabağ, Sorular ve Gerçekler*, GYF 2011.

İBAYEV, Vefaddin: “Yukarı Karabağ İhtilafında Ermenistan’ın Uluslararası Hukuku Çiğnediği Durumlar”, *Karabağ, Sorular ve Gerçekler*, GYF, 2011.

Khojaly Tragedy an international view, Editör: Tale Heydarov - Taleh Baghiyev, The London Azerbaijan Society, 2007.

QULİYEV, Vilayat: *Azerbaycan’da Ermeni Zulmü*, Ozan Neşriyat, Bakü 2001.

LIGHT, Ken: “Sosyal Belgesel Fotoğrafçı”, çev. Merter Oral, *Toplumbilim*, Sayı: 19, Bağlam Yayınları, İstanbul 2006.

MAHMUDOV, Yakub: “Karabağ Tarihi”, *Karabağ Sorunlar ve Gerçekler*, GYF, 2011.

MEMETOVA PAŞAYEVA, Ganire: *Hocalı Soykırımı 26 Fevral 1992 Tanıkların Dilinden*, Bakü 2013.

ÖZARSLAN, Bahadır Bumin: “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Açısından Hocalı Katliamı”, *Hacettepe HFD*, 4 (1), 2014.

ÖZDEMİR, Beyhan: *Toplumsal Bilincin Oluşmasında Belgesel Fotoğrafın Önemi*, <http://www.belgeselfotograf.com/aid=14.phtml>.

SABİROĞLU, Şamil - BAYRAMKIZI, Efsane: “Bir Kış Günü Vahşeti: Hocalı”, *Eko Avrasya*, Ankara 2012.

SARIAHMETOĞLU, Nesrin: *Karabağ*, IQ Yayınları, İstanbul 2011.

SONTAG, Susan: *Başkalarının Acısına Bakmak*, çev. Osman Akinhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2004.

SZTOMKA, *Vizualnaya Sotsiologiya Fotografiya Kak Metod İssledovaniya (Görsel Sosyoloji-Araştırma Yöntemi Olarak Fotoğrafçılık)*, Moskova 2007.

The Series of “The true facts about Garabagh”, Haydar Aliyev Foundation, Azerbaycan.

TOKSOY, Gamze: *Sosyal Bilimsel Düşünce İçinde Görüntülerin Yeri ve Fotoğrafın Potansiyeli*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

ÜNAL, Cemil: “Ermeni Meselesi ve Azerbaycan Olayları”, *Azerbaycan Türk Kültür Tarih Dergisi*, Azerbaycan Türk Kültürü Derneği Yayınları, Ocak-Mart 1988, Ankara.

ÜREKLİ, Tuğba: *Sosyolojik Araştırma Sürecinde Toplumcu Belgesel Fotoğrafın Kullanımına Bir Örnek: Hocalı Katliamı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel sanatlar Enstitüsü, Isparta 2013.

ÜREKLİ, Tuğba: “Hocalı Soykırımı’nın Tanığı Rehber Beşiroğlu İle Söyleşi”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 327, Cilt: 55, Mart 2014.

YILDIRIM, Dursun - ÖZÖNDÖR, M. Cihat: *Karabağ Dosyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990.

YURDALAN, Özcan: *Belgesel Fotoğraf ve Fotoröportaj*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2007.

ZAHAROVA, N. Yu.: “Vizualnaya Sotsiologiya: Fotografiya Kak Obyekt Sotsiologičeskogo Analiza”, *Jurnal Sotsiologii i Sotsialnoy Antropologii*, Tom XI, No: 1, 2008.

Ekler

Ermenilerin İşgal Ettiği Azerbaycan Topraklarını Gösteren Harita

16 September 1989.
Tbilisi-Baku passenger bus was exploded, 5 people died, 25 wounded.

8 January 1992.
Terror act was committed in the ferry moving in the route of Krasnovodsk-Baku from Turkmenistan, 25 people died, 88 wounded.

18 February 1990.
Shusha-Baku passenger bus was exploded, 13 people wounded.

6

ACTIVITY OF ARMENIAN TERRORIST ORGANIZATIONS AGAINST AZERBAIJAN

Ermeni Terör Olayları, 1990-1992.

Karabağ'dan Kaçan Azerbaycan Türkleri

Kaçarken Katledilenler

Arazilerde Katledilen Azerbaycan Türkleri

Ermeni Katliamının Kurbanları, 1992.

Hocalı Katliamında Bebek ve Çocuk Kurbanlar

Katliamda Yakınlarını Kaybeden Azerbaycanlı Kız Çocuğu, Kucağında Kardeşiyle, 1992.

Hocalı Katliami Haberleri, **Milliyet Gazetesi**, 1992.

Hocalı Katliamı'na Dair
Rehber Beşiroğlu'nun Haberi,
Milliyet Gazetesi, 1992.

Rehber Beşiroğlu ile Bir Röportaj Sırasında, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı,
İstanbul 2014.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ DÖNEMİ ŞİİRLERİNDE YÖNETİCİ VASIFLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Dr. Öğr. Üyesi Nülüfer ÇELİK*

Öz

Türk yazı dilinde ilk kaynak olarak kabul edilen Orhun Abideleri ve tabikben Kutadgu Bilig gibi diğer önemli eserlerde yöneticilerde olması gereken vasıflar belirtilmiştir. Türk devlet geleneği ve yaşam kültüründe bulunan kahramanlık, cesaret, merhamet, cömertlik, dindar ve ilim sahibi olma gibi vasıfların yanı sıra adeta kutsal bir zemine oturtulan adalet ve adaletli olma gibi kavramlar dönem şairlerinin mesnevi ve kasidelerinde yer almıştır. Çağatay Türkçesi döneminde Nevâyi, Lütî, Sekkâkî, Hüseyin-i Baykara, Şiban Han, Babür, Gedâî gibi birçok şair ve yazar, eserlerinde yaşadıkları dönemi tüm yönleriyle anlatmaya çalışmışlardır. Türk devlet ve siyâset geleneğinde yöneticiliğin kutsal bir görev olduğu ve yönetenlerde bulunması gereken vasıflar bu dönemde yazılmış eserler vasıtasıyla da ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Çağatay Türkçesi, Yönetici Vasıfları, Adalet.

An Evaluation On Qualifications For The Administrators In Poetry Of Chagatai Turkish Period

Abstract

Orkhon Monuments which were accepted as the first source in Turkish written language and later in Kutadgu Bilig were stated as necessary qualifications for the administrators. In addition to the heroism, courage, compassion, generosity, religious and scientific in the Turkish state tradition and life culture concepts in almost a sacred ground such as justice and fairness situated in the poets' mesnevi and encomium. Many poets and writers such as Nevayî, Lütî, Sekkâkî, Hüseyin Baykara, Şiban Han, Babür and Gedâî, they tried to explain all aspects of the period in their Works In The Turkish state and politics tradition, management is a sacred duty The features that should be found in the administrators were revealed through the works written in this period.

Keywords: Chagatai Turkish, Executive Qualifications, Justice.

* Korkut Ata Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Giriş

Şiir, duygu ve düşünceleri etkili bir şekilde anlatma sanatıdır. Şair, duygularını etkili bir şekilde anlatırken aynı zamanda içinde yaşadığı toplumun değerlerini de dile getirir. Türk devlet yapısında halkın hükümdarlardan beklentilerini içeren hemen her dönemde kaleme alınmış eserler bulunmaktadır. Yönetici de olması gereken vasıflar da bu çerçeveye içerisinde şiirde yer alır. İçinde bulunulan şartlara göre bu beklentiler farklılık arz etse bile ortak bir noktada benzeşirler. Dönemlerin bu özelliği bir çalışmada “Doğuda ve orada Türklerin kurduğu devletler de dâhil, İslâm devletlerinde eski devirlerden beri, hükümdarlara ve idârecilere yardımcı olmak amacıyla devlet idâresi üzerine birtakım eserlerin yazıldığı mâlumdur”¹ şeklinde ifade edilmiştir. Bir diğer çalışmada ise “Devlet idâresinde ve yöneticilerde istenen özelliklerin yer aldığı bu eserlerdeki kavramlar bir yandan geleneğin diğer yandan çağın kendi ihtiyaçlarına ve çağın zihniyetine göre şekil bulmaktadır.”² olarak belirtilmiştir.

Yönetim ve yönetenlerin vasıflarının nasıl olması gerektiği hususunda yazılmış ilk yazılı belge olan Orhun Âbideleri’nde Türk kültür hayatına, yönetici ve halk ilişkisine dair bilgiler de yer alır. “Demir Kapı’ya kadar kondurmuş. İki arasında pek teşkilâtsiz Gök Türk’ü düzene sokarak öylece oturuyormuş. Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruku bilgili imiş tabii, cesûr imiş tabii. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabii. İli tutup töreyi düzenlemiş. Kendisi öylece vefât etmiş (Doğu yüzü).”³

Yine, Siyasetnâme olarak da bilinen Kutadgu Bilig’de yönetici konumunda olan bey için akıllı, bilgili, cömert, temiz ve dürüst, âdil, soylu, içkiden uzak, doğru sözlü vs. olmak gibi özellikler sıralanır.⁴ Eserde bahsedilen bu özellikler her toplumda kabul gören evrensel ahlâkî ilkelerdir. Aynı eserde “hükümdarla halkın karşılıklı hak ve vazifeleri bu kitapta ayrı ayrı açıklanmış ve bütün bunlar: adâlet, devlet, akıl ve kanâat olan dört temel üzerine kurulmuştur.”⁵ ifadesi yer almaktadır. Halil İnalçık tarafından “Hükümdarların sahip olması gereken kişisel vasıflar, bütün nasihat-nâmelerde en önemli konu”⁶ şeklinde ifade edilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti’nin veziri Nizâmü’l-Mülk tarafından yazılan “Siyâsetnâme” adlı eserde hükümdarda olması gereken özellikler şöyle sıralanmıştır. “Hayâ, hüsnü’l hulk ve hilm ve af ve tevâzu ve sehâvet ve sıdk ve sabr ve şükr ve rahmet ve ilm ve akl ve ‘adl.”⁷

Bu çalışmada, Doğu Türklüğünün konuşma ve yazı dili olan Çağatay Türkçesinin konuşulduğu bölgelerde, dönemin şairleri tarafından yazılmış,

¹ Mustafa Öz, *Kanun-i Kadîmin Peşinde Osmanlı’da “Çözülme” ve Geleneği Yorumcuları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2010, s. 18.

² Özgür Kıyçak, “Çözülüş Asrı Şiirinin Kahramanları Olarak Yönetenlerde Liyakat ve Adâlet Duygusu”, *Turkish Studies*, Ankara 2014, p. 893-915.

³ Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2002, s. 33.

⁴ Zafer Önler, “Kutadgu Bilig’de İktidar Kavramı ve Siyaset İlişkisi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 179-186.

⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980, s. 13.

⁶ Halil İnalçık, *Osmanlıda Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005b, s. 18.

⁷ İnalçık, a.g.e., s. 19.

ağırlıklı olarak mesnevî ve kasîdelerde yer alan yönetici ve yönetici de bulunması gereken vasıflar gözden geçirilmiştir.

A- Yönetici Vasıfları

1- Adâlet ve Âdil Olma

Adâlet, geçmişten günümüze önemsenen kültürel bir öge olarak karşımıza çıkar ve önemli bir devlet yöneticisi vasfı olarak görülür. Adâleti sağlama hususunda hükümdarlardan beklenti en yüksek düzeyde tutulmuştur. Bu özellik İnalıcık tarafından “*Hükümdâr, Tanrı’dan başka kimseye karşı sorumlu olmayan tek otorite olarak haksızlığı giderebilecek en yüksek otoritedir.*”⁸ şeklinde ifade edilmiştir.

Çağatay dönemi şiiirlerinde hükümdar “zıll-ı ilâh”, “zıll-ullâh”, “zıll-ı yezdân” şeklinde “Allah’ın gölgesi, temsilcisi” olarak yer almıştır:

Bu ma’nîdin irkin ki ‘âlemde şâh

Ki dirler anı halk zıll-ı ilâh (*Sedd-i İskenderi*, 1369) (*Halkın Allah’ın gölgesi olarak nitelendirdiği kişi dünyadaki padişahtr.*)

Andın soñ şâh hizmetin kıl

Ol zıll-ullâh hizmetin kıl (*Leyli vü Mecnûn*, 3491) (*Tanrı’ya itaatten) sonra şaha hizmet et. O Allah’ın yeryüzündeki temsilcisine hizmet et.*)

Zıll-ı yezdân baysungur ol şehî kim uş bu kün

Hâmi-i İslâm ü dindür nâşır-ı şer’ ü kitâb (*Lutfi Dîvânı*, 60) (*Mirza Baysungur Han Allah’ın yeryüzündeki gölgesi olarak onun dininin koruyucusu, kitap ve şeriatının uygulayıcısıdır.*)

Aynı zamanda bir yönetici olan Şiban Han, kendilerine itaatın Allah’a itaat olduğu inancını şöyle ifade eder:

Boldı her sultân maña cândın itâ’at kılguçı

Ol sebebden kim maña iş ta’at-i Dâdâr irür (*Şiban Han Dîvânı*, 34a-1) (*Ona itaat Allah’a itaat olduğundan, yönetimi altında bulundurduğu her sultan iste-yerek ona itaat etti.*)

Şiban Han, gerçek padişahın Allah, kendilerinin ise bir köle olduğunun farkındadır:

Ay Şibânî bendelik tavrın iligdin birmegil

Kim cihânın pâdişâhı Hazret-i Cebbâr irür (*Şiban Han Dîvânı*, 34a-3) (*Ey Şibânî, köle olduğunu hiç unutma. Çünkü gerçek padişah Allah’tır.*)

Çağatay Türkçesi ve Türklüğünün önemli şahsiyetlerinden biri olan Nevâ-yî; Mahbûbu’l-Kulûb adlı eserinde âdil ve akıllı hakanı, Hak’tan halka rahmet, ülkelere emniyet sebebi, fakirlerin rahat, zalimler ve zorbarların perişan olduğu, kuzunun, kurt korkusundan emin, açların yiyeceğinin bağış sofrasından, çıplakların giyeceğinin lütuf ve bağış hazinesinden olduğunu, onun ülke bağ-larını imar etmek için yağmurlarla dolu bulut, halkın gözünü aydınlatmak için cihanı aydınlatan güneş, güzel adma bilginlerin kitaplar tertip ettiği ve iyi

⁸ İnalıcık, *a.g.e.*, s. 49.

sıfatına şâirlerin kasîde yazmakla meşgul, halk rızasından Hak rızasına talip ve adâleti uygularken sorgu gününün korkusunun gönlünde hakim olduğu⁹ vb. uygulamaları toplumda hakim kılan kişi olarak tanımlamıştır.

Haksızlıkların karşısında olan Babur, zorbalık ve yağmacılık gibi kötü fiilleri işleyenleri ölümle cezalandırırdı. Masum halkın zorla mallarını ve ekinlerini yağmalayan çapulcuları, önce öldürtür sonra da ibret olsun diye teşhir ettirirdi. Bir yerlinin yağ testisini zorbalıkla elinden alan askerini, ibret olsun diye herkesin gözü önünde ölünceye kadar dövdürmüştür.¹⁰

Adâletli padişah sayesinde doğru kişilerin sayısı artar ve fitnenin değeri azalır:

‘Adl mizânı tüzüldi, râstlar taptı revâc

Fitne bâzârı bozuldu, rahtığa tüşti kesâd (Sekkâkî, 164) (*Adâlet terazisi kuruldu, doğru kişiler revaç buldu (arttı); fitne pazarı bozuldu ve (fitnenin) değeri azaldı.*)

Nevâyî; Hakan adâletli ise halkın alışkanlığı da adâlet üzere olur, eğer hakan zulmü âdet edinmişse halk da zulüm yapma düşüncesinde olacaktır. Bilgeler hakanla ilgili olarak; “*Hakan, coşkun bir deniz, halkı ise denizler çevresindeki nehirler gibidir.*” der. “*Deniz suyunun durumu ve özelliği ne ise, nehirler de aynı durum ve özelliktedir, o acı ise, bu da acıdır, o tatlı ise, bu da tatlı, o bulanıksa, bu da bulanık, o temizse, bu da temizdir.*”¹¹ demiştir.

Sekkâkî; padişahın -hangi yolda olursa- halkının da onun yolunda olacağını ifade eder:

Pâdişâhâ mülk ü millet barısı sendin kavî

Çün yedu’llâhğa tevekkül birle kıldın i’tiyâd (Sekkâkî, 165) (*Ey padişah, ülke ve millet hep senden dolayı kuvvetli (sağlam) durumdadırlar, çünkü sen tevekkül ile Allah’a bağlandın.*)

Âdil padişahlar sayesinde mezhep ve milletin temiz ve düzgün olduğu, dinin kuvvetlendiği ve bid’at ehlinin hak yolunda yürümeye başladığı, fesat ehlinin yok olduğu belirtilmektedir:

Mezheb ü millet özi devride boldı pâk u râst

Dîn kavî boldı vü boldı bid’at ehliğa reşâd (Sekkâkî, 162) (*Kendisinin devrinde mezhep ve millet (dîn) temiz ve düzgün oldu; din kuvvetlendi ve bid’at ehli Hak yoluna yürümeye başladı (Hakk’a yöneldi).*)

Adâletin uygulayıcısı olarak görülen padişah eşkiyalık yapmanı cezalandıran, iyilik yapmanı ise lütfuna erdiren olarak ifade edilir:

Kişi kim qahrına uçar, şekâvet birle ol bardı

Veli lütfunı tapkanğa sa’âdetdin nişân kildi (Sekkâkî, 97) (*Eşkiyalık yaptığı için kahrına uğrayan kimse ölür, lütfuna kavuşan kimse de saadete ermiş olur.*)

⁹ Ali Şir Nevâyî, (Hazırlayan: Vahit Türk), *Mahbûbu’l Kulüb (Gönüllerin Sevgilisi)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 27-28.

¹⁰ Reşit Rahmeti Arat, *Baburnâme (Babur’un Hâtıratı) I, II, III*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1989, s. 196.

¹¹ Türk, a.g.e., s. 37.

Âdil padişah zamanında hayvanlar arasında da aynı adâlet anlayışının iş-
lediğini Sekkâkî aşağıdaki beyitte çok güzel bir şekilde ifade etmiştir:

Keyikniñ oğlağı kalsa yazıda, ‘adlıñdın

İginge kötrüp anasınge yitkürür ırğam (Sekkâkî, 213) (*Geyiğin yavrusu
yazıda kalsa, adâletinden dolayı arslan onu omuzuna alıp anasına götürür.*)

Aynı durumu Nevâyî, *Sedd-i İskenderî* isimli eserinde şöyle ifade eder:

‘Adâlet kolın tuttu andan andağ biyik

Ki taptı amân arsalândın kiyik (Sedd-i İskenderî, 1349) (*Yöneticiler adâlete
sarıldı. Böylece geyik aslandan zarar görmedi.*)

Şiirlerde, kurt ile kuzunun bir arada sorunsuz yaşaması adâletin halk ara-
sında işleyişinin göstergesi olarak anlatılır:

Ey ‘adl bişesiniñ şiri Arslan H`âce

Yörüttüñ anıñ üçün birge böri birle ğanem (Sekkâkî, 212) (*Ey adâlet orma-
nınun arslanı Hâce, bu sebeple sen kurt ile kuzuyu bir arada yaşattın.*)

Mu`nû`d-dîn Uluğ Big Hân şeh-i şeh-zâde devrinde

Keyik, arslan u koy, böri bu kün bir yirde, hoş otlar (Sekkâkî, 235) (*Mui-
nû`d-dîn Uluğ Bey şehzade devrinde geyik, arslan, koyun ve kurt bugün aynı
yerde güzelce otlarlar.*)

Adâlet; memleketi ma`mûr, halkı zengin, askeri düşmana karşı galip kılar.
Çünkü adâletin olmadığı yerde kargaşa, haksızlık, zulüm vardır:

Eger ‘adl yok âşikâr u nihân

Yakın bil ki zir ü zeberdur cihân (Sedd-i İskenderî, 1372) (*Eğer gizli ve aşi-
kar adâlet yoksa, yeryüzünün kargaşa içinde olacağına inan.*)

Adâlet anlayışı içinde ülkeyi yönettiğini Şiban Han şu beyitiyle açıklar:

‘Adl şuyındın cihân bâğımı gül-şen kılmışam

Her kişi kim gül-şenim mi köre almas h`âr irür (Şiban Han *Dîvânı*, 33b-
10) (*Adâletimle cihânı gül bahçesi yaptım (huzur getirdim), adâletim görülme-
se (dikkate alınmaz ise) gül bahçesi rezil olur.*)

Nevâyî, *Fevâyidü’l-Kiber* adlı eserinde yer alan bir şiirinde ise padişahlara
adâleti yerine getirmesiyle ilgili tavsiyelerde bulunur:

Mülk ü kişver ilige dâd iyle

‘Âdl ile ikkisin âbâd eyle (Fevâyidü’l-Kiber, 660) (*Ülke ve topraklarında adâ-
letle hükmet, her ikisinde adâleti ebedî kıl.*)

Tiñri yâdı çü saña boldı hişâr

Dâd ile ‘adl ulus birle şi`ar (Fevâyidü’l-Kiber, 660) (*Tanrı adı sana sığınak,
adâlet ve doğruluk halka yol gösterici oldu.*)

Bolmağıl hiç nefes gafllet ile

‘Âdl kıl yok irse bol ‘işret ile (Fevâyidü’l-Kiber, 660) (*Bir an bile boş işlere
dalıp gaflete düşme, adâleti hakim kıl.*)

Tiñri yâdını unutma bir dem

Özni ğayrıdan avutma bir dem (*Fevâyidü'l-Kiber*, 659) (*Tanrı adını bir an bile unutma, kendini bir an bile Allah'tan başkası ile avutma.*)

Bir nefes işten olma ğâfil

Ki cihân mülki irür bi-ğâşıl (*Fevâyidü'l-Kiber*, 660) (*Bir an bile işten (zikretmekten) geri durma, Dünya malı faydasızdır.*)

Nevâyî'nin *Sedd-i İskenderî* isimli eserinde, kıyamet günü adâletsiz padişahlardan sual sorulacağı yöneticilere hatırlatılır:

İrür 'adl kim kâdir-i zü'l-celâl

Kıyâmet küni eyler andın su'al (*Sedd-i İskenderî*, 1371) (*Allah adâletlidir, kıyamet günü hesap soracaktır.*)

2- Dindar Olma

Bu anlayış eski Türklerden itibaren görülmektedir. Turan, Türk hakanlarının dinlerine bağlı olduklarını ilâhî kaynağa dayandırır. "*Türk hakanları ve halkı çok dindar ve milliyetçi duygulara sahip olup Tanrı'nın Türk milletini koruduğuna ve hanları da bu maksatla başlarında tuttuğuna, tam bir samimiyetle inanıyorlardı.*"¹²

Sekkâki ve Şiban Han'a göre Sultan, ülkenin ve dinin koruyucusudur:

Memâlik nazmı dinniñ korıgıdır şerif zâtıñ

Nebî tig şer'î işinde zamiriñ hürde-dân kildi (*Sekkâki*, 100) (*Senin şerif zâtın ülkenin nizamı ve dinin koruyucusudur: Hz. Peygamber gibi şeriat işinde zamirin çok hassastır.*)

Her ne Tiñri emridür cân birle kılğumdur qabûl

Köñlüm andan kim rızâsı yokturur bizâr irür (*Şiban Han Divânı*, 33b-6) (*Tanrı ne buyurmuşsa kabulümdür, O'nun rızasının olmadığı herşeyden gönlüm uzaktır.*)

Sekkâki ise Sultan'dan, halkını (koyun) kurttan koruyan bir çoban olarak bahseder:

Ra'yyet koy irür, sulţân aña çûpân, yağı böri

Böri ölgey ü koy tıngay, çü Müsî tig şubân kildi (*Sekkâki*, 75) (*Halk koyun, sultan onlara çoban, düşman ise kurttur; kurdun ölmesiyle koyunlar rahata kavuşur. Çünkü Hz. Musa gibi bir çoban idareye gelmiştir.*)

Babur, dünya hayatının geçiciliği, her şeye rağmen affedici olmaları gerektiği inancını taşır:

Devletka yitip miñnet ilin unutma

Bu biş kün için özünü asru tutma

Barğannı kil imdi yâd kıлма iy dost

Barış kilişiniñ luğ itip öksütme (*Babür Divanı*, 245) (*Yönetici olduğunda makamın sorumluluğunu unutma, Bu beş günlük dünya için böbürlenme, bulunduğun makamın gücüne aldanıp merhametini elden bırakma, ihşanda bulunarak barışı daim kıl.*)

¹² Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010, s. 10.

Herkesin, iyi ve kötü yaptığının karşılığını bulacağı inancına sahiptir:

Her kim ki vefâ kılsa vefâ tapkısıdır
Her kim ki cefâ kılsa cefâ tapkısıdır
Yaşşı kişi körmegey yamanlık hergiz

Her kim ki yaman bolsa cezâ tapkısıdır (*Babür Divanı*, 249) (*Vefâ gösteren, vefâ bulur; cefâ çektiren, cefâ bulur; İyi kişi kötülük görmez; kötü olan kişi de karşılığını bulur.*)

Babur, bätül inançlara karşı tutumunu ise şöyle anlatır:

“Gazne yakınlarında salavat okuyunca sallandığı söylenen bir sandukayı görmeye gider ve herkesi hayrete düşüren bu hadisenin, gerçekte, türbe bakıcılarının bir hilesi olduğunu anlar. Halkın inancını kötüye kullananların cezalandırılmasını, kabrin üzerindeki iğreti çatının yıkılarak sağlam bir kümbet yapılmasını emreder.”¹³

3- İlim Sahibi Olma

İlim sahibi olmak bütün Türk tarihinde önemsenen ve devlet yöneticilerinde bulunması istenen başlıca vasıflardan biri olmuştur. Hükümdarların bu vasfı taşımasının önemi şu şekilde ortaya konmuştur: “Türk İlinde başarıya ulaşan Türk hükümdar, devlet adamı ve hatta Hâtuna “bilge” sıfatının verilmesi, bilgeliğin Türk idarecilerinden istenen başlıca şart olduğunu gösterir.”¹⁴

Sekkâki, Uluğ Bey'den bilgin (dânâ) padişah olarak bahsetmiştir:

Felek yıllar kirek seyr itse vü kiltürse ilginge

Meniñ tig şâ'ir-i Türk ü seniñ tig şâh-ı dânanı (*Sekkâki*, 310). (*Felek, benim gibi bir Türk şâiri, seniñ gibi de bir bilgin padişah elde etmek için (görmek için) yıllarca dolaşmalıdır.*)

Hüseyin Baykara, Horasan ve civarında otuz yedi yıl parlak bir saltanat sürmüş, bu süre zarfında sanata ve sanatçılara büyük önem vermiştir. Şâirler, ressam ve tarihçilerin de arasında bulunduğu pek çok ilim adamını da himaye etmiş, Herat'ı bir kültür ve sanat merkezi haline getirmiştir.¹⁵ Hükümdar Şiban Han ise şâir, İslamî ilimleri ve tasavvuf nazariyelerini bilen, İran edebiyatına vakıf olan, güzel sanatlardan anlayan, etrafında her türlü fikir ve sanat adamlarını barındıran bir şahsiyettir.¹⁶

4- Cömert Olma

Türk devlet anlayışında bu geleneğin temelleri oldukça eskidir. İnalçık, kibtelerden yola çıkarak cömertliğin bu yazıtlarda önemli bir değer olarak yer aldığını belirtir. “*Orhun Âbideleri'nde hükümdarın esas ödevi halkı, kara-budunu doyurmak ve giydirmek, onu zengin etmektir. Tahta çıkmış yeni kağanların en büyük başarısı olarak daima bu gösterilir.*”¹⁷

¹³ Arat, a.g.e., s. 14.

¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1987, s. 84.

¹⁵ Talip Yıldırım, *Hüseyin Baykara Divanı*, Hat Yayınevi, İstanbul 2010, s. 21.

¹⁶ Yakup Karasoy, *Şiban Han Divanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 25-28.

¹⁷ İnalçık, a.g.e., s. 22.

Sekkâkî, bir şiirinde padişahın cömertliğini zer-feşân (altın saçıcı) ibaresi ile dile getirmiştir:

Gedâlar râyegân tapkay zarûri mâl-ı Kârûn'ın

Yed-i Beyzâ bigin ilgin cihânga zer-feşân kildi (*Sekkâkî*, 93) (*Dilenciler senin devrinde Karun'un malı gibi bol ihsanı kolaylıkla bulur, çünkü yed-i Beyza gibi olan elin cihana altın saçıcı olarak geldi.*)

Zenginliği ve cömertliği ile bilinen Hatem'in bile dönemin cömertliği, cesareti ve adâletiyle tanınan büyük devlet adamı Arslan Hâce'nin cömertliği karşısında, cömertlik sahifesini kapattığını, bu asırda gerçek cömertlik kavramının ancak bu büyük devlet adamına yakıştığını kasidesinde vurgulamıştır:

Sahâsını iştirip kıldı tay varak Hâtem

Bu 'aşr içinde müselleme öziñge mülk-i saha (*Sekkâkî*, 337) (*Hatem, cömertliğini iştirince (cömertlik) sahifesini dürdü; bu asırda cömertlik ülkesi onundur.*)

Kılır sahasıdın anıñ, varaknı tay Hâtem

Bolur 'açasıdın anıñ bihâr u kân muqhem (*Sekkâkî*, 204) (*Hatem onun (Arslan Hâce'nin) cömertliğinden dolayı varakı tay kılar (cömertlikten vazgeçer); onun ihsanından dolayı da denizler ve cevher ocakları gereksiz olur.*)

Hatta, Arslan Hâce'nin cömertliğinin denizlerden, bulutlardan daha fazla olduğu söyler:

Könliniñ kiñliğini körse, bolur deryâ hacil

İğiniñ deryâsıdın tırler hayâ içre şehâb (*Sekkâkî*, 383) (*Deniz onun gönlünün genişliğini görse, utanır; bulut da elinin deryasından (cömertliğinden) hayâ içinde terler.*)

Eyâ sahi, seniñ ilginidin öğrenür hâli

Şehâb u baır u me'ânî, rüsûm u cûd u kerem (*Sekkâkî*, 205) (*Ey cömert (Arslan Hâce), şimdi senin elinden bulut, deniz ve manalar, usul, cömertlik ve kerem öğrenir.*)

5- Şefkat ve Merhametli Olma

Şefkat ve merhamet dönem şiirlerinde padişahın bulunması gereken önemli bir özellik olarak yer almıştır. Padişahların bin kuşak atadan beri şefkatli olduğu vurgulanmış ve bu durum mihr-bân (şefkatli, güler yüzlü, iyi dost) kelimesiyle ifade edilmiştir:

Bu kündin şoıra köp ıngay ra'yyetleri ri'âyetdin

Ulus haqqıda miñ qurla atadın mihr-bân kildi (*Sekkâkî*, 76) (*Bu günden sonra halk riayetle huzur bulacak, çünkü ulus hakkında bin kuşak atadan şefkatli olan Uluğ Bey geldi.*)

Mülk ehliğa mihr-bânlıg eyle

Andağ remeğa şubânlıg eyle (*Leyli vü Mecnûn*, 3501) (*Ülke halkına merhametli ol, böyle ürkenlere (haksızlığa uğrayanlar) çobanlık eyle.*)

Şiban Han, merhametli olmasından dolayı halkın gönlünü kazandığını belirtmiştir:

Asru bî inşafırdın kayguluğ irdi bu il
Merhamet birle bu ilniñ könlini şâd eyledük (Şiban Han Dîvânı, 83a-3)
(İnsafsız, merhametsizlerden bu halk çok üzüntü çekti, merhametli davranarak halkın gönlünü kazandık.)

Onların gücünün büyüklüğü, halka mutluluk kaynağıdır:

Tâ ebed haşmetinden tapsun kâm

Mülk-i İslâmda ehl-i İslâm (Fevâidü'l-Kiber, 663) (İslam ehli, İslam yur-
dunda senin büyüklüğünün gölgesinde ebediyen mutlu olsun.)

Babur, Baburname isimli eserinde; Sultan Hüseyin Mirza'nın kendisine kötü davranan kişileri affettiği gibi kötülüklerini de yüzlerine vurmadan o kimselere ihsanlarda bulunduğunu¹⁸ belirtmiştir.

6- Kahramanlık ve Cesaret

Ülkeler fethetmek ve fethettikleri yere adaleti götürmek kahramanlık ve cesaretin yansıması olarak kabul edilen yönetici vasfıdır. Yöneticiler, sadece ülkesinin sınırlarını genişletmek için savaşmazlar, din, dil, ırk ve mezhep ayrılıkları yüzünden birbirleriyle kıyasıya savaşan, kendi içlerinde bile karışıklığı önleyemeyen toplulukları bir bayrak altında toplayarak dirlik ve düzeni sağlamak; halka, insanca yaşama hakkını vermek için mücadele ederler. Bu durum Şiban Han Dîvânı'nda aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir:

Haq Ta'âlânın yolıda ol kadar kim birdi dest

Çapıban İslâm tiğini ilni irşâd eyledük (Şiban Han Dîvânı, 83a-4) (Hak Te-
ala'nın yolunda (O'nun dinini daim kılmak için) destek verenlerle birlikte İslam
kılıcıyla saldırarak, başka insanları İslam'a kattık.)

Bu Şibânî bu tavâ-yif biglerini kavlaban

Zulm ü cevrin köteriben ilge köp dâd eyledük (Şiban Han Dîvânı, 83b-1) (Bu
kabile beylerini kovup, zulüm ve kötülüğü kaldırarak bu yere adâleti getirdik.)

Uşbu bu yaz faşında 'azm-i Esterâbâd eyledük

'Adl u dâd ile bu ilni asru âbâd eyledük (Şiban Han Dîvânı, 83a-1) (Bu yaz
Esterâbâd'ı ele geçirip, adâlet ve doğruluğu bu yerde ebedî kıldık.)

Ay Şibânî tâli '-i ferhunde körgil kim yana

Feth ü nuşret birdi İzid saña ikbâl üstüne (Şiban Han Dîvânı, 153a-7) (Ey Şi-
bânî, mübarek kısmetini gör ki yine Tanrı talih üstüne bir de fetih ve yardım verdi.)

Nizen uçı halka alğan tig cihân aldıñ, belî

Uşbu lu'b u bu hüner içre irür-sin üstâd (Sekkâki, 168) (Mızrağının ucu
halka şeklini aldığı gibi, cihanın dört bir tarafını (hüküm altına) aldın; bu tür
oyunda ve bu tür hünerde (ülkeler fethetmek hususunda) sen üstatsın.)

Sin şecâ'at bişesinde güyiyâ bir şir-sin

Sındırur-sin gerdenin, her tülkü kim kılsa 'inâd (Sekkâki, 169) (Sen kahra-
manlık ormanında sanki bir arslansın; bu bakımdan inat eden tilkinin (düşma-
nın) boynunu kırarsın.)

¹⁸ Arat, a.g.e., s. 240.

Fethettikleri ülkeleri yol, su depoları, kanallar, bentler, bahçeler, çeşme, kervansaraylar, dinlenme yerleri vs. gibi yapılarla bayındır hale getirmeye çalışırlar.¹⁹ Padişahların bu özelliği Sekkâkî tarafından aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir:

Uşbu ceşn ü uşbu taş u uşbu eyvân u sarây

Körmedi devrinde Cemşid ü Feridun u Kûbâd (*Sekkâkî*, 160) (*Bu tür ziyafet, bu şekildeki tak, eyvan ve sarayı, Cemşid, Feridün ve Kubad dahi devirlerinde görmediler.*)

B- Dönem Şiirlerinde Yöneticilere Yapılan Benzetmeler

Dönemi her yönü ile ortaya koymaya çalışan şâirler, yöneticileri sadaka-tiyle Hz. Ebubekr, himmetiyle Hz. Ömer, hayâsiyla Hz. Osman, cömertliği ve cesaretiyle de Hz. Ali gibi din büyüklerine benzetmişlerdir. Bunun yanı sıra, Hz. Süleymân ve küfür ehli olduğu halde âdil bir hükümdar olan Nûşin-revân da dönem şiirlerinde sık sık adı geçen tarihî şahsiyetler arasında yer almıştır:

Şecâ'at içre 'Alî yañlık Arslan H^âce

Kılıcı çıksa kımindın, kılur 'adünü 'adem (*Sekkâkî*, 196) (*Arslan Hâce yiğitlikte Hz. Ali gibidir, kılıcı kınından çıkınca düşmanı yok eder.*)

Alar kim şer alardan müncelidir

Ebû Bekr ü 'Ömer 'Osman 'Alî dür (*Babür Divânı*, 287) (*Onlar ki şer onlardan uzaktır, bu kişiler Ebû Bekr, 'Ömer, 'Osman ve 'Alî 'dir.*)

'Adl u dâdı kim bu kün Sulţan Uluğ Biğ yoritür

Körmedi Nûşin-revân 'ömride andağ 'adl u dâd (*Sekkâkî*, 161) (*Bugün Sultan Uluğ Bey'in sağladığı adalet ve himayeyi Nûşin-revân dahi ömründe görmedi.*)

Bayındı tahtının kıdrı, özin tâc kökke taşladı

'Âdâlet bâğı sebz oldu, çü Nûşin-i revân kildi (*Sekkâkî*, 73) (*Uluğ Bey'in tahta geçmesiyle) tahtının değeri arttı, tac ise sevinçten göğe kendisini attı, adalet bahçesi yeşirdi (Ülkeye adâlet hakim oldu), Çünkü (adâletiyle ünlü Nûşin-revân) geldi.*)

Cihândın Ehrimen kitip musahhar bolğay ins ü cân

Kim uş tahtını yil kötrüp Süleymân-ı zaman geldi (*Sekkâkî*, 72) (*Cihanda Ehrimen (kötülük tanrısı) gidip beşer ve cin taifesi onun hükmüne girdi, çünkü tahtını yelin taşıdığı zamanın Süleymân'ı geldi.*)

Cüd-ı ihsân içre hâtem 'adl ile nûşirevân

Zabt-ı mülk içre feridün aşl ile efrâsiyâb (*Lutfi Divanı*, 61) (*Cömertliği ile Hatem, adâleti ile Nûşirevân, koruyuculuğu ile Feridün, yaradılışı ile Efrâsiyâb gibi*)

Sivünsün husrev-i 'âlî-güher Sulţan Uluğ Biğ kim

Şehen-şeh Şâhrûh Biğ tiğ şeh-i Husrev-nişân kildi (*Sekkâkî*, 82) (*Ey şahlar şahı, senin adın 'Ülkeler fetheden padişah' idi; şimdi dünyayı ele geçir, çünkü gökden sana lâkap olarak 'Dünya fatihi' geldi.*)

¹⁹ Arat, a.g.e., s. 407.

Anûş-i revân gerçi kâfir idi

Veli 'adl zâtıda zâhir idi (*Sedd-i İskenderî*, 1373) (*Anûş-i revân gerçi kâfir idi. Lâkin adâletiyle tanınırdı.*)

C- Yöneticilere Verilen Sıfatlar

Ülkeyi yöneten yöneticilere şâh, hakan, han, padişah, sultan, emir, bey, mirza gibi isimler yanında kasîdelerde onları övmek için şu tabirler de kullanılmıştır: zamanın güneşi (adâletiyle herkesi mutlu kılan), şehin-şeh (şahlar şahı), ülkeler fetheden padişah (şeh-i kişver-güşây), dünya fatihi (gîti-sitân), şeh-i şâhib-kırân (bahtli, talihli şah), Dârâ-yı cihân-penâh (Dârâ gibi kudretine cihanın sığındığı), sahip-kırân-ı kâm-yâb (dileğine kavuşan talihli padişah), şehen-şâhâ (padişahlar padişahı), şâh-ı kâm-yâb (başarı kazanan padişah), Hüsrev-i şâhib-kırân (Hüsrev gibi bahtlı). Nevâyî, *Mecâlisu'n Nefâyis* adlı eserinin sırf Hüseyin Baykara için yazdığı bölümünde ondan Sultan-ı Sahib Kırân (her zaman başarı kazanan sultan) olarak bahsetmiştir:²⁰

Köngüller boldı hoş rüşen, körüp kalmadı bir zerre

Karañguluğ kitip hâli, çü hürşid-i zamân kildi (*Sekkâki*, 77) (*Gönüller güzelle aydınlandı, şimdi görülecek bir zerre karanlık bile kalmadı, çünkü zamanın güneşi doğdu (Uluğ Bey tahta geçti).*)

Sivünsün hüsrev-i 'âli-güher Sultan Uluğ Big kim

Şehen-şeh Şâhrûh Big tiğ şeh-i Hüsrev-nişân kildi (*Sekkâki*, 78) (*Yüce soyulu Sultan Uluğ Bey sevinsin, çünkü şahlar şahı Şahrüh Bey gibi Hüsrev nişanlı (Hüsrev'e benzer) bir padişah geldi.*)

Şehen-şâhâ seniñ atıñ Şeh-i kişver-güşây irdi

Al imdi dünyanı, köktin laķab Gîti-sitân geldi (*Sekkâki*, 82) (*Ey şahlar şahı, seniñ adın 'Ülkeler fetheden padişah' idi; şimdi dünyayı ele geçir, çünkü gökten sana lâkap olarak 'Dünya fatihi' geldi.*)

Cihânda ķarnlar tiriğ bolup 'izzet bile turgıl

Ezel vaķtıda çün atıñ Şeh-i şâhib-kırân geldi (*Sekkâki*, 101) (*Cihanda devirler boyu diri kalıp izzet ile yaşa, çünkü ezelde seniñ adın 'Kıran sahibi' padişah olarak belirlendi.*)

Şibân yalğan dimes kim Hâķ anı şâhib-kırân kıldı

Hasebde Tiñrige ķul-min nesebde Çingizidür-min (*Şiban Han Divânı*, 138a-1) (*Alah'ın talihli kıldığı Şiban Han yalan söylemez, asaletim Tandan, soyum Cengiz'dendir.*)

Ķul bolsañ alarğa şâh sên-sên

Dârâ-yı cihân-penâh sên sên (*Leyli vü Mecnûn*, 3497) (*Sen, onlara köle ol-san da, Şah'sın, cihanın (kudretine) sığındığı Dârâ'sın.*)

Böri kim anıñ hâvfıdın çüpân uyumas irdi hiç

Hâli şâhen-şeh 'adlıdın ķoylarğa ol çüpân irür (*Sekkâki*, 109) (*Çoban kurt korkusuyla hiç uyumaz; şimdi adaletiyle koyunlara (insanlara) kendisi (Halil Sultan) çobanlık etmektedir.*)

²⁰ Kemal Eraslan, *Mecâlisü'n-Nefâyis I-II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 314.

Çün anıñ sarı durur mîrzâ vü bigim himmeti
‘Âkıbet ol bolğusı şâhib-ķırân-ı kâm-yâb (*Lutfi Divânu*, 87) (*Mirza ve Beyimin çabası onun içindir, sonunda o, dileğine kavuşan padişah olacaktır.*)

Şehen-şâhâ, felek kimdür seniñ tig şâh devrinde
Munuñ tig köp cefâ kılgay meniñ tig hasta cânığa (*Sekkâki*, 153) (*Ey padişah, senin devrinde benim gibi bir hastanın (zavallının) canına ceza eden felek kim oluyor.*)

Şükr kim hak fazlıdın boldı du‘âlar müstecâb
Kim muzaffer boldı düşmen üzre şâh-ı kâm-yâb (*Lutfi Divânu*, 58) (*Şükürler olsun ki Allah faziletinden dolayı duaları kabul etti, başarı kazanan padişah, düşman üzerinde muzaffer oldu.*)

Ey Husrev-i şâhib-ķırân, İrân seniñ, Tûran seniñ
Pâk al yöríben yir yüzün, yâr bahtıñ ol sulţân irür (*Sekkâki*, 112) (*Ey kıran sahibi (kutlu) padişah, İran da senindir, Turan da senindir; Yürüyerek yeryüzünü tamamen al, çünkü bahtın sana yardır.*)

Sonuç

Orhun Abideleri ve daha sonraki dönemlerde yazılan eserlerde bir kültür mirası olarak nesilden nesile aktarılan âdil, dindar, ilim sahibi, cömert, şefkatli ve merhametli, kahraman ve cesaretli olma gibi değerler Türk milletinin ortak temel değerleri hâline gelmiştir. Hükümdar, toplumun temsilcisi, devlet ve siyaset teşkilatlanmasının merkezi konumunda olduğu için yönetenler önemsenmiş ve bu yüzden dönem şairleri döneme ilişkin birçok konu yanında yöneticilerle ilgili beklentilerini ve tavsiyelerini şiirlerinde dile getirmiştir. Bu durum kendisi bizzat yönetici olanlar tarafından yazılmış dönem şiirlerinde de görülmektedir. Bu kapsamda geçmiş dönemlerde yaşamış tarihî şahsiyet ve din büyüklerine şiirlerinde yer vererek bir anlamda model önermişlerdir. Yöneticilerde bulunması gereken bu vasıfların Çağatay dönemi şiirlerinde de sıkça vurgulandığı ve bir bakıma geleneğin devam etmekte olduğu tespit edilmiştir.

Kaynaklar

ARAT, Reşit Rahmeti: *Baburnâme (Babur'un Hâtratu) I-II-III*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1989.

ERASLAN, Kemal: *Mecâlisü'n-Nefâyis I-II-III*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

_____ : *Mevlâna Sekkâki Divânu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

ERGİN, Muharrem: *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2002.

İNALCIK, Halil: *Osmanlıda Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005b.

KAFESOĞLU, İbrahim: *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980.

_____ : *Türk Bozkır Kültürü*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1987.

- KARAAĞAÇ, Günay: *Lutfi Divânı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- KARASOY, Yakup: *Şiban Han Divânı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- KAYA, Önal: *Ali Şir Nevâyî, Fevâidü'l-Kiber*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- KIYÇAK, Özgür: “Çözülüş Asrı Şiirinin Kahramanları Olarak Yönetenlerde Liyâkat ve Adâlet Duygusu”, *Turkish Studies*, Ankara 2014.
- ÖNLER, Zafer: “Kutadgu Bilig’de İktidar Kavramı ve Siyaset İlişkisi”, *Türk-ler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- ÖZ, Mustafa: *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2010.
- ŞAVK, Ülkü Çelik: *Ali Şir Nevâyî, Leyli vü Mecnûn*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- TÖREN, Hatice: *Ali Şir Nevâyî, Sedd-i İskenderi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- TURAN, Osman: *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.
- TÜRK, Vahit: *Ali Şir Nevâyî, Mahbûbu'l-Kulûb (Gönüllerin Sevgilisi)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.
- ÜNLÜ, Suat: *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya 2013.
- YILDIRIM, Talip: *Hüseyn Baykara Divânı*, Hat Yayınevi, İstanbul 2010.
- YÜCEL, Bilal: *Babür Divânı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995.

Makale Türü: İnceleme

Geliş Tarihi: 16.01.2020

Kabul Tarihi: 25.01.2020

TELEVİZYON VE REKLÂM DÜNYASINDA TÜRKÇENİN DURUMUNA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ

Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ* - Prof. Dr. Hülya AŞKIN BALCI**

Öz

Orta Asya'dan Anadolu'ya taşıdığımız kültür unsurlarımızdan dil, içinden geldiğimiz dönem ve coğrafyaların özelliklerini aksettirmektedir. Dilin çeşitli kullanım alanları, tesir vasıtaları da vardır ki bunlardan biri basın-yayın organlarıdır. Basın-yayın organları bir toplumun kültürel ve toplumsal değerlerinin yanı sıra kullandığı dili etkileme gücü açısından en güçlü silah durumundadır. Kültürel değerlerimizi bir bütün olarak olumlu ya da olumsuz etkileyerek toplumsal davranışlarda da farklılıklar meydana gelmesine yol açmaktadır. Davranışları, etik kuralları, tüketim alışkanlıklarını etkileyerek yaşam biçimlerini kültürel, bireysel ve toplumsal kimlikler ile bunları hangi değerler ve özellikler üzerine kurgulamaları gerektiğini göstermektedir. Özellikle bu yayın organlarında kullanılan Türkçe, gün geçtikçe ölçünlü dil kurallarından uzaklaşarak farklı nitelikler kazanmaya devam etmektedir. Reklâmlar, yediden yetmişe hemen herkesin dikkatini çeken bir ürün pazarlama şeklidir; ses, söz, görsel malzeme kullanılarak aktarımı sağlanan reklâmların kendisi de günümüz dünyasında önemli bir pazar teşkil etmektedir. Reklâm dilinde, özentili alıntılar sıkça karşımıza çıkmaktadır. Hâlbuki iletişim araçlarına, standart dilin düzgün ve doğru kullanılması bakımından büyük sorumluluklar düşmektedir.

Anahtar kelimeler: Televizyon, Reklâm, Türkçe, Alıntı, Özentili.

In The World Of Television And Advertising A Critical View Of The State Of Turkish

Abstract

Language, one of the cultural elements that we carry from Central Asia to Anatolia, reflects the characteristics of the periods and geographies that we come from. There are also various uses of language and means of influence, one of which is the media. The media is the most powerful weapon in terms of its power to influence the cultural and social values of a society as well as the language it uses. It affects our cultural values as a whole positively or negatively, leading to differences in social behavior. By influencing beha-

* İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa HAYEF Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Öğretim Üyesi.

** İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa HAYEF Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Öğretim Üyesi.

vior, ethical rules, consumption habits, it shows their way of life based on cultural, individual and social identities and what values and characteristics they should construct them. Turkish, which is used in these publications in particular, continues to gain different qualities by gradually moving away from the rules of language. Advertising is a form of product marketing that attracts almost everyone from seven to seventy; advertising itself, which is transmitted using sound, words and visual materials, constitutes an important Sunday in today's world. In advertising language, wannabe quotes frequently appear. However, communication tools have great responsibilities in terms of proper and proper use of the standard language.

Keywords: Television, Advertising, Turkish, Citation, Affectation.

Giriş

Dilin, müzikinin ve raksın milli oluşunu, onları seslendiren ve o seslerle raks eden milletin milli zevkinin ve milli hayatının eseri oluşuna bağlayan Banarlı'ya göre milli zevk, dillerde ve bütün güzel sanatlarda mutlaka bir milli üslup yaratır. Aynı yurttan yaşayan, kökleri aynı kültüre, aynı tarihe bağlı topluluklarda, diğer topluluklardan açık farklarla ayrılan bir milli karakter meydana geldiğine, milli zevkin gerek dil, gerek sanatlarda görünür ve fark edilir hâle gelişiminin hep bu milli karakterin varlığına bağlı geliştiğine dikkat çeken Banarlı, Camille Julian'ın "*Fransız milletini, bin yılda, Fransa'nın toprağı yarattı.*" cümlesini ve ondan alınan ilhamla söylenen "*Fransız dilini, bin yılda, Fransa'nın toprağı yarattı.*" şeklindeki yaygın cümlesini, diller ve milliyetlerle vatan toprakları arasındaki derin bağlantıyı göstermesi bakımından örnek verir. Dillerin ve edebiyatların karakterinde coğrafyanın önemine Halide Edip Adıvar da değinerek "*...bütün dünya edebiyatında hatta en küçüğünde bile içinde doğup büyüdükleri yerin markası kalıyor.*" demiştir. Buradan hareketle Banarlı dil, edebiyat, sanat ve medeniyet tarihinde dikkat edilecek ilk mühim noktanın, coğrafyanın diller ve sanatlar üzerinde bıraktığı bu markayı görebilmek olduğuna işaret eder.¹ Orta Asya'dan Anadolu'ya taşıdığımız kültür unsurlarımızdan dil, o halde, içinden geldiğimiz dönem ve coğrafyaların özelliklerini aksettirmektedir. Dilin çeşitli kullanım alanları, tesir vasıtaları da vardır ki bunlardan biri basın-yayın organlarıdır.

Basın-yayın organları bir toplumun kültürel ve toplumsal değerlerinin yanı sıra kullandığı dili etkileme gücü açısından en güçlü silah durumundadır. Kültürel değerlerimizi bir bütün olarak olumlu ya da olumsuz etkileyerek toplumsal davranışlarda da farklılıklar meydana gelmesine yol açmaktadır. Davranışları, etik kuralları, tüketim alışkanlıklarını etkileyerek yaşam biçimlerini kültürel, bireysel ve toplumsal kimlikler ile bunları hangi değerler ve özellikler üzerine kurgulamaları gerektiğini göstermektedir. Özellikle bu yayın organlarında kullanılan Türkçe gün geçtikçe ölçünlü dil kurallarından uzaklaşarak farklı nitelikler kazanmaya devam etmektedir. Hâlbuki milletler var oluşlarını vatanlarına, vatanlarını da taşıdıkları özdeğerlerine (kültür unsurları -ki bunlar dil, din, örf ve âdetler, dünya görüşü, sanat, tarih-, tarih

¹ Nihad Sâmî Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Fasikül 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 49-50.

bilinci, ortak gelecek ve bir arada yaşama ülküsü vb. gibi) borçludur. Bu özdeğerlerden en önemlisi dil olup dilin başka dillerle ilişkileri, alış-verişleri kaçınılmazdır. Bütün diller, ilişkide buldukları diğer dillerle etkileşim içindedir. Tarihin en eski dönemlerinden beri bu etkileşimin ve doğal alışverişin olduğu bilinmektedir. Türk dili için de durum böyledir. Türkler, tarih boyunca farklı coğrafyalarda, değişik topluluklarla (Moğol, Arap, Çin, Ermeni, Fars, Yunan, Rus, Fransız, Arnavut, İtalyan, Romen, İngiliz, Alman, Bulgar vs.), kültürlerle temasa geçmiş veya bir arada yaşamış olduklarından dolayı belki de alışveriş yaptığı dil sayısı en çok olan millet durumundadır.² Ancak, bu alış-veriş yapılan dillerin yapıları, kelime ve kelime kadroları, söyleyiş farklılıkları, dil kurallarına uymama Türkçemizin genel yapısına zarar vermektedir.

Dil ve kültür araştırmacıları; Türk dilini, iki kıtayı baştanbaca kat eden ve o kıtanın kaynakları ile beslenen coşkun bir ırmağa benzetirler. Bu ırmak, yayıldığı bölge ve devirlerin sosyal ve kültürel şartları ile beslenip şekillenerek Türk varlığının manevi hayat kaynağı olarak bugüne kadar gelmiştir. Nasıl ki ırmak, geçtiği toprakların iklim ve arazi şekillerine bağlı bir akış düzeni ile yol alıyorsa; dilimiz de milattan öncesi tarihlerden günümüze dek uzanan tarihi seyrinde, temsil ettiği Türk devlet ve topluluklarını şekillendiren sosyal yapıdan damıtılarak aldığı özelliklerle beslenip güç kazanarak yol alabilmiştir. Dolaştığı yerleri adeta sulamış, onlara kendinden dil ve kültür malzemesi yüklemiştir. Yine, dolaştığı yerlerin toprağından etkilenen bir ırmak gibi, ilişkiye girdiği dillerden unsurlar alarak genişlemiş ve zenginleşmiştir.³ Bu alış-veriş, altı asır önce Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gibi bugün de devam etmektedir. Bilindiği üzere Türkçe, sürekli olarak bazı dillerle etkileşim halinde kalmış, ancak, günümüzde doğu dillerinin yerini daha ziyade İngilizce, Fransızca ve Almanca gibi batı dilleri almıştır. Değişen oyuncularla devam eden mücadeleye, bir de dengeleri alt üst eden ve batı dillerini üstün kılan basın-yayın kurumlarını ve iletişim organlarını (internet, sosyal medya, cep telefonu mesajları, ekleyebiliriz.

İşte, Türkçenin bugün için en önemli sorunlarından biri, batı dillerinin istilasına uğramasıdır. Bunun nedeni de her yönüyle "özentiye" yenik düşerek dilimizi kirletmemizdir. Bu yazı ile günümüz Türkçesindeki dil kirliliği ve bunlara yol açan yabancı unsurlar değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Dilin çeşitli kullanım alanları, tesir vasıtaları da vardır ki bunlardan biri reklâmlardır. Reklâmlar; bilgilendirmek, kurumsal kimliğin pazar ile müşteriler üzerindeki etkisini devam ettirmek, markanın ve imajın varlığını pekiştirmek, pazarı ürüne veya hizmete olan eğilimini arttırmak amacıyla yapılır. Başka bir bakış açısıyla da tanıtım pazarlama içerisinde doğrudan satış veya kâr sağlamayı hedefleyen bir iletişim aracı olan reklam; hedef kitleyi, işletmeye ait ürün ile hizmetlerin farkında olmasına, verilen iletinin anlaşılma-

² Türk dilinin başka dillerle alış-verişleri konusunda ayrı bilgi için bkz. Günay Karaağaç, *Dil, Tarih ve İnsan*, Akçağ Yayınları, (2. baskı), Ankara 2005, s. 117-147.

³ Gürer Gülsevin - Erdoğan Boz, *Türkçenin Çağdaş Sorunları*, Divan Yayınevi, İstanbul 2006, s. 120.

sına, satın alma isteği yaratarak pazarın talebini kendi ürün ve hizmetine yöneltmeyi amaçlayan reklamın etkileri üzerinden beklenen gerçek amaç, işletmenin pazara ulaştırdığı ürünlerin ve hizmetlerin satılmasını sağlamak ve bu satışların pazar üzerindeki sürekliliği ile talebini arttırmaktır.⁴ Reklamlar, yediden yetmişe hemen herkesin dikkatini çeken bir ürün pazarlama şeklidir; ses, söz, görsel malzeme kullanılarak aktarımı sağlanan reklamların kendisi de günümüz dünyasında önemli bir pazar teşkil etmektedir.

Reklam dilinde, özenti alıntıları sıkça karşımıza çıkmaktadır. Yarım saat kadar süreyle izlenen reklamlar ve arada dizi tanıtımları, diziler esnasında görülen birtakım cümlelerin birleştirilmesi ve sıralanması ile ortaya, emin olun ki garabet denebilecek bir dil çıkacaktır. Örnek olarak;

'Baby shower' "bebek karşılama merasimi" süsleri ile süslenmiş 'baby shower party(!)'sinde 'baby shower pastası'yla yapılan sunum sonrasında 'baby shower hediyeleri'nin alındığı ve daha bebek doğmadan başlayan ana sütü gibi temiz / ana sütü gibi candan diyemeyeceğimiz bir dille hazırlanan kes-yapıştır kelimeler, kelime gurupları. Durumun vahametini anlatabilmek için, yazıya, "mesele dil kirliliği, küreselleşen dünyada Türkçenin geleceği" diyerek başlamak uygun görülmektedir.

a) Radyo ve Televizyonlarda Dil Kirliliği

Günümüzde toplum olarak radyo, televizyon gibi kitle iletişim araçlarına adeta bağımlı duruma gelmiş bulunmaktayız. Burada kullanılan kelimeler bazen yanlış da olsa hemen toplum tarafından yayılma imkânı bulabilmektedir. Hâlbuki iletişim araçlarına, standart dilin düzgün ve doğru kullanılması bakımından büyük sorumluluklar düşmektedir. Son zamanlarda Türkiye'deki okuma oranının düşmesi sebebiyle iletişim araçlarına bu sorumluluk karşısında daha hassas, daha bilinçli davranmaları gerektiği konusunda uyarılarda bulunulması gerekmektedir. Özellikle genç nesil bu yayın araçlarında kullanılan yabancı kelimeleri, Türkçe kelimelere tercih eder hale gelmiştir. Son yıllarda sayıları gittikçe artan özel radyo ve televizyonlar sayesinde Türkçe gittikçe kan kaybetmektedir. Burada önemle vurgulamak gerekir ki basın-yayın organlarının asli görevi Türkçeyi düzgün kullanmak, örnek olarak yapıcı eleştiriler yöneltmek, toplumsal denetimde bulunmak ve özellikle de toplumsal kültürü doğru ve etkin bir şekilde topluma aktarmaktır. Eğer yayın araçlarında yanlışlar yapılıyorsa bu yanlışlar bir çığ gibi hızla büyüyerek yaygınlaşmaktadır. Bu yüzden konuya ilişkin titizlik göstermek, basın-yayın organlarına, başka kuruluşlara göre bir kat daha fazla sorumluluk yüklemektedir. Ancak özel radyo-televizyon kurumlarının isimleri bile özensizliği gün yüzüne çıkarmaktadır.

Son yıllarda pazar çeşitliliğiyle birlikte rekabetin artması yüzünden reklamlarla ürün tanıtımı ön plana çıkmış görünmektedir. İletişim yollarının etkili olabilmesi için gerekli mesajın, satıcı ve reklam yazarları tarafından, bilgi verici özelliklerle ilginç hale getirilmesi gerekmektedir. Kullanılan kodlar, seçilen

⁴ Ayr. bilgi için bkz. <https://reklam.com.tr/blog/reklam-neden-yapilir-2.>, 15.01.2020.

karakterler, bu karakterlerin birbirleriyle ilişkileri ön plana çıkmaktadır. Özellikle kültürel özelliklere göre belirli işaretlerin sistematik şekilde nasıl ilişkilendirildiği ve hangi anlamların söz konusu olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü kültür, temel olarak bir toplumdaki insanlar tarafından üretilen ve tüketilen her şeyi içerdiği için verilecek mesajlardaki işaretlerin temel inanca göre hem insanların düşünceleriyle duygularını, hem de tercihleriyle güdülerini etkilemesi gerekmektedir. Bu yüzden basın-yayın organlarının toplumda güçlü bir yer edinmesi ve tutunmasında reklamların payı yadsınamayacak ölçüdedir. Ne var ki televizyon kanallarındaki bazı yetersizliklerle reklamların süresi uzamakta ve reklamlar paylarını genişletmektedir. İzlenme oranları yüksek olan dizi ve programların içinde dahi ürün yerleştirme adı altında reklamlar yer almakta ve bütün bunlar da reklamların değerlerini gittikçe arttırmaktadır. Bazı reklamlar sadece Türkiye’de üretilen yerli ürünleri tanıtmaya yönelikken her ne kadar “*yerel*” olarak belirtilse de reklamı yapılan ürünlerin çoğu yabancı isimlerle tanıtılmaktadır. Bazı reklamlar ise Türkiye ile beraber dünyanın çeşitli ülkelerinde de bulunan ürünlerin tanıtılmasına yöneliktir. Bunları yabancı kaynaklı “*çeviri*” reklamları olarak adlandırmak yerinde olur.⁵

Büyük çoğunluğu, yabancı (İngilizce) kelimeler, yabancı (İngilizce) deyimler ve çeviri cümlelerin doğrudan kullanılmasıyla oluşan “*reklam dili*”, toplumumuzun günlük konuşma diline ve hayatına girerek hayli yaygınlaşmıştır. Radyo ve televizyonlarda dil kirliliği yaratan diğer bir husus ise konuşmalar sırasında dili özenli kullanmamaktır:

No problem	“Sorun değil”
Be ready!	“Hazır ol!”
Bay bay, çav!	“Hoşça kal!”
No koment	“Yorum yok”
Bi drink versene	“Bir içecek verir misin?”

İngilizce, küreselleşen dünya ve büyük bir hızla yayılan teknolojik gelişmelere bağlı olarak bütün dilleri etkilediği gibi Türkçeyi de etkilemektedir. Bu etkinin endişe verici bir seviyeye ulaştığı aşikârdır. Bu durumun Türkçenin ve Türk kültürünün geleceğine yönelik oldukça karamsar bir tablo çizdiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Burada yaşanan bir örneği dile getirerek düşüncelerimizi pekiştirmek istiyoruz. Televizyonda “*Şevkat Yerimdar*” adlı diziyi izlerken proje başlığı hakkındaki yazışmada “*Şevkatevi*” olsun! diye atılan cep telefonu mesajı ve sonrasında utanılarak yapılan “*Şevkatevi*” düzeltilmesi örneğinden de anlaşılacağı gibi görsel hafızaya kayıt edilen hususlar dil yanlışlarına yol açabilmektedir.

b) Televizyon ve Reklamlarda Slogan Niteliğindeki Sözler

Sürekli izleyip de alıştırdığımız marka değeri taşıyan (!) ürünler, bu ürünlerin tanıtımında kullanılan slogan niteliğinde söz ve söz gurupları... Çok

⁵ Ayr. bilgi için bkz. Bedri Aydoğan, “Ürün Adlarında Yabancılaşma ya da Teksas’ta Oturuyor, İrem’de Uyuyorum; Üstüm Yağmur Altım Çamur”, *Çağdaş Türk Dili*, Sayı: 164, Ekim, Ankara 2001, s. 352-360.

sayıda izleyicisi olan dizilerde geçen dikkat çekici ama doğal konuşurun ve konuşmanın dışında tutulabilecek söyleyiş şekilleri... İnsan insan yapan düşünme gücü olup bunu sağlayan da kelimeler, kelime gurupları ve sıralanmalarıyla oluşan cümlelerdir. Vücudumuzdaki sınırların ciddi bir miktarını barındıran beynimizin kendisi, acıyı nasıl hissedemezse biz de aynen böyle yavaş yavaş yedirilmekte olan ve esasen ürün tanıtımından ibaret reklâmlar dünyası ile dizi, film, haberler vs. pek çok programla dilimize veda ettiğimizin farkında bile değiliz. Hâlbuki bu bir dil istilâsı hareketi değil de nedir? İstilâ ile de topla tüfekle olmayıp dille de yaşanır, unutulmamalıdır ki geçmişte aramızdan kaybolan uygarlıklar, dilleri yok olduğu için varlıklarını sürdürmeyip tarih sahnesinden ayrılmışlardır. Acaba beynimiz bilinçli ya da bilinçsiz olarak birileri tarafından yeniyor da bu iş yavaş yavaş yapıldığından fark edemiyor muyuz? sorusu hatıra gelmiyor değil. Ta ki dilsiz ve tabii ki düşüncesiz ve hissiz kalana kadar (yani başka kültürlerle yenik düşene kadar) da bu işlem devam edeceğe benziyor... Hastalıklarda tanı önemlidir, teşhisi beraberinde getirir. Tedavi süreci de bundan sonrasında başlar. Kabul etmek gerekir ki dilimiz hasta, hastalık bulaşıcı türden.

Dil, yeni sözcüklere ihtiyaçları nispetinde gidebilir. Bunun için de birtakım yollara başvurulabilir. Bunlar: Yabancı dilden sözcük almak (ödünç sözcük, alıntı, alıntı sözcük, yabancı kökenli sözcük) konuşma dilinden, ağız ve lehçelerden sözcük derlemek; eski metinlerden sözcük taramak; sözcük gurupları yolundan istifade etmek; sözcük yapmak olarak sıralanabilir. Yeryüzünde bütün dillerin şu ya da bu ölçüde, başka dillerle sözcük alışverişinde bulduklarını ifade eden Eker, kimi dillerin neredeyse özgün söz varlıklarını bütünüyle yitirerek baskın dilin sömürgesi durumuna düşebileceğinden ve bu durumun bir süre sonra normalleşebileceğinden söz eder. Eker'e göre söz varlığının niteliği yani yabancı kökenli sözcüklerin yerli sözcüklere oranı iki yönlü etki yaratabilir. Alıntı sözcüklerin oranca fazla olması, Osmanlı Türkçesi örneğinde olduğu gibi dili, ödünçleme yapılan dil/dillerin (ve dolayısıyla kültür/kültürlerin) etkisi altına alabilir. Kimi durumlarda ise, ödünçleme yapan dil (İngilizce örneğinde olduğu gibi), sayısı ve oranı ne olursa olsun yabancı kökenli sözcükleri içselleştirebilir, kendi malı yapabilir.⁶ Özellikle son yirmi-otuz yıldır pek çok dil gibi Türkçe de İngilizceden, bilim ve teknoloji başta olmak üzere, birçok sözcük almıştır. *"Ödünçlemelerin yeni kavram ve nesnelere belirtmedeki yetersizlikten kaynaklandığı, bir boşluğu doldurdukları, zamanla uyarlandıkları ve ödünç alan dili belli açılardan etkiledikleri açıktır. Ancak, dil tarihi boyunca, alıntılarının her zaman ihtiyacın bir sonucu olmadığı görülmektedir."* açıklamasını yapan Eker, ödünçlemelerin çoğu zaman kültürel etkilenmenin bir yansıması olduğunu gösterdiğine; hazır sözcükleri almanın, ana dilinde yenisini üretmekten daha kolay olduğuna dikkat çeker; hazırcılığın, zamanla genelleşip gelenekselleşerek dilin çok sayıda yabancı sözcükle dolmasına neden olabileceğine, günümüzde kitle iletişim araçları yoluyla binlerce hazır

⁶ Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara 2011, s. 181.

sözcüğün, karşılıkları bulunmadan Türkçeye girmesiyle dilin söz varlığı içinde önemli oranlara ulaşabildiklerine değinir.⁷

Demir, Johanson'un dil ilişkilerinde sosyal etkenlerin, etkinin yön, tür, derece ve yoğunluk oranını önemli ölçüde etkilemiş olduğunu belirttiğini, iliski bölgesinde yerleşik olmak kadar politik, ekonomik, kültürel ve sayısal üstünlüğün de sosyal açıdan önemli baskınlık faktörleri olduğunu ifade eder; *"dil öğelerinin kopya edilmesinin arkasında, belli ki politik-ekonomik taleplere uyum, hayranlık duyulan gurupların dili kullanmadaki taklidi yoluyla prestij kazanma isteği gibi şuurlu veya şuursuz nedenler yattığını vurgular ve sosyal baskınlık etkenlerini de belirtir."* görüşünü aktarır.⁸

c) Özenti

İletişim organları tarafından etkilenen diğer bir husus örf ve âdetlerimizdir. Bilindiği gibi çok eski zamanlardan beri toplumlar tarafından kabul gören örf ve âdetler yazısız kuralları içermektedir. Belli bir toplumda yaşayan insanların gelenek ve görenekleri olarak da bilinen bu kavramlar içinde olduğu toplumun özelliklerini yansıtmaktadır, ancak son zamanlarda özellikle dizilerde genç neslin üstünde İngilizce yazıları içeren ilginç kıyafetler giydiği göze çarpmaktadır. Bu tür anlayışla ya insanlara moda diye farklı şeyler giydirilmekte (Türk kültür yapısına uymayan nitelikte, rüküş vs.), bunlardaki uçuk kaçıklıklar göze çarpmaktadır. Bunun yanı sıra dizilerde yabancı kültürlerle ait unsurları ve olumsuz davranışları sıkça görmemiz rutin haline gelmektedir. Yurtdışında da seyredilen bu dizilerdeki bazı unsurlar diğer toplumları bile etkilemektedir. Bu konuda yapılan bir araştırmaya göre Türk dizilerinin nasıl alımlandığı temel sorusuna yanıt aranmaya çalışılmıştır. Yapılan görüşmelere katılan birinin söylediği şu sözler çok ilgi çekicidir: *"Dizilere baka baka öğrendik birçok şeyi. Kadınlara şiddet çok varmış, onu öğrendik. Türkiye'nin kötü yönlerini çok gösteriyor diziler. Bütün Avrupa öğreniyor. Onu göstereceklerine dizilerde, kanunla önlesinler. Cezalandırınlar bitsin. Ne gerek var kendini rezil etmeye!"*⁹

Yeme içme kültürümüzde de değişimler meydana gelmektedir. Artık yöresel yemeklerimizin yerine fast-food denilen dengesiz beslenmekten ve kilo aldılmaktan başka işe yaramayan abur cubur reklamları televizyon ile reklamların vazgeçilmezi haline gelmiştir.

d) Türkçe yok olma tehdidi altında mı?

Dil, kültürün taşıyıcısıdır. Geçmiş ve bugünde yaşananlar, duygu ve düşünceler geleceğe dil vasıtasıyla aktarılır. Tarihte birçok uygarlık, dilleri yok olduğu için bugün aramızda değildir. Peki, böyle giderse Türkçe de yok olma tehdidi altına girer mi? sorusu hatıra gelmektedir. Nitekim, Johanson, yok

⁷ Eker, *a.g.e.*, s. 182-183.

⁸ Nurettin Demir, "Popüler Dil Tartışmalarına Dil İlişkileri Açısından Bakış"tan akt. Eker, *a.g.e.*, s. 225-226.

⁹ Emek Çaylı Rahte, "Medya ve Kültürün Küresel Akışı: Türk Dizilerinin Kosova'da Alımlandırması", *Millî Folklor*, Yıl: 29, Sayı: 114, Ankara 2017, s. 74.

olma tehdidiyle karşılaşan dillerin hepsinin, yabancı özelliklerin yoğun biçimde kopyalanması sonucunda ortaya çıkmış değişimler gösterdiğini, ancak, dillerin zayıflamalarındaki asıl nedenin, kopyalamadan kaynaklanan yapısal bozulma değil de sosyal işlev kaybı olduğunu söyler; dillerin, kendilerine ihtiyaç duyulmadığı, ailelerin bu dili kendi çocuklarına aktarmak için çabalamalarını gerektirecek yeterli sosyal işlevleri kalmadığı zaman yok olup gittiğini belirtir.¹⁰ Demir'e göre Türkçe de sürekli değişmektedir, her dilde olduğu gibi günümüz Türkçesinde de yerel, sosyal kaynaklı birden çok varyant rekabet halindedir. Konuşma dilinde zaten var olan çeşitlenme, özel televizyon kanallarıyla daha da görülür hale gelmiş olup Türkçe daha önceki dönemlerde olduğu gibi konuşurlarının başka dillerle ilişki sonucu doğan ihtiyaçlarına cevap vermek için yine başka dillerden yapmış olduğu genel veya seçilmiş kopyalar yoluyla kendi imkânlarını geliştirmektedir. Demir'e göre bu durum, sanıldığı gibi bir kirlenme, yozlaşma değil, gözümüzün önünde cereyan eden ve iyi anlaşılması durumunda bizi geçmiş dönemleri aydınlatmakta da çok işimize yarayacak sonuçlara ulaştıracak bir değişme sürecidir.¹¹ Yukarıda yer alan reklâm sloganları ve ürün adları art arda sıralandığında sizler de Demir gibi bu denli iyimser olabiliyor musunuz? Dil kirlenmiyor da değişme süreci yaşıyor diyebiliyor musunuz? Sanıyorum, dikkatleri ürüne çekmek ve dünya pazarlarını hedeflemek için bile yapılmış olsalar, bu işe bir dur demenin zamanı çoktan gelmiş de geçiyor dediğinizi duyar gibiyim.

Sonuç

Görüldüğü gibi televizyon ve reklâmın etkisi toplumumuzda çok yaygın kullanılan kitle iletişim araçları vasıtasıyla hızla yayılmaktadır. Yazılı, sözlü ve görsel basının etkileri her geçen gün daha belirgin bir şekilde artmaktadır. Bu yüzden yazılı ve sözlü basın organlarında çalışanlar ve yayın için gerekli alt yapıyı sağlayan kişilerin ana dillerine gerekli özeni gösteren bir anlayışa sahip olmaları ve bilinçlendirilmeleri gerekmektedir. Televizyon kanallarında görev alan program yapımcıları ve sunucular güzellikten önce, dili kullanma becerilerine bakılarak görev yapma yetkisi verilmelidir. Dili dış etkenlerden korumak için yapılması gereken ilk iş bilinçlendirme ve Türk dilini iyi kullanmaktan geçmektedir. Unutulmamalıdır ki geçmişini bilmeyen bir millet, geleceğini de yönlendiremez.

Türkçenin anlatım gücünü ve zenginliğini ortaya koyan en etkileyici kanıtları arasında, sözcük türetme ve sözcüklerde anlam farklılığı oluşturma yeteneğidir. Bilindiği gibi sözcük, bir dilde bir kavrama veya olaya karşılık gelen bir şifreleme, bir kimlik oluşturmaktır. Her sözcüğün bellekte uyandırdığı bir kavram veya bir olay vardır. Bu açıdan bakıldığında Türk Dili, dile getirilmesi en güç olan, ayrıntı sayılabilecek kavramları son derece canlı imgelerle anlatan, söz fırçasıyla insan zihninde canlı resimler çizebilen güçlü bir dildir.¹²

¹⁰ Nurettin Demir, "Popüler Dil Tartışmalarına Dil İlişkileri Açısından Bakış"tan akt. Eker, *a.g.e.*, s. 227.

¹¹ Nurettin Demir, "Popüler Dil Tartışmalarına Dil İlişkileri Açısından Bakış"tan akt. Eker, *a.g.e.*, s. 229.

¹² Doğan Aksan, "Türk Dili Zengin Bir Dil midir?", *Türk Dili*, XXVI, No: 248, Mayıs 1972, s. 123.

Son dönemlerde çoğu aydın (!) ve insanın bilincinde olmasına rağmen bu tür kullanımlardan vazgeçmeye niyetleri yoktur. Anne-kız, baba-oğul, eş-dost arasına yabancı sözcükler ya da tuhaf tabirler girerek geleneksel aile yapımız da bozulmaktadır. Sadece büyükler değil küçük çocuklarımız da bu kullanımlardan nasibini almakta, sözcük dağarcıklarına bu tuhaf tabirleri yerleştirmektedir: “*Kanka, ego kasma, olaya gel, karşim, çaçaron, troll face, adam king..*” Yazım yanlışları ve özentili kokan bu tür kullanımlar sadece gençlerce değil aynı zamanda iyi eğitilmiş, kendini yetiştirmiş hatta halkın sürekli gözü önünde bulunan kişiler tarafından da tercih edilmektedir. Radyo, televizyon gibi iletişim araçlarında da bu tür kullanımlar bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde adeta havada uçuşmaktadır. Bunları dinleyen ya da izleyenler ise bu kullanımların veya yapıların doğru olduğunu zannedip yaygınlaştırmaktadır. Özellikle gençlerimiz iletişim organlarından bu özentili kalıp ve yapıları duyarak diğer arkadaşlarına da aşılamaktadır. Yapılması gereken şey bellidir: Denetim mekanizmaları devreye sokulmalı, dili koruma kanunları çıkarılmalı, ürün tanıtlarında hiç değilse yabancı sözcük kullanımının yasaklanması, yabancı sözcük taşıyan ürünlerde basın-yayında kısıtlayıcı tedbirler getirilerek halkın korunması sağlanmalı, dizi ve filmlerde ölçünlü dilin kullanımı sağlanmalıdır. Unutulmamalıdır ki “*Dilimiz, bizi yansıtan aynamızdır; olumlu ve olumsuzluklarımız o aynada izler bırakacaktır.*” Ziya Gökalp’in “*Lisan*” şiirinden iki dörtlülle satırlarımıza son vermenin uygun olacağı kanaatindeyiz:

...

Tûran'ın bir ili var
Ve yalnız bir dili var.
Başka dil var diyenin,
Başka bir emeli var.

Türklüğün vicdânı bir,
Dini bir, vatanı bir;
Fakat hepsi ayrılır
Olmazsa lisânı bir.¹³

Kaynaklar

AKSAN, Doğan: “Türk Dili Zengin Bir Dil midir?”, *Türk Dili*, XXVI, No: 248, Mayıs 1972.

AYDOĞAN, Bedri: “Ürün Adlarında Yabancılaşma ya da ‘Teksas’ta Oturuyor, ‘İrem’de Uyuyorum; Üstüm Yağmur Altım Çamur”, *Çağdaş Türk Dili*, Sayı: 164, Ekim, Ankara 2001.

BANARLI, Nihad Sâmî: *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Fasikül 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.

EKER, Süer: *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara 2011.

GÜLSEVİN, Gürer - BOZ, Erdoğan: *Türkçenin Çağdaş Sorunları*, Divan Yayınevi, İstanbul 2006.

¹³ https://www.suir.gen.tr/suir/z/ziya_gokalp/lisan.htm, 15.01.2020.

KARAAĞAÇ, Günay: *Dil, Tarih ve İnsan*, Akçağ Yayınları, (2. baskı), Ankara 2005.

RAHTE, Emek Çaylı: “Medya ve Kültürün Küresel Akışı: Türk Dizilerinin Kosova’da Alınlanması”, *Milli Folklor*, Yıl: 29, Sayı: 114, Ankara 2017.

İnternet

<https://reklam.com.tr/blog/reklam-neden-yapilir-2.>, 15.01.2020.

https://www.siir.gen.tr/siir/z/ziya_gokalp/lisan.htm., 15.01.2020.

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 24.10.2019

Kabul Tarihi: 10.01.2020

ORGANİZASYON PERSPEKTİFİ İLE KÜRESELLEŞMENİN TÜRK DÜNYASI ÜZERİNE ETKİLERİNİN SONUCUNDA TÜRK BİRLİĞİ REALİTESİ

Dr. Öğr. Üyesi Hakan ÇORA* - Doç. Dr. Elnur Hasan MİKAİL*

Öz

Bu araştırmada, Türkiye ve diğer Türk devletleri şu anda kritik bir geçiş döneminde buldukları için, küreselleşmeyi kavramanın günümüz dünyasını nasıl daha iyi anlayabileceğimizi sağlayacağını araştırmaya ve yedi bağımsız Türk devletinin dış ve iç güçler tarafından birçok yöne sürüklenmeye çalışıldığını ve Türk birliğinin kurulmasının tek çözüm olduğunu göstermeye çalıştık.

Geçtiğimiz yüzyıl, medeniyeti farklı bir seviyeye vardırarak globalleşme yüzyılı şeklinde yazılmıştır. "Bölgeselleşme", 21. yüzyılda dünya ekonomisinin şekillenmesinde en önemli eğilim olacaktır. Küreselleşmeye ayak uydurmanın en iyi yolu da bölgesel ekonomik entegrasyon süreçleri oluşturmaktır. Küreselleşme ve bölgeselleşme, ekonomik ve sosyal kalkınmanın yanı sıra denge güçleriyle de birbirlerine uyum sağlamalı ve küreselleşme bağlamında toplumsal dönüşüm ve kalkınma hedefleriyle birbirlerini dışlamamalıdır. Bölgelere yakınlığını kullanarak, aynı anda Türk Birliği ideali de sürdürüldüğü sürece Türkiye, dünyanın önde gelen ülkelerinden biri haline gelebilecektir. Bu nedenle küreselleşmeyi analiz etmek dünyamızı ve Türk Birliği üzerindeki etkilerini anlamak için çok önemlidir. Bu araştırmada, küreselleşme konseptinin Türk dünyasını ne şekilde etkilediği, bölgesel işbirliği ve global arenada etkin olabilmek için ne şekilde bir yönetim-organizasyon modelleri ve kuruluşları üzerinden yol aldıkları ve bunlar sonucunda da Türk Birliği'nin kurulmasının nihai sonuç olduğunu ortaya koymaya çalışmaktayız.

Anahtar kelimeler: Türk Birliği, Türk Cumhuriyetleri, Türk Dünyası, Küreselleşme.

* İstanbul Okan Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi İşletme Bölümü.

** Kars Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Bölüm Başkanı.

The Turkish Union Reality As A Result Of Effects Of Globalism On Turkish World Under Organization Perspective

Abstract

In this study, Turkey and other Turkic states for their moment during a critical transition, the grip of globalization in today's world of how better to provide can understand research and seven independent Turkish state in the external and tried to drift in many ways by internal forces and we tried to show that the establishment of the Turkish union was the only solution.

The last century has been written in the form of the century of globalization, which has brought civilization to a different level. "Regionalization" in the 21st century will be the most important trend in shaping the world economy. The best way to keep pace with globalization is to create processes of regional economic integration in the context of globalization and regionalization, economic and social development, as well as balance forces, and the context of globalization should not exclude neither social transformation nor development goals. Using its proximity to the regions, Turkey can become one of the leading countries of the world as long as the ideal of the Turkish Union is maintained. Therefore, analyzing globalization is very important for understanding our world and its effects on the Turkish Union. In this study, how the concept of globalization affects the Turkish world, management-organization models and organizations were formed in order to be effective in the regional cooperation and global arena, and as a result, we are trying to demonstrate that the establishment of the Union as the final destination.

Keywords: Turkish Union, Turkic Republics, Turkish World, Globalism.

1. Giriş

Dünya, özellikle 1950'lerden sonra bir dönüşüm geçirmiştir. Bilim adamları, bu dönüşüme küreselleşme ismini vermişlerdir. Küreselleşme sürecini anlamak, bu değişen dünyada yaşayan insanlar açısından gereklidir. Küreselleşmenin anlaşılması, bugünün dünyasını daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Geçtiğimiz yüzyıl, medeniyeti farklı bir seviyeye vardırın globalleşme yüzyılı şeklinde yazılmıştır. Teknolojideki çabuk farklılaşma, global ticarete ve mali akıştaki dolaşımdaki serbestlik, mali politikalarda kuralların temellerinde tekrar oluşan şekillendirmeler, ülkelerde neo-liberal bakış açılarının öne çıkması, demokraside yeni gelişmeler ve toplumlardaki örgüt yapılarındaki farklı yaklaşımlar, yoğun ve detaylı bir değişim seviyesine ulaşmıştır. Global gelişmeler, inanç, tarihsel ve kültürel gelenek değişikliklerine bakmadan ülkelerin ve ulusların karşılıklı bağılıklarını sürekli artırmaktadır.¹

Globalleşmenin birinci aşaması ve mühim yönü olan bölgesel işbirliği, yeni milenyumda da aynı şekilde önemlidir, hatta bu önem çoğalmaktadır. Öyle ki, geçtiğimiz dönemde 90'lı yıllara baktığımızda Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği Örgütü, MERCOSUR-Güney Ortak Pazar Ülkeleri (Brezilya, Şili, Bolivya, Arjantin, Paraguay, Uruguay), NAFTA ve Karayipler Topluluğu, bir araya gelerek oluşturdukları yapılarla etkinliklerini arttırmışlardır. Bölgesel siyasi, mali ve ticari işbirliğinin öncülerinden olan Avrupa Birliği (AB) ise bölgesel işbirliğinin önemli

¹ Mustafa Mete, "Türk Dünyası Ekonomik Birleşme Modeli", *Turan-Sam Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi, Cilt: 9, Sayı: 33, Kış 2017, s. 300.

örneklerinin başında gelmekle birlikte daha farklı ve ileri bir seviyeye ulaşmıştır. 2001 senesi Nisan ayında Kanada zirvesi gerçekleştirilmiş ve Amerika kıtasında Serbest Ticaret Alanı ve Gümrük Birliği'nin oluşturulduğu açıklanmıştır.²

Küresel evrim, bir yandan ulusal ve alt seviyeler farklı idare modelleri gerektirirken bir yandan da ülkeleri ulusüstü düzeyde düşünen ve koruyan örgütlerin altını çizmiştir. Bu sürece bağlı olarak, devam eden bu bölgesel ya da global oluşum, zengin tarihiyle global kültüre güçlü katkılarda bulunmuş Türk devletlerini de dışarıda bırakmamıştır. Globalleşmeye liderlik eden lokomotif güçler, mali, sosyal, siyasi, kültürel, çevre ve teknik-bilimsel faktörler olarak adlandırılabilir. TURKPA, TÜRKSOY, TÜRK KONSEYİ gibi kuruluşlar, Türk Dilini Konuşan Ülkeler arasında kapsamlı işbirliğini teşvik etmek amacıyla hükümetler arası kuruluşlar olarak kurulmuşlardır. Bunların, Türkçe konuşan dünya da dahil olmak üzere eski Sovyet ülkeleri üzerinde doğrudan etkisi olmuştur.³

2. Bir Merkez Olarak Türkiye'de Bölgeselleşme ve Kaçınılmaz Etkileri

"Bölgeselleşme", 21. yüzyılda dünya ekonomisinin şekillenmesinde en önemli eğilim olacaktır. Ticaretin küresel düzeyde serbestleştirilmesi ve bölgesel düzeyde entegrasyonun artırılması, dünya ticaretini geliştirmektedir. Küreselleşme ve bölgeselleşme süreçlerinin kaçınılmazlığının bir sonucu olarak bir ülkenin başarısı, bu iki gücü yönetme yeteneğine bağlı olacaktır. Küreselleşme sürecinde başarı, bölgeselleşme sınavında başarılı olmayı gerektirir. Küreselleşmeye ayak uydurmanın en iyi yolu da bölgesel ekonomik entegrasyon süreçleri oluşturmaktır. Bu süreçlerin izlenmesi ve incelenmesi, Türkiye'ye önemli stratejik dersler çıkarma fırsatı vermektedir.⁴

Diğer yandan Avrasya/Aşkılık süreci, Avrupa ile Asya'yı birbirine daha da yakınlaştırmaktadır. Stratejik olarak Avrupa, Asya ve Afrika'nın düğüm noktasında olan Türkiye, üç kıtanın da merkezinde yer almaktadır. Türkiye, geniş bir ekonomik bölgenin merkezinde 1,4 milyar insanın bulunduğu bir bölgede (Avrupa, Kuzey Afrika, Orta Doğu, Avrasya) yer almaktadır. Türkiye, şu anda Doğu Avrupa, Balkanlar, Karadeniz, Hazar ve Orta Doğu'daki en büyük ekonomidir. Üç kıtaya yayılan 600 yıllık bir imparatorluğun varisi olarak Türkiye, kendisini her zaman bölgesel bir güç merkezi olarak nitelendirmiştir. Asya, Avrupa ve bir bakıma Afrika'nın da kesiştiği noktada yer alan ülke, Kafkaslar aracılığıyla Hazar Denizi, Orta Asya ve Avrasya'ya, diğer yandan da Balkanlar ve Akdeniz aracılığıyla Batı, Orta ve Doğu Avrupa'ya bağlanmaktadır. Hem Kuzey Afrika hem de Orta Doğu'ya ulaşabilecek bir coğrafyada yer almaktadır. Bu kadar bölgeye bağlı olması Türkiye'yi sadece bölgesel değil, bölgeler arası da bir merkez haline getirmektedir.⁵ Elbette Almanya, AB ve

² Elnur Hasan Mikail - Ali Nazmi Çora - Hakan Çora, "Turkish Nationalism and Turkish Union Project", *Open Journal of Political Science*, Vol: 9, No: 4, October 2019, pp. 610-623.

³ Özge Aynagöz Çakmak, "Orta Asya: Bölgesel Entegrasyon Girişimleri ve Öneriler", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 33, Nisan 2017, s. 116-134.

⁴ Çakmak, *a.g.e.*, s. 116-134.

⁵ Geybulla Geybullayev - Erol Kurubaş, "Türk Cumhuriyetlerinin Entegrasyonu: Fırsatlar, Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2002, s. 19-45.

Doğu Avrupa ülkeleri için ne anlama geliyorsa, Türkiye de Taşkent, Bağdat, Tiflis ve Sofya için benzer bir ekonomik çekim merkezi anlamına gelebilir.⁶

Değişen bölgesel ve küresel gerçekler karşısında Türkiye dış ticaret politikası önceliklerini, yeni dinamiklere dayanan uzun vadeli bir bakış açısı, bölgesel ve küresel konjonktür ile uyumlu olarak bölgesel pazarlara yönlendirmelidir. Böylece, bölgesel ölçekteki gelişmeler yalnızca izlenmekle kalmayacak, aynı zamanda yönlendirilebilecektir. Ülkenin, bölgedeki ülkelerle tarihsel, kültürel ve ekonomik ilişkileri, ticarete dayalı bölgesel entegrasyonu kolaylaştırmaktadır. Bölgedeki gerilimi azaltmak ve barış ortamını kalıcı kılmak için ortak ilgi alanları yaratacak ekonomik odaklı projeler geliştirilmelidir. Bölgedeki tarihi, coğrafi ve kültürel uyum, bölgesel ekonomik dinamizmin sağlam temelini oluşturmaktadır. Bölgelerini ayakta tutmayı başaranlar, ülkelerini de ayakta tutabileceklerdir. Borç tuzağından kurtulmanın tek yolu da ciddi bölgesel ekonomik adımlar atmaktır. Kendimizle eşit olan veya biraz altımızda olan ekonomik güçlerle ticareti yoğunlaştırmamız gerekmektedir. Sadece Batı'ya yönelen bir Türkiye ekonomisi, ticaret dengesini asla eline geri alamayacaktır. Ticaret dengesi düzelmedikçe yüksek maliyetli borçlanma da devam edecektir.⁷

Bölge ve Avrasya coğrafyası, Türkiye için büyük bir ekonomik ve ticari potansiyele sahiptir. Bütünsel bir bakış açısıyla Türkiye, bölgeyle ve Avrasya'yla ekonomik ve ticari ilişkiler geliştirdikçe ve gözlerini bölgenin ve Avrasya'nın gerçekliğine çevirerek “*bölgesel gücü*” aştıkça konumunu ve nüfuzunu genişletme ve derinleştirme fırsatına sahip olacaktır.

Türkiye, küreselleşme eğilimlerinin bir sonucu olarak yoğun rekabetin yaşandığı ve dünyadaki bölgesel entegrasyonların hızlandığı uluslararası pazarlarda yer almak için ticarete her iki süreç açısından da ayak uydurmaya çalışmaktadır. Türkiye'de dış ticaretin dağılımındaki coğrafi yakınlığın avantajı, Batı Avrupa ile yapılan ticarete kullanılmakta, ancak Türk devletleri gibi diğer bölgelerle ekonomik ve ticari ilişkilerde yeterince kullanılmamaktadır. Ancak, ulaşım maliyetleri, tüketim modellerindeki benzerlikler ve dış kültürel yakınlık gibi faktörlerin ticaret işlemleri üzerindeki etkileri göz önüne alındığında, Türkiye çapında Avrasya ve Orta Asya boyunca çok büyük bir pazar ortaya çıkmaktadır.⁸

“*Bölgeselleşme*”, 21. yüzyılda dünya ekonomisini şekillendiren en önemli eğilimdir. Küreselleşme ve bölgeselleşme, ekonomik ve sosyal kalkınmanın yanı sıra denge güçleriyle de birbirlerine uyum sağlamalı ve küreselleşme bağlamında toplumsal dönüşüm ve kalkınma hedefleriyle birbirlerini dışlamamalıdır.

Bölgelere yakınlığını kullanarak, aynı anda Türk Birliği ideali de sürdürüldüğü sürece Türkiye, dünyanın önde gelen ülkelerinden biri haline gelebilecektir.⁹

⁶ Mikail vd., *a.g.e.*, s. 610.

⁷ Geybullayev - Kurubaş, *a.g.e.*, s. 19.

⁸ Çakmak, *a.g.e.*, s. 116-134.

⁹ Çakmak, *a.g.e.*, s. 116.

3. Türk Birliği Kavramı: Türk Dünyası İçin Küreselleşmenin Kültürel, Siyasal, Ekonomik Sonuçları ve Türk Cumhuriyetlerinin Uluslararası ve Bölgesel Ekonomik Entegrasyon Eğilimleri

Sovyetler Birliği'nin dağılarak ortadan kalkması, dünyanın altıda birini içine alan geniş bir alandaki jeopolitik statükoyu tamamen değiştirmiştir. Sovyetler Birliği'ni parçası olan tüm devletler gibi Kazakistan, Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın bir araya getirdiği Türk devletleri de bağımsızlık ilan ederek tüm hakları ile dünya üretim sisteminin özgür öğelerine dönüşmüşlerdir. Piyasa ekonomisi oluşturma stratejisi ile yola devam eden bu yeni bağımsız devletleri benimseyen bu cumhuriyetlerin mali ve sosyal yaşamları, bağımsızlık yılları sırasında derin bir değişim yaşamıştır. Bahsi geçen cumhuriyetlerin tamamında da Sovyetler akabindeki periyotta tüm mali bağlantıların derinlemesine değişmesi sürecine girilmiştir. Biçimsizlik, bu devletlere global pazara egemen bir şekilde giriş sağlarken ve uluslararası ticari bağlantılar için komplike ve kati kurallara haiz olan global pazar ile ilk ağının kurulması esnasında çok önemli sorunlarla karşılaştığı da meydana çıkmıştır. Sovyetler periyodundaki bölgesel sistemin ve var olan ticari ortam ve imkânların kaybedilmesi, birleşik mali sistemin tamamen yok olması ve global pazara ham madde dışında rekabet ürününün sunulmaması, bahsi geçen devletlerin ekonomilerinin uzun vadeli ve sıkıntılı mali ve sosyolojik bir problem ortamına girmesine sebep olmuştur.¹⁰

Sovyetler dönemi sonrasında Türk devletleri, çok mühim olan ekonomik konular açısından dünyadaki, mesafe fark etmeksizin, değişik büyüklüklerdeki ülkelerin içinde buldukları bölgelere ait ya da çok uluslu kuruluşların ve örgütlerin alakasını cezbeden bir çekim alanı haline gelmiştir. Enerji kaynakları bakımından varlıklı olduğu bilinen bu bölgede global açıdan baktığımızda çoğu ülkenin çıkar ve beklentileri aralarında çatışma yaratmakta, önemli bir etki ve kontrol tesis etme çabası görülmektedir.¹¹ 20. yüzyılın başları ve 19. yüzyılın sonlarında etkin devletler tarafından yürütülen “büyük oyun”, artık günümüzde farklı metodlarla sürdürülmektedir.

Hatırı sayılır dünya ülkelerinin neredeyse tamamı bu etkinlik, nüfuz ve kontrol mücadelesinin bir parçasıdır. Bölgesel bakış açısından incelendiğinde Sovyetler akabindeki Türk devletlerinin çekici pazarları için verilen çaba, bölgede Rusya, Türkiye ve İran gibi merkezi güçler arasında sürmektedir.

3.1. Türk Cumhuriyetlerinin Uluslararası ve Bölgesel Ekonomik Entegrasyon Eğilimleri

Dünya üzerinde jeopolitik araştırmalarda, Türk devletlerinden Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan, artık jeopolitik birer merkez olarak görülmektedir. Ülkeler haiz oldukları kudrete bakılarak değil, ancak buldukları konumun gerekliliği ve aktif merkezi güçlerin çıkar ve beklentileri açısından

¹⁰ Dünyamalı Veliyev, “Küreselleşme Sürecinde Türk Dünyası”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 19, Mayıs 2009, s. 103-110.

¹¹ Samuel Huntington, “The Clash of Civilizations”, *Foreign Affairs*, Vol: 72, Number: 3, Summer 1993.

jeopolitik merkezler olarak belirlenmektedirler. Amerika eski milli güvenlik danışmanlarından Z. Brzezinski, “*Büyük Satranç Tahtası*” isimli çalışmasında Azerbaycan Cumhuriyeti’ni jeopolitik merkezlerden birisi şeklinde anmıştır: “*Azerbaycan, Hazar havzası ve Orta Asya’nın zenginliklerini içeren bir şişenin mantarıdır. Azerbaycan, tamamen Moskova’nun kontrolü altına girerse, Orta Asya devletlerinin bağımsızlığı neredeyse anlamsız hale getirilebilir.*”¹² Bundan dolayı ülkeler, faal güç merkezlerinin etki ve kontrol mücadelesinde mühim ögelere dönüşmüşlerdir.

Sovyetler sonrasında Türk devletlerinin politik bağımsızlığa ulaşması, daha önceki global ilişkiler düzenine geriye dönük bir bakış atılarak ve eşit hakların olduğu ve karşılıklı çıkarlara bağlı ağların oluşturulması için yol aranmasını sağlamıştır. Bağımsızlık ve jeopolitik statü, bahsi geçen ülkelerin güçlü doğal kaynaklarının ulusal amaçlara göre şekillendirilmesi, milli ihtiyaçlara uyumlu ve bunları sağlayacak şekilde üretimin modellenmesi, global bağlantıların daha verimli hale getirilmesi, yoğunlaştırılması ve milletlerarası iş bölümü için imkânları takip ederek milli çıkarlarına paralel şekilde faydalandırılmasına uygun bir temel oluşturulmuştur.

Bağımsızlık bildirelerinin ilanından bu yana hayata geçirilen faaliyetler, bu devletlerin tamamının uluslararası mali ilişkiler açısından çeşitli düzeylerde bir “*açık kapı*” politikası sürdürülerek global pazarla entegrasyon yolunda faaliyet gösterdiklerinin işaretidir.

Bu faaliyetler iki ana istikamete görülmektedir: globalleşme ve globalleşmenin bir unsuru olarak bölgeselleşme. Rusya Federasyonu tarafından sürdürülen, politik, mali ve askeri baskılar göz ardı edilirse, güçlü doğal kaynaklara ulaşmak için ileri gelen sanayileşmiş devletler ile ve çok uluslu kuruluşlar ile işbirliğinin artması (örneğin TRACECA programı sunuldu ve yasama geçirilmesi), bahsi geçen devletlerin global üretim mekanizmasının dahili bir ögesi durumuna geçmeye başladıklarını işaret etmektedir.

Türk devletleri de bu bölgede var olan ülkeler ile işbirliği yapmayı öncelikli planları dahilinde görmektedirler. Elnur Hasan Mikail’e göre bu ortamda bölge ekonomik entegrasyon, 4 ana şekilde ilerlemektedir:

1. BDT - Bağımsız Devletler Topluluğu,
2. ECO - Ekonomik İşbirliği Örgütü,
3. Karadeniz İşbirliği Örgütü,
4. Türkiye temel olarak Türk devletleri arasında mali ve ticari işbirliği.

Bahsi geçen yönlerin her biri de kendi önemine sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti, şu anda son iki yönde aktif olarak bulunmakta ve ilk iki yön düzenlenmektedir.¹³ Türk cumhuriyetleri ile bugüne kadar yaşanan olumsuzluklara ve bazı hayal kırıklıklarına rağmen Türkiye’nin bölgedeki vizyonunu ve etkisini koruduğu gözlenmektedir.¹⁴

¹² Veliyev, a.g.e., s. 103.

¹³ Çakmak, a.g.e., s. 22.

¹⁴ Ayhan Nuri Yılmaz, “Türkiye, Avrasya ve Orta Asya Halklarının Kimlik ve Entegrasyon Algılarına Dair Anket Çalışması”, *Avrasya Etüdüleri*, Cilt: 42, Sayı: 2, Aralık 2012, s. 111-156.

Bu noktada, Türk dünyasına yönelik düşmanlıklar ve saldırılar da göz önüne alınmalıdır. Bu, uzak geçmişte Türk dünyasının dili, dini ve uygarlığı ile lider bir millet olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁵ Geçmişte de Turan dünyasının gelişmiş Türk devletleri, düşmanları tarafından hep hedef belirlenmiş, ekonomik olarak zayıf kalmaları için kendilerine karşı devamlı oyunlar oynanmış ve en zayıf anlarında da dıştan ve içten vurularak yıkılmış ve tarihten silinmişlerdir.¹⁶

Türk dünyası, günümüzde de benzer dış ve iç saldırılara hedef olmakta ve çok dağınık bir halde olan Türk dünyası, dili, dini ve kimliği değiştirilmek yoluyla tarihten tamamen silinmeye çalışılmaktadır. Bu nedenle “*Türk Birliği*” kavramının, Türk dünyasının geleceği için çok önemli olduğuna inanıyorum.¹⁷

3.2. Avrasya ve Orta Asya Ülkelerinin Uluslararası ve Bölgesel Ekonomik Entegrasyon Eğilimleri

Bölgesel işbirliğine son birkaç yıl içinde çok çeşitli yollardan gelen yeni bir teşvik verilmiştir. Bu bölümün geri kalanında, en bariz dört örneğe odaklanacağız: Çin ve Rusya öncülüğündeki Şanghay İşbirliği Örgütü (SCO), Rusya Federasyonu öncülüğündeki Avrasya Ekonomik Topluluğu, ABD ve Avrupa'nın öncülüğünde Afganistan'ı komşularıyla birleştirmeye odaklanan planlar ve Asya Kalkınma Bankası tarafından Çin'in desteğiyle yönetilen Orta Asya Bölgesel Ekonomik İşbirliği programı (CAREC).

3.2.1. Şanghay İşbirliği Örgütü (SCO)

SCO 2001 yılında resmen altı üyesiyle tanınmıştır: Çin, Kazakistan, Kırgızistan Cumhuriyeti, Rusya, Tacikistan ve Özbekistan. Üyeleri 3 alanda işbirliği yapmaya çalışırken (güvenlik, ekonomi ve insani işler), örgütün yol gösterici modelinin “*Şanghay Ruhü*”, yani “*ortak güven ve fayda, tek biçimlilik ve istişare, çeşitli toplumların saygısı ve ortak genişleme arayışı*” olduğunu beyan etmişlerdir. Esas olarak sınır ötesi uyuşturucu kaçakçılığı, terör ve yolsuzluktan oluşan Orta Asya bölgesel güvenlik çıkarlarına odaklanan SCO, 2003 yılından beri bölgesel ekonomik genişleme ve işbirliğini de amaçlarından biri haline getirmiştir. Ancak SCO, henüz bölgesel ekonomik işbirliği açısından kayda değer bir ilerleme getirememiştir.¹⁸

3.2.2. Avrasya Ekonomik Topluluğu (EurAsEC)

2000 yılındaki kuruluşundan bu yana sınırlı bir verimlilik süresinin ardından EurAsEC, son zamanlarda çok daha etkili hale gelmiştir. Belarus ile birlikte Rusya ve Kazakistan, aralarında gümrük sıkıntılarının yaşandığı 2011 Temmuz'undan itibaren geçerli olmak üzere şaşırtıcı bir hızla ve açık bir marifetle bir gümrük birliği kurmuştur. Gümrük birliği, Kırgızistan ve Tacikistan'ı kapsayacak şekilde genişleyebilir, ancak muhtemel olasılıkla Türkmenistan ve Özbekistan'ı kapsamayacaktır. Dördüncü ve en yakın olarak ise

¹⁵ M. Abdulhaluk Çay, *Ziya Gökalp: Makaleler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 51-58.

¹⁶ Hüseyin Nihal Atsız, *Türk Ülküsü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 37-51.

¹⁷ Ali Nazmi Çora, *Türk Birleşik Devletleri “Türk Birliği”*, Press, amazon.com, USA 2014, s. 48-52.

¹⁸ *The Shangai Cooperation Organization*, (Çevrimiçi), <http://eng.sectso.org/>, 13.08.2019.

2011 Ekim'inde Başbakan Putin, ortakları arasında ek pazar birliği sağlayacak olan Avrasya Ekonomik Topluluğu'nun başlatılması için önerilerde bulunmuştur.¹⁹

İleriye baktığımızda ise EurAsEC'in meşguliyeti, Rusya olarak sağlam bir ulusal şampiyona ve ekonomik birleşmede yoğunlaşmış bir komuta sahip olmak ve etkili bir finansman aracı (EDB) ile ortak olmaktır. EurAsEC'in bir sorunu, ana Orta Asya ülkelerini (Türkmenistan ve Özbekistan) içermemesi ve tamamen "açık bölgeselcilik" değerlerine tamamen uymamasıdır.²⁰

3.2.3. Afganistan Odaklı Bölgesel Girişimler (RECCA)

İkinci bir taze bölgesel marifet -ya da daha doğrusu, bir dizi inisiyatif- özellikle ülkedeki NATO güçlerinin atanmasının sona ereceğinin tahmin edildiği 2014'ten sonra, Afganistan'ın ekonomik genişlemesini yoğunlaştırmasına ve siyasi istikrarını geri kazanmasına yardımcı olacak bölgesel bir entegrasyon yoluna nasıl dahil edeceği üzerine yoğunlaşmaktadır. Avrasya birleşimi ve özellikle de Güney Asya'yı Avrasya'nın geri kalanına bağlayan Kuzey-Güney eksenini sağlamlaştırmak için Afganistan'ı bir "merkez" veya "dolambaçlı yol" olarak gören bir vizyona dayanan yeni girişimler ABD'nin "Yeni İpek Yolu Stratejisi" (NSRS), Afganistan'da "Bölgesel Ekonomik İşbirliği Konferansı" (RECCA) ve Afganistan'a ölümcül olmayan NATO materyalleri tahsis eden "Kuzey Dağıtım Ağı"ndan (NDN) oluşmaktadır.²¹

3.2.4. Orta Asya Bölgesel Ekonomik İşbirliği Programı (CAREC)

1990'ların sonlarında, Orta Asya için Asya Kalkınma Bankası tarafından başlatılan bölgesel bir işletme üzerinden geliştirilmiştir. CAREC'in yıllık başkanlık konferanslarının ilki, 2002 yılında toplanmıştır. CAREC'in bölgesel yapıdaki ana yatırımları geliştirebilmiş olması ve bölgesel politikalar ve yürütme uygulamalarındaki bazı gelişmeleri, büyük ölçüde Asya Kalkınma Bankası ve çok boyutlu ortakları tarafından yapılan olağanüstü teknik ve finansal girdilere dayandırılabilir. Ancak, daha uzun vade açısından CAREC'te (ve diğer bölgesel kuruluşlarda) daha fazla ülke rehberliği ve sahipliği, başarı için gerekli değilse de yeterli bir durum olacaktır.²²

3.3. Türk Devletleri Tarafından Kurulan Bölgesel Kuruluşlar

Bölgede Türk cumhuriyetlerinin kendi aralarında oluşturmaya çalıştıkları pek çok entegrasyon ve örgütlenme çabası ortaya konmuştur ki bu aslında bölgede henüz taşların tam olarak yerine oturmamıştır ve ideal bir arayış bulunmaktadır.²³ Bütün bunlara rağmen bunlardan herhangi biri bölgedeki ihtiyacı karşılayacak ideal bir entegrasyon olarak gözükmemektedir. Halkın

¹⁹ Uwe Halbach, "Vladimir Putin's Eurasian Union", *SWP Comments. 1. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik*, January 2012, s. 1-4.

²⁰ Mehmet Karagül, "Türk Dünyası ve Milletlerarası Örgütler", *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 14, İlkbahar 2012, s. 59-79.

²¹ Karagül, "a.g.m.", s. 59.

²² Karagül, "a.g.m.", s. 59-60.

²³ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 145-146.

eğilimi ve ihtiyaçlar ile sorunları çözme konusunda Türkiye'nin ECO ve Türk Konseyi'ni daha aktif hale getirmesi her şeye rağmen yine de ideal olarak görülebilir.²⁴

3.3.1. Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSÖY): 1992 yılında Bakü ve İstanbul'da kökleri cemaatlere dayanan bir organizasyon olarak kurulmuş ve burada Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan'dan gelen kültür bakanları, ortak bir kültürel çerçevede işbirliği yapma taahhüdü vermişlerdir. Ardından Türksoy, 12 Temmuz 1993'te Almatı'da imzalanan bir antlaşma ile kurulmuştur. 1996 yılında, ortak oturumları ve karşılıklı temsili dahil edecek şekilde, Türksoy ve UNESCO arasında resmi bir işbirliği kurulmuştur.²⁵ Türk halklarının gönül birlikteliğini ve kardeşliğini güçlendirmek ve ortak Türk kültür öğelerinin gelecek nesillere aktarılması adına oluşturulan bu teşkilat adeta *Türk Unesco'su* gibi çalışmaktadır.²⁶

3.3.2. Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TURKPA): Azerbaycan Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti, Kırgızistan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti parlamento başkanları tarafından onaylanan anlaşmaya göre, 21 Kasım 2008'de İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda kurulmuştur. Parlamentolar arası işbirliğinin niteliksel olarak yeni bir aşaması olarak parlamento diplomasisiyle ülkeler arasında siyasi diyalogun genişlemesine destek verilmesi, mevzuatların uyumlu hale getirilmesi ve tarih, kültür ve dil birliğinin özünde parlamento işbirliğine ilişkin diğer konularda karşılıklı faaliyetlerin güçlendirilmesi ana hedeflerinden bazılarıdır. 29 Eylül 2009'da, Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenterler Asamblesi 1. İstişare Meclisi, Azerbaycan Bakü'de toplanmıştır.²⁷

3.3.3. Türk Konseyi (Türk Dili Konuşan Devletler İşbirliği Konseyi): Türk Dili Konuşan Ülkeler arasında yaygın işbirliğini teşvik etmek amacıyla 2009 yılında hükümetler arası bir örgüt olarak kurulmuştur. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye kurucu üyeleridir. Türk Konseyi, barış ve istikrarı sağlamlaştırmayı, geniş kapsamda işbirliğini teşvik etmeyi ve üye devletler arasındaki ortak gelişme potansiyelini meydana çıkarmayı amaçlayan bir kuruluştur. Belli bir ülke grubunu bir araya getirirse de kuruluş, özel bir yaklaşımı benimsememektedir. Aksine, Türk dili konuşan ülkeler arasında daha derin ilişkileri ve dayanışmayı teşvik ederek, Avrasya kıtasında, ağırlıklı olarak Orta Asya ve Kafkasya'da, uluslararası işbirliğini arttırmada yeni bir bölgesel araç olarak işlev görmeyi amaçlamaktadır.²⁸

²⁴ Yılmaz, a.g.e., s. 145.

²⁵ TURKSÖY International Organization of Turkic Culture, (Çevrimiçi), <https://www.turksoy.org/en>, 13.08.2019.

²⁶ Ayhan Nuri Yılmaz - Gökmen Kılıçoğlu, "Türkiye'nin Orta Asya'daki Yumuşak Gücü ve Kamu Diplomasisi Uygulamalarının Analizi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 119, Sayı: 235, Temmuz-Ağustos 2018, s. 163.

²⁷ TURKPA Parliamentary Assembly of Turkic Speaking Countries, (Çevrimiçi), <https://www.turk-pa.org/>, 13.08.2019.

²⁸ TURKIC COUNCIL The Cooperation Council of Turkic Speaking States, (Çevrimiçi), <https://www.turkcon.org/en/turk-konseyi-hakkinda>, 20.08.2019.

Günümüzün küresel dünyasındaki bu kuruluşlar, birleşmeye giden yollardan bazılarıdır. Ancak, daha fazla ve daha etkili adımlar atılmalıdır. Bu hedefe varmak için atılacak ilk adımlardan biri, en kısa zamanda “*Türk Birliği*” kavramını kapsayan ve Türk dünyasını her alanda birleştirecek bir anayasa kılavuzunu programa almak ve taslağı tüm Türk dünyasına tanıtmak olacaktır. Bu tanımdan sonra Türk devletleri, halklarının da oyları ile Avrupa Birliği benzeri bir Türk Birliği kurmaladırlar.²⁹

TÜRKSOY, Türk Konseyi, Türk Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı, UNESCO ve ISESCO gibi uluslararası örgütlerin yanı sıra pek çok belediye, üniversite ve sivil toplum kuruluşları ile işbirlikleri gerçekleştirmektedir.³⁰

4. Türk Birliği ve Türkiye Cumhuriyeti İle Ekonomik İşbirliği Geliştirilmesinin Gerekliliği

Bilindiği üzere, SSCB'nin ortadan kalkması ve jeopolitik durumun değişmesi akabinde kabul görülen çevrelerde ne zaman Türk Birliği'nden bahsedilse, yalnızca kültür ve mali bağların düzeltilmesi öngörülmekteydi. Benzer tarihsel, inanç ve lisan gruplarına haiz nüfusların benzer coğrafi bölgelerde bulunmaları, bu ulusların bölgesel mali bütünleşmesi açısından hatırı sayılır bir alan yarattığı değerlendirilebilir. Zira, binlerce senelik tarihsel ilerleme boyunca entegrasyon imkânı olmuş ve birbirlerine tamamlayıcı bir etkisi olan bu devletlerin mali ve ticari çıkarları ile ekonomileri günümüz ortamında birbirlerine çok daha fazla ihtiyaç duymaktadır.

Geçtiğimiz yüzyılın deneyimleri, coğrafya ve kültür birliğine dayanan ekonomik bütünleşme boyutunun (AB gibi), ulusların ticari ve mali bakış açısından daha çabuk ilerlemesine ortam sağladığı görülmüştür. Türk devletlerinin coğrafi ve mali şartları, güncel ticari bütünleşme ortamlarından istifade ederek karşılıklı olarak tamamlama sağlamakta ve güçlü doğal kaynaklardan oldukça faydalı şekilde istifade etmelerine ve böylece uluslarının büyük ölçüde hayat standartlarını yükselmelerine imkan oluşturmaktadır. Birleşik Avrupa ve çok çabuk ilerleyen Asya güçleri arasında jeopolitik ve sosyo-kültürel konjoktüre dayalı bir çember sağlayan Türk devletleri, global ticari merkezlerin karşılıklı ilişkilerinden, ülkelerinin avantajlarına uyumlu bir yönde fayda görebilirler.³¹ Pazar ekonomisinin sağlanmasını ve ilerletilmesini bir strateji şeklinde algılayan Sovyetler sonrasında Türk devletleri açısından, Türkiye Cumhuriyeti'nin 85 yıldan fazla güçlü tecrübe ve birikimi çok mühimdir.

Sovyetler Birliği'nin parçalanması sonucunda oluşan Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığa giden yolları, önemli sosyo-ekonomik problemleri de beraberinde getirmiştir. Bunları kendi kontrol alanları dahilinde bulundurmaya arzu eden emperyalist ülkeler, bahsi geçen devletlerin bağımsız olarak ilerlemelerine engel olmak için siyasi, askeri, mali unsurları ve etnik temelli sorunlardan istifade etmeye uğraşmaktadırlar.

²⁹ Zeybek, a.g.e., s. 230-234.

³⁰ Gökmen Kılıçoğlu - Ayhan Nuri Yılmaz, *İpeğe Sarılmış Çelik*, Berikan Yayınları, Ankara 2019, s. 122.

³¹ Veliyev, a.g.e., s. 103-110.

Bu coğrafyada, Türkiye Cumhuriyeti, bahsi geçen devletlerden herhangi bir bedel talep etmeyen ve herkesin güveneceği bir taraf olarak algılanabilir. Türkiye’de oldukça uzun soluklu harika bir uluslararası bağlantılar silsilesi meydana getirilmiş, dış ticaret imkânları ilerletilmiş, birçok global ticaret şirketleri ile baskın bir rekabet sistemi oluşturulmuş ve uluslararası ortamlarda bütünleşme açısından önemli sayılabilecek bir tecrübe sağlanmıştır. Sadece bu gerekliliklerden dolayı Türk devletleri bağımsız olmalarından itibaren Türkiye Cumhuriyeti ile mali ve ticari bağlarının ilerlemesine ciddi bir seviyede önem vermişlerdir. Sovyetler Birliği kadar büyük bir devlet yapısının ortadan kalkması ve Türk devletlerinin bağımsız olması, Türkiye’yle bağlarında bambaşka bir seviye için ortam sağlamıştır. Türkiye devleti ve Türkiye kökenli şirketler, bahsi geçen ülkelerin ticari ve mali yaşamlarında ciddi bir yer edinmeye başlamıştır. Türk devletleri, birçok üretim faktörlerine baktığımızda, Türk iş adamları açısından ilgi çeken bir pazar ve satış merkezi durumuna ulaşmıştır.

Türkiye kökenli ticari firmalar, genç Türk devletlerinin güçlü enerji kaynaklarının geliştirilmesinde ve iletilmesinde faal bir rol oynamaktadırlar. Böylesine bir stratejik yaklaşım, Türk devletlerinin mali ve ticari bağlarının ilerletilmesi ve mütekabiliyeti göz önüne alındığında büyük öneme haizdir. Türk devletleri arasında globalleşmeden en fazla etki gören ülke Türkiye’dir. Global ekonomik krizin en fazla hissedildiği yer burasıdır. Çok hızlı kalkınmakta olan bir ülkedir ve enflasyon, işsizlik, mali açık ve yurtdışı borç mevcuttur. Bu kelimeleri yalnızca Türkiye’deki kaynak sınırlılığı ile anlatmak yeterli değildir.³²

Çok uluslu şirketler, Türk Cumhuriyetlerinin coğrafyasında Sovyetler Birliği’nin parçalanması sonucunda oluşmuş boşluk ve güç alanını, sonrasında kurulmuş ülkelerin uygulamaya koydukları “açık ekonomi” modellemesi vasıtası ile kontrol sahalarını genişletmeye başlamışlardır. Bu ülkeler, güçlü ve verimli enerji kaynaklarının geliştirilmesi için gereken sermaye gücüne, teknolojiye ve tecrübeye sahip değildiler. Böylesi bir durum, çok uluslu şirketlerin bu ülkelere olan ilgiyi çoğaltmış ve engin projelerin oluşturulması amacıyla bu ülkelerle çok yönlü işbirliği yapmalarını gerekli hale getirmiştir.

Gelişmiş ülkelerdeki sermaye güçleri, bahsi geçen devletlerdeki doğal varlıkların dünya ekonomi sistemine entegre olması ve global pazarlara dahil hale gelmesine ivme kazandırmak için elinden geleni yapmaktadır. Aynı zamanda, Rusya Federasyonu’nun olumsuz teşebbüslerinin de engellenmesi için çaba gösterilmektedir. Söz konusu devletlerin Rusya Federasyonu’na geleneksel bağımlı olma statüsünden kurtulmaları ya da asgari seviyeye indirilmesi, en çabuk ve minimum maliyet ile AB ülkelerine ulaşılması için TRASECA adı verilen Avrasya’ya ulaşmak için bir koridorun inşasını planlayan yüzyılın projesi üzerinde çalışılmaktadır. Türk devletlerinde geniş kapsamlı özelleştirmeler yapılmakta, batılı yatırımcılar bazen en fazla kar getiren ve potansiyel vaat eden şirketleri son derece düşük fiyatlarla elde etmektedirler. Batı sermayesi stratejik sektörleri kontrol etmektedir.³³

³² Murat Atalay, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Birliği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 47-56.

³³ Veliyev, a.g.e., s. 103-110.

Batı, Türk devletlerinin yerleşik bulunduğu Orta Asya ve Kafkasya'da hakimiyetini oluşturmak ve muhafaza etmek uğruna verdikleri mücadeleden, mühim ve detaylı stratejiler oluşturmaktadır. Batı tarafından uygulanan “Büyük İpek Yolu” ve “Büyük Hazar” gibi projeler, Rusya'nın Türk dünyasındaki ekonomik işgalinin hafifletilmesine ve aradan kaldırılmasına önemli bir katkıda bulunmuştur. Maddi ve manevi anlamda dahili ve harici olarak samimiyetsiz bir biçimde abluka altında olduğumuzun net bir biçimde görülebildiği bu günlerde, bağımsızlığına sahip Türk Cumhuriyetleri için planlanmış senaryoların parçası olmamak ve yabancı büyük güçlerin yönettiği ülkeler durumuna düşmemek için hiç vakit kaybetmeden “*derhal*” çalışmalara başlanması ve birliğin kurulması zaruridir. Bu yapılmaz ise, gelen yıllarda bazı sınır çizgileri yabancı güçlerin acımasız oyunları ile sürekli küçültecek şekilde tekrar çizilebilir. Böylesine mühim bir durum olasıdır ve sadece Türk alemi için üzücü bir zayıf olmayacak, aynı zamanda dünya sulhu için de büyük bir tehdit oluşturacaktır.³⁴

Türk Birliği, yalnızca Türkiye'nin değil, ancak bütün Türk dünyasının “*milli*” bir mesele olarak ele aldığı Batı Trakya, Kıbrıs, Karabağ, Ege Adaları, sözde Ermeni soykırımı, Güney Azerbaycan, Kerkük, PKK ve Doğu Türkistan gibi çok sayıda sorunu Türk Ulusu'nun lehine çözüm ve sonuca vardıracak bir yol ve uygulamalıdır.

Mali, askeri ve ticari güçlerin bir araya gelmesi sonucunda ortaya çıkacak kaynaklar ve tasarruflardan elde edilecek fırsatlarla tüm Türk devletlerinin ortak problemleri olan işsizlik ve eğitim sorunları, hızlı bir şekilde düzeltilebilecektir. Hammaddeler, Türk Birliği dahilinde işlenerek ve ülkeler artık üretici statüsüne gelebilecektir. Yabancı ülkelere olan borçların ödenmesi mümkün olacak ve IMF, Dünya Bankası, kredi derecelendirme kuruluşları vb. dış kuruluşların yönlendirmelerinden ve baskılarından kurtulabilme imkânı olacaktır.³⁵ Küresel ekonomik, sosyolojik ve güvenlik tehditleri karşısında bir Türk Birliği'ne ihtiyaç vardır. Küresel sorunların çözümünde, Türk Birliği mecburidir. Sıcak, soğuk ve karanlık savaşlara tutarlı bir güç birliği içinde karşı konulmalıdır. Global entegrasyon sağlanmalıdır.³⁶

5. Türk Birliği'ne Giden Yol ve Küreselleşme Sürecinde Türk Dünyasının Perspektifi

Türk Devletleri, kendilerine ait bağımsız iradeleri ile bir araya gelebilecek, bir Ortaklık Belgesi oluşturabilecek ve münazara yapabilecek bağımsızlığa sahiptirler. Böylesine bir özgür iradenin oluşabilmesi ve fiiliyatta uygulanabilmesi için milleti temsil eden milletvekillerinin ve ülke yönetimindeki yöneticilerin kararlı olmaları şarttır. Halktan, tabandan bir talep istenmekte ve bu talebin oylara dönüştürülmesi gerekmektedir ve Türk Birliği'ne “*evet*” diyecek

³⁴ Atalay, *a.g.e.*, s. 47-56.

³⁵ Nevzat Yalçıntaş, *Türk Birliği: Türk Dünyası Nasıl Birleşir*, Nokta Yayınları, İstanbul 2007, s. 19-47, 106-121, 199-204.

³⁶ Namık Kemal Zeybek, *Türk Dünyası Deyince*, Doğan Kitap, İstanbul 2013, s. 127-129, 231-234, 345-351.

olan milletvekilleri ve devlet yetkilileri seçilmeli ve Parlamento'ya gönderilmektedir.³⁷

Türk Dünyası uzmanlarına göre birlik olmak için öncelikli mütalâa edilmesi gereken maddeler şunlardır:

- 1- Vize şartlarını ortadan kaldırarak mal, hizmet, kişi ve sermayede serbest dolaşım,
- 2- Ortak taşımacılık, eğitim, tarım, kültür ve balıkçılık politikası,
- 3- Ortak enerji, uzay ve su araştırma politikası,
- 4- Ekonomik ve para birliği ve vergi sistemi,
- 5- Ortak bir dış politika ve güvenlik,
- 6- Ortak bir savunma sanayi ve ordu,
- 7- Türk Birliği "Merkez Bankası" kurulması.

Bu 7 maddenin ilkinin bugün bile karara bağlanması ve 7 bağımsız Türk Devleti tarafından yürürlüğe girmesi önünde hiçbir engel yoktur ve bu Türk Birliği'nin gerçekleşmesi için ilk adım olacaktır.³⁸

Türk Birliği konseptinin elzem ve uygulanabilir olduğu fikrini 300 milyon Türk'e ulaştırmak ve bu düşüncenin filizlenerek bir ağaç gibi büyüyerek meyvelerini vermesine imkan verecek ortamlar sağlamak amacı ile:

- 1- Aylık bir dergi çıkartmak,
- 2- Radyo ve TV programları yayınlamak,
- 3- Tüm Türk devlet görevlilerinin katılacağı ve birlik yolunda çalışacağı bir Türk Birliği merkezi ve yetkili bir kurum kurulması.³⁹

Bağımsız Türk devletleri içinde ve dış ülkelerde yaşayan Türklerin ortak çabalarıyla, kendilerinin ve kurulmuş derneklerinin bir araya gelmesi ve Türk Birliği'ne "EVET" diyenlerin 300 milyonu bulması ve aşması gerekmektedir.⁴⁰

Bunun iki yolu bulunmaktadır: İlki, tabandan, halktan gelen bir istek ve bu isteğin oylara dönüşerek Türk Birliği'ne "Evet" diyecek vekilleri meclise taşımaktır. Bu yol, Türk devletlerinde yaşayan halkların birbirleriyle etkileşimlerinin ve Türk Birliği'nin kendi kişisel ve ulusal çıkarlarına hizmet edeceği inancının bir sonucu olarak ortaya çıkacaktır.⁴¹

İkinci yol ise halkı temsil eden milletvekillerinin ve devlet başkanlarının Türk Birliği'ne "Evet" diyebilmelerini sağlamak ve müzakerelere başlamaktır. Türk Birliği'ne inanan insanlar, toplulukların ve kurumların yoğun çabaları ve bu yolda politik baskı ve lobicilik yapan milletvekilleri ve devlet adamları, bu yolu mümkün kılacaktır.

Her siyasetçinin bir konu üzerinde karar almak için baktığı unsurlardan biri, kararın ona getirebileceği oy sayısıdır. Elimizde kesin bir sayı var mı? Gerçekte kaç kişi Türk Birliği'ne "Evet" diyor? Eğer önemli sayıda oy bulabi-

³⁷ Ali Nazmi Çora, *Türkçülüğün Esasları*, Press Amazon.com, USA 2014, s. 21-26.

³⁸ Yalçıntaş, a.g.e., s. 199-204.

³⁹ Ahmet Nafiz Ünalmiş - Mehmet Nuri Parmaksız, *Türk Birliğinin Mümkün Yolları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2019, s. 90-91, 179-181, 271-275.

⁴⁰ Çora, a.g.e., s. 21-26.

⁴¹ Zeybek, a.g.e., s. 345.

lirsek, aşağıda yazılı şekilde Türk devletlerinin başkanlarına bir “*Türk Birliği Çağrısı*” talebinde bulunabiliriz.⁴²

Bu çağrı, başkanların bir atılım yapmalarının gerekliliğinin altını çizmektedir. Bu atılım, Türk Birliği’ne “*Katılım Ortaklığı Belgesi*”nin hazırlanması ve bu çerçevede 7 bağımsız Türk devleti arasında müzakerelerin başlatılmasıdır.

Katılım Ortaklık Belgesi’nde yer alacak koşullara uyum sağlayamayan devletler, elde edilecek vergi ve/ya diğer ortak kaynaklardan aktarılabilecek yardım paraları ile uyum sağlar hale getirilmelidir.

5.1. Mustafa Kemal Atatürk Perspektifi

Türk Birliği, kariyerinin ve meslek hayatının bir parçası olarak askeri strateji, uluslararası politika ve tarih eğitimi almış olan Atatürk’ün en önemli perspektiflerinden biri olmuştur. Max Beer, Ziya Gökalp, H.G. Wells, Abdullah Cevdet ve Jean Jacques Rousseau, Voltaire, Auguste Comte, Desmonulins, Montesquieu⁴³ gibi filozofların eserlerini de inceleyerek (Tezcan, 1989), pragmatist, rasyonalist ve pozitivist bir lider olarak, “*Türk Birliği’nin bir gün gerçek olacağına güvenim var. Bunu görecek kadar yaşamayacaksam da gözlerimi hayalleriyle kapatacağım.*”⁴⁴ demiştir. Ayrıca, Kaşgar’da yaşayan bir Türk’ün İstanbul’da yayınlanan tüm gazeteleri kavrayacağını umduğunu belirtmiştir.⁴⁵

Bu nedenle, bu vizyon altında Türk Birliği’ne inanan ve gerçekleştirilmesi için çalışan, öncelikle kendileri arasında bir birlik (federasyon) kuran ve ortak kararlara uygun hareket eden bireyler, topluluklar ve kurumlar, kesinlikle Türk Birliği sürecini hızlandıracaklardır. İlgili kişi, topluluk ve kurumlar arasında kurulabilecek bir birlik, 7 Türk devleti arasında kurulabilecek bir birliğin ilk işareti olacaktır. 2025 yılına dek, bağımsız 7 Türk devleti arasında Avrupa Birliği gibi olan, ancak Türk milletine özgü bir birlik kurabilir.⁴⁶ Böylece, Atatürk’ün vizyonu geçerli ve yapılabilir bir argümandır.

Atatürk’ün “*Yurtta barış, cihanda barış*” anlayışı, tüm Türk Cumhuriyetlerinin iç ve dış politikalarının temelini oluşturmaktadır. Bu politika, onlara yakın ve uzak komşuları ile dostluk ilişkileri yaratma ve karmaşık bölgede ve dünyada kendi çıkarları gereğince strateji uygulama olanağı sağlamaktadır.

Burada en önemli başlangıç noktası, bağımsız Türk devletlerinden en az dördünün Türk Birliği özel temsilcilerinin bir araya gelip Türk Birliği konusunu tartışmaya başlamasıdır. Gerisi, halkın desteği sürdürdüğü sürece kolayca gelecektir.⁴⁷

⁴² Atalay, *a.g.e.*, s. 47.

⁴³ Mahmut Tezcan, “Atatürk’ün Eğitim Anlayışına Felsefi ve Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 15, Cilt: 5, Temmuz 1989.

⁴⁴ Muhittin Kaplan - Abdullah Yuvacı - Shatlyk Amanov, “One Nation, Many Voices? External Cohesion of the Turkic Council States in the United Nations General Assembly, 1993-2011”, *Bilgi*, Number: 74, Summer 2015, s. 125-150.

⁴⁵ Çora, *a.g.e.*, s. 21-22.

⁴⁶ Elnur Hasan Mikail, *Türk Birliği Projesi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 78-81.

⁴⁷ Zeybek, *a.g.e.*, s. 345-346.

6. Sonuç

Avrupa entegrasyonu, küreselleşme açısından sürekli ve dinamik bir tecrübeyi temsil etmektedir. Avrupa entegrasyonunun incelenmesi, küreselleşmenin geleceği açısından birçok ipucu sağlayabilir. Bin yıldır ilk kez, Türkler Avrupa Birliği örneğini izleyerek güçlerini birleştirme ve güçlerine uygun bir konuma yükselme fırsatını yakalamıştır. Bu, Türk dünyasına liderlik etmekle yükümlü olan Türkiye yöneticileri, aydınları ve halkı üzerine büyük bir sorumluluk yüklemektedir.

Türk Dünyası'nı birleştiren temel değer dil, din, tarih ve kültür birlikteliğidir. Bu birlikteliği "*Türk Birliği*" haline getirmenin yolu, aradaki ayrımları olabildiğince azaltmak ve milliyet hamurunda birlikte yoğrulmaktır.

Günümüz dünyasında en güçlü silah olan düşüncenin önüne geçebilmek ve onu hapis edebilmek imkansızdır. Gerekli ve mümkün olan Türk Birliği'nin 7 bağımsız Türk devleti arasında, Türk Birliği'ne "*Evet*" demeniz ve düşüncelerinizi bu yönde yoğunlaştırmanızla mümkün olacaktır. Türk Birliği'nin oluşumu, dünyanın güvenliğine katkıda bulunacak ve halk arasında işbirliği ve barış kültürünün gelişmesi yolunda çemberi güvenle genişletecektir. Zamanın bir gereği olarak Türk dünyasını yeni ve daha yüksek seviyelere çıkarmak için eski fikirlere hizmet etmeden siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda çabaların yoğunlaştırılması gerekmektedir.

Sonuç olarak küreselleşmenin, ekonomik, sosyal, politik, kültürel, çevresel ve teknolojik boyutları olan sofistike bir kavram olduğunu söyleyebiliriz. Son dönemde, Türk dünyasında yakınlaşma ve birleşme çabaları ve ekonomik ve kültürel ilişkiler hızla artmaktadır. Türk dünyası meclisinin oluşturulması da gündemdedir. Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan arasında ilişkiler, "*bir millet, iki devlet*" stratejisinin yolunda ilerlemektedir. Tüm bunlara ek olarak, tüm Türk cumhuriyetlerinde kültürel değerler güçlenmektedir ve Türk ruhu her yerde yükselmektedir. Bu ruh, her yerde ve her şeye karşı galip gelecektir.

Bu aşamada, söz konusu ülkelerin aynı zamanda NATO, Bağımsız Devletler Topluluğu (CIS), Avrasya Ekonomik Topluluğu (EurAsEC), Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (CSTO), İslam İşbirliği Örgütü (OIC), Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) ve Şanghay İşbirliği Örgütü (SCO) başta olmak üzere farklı uluslararası veya bölgesel örgütlerin üyeleri olduğu da unutulmamalıdır.

Dış ekonomik ve politik konular üzerinde karşılaştırılabilir bir perspektife sahip olmak, daha keskin bir siyasi ve ekonomik birliği kesinleştirmeyi kolaylaştıracağından, Türk bölgesel işbirlikleri ve Türk ülkelerinin oy verme benzerlikleri üzerine yapılacak çalışmalar, Türk Konseyi ülkelerinin, özellikle diğer ülke gruplarına kıyasla dış ilişkiler konusunda kolektif bir tutum sergilemede hangi konumda oldukları konusunda araştırmacıları aydınlatacaktır. Son olarak, gelecek çalışmalar, Türk Birliği'ne yol açacak somut entegrasyonun yolunu çizen belirli olaylara, kararlara ve Türk ülkelerine odaklanarak politika yaklaşımının nasıl gerçekleştiğini daha derinlemesine araştırabilirler.

Gerekli tanımlar yapıldıktan sonra Türk Devletleri, halklarının da desteği ile Avrupa Birliği gibi etkili olacak Türk Birliği'ni kurmalıdırlar.

Kaynaklar

ATLAY, Murat: *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Birliği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

ATSIZ, Hüseyin Nihal: *Türk Ülküsü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

ÇAKMAK, Özge Aynagöz: "Orta Asya: Bölgesel Entegrasyon Girişimleri ve Öneriler", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 33, Nisan 2017.

ÇAY, M. Abdulhaluk: *Ziya Gökalp: Makaleler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.

ÇORA, Ali Nazmi: *Türk Birleşik Devletleri*, Press Amazon.com, USA 2014.

_____ : *Türkçülüğün Esasları*, Press Amazon.com, USA 2014.

GEYBULLAYEV, Geybulla - KURUBAŞ, Erol: "Türk Cumhuriyetlerinin Entegrasyonu: Fırsatlar, Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2002.

HALBACH, Uwe: "Vladimir Putin's Eurasian Union", *SWP Comments. 1. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik*, January 2012.

HUNTINGTON, Samuel: "The Clash of Civilizations", *Foreign Affairs*, Vol: 72, Number: 3, Summer 1993.

KAPLAN, Muhittin - YUVACI, Abdullah - AMANOV, Shatlyk: "One Nation, Many Voices? External Cohesion of the Turkic Council States in the United Nations General Assembly, 1993-2011", *Bilig*, Number: 74, Summer 2015.

KARAGÜL, Mehmet: "Türk Dünyası ve Milletlerarası Örgütler", *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 14, İlkbahar 2012.

KILIÇOĞLU, Gökmen - YILMAZ, Ayhan Nuri: *İpeğe Sarılmış Çelik*, Berikan Yayınları, Ankara 2019.

METE, Mustafa: "Türk Dünyası Ekonomik Birleşme Modeli", *Turan-Sam Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi*, Cilt: 9, Sayı: 33, Kış 2017.

MİKAİL, Elnur Hasan - ÇORA, Ali Nazmi - ÇORA, Hakan: "Turkish Nationalism and Turkish Union Project", *Open Journal of Political Science*, Vol: 9, No: 4, October 2019.

MİKAİL, Elnur Hakan: *Türk Birliği Projesi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

TEZCAN, Mahmut: "Atatürk'ün Eğitim Anlayışına Felsefi ve Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 15, Cilt: 5, Temmuz 1989.

The Shangai Cooperation Organization, (Çevrimiçi), <http://eng.sectesco.org/>, 13.08.2019.

TURKIC COUNCIL The Cooperation Council of Turkic Speaking States, (Çevrimiçi), <https://www.turkkon.org/en/turk-konseji-hakkinda>, 20.08.2019.

TURKPA Parliamentary Assembly of Turkic Speaking Countries, (Çevrimiçi), <https://www.turk-pa.org/>, 13.08.2019.

TURKSOY International Organization of Turkic Culture, (Çevrimiçi), <https://www.turksoy.org/en>, 13.08.2019.

ÜNALMIŞ, Ahmet Nafiz - PARMAKSIZ, Mehmet Nuri: *Türk Birliğinin Mümkün Yolları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2019.

VELİYEV, Dünyamalı: "Küreselleşme Sürecinde Türk Dünyası", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 19, Mayıs 2009.

YALÇINTAŞ, Nevzat: *Türk Birliği: Türk Dünyası Nasıl Birleşir*, Nokta Yayınları, İstanbul 2007.

YILMAZ, Ayhan Nuri - KILIÇOĞLU, Gökmen: "Türkiye'nin Orta Asya'daki Yumuşak Gücü ve Kamu Diplomasisi Uygulamalarının Analizi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 119, Sayı: 235, Temmuz-Ağustos 2018.

YILMAZ, Ayhan Nuri: "Türkiye, Avrasya ve Orta Asya Halklarının Kimlik ve Entegrasyon Algılarına Dair Anket Çalışması", *Avrasya Etüdüleri*, Cilt: 42, Sayı: 2, Aralık 2012.

ZEYBEK, Namık Kemal: *Türk Dünyası Deyince*, Doğan Kitap, İstanbul 2013.

Makale Türü: Kitap İncelemeleri

Geliş Tarihi: 16.12.2019

Kabul Tarihi: 05.01.2020

MUSTAFA KUTLU'NUN HİKAYELERİNDE KENTLİ İNSAN OLMAK

Doç. Dr. Süleyman DOĞAN*

Ayşe Koçak Işık, Mustafa Kutlu'nun Hikayelerinde Kentli İnsan Olmak, Dergah Yayınları, 13,5 cm x 21 cm, 1. Baskı, Kitap Kağıdı, 344 sayfa, İstanbul 2019, ISBN: 975-995-93-33.

Mustafa Kutlu, Türk edebiyatında özellikle hikâye alanında Türk toplumunun yaşadığı toplumsal değişim ve dönüşümü konu edinerek önemli bir yere sahip olmuştur. Oldukça güçlü gözlemlere sahip bir yazar olan Kutlu, toplumsal değişim sonucunda bireylerde oluşan psikolojik sorunlara değinmiştir. Modernleşme sonucunda köyden kente göç eden veya daha önceden kentte yaşayan bireylerin çeşitli sebeplerle oluşan çeşitli sorunlarına güçlü izlenimleri ışığında değinerek nitelikli eserler vermiştir. Kutlu, bilhassa köyden kente göç eden bireylerin zihinlerinde ve iç dünyalarında hâsıl olan bunalımları anlatmıştır. Eserleriyle Türk edebiyatını nicelik ve nitelik yönünden besleyen Kutlu, 1970 sonrası Türk hikâyeciliğinde oldukça önemli bir yer edinmiştir. Bilhassa hikâyelerinde kullandığı dil, üslup ve tema açısından nitelikli eserler ortaya çıkarmıştır. Son derece velüd ve mümbit bir yazar olan Kutlu, hikâyelerinde sembolik bir dil kullanarak çoklu anlam katmanları oluşturmuştur. O, Türk toplumunun yaşadığı değişim ve dönüşüm sürecini kendine temel mesele edinmiştir. Bu bağlamda eserlerinde köy-kent ikilemini ve göç olgusunu irdelemiştir. Bununla birlikte değişim ve dönüşüme uğrayan bireylerin psikolojisine ve toplumun sosyolojisine dikkatleri çekmiştir.

Toplumsal Değişim ve Dönüşüm

Mustafa Kutlu'nun Hikâyelerinde Kentli İnsan Olmak sorunsalının izlerinin sürüldüğü kitapta, kentli bireylerin insan fitratına uymayan yaşamları nedeniyle zihinsel ve ruhsal yapılarında meydana gelen sorunların ve bunalımların hikâyelerde ne şekilde yer aldığı tespit edilmesi amaçlanmıştır. Kutlu'nun bütün hikâyelerini kapsayan bu kitapta, toplumsal değişim ve dönüşüm sürecinde kentte yaşayan bireylerde görülen psikolojik sorunların sebep ve sonuçlarının hikâyelere ne şekilde yansıdığı incelenmiş ve insanları çeşitli bunalımlara götüren göç olgusuna da ayrıntılı bir şekilde değinilmiştir. Ayrıca hikâyelerdeki kentli bireylerin görünüşleri incelenerek Kutlu'nun kent algısındaki menfi durumlar tespit edilmiştir. Kutlu'nun hikâyelerinde işlediği konuların tematik zenginliği nedeniyle bazı alıntılara kitabın birden fazla yerinde değinilmiştir. Hikâyelerin anlam katmanlarının çokluğu ve içerik çağrışımlarının uzamsallığı aynı örneğin birden

* Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İnsan ve Toplum Bilimleri Öğretim Üyesi.

fazla konu başlığı altında değerlendirilmesi olanağı sunduğundan bu velüd imkândan yararlanma yoluna gidilmiştir. Bu durum Kutlu hikâyeciliğinin ne kadar sağlam, kapsamlı ve özgün bir altyapıya sahip olduğu kadar ne kadar lirik, alegorik ve kategorik bir izleği imlediğini göstermesi açısından önemlidir.

Kitabın giriş bölümünde genel hatlarıyla modernleşme, sanayileşme ve kentleşme süreçlerine ve bunların sonuçlarına değinmekle beraber modernleşme sonucunda oluşan toplumsal değişim ve dönüşümün çerçevesi belirlenmiş ve yaşanan toplumsal değişimin bireylerde ortaya çıkardığı çeşitli bunalımlar anlatılmıştır. Kutlu'nun yaşamına dair bilgilerin de yer aldığı kitabın birinci bölümünde, esas olarak onun eserleri ve hikâyeciliği incelenmiş, Türk edebiyatındaki konumu irdelenmiştir. Onun edebî şahsiyeti ele alınırken hayata bakış açısı ve edebî şahsiyetine yön veren beslendiği kaynaklar ayrıntılı olarak anlatılmıştır. İkinci bölümde kentleşme kavramı tanımlanarak hikâyelerde kentleşmenin yansımaları incelenmiştir. Hikâyelerde kentleşmenin sonuçları göz önünde bulundurularak topluma ve bireye yansıyan olumsuzluklar tespit edilmiştir. Göç olgusunun ayrıntılı olarak üzerinde durulduğu üçüncü bölümde ilk olarak göç kavramına yer verilmiştir. Hikâye kahramanlarını köyden koparan nedenler belirtilmiş ve özellikle göçün asıl sebebinin yoksullukla beraber refah seviyesi yüksek bir yaşam arzusu olduğu anlatılmıştır. Gecekondulaşma, toplumsal değişim ve dönüşüm, ekonomik dengesizlik ve işsizlik gibi birçok olumsuz durum göçün sonuçları olarak Kutlu hikâyelerinde belirlenmiştir. Kitabın ana konusunun yer aldığı dördüncü bölümde bunalım kavramına değinilmiş, hikâyelerde beş tür psikolojik bunalım tespit edilmiş ve ayrıntılı olarak bunların üzerinde durulmuştur. Hikâye kahramanlarında baş gösteren yabancılaşma, yalnızlık, kimliksizlik, sosyal dışlanma ve yoksulluk gibi bunalım türleri Kutlu'nun üzerinde önemle durduğu modern kentli insanın psikolojik sorunlarıdır. Bunalım gösteren kahramanların öncesi ve sonrası anlatılmak suretiyle bir anlamda bunalımın sebep ve sonuçları ifade edilmiştir. Hikâyelerde diğer dört bunalım çeşidinin sebebi ve aynı zamanda sonucu da olan yabancılaşma olgusu ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Modernleşme!

Kitapta geleneksel yaşamın çözülmesine ve toplumsal yozlaşmaya neden olan modernizm olgusu üzerinde durularak, modernleşme sürecinde göçle birlikte Türk toplumunun ve bireylerin içine düştüğü çıkılması zor durum ifade edilmiştir. Bireyleri çıkmaza sokan başat unsurların kültürel çatışma, kültürel yozlaşma, para kazanma hırsı, dini kimliğin ifade edilemeyişi, dini hayatın modern toplumda yaşanamayışının getirdiği bunalımlar olduğu açıkça gözlenmiştir. Modernleşme sürecindeki Türk toplumundaki yozlaşmaya dikkat çeken Kutlu'nun, bu durumu modern bireylerde ortaya çıkan çeşitli psikolojik bunalımlar ışığında eleştirdiği görülmüştür. Toplumca gerçekçi bir anlayışla hareket eden Kutlu, toplumsal ve bireysel yaşamdan son derece güçlü izlenimlerle doğru tespitler yapması sebebiyle 1970 sonrası Türk hikâyeciliğinde saygın bir yer edinmiştir.

Kutlu hikâyelerinde bunalımların asıl sebebinin Türkiye'de yaşanan sosyo-ekonomik, psiko-sosyal ve eko-siyasal değişim ve dönüşümler olduğunu görmekteyiz. Türk toplumunda özellikle de 1950'den sonra yaşanan yeni politizasyon ve sosyalizasyon süreci birçok alanda değişimi, gelişimi, yozlaşmayı beraberinde getirmiştir. Kutlu, yaşanan bu değişim ve dönüşümü kendisine 'mesele' edinmiş ve bu minvalde eserler üreterek zihnen ve ruhen bölünmüşlük yaşayan modern insanın açmazlarını ortaya koymuştur. Bunu yaparken de onlarla hemhâl ve hemdert olmuştur. Modernleşmenin bir göstergesi olan kentleşmenin artması sonucunda köylerin boşalmasıyla köy ve kentlerde birçok sorun meydana gelmektedir. Sanayileşmenin bir sonucu olarak tarımsal üretim oransal olarak artacağı yerde giderek azalmıştır. Tarımsal üretimin azalmasıyla köyler yoksullaşmıştır. Bu sebeple insanlar sanayilerin kalbi olan kentlere göç etmiştir. Ancak kente göç eden insanın yoksulluğu burada da devam etmiştir. Kutlu hikâyelerinin hareket noktası olan göç, yoksulluğun hem sebebi hem de sonucu konumundadır. O, hikâyelerinde göç

olgusu üzerinden birey ve toplum psikolojisine değinerek köy ve kent dokuları bağlamında sosyolojik yapıyı analiz etmiştir. Bireysel ve toplumsal yanlışlıkları kimi zaman bizzat anlatıcı olarak kimi zaman da kahramanlar üzerinden eleştirmiştir. Bunu yaparken de eleştiri dozunu miligramik bazda kimyager hassasiyetiyle ölçülü bir şekilde ayarlamıştır.

Yalnızlık ve Kimlik Sorunu!

Kutlu, köyden göçün para kazanmak, daha rahat yaşamak gibi sebeplerden kaynaklandığını düşünür. Onun değerlendirmeleri çerçevesinde bu algı, esas itibariyle insanın değerleri üzerine inşa ettiği hayat tasavvurundan bir sapmanın ilk işaretidir. O, bu durumdaki kahramanlarını eleştirmek suretiyle kimi zaman yanlıştan döndürürken kimi zaman da yapılan yanlışla hayatlarını idame ettirir. Ancak tercihlerinden dolayı kahramanlarını her ne kadar eleştirse de asla onları kınamamakta ve yargılamamaktadır. Bu durum onun insan varlığına ve insanî varoluşa olumlu ve yapıcı bakışının bir yansımasıdır. Kutlu'nun köyden kente zorunlu göç eden insanı kente adapte olamaz. Kültürel çatışma yaşayan kentteki köylünün en büyük bunalımı yabancılaşmadır. Hikâyelerde yalnızlık, kimlik sorunu, yoksulluk ve sosyal dışlanma olarak belirlediğimiz bunalım türleri yabancılaşma olgusuna temel oluşturmakla birlikte müstakil olarak da insanlarda görülmektedir.

Köyde hüküm süren geleneksel yaşamın hayata bakış açısıyla şekillenen köy insanı kentteki modern yaşama ayak uyduramamaktadır. Çünkü kent insanının hayata bakış açısını şekillendiren en önemli unsur paradır. Kapitalin bu gücü yalnızca toplumu ve bireyi değil, bir bütün olarak kentleri de egemenliği altına almıştır. Kentteki yaşam alanlarının birçoğu para üzerine kuruludur. Mekân olarak kentin büyüklüğü sebebiyle kent içi ulaşım araçlarla, dolayısıyla parayla yapılmaktadır. Oysa köyde bir yerden bir yere gitmek için araç her zaman mecburi değildir. Bunun dışında kentte su bile parayla alınırken köyde böyle bir durum söz konusu değildir. Temel ihtiyaçlar anlamında köy ve kentlerdeki farklılıklarda para başat unsur olarak bir kentlinin hayata bakış açısını etkilemesi bakımından oldukça önemlidir. Aile içi ilişkilerden arkadaş-akraba ilişkilerine, amaçlanan kişisel kazanımlardan ve eğitimlerden meslek seçimine kadar kentli insanın birçok pratiğine yön veren para faktörü bireylerin hayat tasavvurlarını belirlemektedir.

Kutlu, daha çok kentteki köylünün yaşadığı bunalımları anlatmakla beraber uzun yıllar kentte yaşayan kentli insanın bunalımlarına da değinmiştir. Genellikle her iki grubun bunalımları birbiriyle özdeşlik gösterir. Yoksulluk sebebiyle kente göç eden köy insanı kentte de yoksulluğun pençesinden kurtulamamakta, gecekondu bölgesinde yaşamını idame ettirmek suretiyle temel gereksinimlerinin birçoğundan da mahrum kalmaktadır. Bu bağlamda yoksulluk bir bunalım olarak Kutlu'nun hikâyelerinde yer almıştır. Göçle gelen insan kente aidiyet hissetmekte zorlanmakta, kendini var edebildiği mekân olan köyden uzak kalması sebebiyle de yabancılaşma bunalımı göstermektedir. Kente göç etmiş insan kentteki yaşam biçimine kendini kaptırmakla da kendine yabancılaşmaktadır. Bu anlamda, '*Aslımızı yitirmezsek iyidir*' korkusuna yönelik sorulan '*İyidir ya, mümkün mü?*' sorusu insanın kendini kentte kaybetmemesinin imkânsızlığına vurgu yapan, meselenin özünü anlatan sarsıcı sorunsallardır. Köyün yaşamsal değerleriyle yetişen insanın modern değerlere ayak uydurmaya çalışarak bir değişim ve dönüşüm içinde girmesi de kimlik bunalımını meydana getirmektedir. Kent yaşamında insanın toplumdaki uzak bir yaşam sürmesi, bireyselleşmesi ve bencilleşmesi hem göçle gelen kentli insan için hem de asıl kentli insan için yalnızlık bunalımına sebebiyet vermektedir. Öte yandan asıl kentli insanlar da bu dünyadaki esas varlık amaçlarını unutarak, para ve konfor peşinde bir yaşam sürmeleriyle kendilerine yabancılaşmışlardır.

Para ve Siyaset!

Kutlu'nun hikâyelerinde insanı bozan iki temel unsur olarak işlenen para ve siyaset ile imtihan olma birçok hikâyede yer almaktadır. Kimi kahramanlar bu imtihanda başarılı olurken çoğu da bunlara yenilerek bunalımlara düşer olmuşlardır. Kutlu'nun yoksul insanları yoksulluklarına isyan etmemektedir. Yoksulluk sebebiyle kente göçenler, kentteki

yoksullukları devam etmesine rağmen bu duruma sabretmektedir. Yoksulluk bizi bizi barındırdığı sorunlar açısından toplumda bunalım yaratmaktadır. O, yoksulluğa sebep olarak yoksulun hakkını gözetmeyen zenginleri görmektedir. Kentlerde toplumsal dayanışmanın bulunmaması, akrabaların dahi kendi yoksullarını gözetmemesi sosyolojik olarak bir bunalım örneği oluşturmaktadır. Hikâyelerde fazla para kazanma arzusu ve konforizm ihtirasına kapılmış, ancak bu emellerine istediği anlamda ulaşamamış insanlar yabancılaşma bunalımı göstermektedir. Zengin olma ihtirasına erişen kahramanların da huzursuzluğu ve yabancılaşması ayrıca dikkat çekmektedir. Kutlu'nun hikâyelerinde birtakım rahatsızlıklar sebebiyle sosyal dışlamaya maruz kalan kahramanlar da vardır. Ancak Kutlu, daha çok yoksulluk sebebiyle ortaya çıkan sosyal dışlamaya vurgu yapmaktadır.

Kitaptaki değerlendirmeler ve tespitler ışığında Kutlu'nun Türk hikâyeciliğinde önemli boşlukları dolduran bir isim olduğunu görmekteyiz. 1970 sonrası Türk hikâyesinde ele aldığı konular ve üslubu açısından oldukça ayrı bir yer edinen Kutlu, Türk toplumunun değişim ve dönüşümünü anlatmak suretiyle toplumda ve bireylerde meydana gelen dinsel, kültürel ve kimliksel yozlaşmalara dikkat çekmiştir. Eserlerinde özellikle göçle gelen insanların kentte menfi manada geçirdikleri değişim ve dönüşümlere yer vererek geleneğin yaşadığı/yaşatıldığı varsayılan kırsal kutsamıştır. Âdeta bozguna uğramış, geleneksel değerlerden ve yaşamdan koparılmış, zihni ve psikolojisi tarumar olmuş kentli insanlarda bunalımlar gözlemleyen Kutlu'nun hikâyelerinde köyün bir erdem mekânı, kentin ise bir yabancılaşma yurdu olarak yer aldığı söylenebilir.

Önemli Bir Tez Çalışması

Sonuç olarak, bu kitap Türkiye'de Mustafa Kutlu ve hikâyeleri üzerine yapılan akademik tez çalışmaları arasında kendi alanında bir ilk olma özelliğindedir. Kutlu hikâyeciliği üzerine şimdiye dek yayımlanmış tüm kitaplar 2007 yılı öncesine ait belli bir konuya yoğunlaşmış tematik çalışmalar olması açısından önem taşımaktadır. Bu kitaplarda Kutlu'nun 2007 yılı ve sonrasında yazmış olduğu on beş eser doğal olarak incelenememiştir. Okumakta olduğunuz bu kitabın bu özelliği de Kutlu'nun 2019 yılına kadar yazmış olduğu tüm kitapları değinmiş olmasıdır. Ayrıca Kutlu'nun hikâye ve denemelerinde en çok vurgulanan ve onun asıl meseleleri olan modernizm, gelenek, göç, kentleşme, hakikat, yabancılaşma, yoksulluk ve yalnızlık temalarının tamamının da spesifik olarak incelenmiş olması kitabın literatürel kapsamını göstermektedir. Çalışmanın temel kaynakları olarak Kutlu'nun hikâyelerinin tamamı ayrıntılı olarak akademik bir bakış açısıyla incelenmiştir. Bunun dışında yaşanan toplumsal yozlaşma ve sonuçları hakkında Kutlu'nun düşüncelerinin yer aldığı denemelerinden ve gazete yazılarından yararlanılmıştır. Ayrıca Kutlu hakkında yazılan inceleme yazılarına, makalelere, kitaplara ve söyleşilere yer verilmiştir.

Dünden bugüne uzanan süreçte, kentler de doğal olarak değişmiş ve gelişmişlerdir. Özellikle sanayi devrimi sonrasında kentlerdeki ekonomik uğraşlar oldukça farklılaşmış, tarıma dayalı olmayan, ticaretin ve üretimin öne çıktığı bir ekonomi doğmuştur. Türkiye'de kırdan çözünme ve kentte yoğunlaşma süreci II. Dünya Savaşı sonrasında başlamış ve 1950'den sonra da giderek hızlanmıştır. Türkiye'nin kentleşmesi ve haliyle insanımızın kentleşmesi iki büyük değişimi doğurmaktadır. Bunlar ekonomik ve sosyal değişimlerdir. Ekonomik değişimden kastedilen, insanımızın geçimini tamamen kentte ve kente özgü işlerden sağlıyor olması; sosyal değişimden kastedilen ise kırdan kente gelen insanımızın kente özgü tavır ve davranış kalıplarını, kentin değer yargılarını benimsemesidir. Kentli olmak, bulunduğumuz kentin sınırları içerisinde yaşıyor olmaktan ibaret değildir. Kentli olmak yaşadığımız kente birlikte yaşamak, kentimizi düşünmek demektir.

Akademik bir çalışma neticesi olan kitapta “*dizin*” kısmı eksik kalmış gibi görünüyör. Genç akademisyen namzedi ve yazar Ayşe Koçak Işık'ı böylesine önemli tez çalışmasının kitaba dönüşmesinden dolayı tebrik ediyor ve doktora çalışması da yapmasını temenni ediyorum. Ayrıca tez danışmanlığını özverili bir şekilde yapan ve öğrencisine yol gösteren Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Rektörü Prof.Dr. M.Fatih Andı'ya da teşekkür ediyorum.

Makale Türü: Kitap İncelemeleri

Geliş Tarihi: 13.01.2020

Kabul Tarihi: 03.02.2020

ORTA ASYA'DA RUSYA VE İNGİLTERE

Dr. Hatice KARIMOV

*Mihail Afrikanoviç Terentyev, Orta Asya'da Rusya ve İngiltere, Tip. P.P. Mer-
kulyeva, 361 sayfa, SPB 1875.*

Türkistan'ın işgali Rusya için yalnızca ekonomik açıdan değil aynı zaman-
da jeopolitik açıdan da çok fazla değere sahipti. Rus birlikleri 20 yıl boyunca
(1864-1885) aktif bir şekilde Türkistan'ın derinliklerine ilerledi ve bu hareket iki
aşamadan oluştu; Öncelikle 1860'lı yılların sonunda Sır Derya'nın üst kısmında
Orenburg ve Batı Sibiryaya hatları birleştirildi, ikinci olarak ise Hazar Ötesi'nin
işgali savaşların doruk noktasını oluşturdu. Rusya ve İngiltere olmak üzere iki
gücün çıkarları işte bu noktada çatıştı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngilte-
re ile Rusya arasında Türkistan topraklarının mülkiyetine ilişkin rekabet daha
da gerginleşince Rus tarih yazımında her iki devletin Türkistan'daki sömürgeci
hedefleri ve konumlarını karşılaştırmak ve Rusların Türkistan işgalini haklı gös-
termek amacıyla eserler ortaya çıkmaya başladı. Bunların en önemlilerinden
biri de 1875 senesinde Mihail Afrikanoviç Terentyev tarafından kaleme alınan
Orta Asya'da Rusya ve İngiltere isimli eserdir. 1867 senesinin Eylül ayında Tür-
kistan Genel Valisi'nin emriyle Aulie-Ata Uyezdi yöneticisinin başyardımcılığına
tayin edilen Terentyev, 1869 senesinde Zerefşan Okruğu yöneticisine bağlı özel
yetkili memur oldu. 1870 senesinde Hocent Uyezdi, 1871 yılının Mart ayında ise
Çimkent Uyezdi yöneticisinin başyardımcısı oldu. Terentyev'in Türkistan Genel
Valiliği'nde hizmete başlaması bölgenin tarihi, yerli halkın yaşamı ve kültürünü
tanıma fırsatı yakalamasına vesile oldu. Özellikle bu materyaller ve Genel Vali
ile Hanlıkların yöneticileri arasındaki diplomatik yazışmalar bu çalışmasının te-
melini oluşturdu.¹

Sovyet öncesi dönemde Rus tarih yazımında, işgallerle eş zamanlı olarak Tür-
kistan'ın özellikle işgal tarihinin incelenmesi önemli bir yer tuttu. Türkistan'ın
işgal tarihi hakkındaki ilk eserler, işgal katılımcıları ve olayların görgü tanıkları
tarafından küçük denemeler ve anılar şeklindeydi. Ancak savaşlara katılanların

¹ P.V. Tsiganov, "M.A. Terentyev i yego trud Rossiya i Angliya v Sredney Azii; U istokov Aziatskoy
geopolitiki Rossii (Vtoroya polovina XIX v.)", *Omskiy Nauçnyy Vestnik*, No: 4 (89), 2010, s. 28.

anları düşmanlıkların tüm seyrini yansıtmasına rağmen, yazarların kişisel izlenimlerini yansıttı ve bilimsel nitelikte değildi. Bu dönemde neredeyse tüm büyük savaşlar; Russkiy Vestnik, Russkaya Mısl, Vestnik Yevropı, İstoriçeskiy Vestnik ve Russkiy Arhiv gibi Rus dergilerinde yayınlanan makalelere konu oldu. Bunlardan farklı olarak eserleri özel olarak basılan yazarlar ise askeri olayların incelenmesine büyük önem verdiler ve çalışmalarında sadece savaşları anlatmakla kalmayıp, olayların açıklaması ve analizini de vermeye çalıştılar.² Bu dönemde Ruslar, Türkistan hakkında çok az bilgiye sahipti ve ilk önemli bilgiler, Terentyev gibi bu geniş bölgenin işgaline katılan askerler tarafından elde edildi. Bundan hareketle doğu bilimcilerin çoğunun asker kökenli olduğunu özellikle belirtmeliyiz.

On sekiz bölümden oluşan eserin girişinde Terentyev, 1870 senesinden itibaren Rusya'nın Türkistan'daki işgal tarihi hakkındaki çok ciltli eseri üzerinde çalıştığı ve bu eserin yayınlanmak üzere olduğundan söz etmektedir. Bu sebeple de özellikle son dönemde hanlıklar ile olan diplomatik ilişkiler hakkında çok fazla materyal topladığını yazmaktadır. Terentyev'e göre Hive Hanlığı ile 1873 senesinde yapılan savaş ve Amu Derya'nın üst kısmının işgali, İngilizlerin olağan ruh halini kıskırtmıştır. Bu sebeple mesele sadece gazete ve dergi makaleleriyle sınırlı kalmamış ve büyük eserler de ortaya çıkmıştır. Bunların arasında özellikle 1875 senesinde Londra'da yayınlanan *J. Hutton'un Central Asia: From the Aryan to the Cossack*³ ve H. Rawlinson'un *England and Russia to the East*⁴ adlı iki büyük eser dikkat çekicidir. Yazar, bu çalışmaların her ikisinin birbirini tamamladığını belirtmektedir. Terentyev, kitabının Petersburg'da basımına geldiğinde Hutton ve Rawlinson'un kitaplarını temin ettiğini ve bu sebeple henüz haberdar olmadığı verilerden derhal yararlandığı ve çalışmalarına eklediğini yazmıştır. Okuyucunun eserinde sadece hanlıklarla ve İngiltere ile olan ilişkiler değil, aynı zamanda Rusya'nın Türkistan ve olası hedeflerine yönelik hareketi hakkında yabancılar tarafından konuşulan her şeyi bulacağını iddia etmiştir.

Kitap, temel olarak XIX. yüzyılda Rusya'nın Türkistan'ı işgal sürecinde şekillenen bölgesel-kronolojik prensibe dayanmaktadır. Kitabın ilk bölümü giriş niteliğinde olup bu bölümde Terentyev, III. İvan döneminde Altın Orda boyunduruğunun sonundan başlayıp, XIX. yüzyılın ikinci yarısında hanlıklarla barış antlaşmalarının imzalanmasıyla biten Rusya ile Türkistan hanlıkları arasındaki ilişkilerin tarihini anlatmaktadır. Yazar, Rusların doğuya hareketinin ana nedenini sınırlarda "huzur arayışı" olarak göstermiştir. Rusya'nın Türkistan'a ilerleyiş amacını aynı zamanda şu şekilde açıklar:

"Neden Asya'ya girdik? Doğuya doğru hareketimiz uzak planlara bağlı değildir, en yakın hedefleri takip ettik; askeri güç dışında herhangi bir kural tanımayan vahşi uluslar sınırlarımıza saldırdı, tamamıyla ele geçirdi ve binlerce Rus'u Orta Asya pazarlarına sattı. Birliklerimizin misilleme baskınları he-

² S.N. Brejneva, *İstoriografiya problemi prisoyedineniya Turkestanskogo kraya k Rossii (vtoraya polovina XIX v. - načalo XXI v.)*, Dissertatsiya na soiskaniye uçenoy stepeni doktora istoričeskih nauk, Moskva 2005, s. 8-9.

³ J. Hutton, *Central Asia: From the Aryan to the Cossack*, London 1875.

⁴ H. Rawlinson, *England and Russia to the East*, London 1875.

sapları karıştırdı ve karşılıklı nefreti körükledi. Başka bir yol denedik: duvar tahkimatları. İşler daha iyi gitti ama kaleleri birbirine bağlamak gerekiyordu. Hatlar kurduk. Orenburg hattını Sibiryâ hattına bağlama arzusu, Sır Derya ve Çu nehirleri üzerinde konumlanmaya yol açtı ve bu Hokand, Buhara ve Hive tarafından düşmanlığa neden oldu. Bu hanlıklarla yapılan bir dizi savaş bizi şimdiki yerlere getirdi. Tüm bunlardan Rusların, Hindistan'ı düşünmedikleri ortaya çıkıyor; "Halkımıza saldırıyorlar, bu sebeple yardım etmeliyiz." İşte yalnızca diplomatlar tarafından anlaşılmayan en kısa formül buydu."⁵

Terentyev'e göre Rus işgali, 1865 senesinin yazında Taşkent'in alınmasıyla başlamıştır. Çünkü ona göre bundan sonra, daha önce şehre sahip olan Hokand artık açık bir mücadeleye girmemiştir. Ancak Buhara halkı Rusları cihat ilan etmekle tehdit ederek Taşkent ve Çimkent'in derhal geri verilmesini talep etmiştir. Rus birliklerinin 1866 senesinde Hocent, Ura-tube ve Cizzak'ı işgal etmesi, Rusya'nın bölgedeki konumunu güçlendirmiş ve ele geçirilen topraklar üzerinde Türkistan Genel Valiliği kurulmuştur. Giriş maiyetindeki birinci bölümden sonra Terentyev, ikinci ve altıncı bölümler arasında Türkistan Genel Valiliği'nin kurulmasından sonra Rus ordularının Buhara Emirliği, Hokand ve Hive Hanlığı topraklarını işgal süreci hakkında bilgi verir. Terentyev, tüm Buhara'ya su tedarikini kontrol eden hidrolik yapıların Semerkant'ta bulunması sebebiyle 1868 senesinde Semerkant'ın işgaline özel önem gösterir. Aynı zamanda Terentyev'e göre Semerkant, tüm Türkistan için önemli tarihi ve dini öneme sahip şehirlerden biridir ve onun kaybedilmesi emirin otoritesini oldukça sarsmıştır.

Yedinci ve dokuzuncu bölümler arasında yazar, Rusların Çin, Doğu Türkistan ve Afganistan siyasetini kaleme almış, bu bölüme kadar Türkistan'daki genel vaziyet hakkında bütün bir tablo çizdikten sonra onuncu ve on ikinci bölümler arasında ise İngiltere'nin Türkistan siyasetinin tarihi hakkında bilgi vermiştir. İngilizlerin Hindistan üzerinden Rusya'ya ulaşma fırsatı gözlediğini vurgulayarak, Hindistan'daki ilk İngiliz kolonisinin 1612 senesinde Hindistan'ın Surat şehrinde ortaya çıktığını yazmıştır.

On üçüncü bölümde yazar, Rusların Türkistan'daki ilerleyişinin Rus toplu-munda nasıl yankı bulduğuna değinmiştir. Ancak bu değerlendirme, daha çok eleştirilere cevap verme niteliğindedir ve Terentyev, önemli soruları yönelterek işgali haklı sebeplere dayandırmaya çalışmıştır. Türkistan'ın işgali hakkında yöneltilen eleştiriler şu şekildedir: "*neden oraya geldiniz?, fetihlerinizin bize ne faydası var? tüm Asya -bir kuruşa değmez ve hala zor kazanılmış milyonlarımızı harcıyorsunuz- Asyalılara iyi mi yapıyorsunuz ya da ne?*" - vb. Yazar bu soruların neden Ural ya da Orenburg için sorulmadığı konusunu sorgulamıştır. Türkistan işgaliyle elde edilen ilk faydanın Ural eteklerinin güvenliğinin sağlanması olduğunu yazmıştır. İkinci fayda ise ticareti güvence altına almak olmuş, üçüncü fayda ise mevcut konumlarından gerçekte İngiliz Hindistan'ı tehdit edebilme şansını yakalamış olmalarıdır. Bu bağlamda yazar, Türkistan'daki mülklerinin Rusların daha fazla hareketi için bir sahne, dinlenip gücünü toplayabileceği bir istasyon olarak hizmet ettiğini iddia etmiştir.

⁵ M.A. Terentyev, *Rossiya i Angliya v Sredney Azii*, Tip. P.P. Merkulyeva, SPB 1875, s. 271-272.

On dördüncü bölümde Almanlar, Fransızlar, Macarlar ile Amerikalıların Rusların Türkistan'a ilerleyişi hakkındaki düşüncelerinden bahsetmiştir. Bu bölümde Türkistan'daki Rus siyaseti hakkında Avrupa basınındaki yabancı broşür ve dergilerden alıntılar vermiştir. On beşinci bölümde ise Rusların Türkistan'daki hareketine muhalif olanların, konunun mali tarafı ile ilgili olması sebebiyle üçüncü argümanına daha doğrusu tüm Türkistan gerçekten bir kuruşa değmez mi sorusuna mali verilerle cevap vermiştir. Terentyev'in verilerine göre Ruslar, sadece Sır Derya ve Yedisu Oblastları ile Zerefsan Okrugu⁶ dahil edildiğinde, 1873 yılı için 2.716.770 ruble gelir elde etmişlerdir, eğer buna Gulca'dan 100.000, Amuderya'dan 140.000 eklenirse Türkistan topraklarındaki tüm gelirleri 2.956.770 ruble olarak ifade etmiştir. Yazara göre bütün bu rakamlar, Türkistan bölgesinin hiçbir zaman açık vermediği ve bölgeye kârlı bir kalem olarak bakmak istenirse özel bir gerginlik olmadan gelir rakamının hala önemli ölçüde arttırılabileceğini açıkça göstermektedir.

Terentyev Rusların Türkistan hareketine muhalif olanların diğer bir sorusuna ise on beşinci bölümde cevap vermiştir. Yazara göre Rusların Asya'nın derinliklerindeki başarıları veya mevcut bölge yönetim sistemine düşman olan insanların ordu sayısı ve giderlerini tuhaf bir şekilde ele aldıklarını yazmıştır. Bu iddiaları çürütmek için bu verileri, Petersburg, Varşova ve Kafkasya ile karşılaştırmıştır. Son bölüm olan on altıncı bölümde ise Ruslaştırma siyasetinin bir aracı olarak Türkistan bölgesinin haklarının birleştirilmesi konusunda dikkatli olunması ihtiyacından bahsetmiştir. Aynı zamanda bu bölümde bölgede Rus kanunlarının tatbiki, yerli halkın eğitimi, ders kitaplarının derlenmesi için kurulan komisyon ve Rus alfabesinin kullanılması hakkında bilgi vermiştir.

Netice olarak bölgesel prensibe dayanan kitapta yazar, sınırların ve ticari çıkarların güvenliğini sağlama gerçeğinden hareket ederek, coğrafi konumunun özellikleri ile Rusya'nın güneye hareketini haklı çıkarmaya çalışmıştır. Kitabın başlığıyla içeriğinin uyum halinde olmadığını da özellikle belirtmeliyiz. Başlığın da anlaşılacağı üzere kitabın tamamıyla Rusların ve İngilizlerin Türkistan siyaseti hakkında olacağı izlenimi doğmaktadır. Ancak yazar, yalnızca onuncu ve on üçüncü bölümleri arasında İngilizlerin Türkistan siyaseti, Türkistan'daki faaliyetleri hakkında bilgi verdikten sonra Ruslar ve İngilizlerin Türkistan'daki konumlarını karşılaştırmıştır. Bölgesel ve kronolojik olarak Türkistan'ın işgal tarihi konu alan kitapta yazar, bu işgal hareketini Rus toplumundaki muhalifler, Avrupa basını ve en önemlisi de İngilizlere karşı haklı çıkarmaya çalışmaktadır. Diğer taraftan XIX. yüzyılda Rus tarihçiliğinin imparatorluk dış politika ideolojisi tarafından şekillendiğini de söylemeliyiz. Devrim öncesi tarihçilikte dış politika sorunlarının ordudan çok daha zayıf bir şekilde gelişmiştir. Bu kısmen diplomatik arşivlerin gizliliği ve Rusya'nın dış politikayla ilgili belgelerin yayınlanmamasıyla açıklanmıştır. Bu hususıyla başta İngiltere olmak üzere dış politika meseleleri hakkında geniş bir tablo çizmeye çalışan Terentyev'in çalışması, subjektif verilere de dayanmasına rağmen Rus tarih yazımında en önemli eserlerden biri olarak kabul edilir.

⁶ 1868 senesinde Rusların Semerkant şehrini işgal etmesinden sonra kurulmuştur.